

EDYCJA 2024

ZMIANY W PODSTAWACH 2024
oznaczenia usuniętych treści

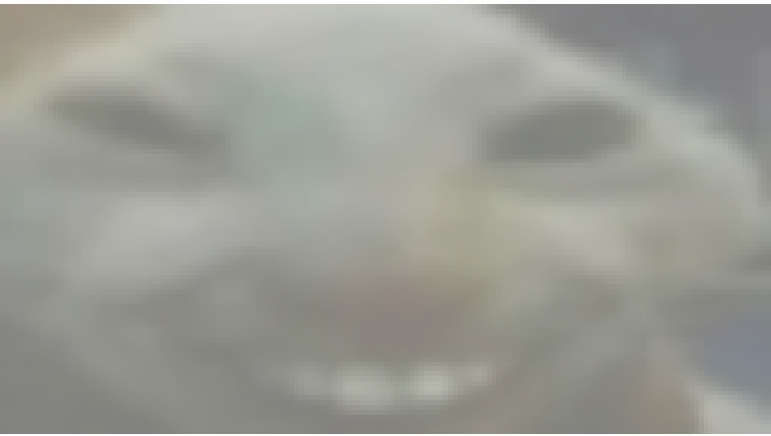
W centrum uwagi 1

Podręcznik do wiedzy o społeczeństwie
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres rozszerzony



nowa era



Sławomir Drelich, Arkadiusz Janicki,
Justyna Kięczkowska, Jerzy Komorowski,
Ewa Martinek, Arkadiusz Peisert

W centrum uwagi 1

Podręcznik do wiedzy o społeczeństwie
dla liceum ogólnokształcącego i technikum

Zakres rozszerzony

nowa era Twoje mocne strony

W centrum uwagi

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania wiedzy o społeczeństwie na podstawie opinii rzeczoznawców:
prof. dr. hab. Adama Sosnowskiego, dr. Andrzeja Mariana Szabaciuka i dr. hab. Krzysztofa Kaszewskiego.

Etap edukacyjny: III
Typ szkoły: liceum ogólnokształcące i technikum
Rok dopuszczenia: 2022

Numer ewidencyjny w wykazie MEiN: 1148/1/2022

Podręcznik został opracowany na podstawie programu nauczania *„W centrum uwagi". Program nauczania wiedzy o społeczeństwie dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres rozszerzony* autorstwa Barbary Furman.

Nabyta przez Ciebie publikacja jest dziełem twórcy i wydawcy. Prosimy o przestrzeganie praw, jakie im przysługują. Zawartość publikacji możesz udostępnić nieodpłatnie osobom bliskim lub osobiście znanym, ale nie umieszczaj jej w internecie. Jeśli cytujesz jej fragmenty, to nie zmieniaj ich treści i koniecznie zaznacz, czyje to dzieło. Możesz skopiować część publikacji jedynie na własny użytek.

Szanujmy cudzą własność i prawo. Więcej na **www.legalnakultura.pl**

© Copyright by Nowa Era Sp. z o.o. 2024
ISBN 978-83-267-5052-6

Autorzy testów po rozdziałach: Barbara Furman, Włodzimierz K. Kowalczyk.
Redakcja merytoryczna: Marta Rodziewicz, Arkadiusz Wasilewski, Rafał Paliwoda, Maciej Zasada.
Redakcja językowa: Marcin Januszewski, Aneta Leśniewska.
Nadzór koncepcyjno-redakcyjny: Agnieszka Piechowiak.
Nadzór artystyczny: Kaia Pichler. **Opieka graficzna:** Maciej Galiński, Marcin Oleksak, Wojciech Sendal.
Projekt okładki: Maciej Galiński, wykorzystano elementy autorstwa Wojtka Urbanka.
Projekt graficzny: Marcin Kołacz. **Opracowanie graficzne:** Alicja Skupin-Podwojewska, Fastwork Grzegorz Afeltowicz, Klaudia Jarocka-Ciok, Maciej Galiński, Marcin Kołacz.
Ilustracje: Wojciech Sendal, Paulina Podolska, Adam Król, Krzysztof Mrawiński, Ewa Sowulewska, Natalia Helman, Elżbieta Buczkowska, Joanna Ptak, Szczepan Sadurski, w piktogramach wykorzystano elementy autorstwa Agaty Knajdek.
Mapy: Zespół kartograficzny. **Fotoserwis:** Przemysław Traczyk.
Realizacja projektu graficznego: Studio Gdańsk.

Nowa Era Sp. z o.o.
Aleje Jerozolimskie 146 D, 02-305 Warszawa
www.nowaera.pl, e-mail: nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00

Druk i oprawa: Opolgraf SA www.opolgraf.com.pl

O czym jest podręcznik?

W podręczniku znajdziesz informacje dotyczące człowieka jako jednostki i istoty społecznej, specyfiki różnych wspólnot, a także funkcjonowania społeczeństwa. Opanujesz i udoskonalisz umiejętności przedmiotowe, m.in. związane z analizą materiałów źródłowych oraz udziałem w dyskusji.



Informacje zawarte w podręczniku są aktualne na dzień 29 czerwca 2022 r.

Czemu służą poszczególne elementy podręcznika?

migracje | imigracja | emigracja

Słowa wyszczególnione na początku każdego tematu podpowiedzą Ci, jakie zagadnienia są w nim najważniejsze.

Przykład

Ciekawe przykłady, często nawiązujące do życia codziennego, pomogą Ci lepiej zrozumieć omawiane zagadnienia.

Ćwiczenia

Wykonanie poleceń umieszczonych na końcu tematu pozwoli Ci utrwalić zdobytą wiedzę.

! oznacza ćwiczenie obowiązkowe, realizujące wymaganie z podstawy programowej.

★ sygnalizuje ćwiczenie o wyższym stopniu trudności.

Pamiętaj, aby odpowiedzi do zadań zapisywać w zeszycie.

Gdyby zapytano obywateli

Pierwszy akapit w temacie wskazuje na związki zagadnienia omawianego na lekcji z otaczającą Cię rzeczywistością.

Czy wiesz, że...

Dzięki ciekawostkom poznasz interesujące informacje związane z tematyką lekcji.

SŁOWNICZEK

W słowniczku znajdziesz wyjaśnienie trudniejszych pojęć i terminów, których znaczenie warto zapamiętać.

O TYM SIĘ MÓWI!

Dzięki fragmentom tekstów naukowych i publicystycznych zapoznasz się z różnymi opiniami na temat zjawisk z życia społecznego.

Konstytucja RP: art. 45 i 47

Odniesienia do *Konstytucji RP* pozwolą na bieżące korzystanie z ustawy zasadniczej, której fragmenty znajdziesz na końcu podręcznika.

WIESZ, UMIESZ, ZDASZ

Podsumowanie

Na tych stronach znajdziesz **syntetyczne zestawienie kluczowych wiadomości** z każdego rozdziału.

Sposób na zadania

Szczegółowe wskazówki i podpowiedzi pozwolą Ci opanować umiejętność rozwiązywania konkretnych typów zadań zawierających zróżnicowane materiały źródłowe.

Zadania powtórzeniowe

Te **zadania** umożliwią Ci sprawdzenie wiedzy z danego rozdziału oraz utrwalenie umiejętności rozwiązywania różnorodnych typów poleceń.

Spis treści

1. Człowiek a wspólnota

1. Kim jest człowiek? ... 6
2. Człowiek istotą społeczną ... 14
3. Dobro wspólne ... 24
4. Dobro jednostki a dobro wspólne ... 32
Podsumowanie ... 40

2. Społeczności i wspólnoty

1. Rodzina ... 46
2. Wspólnoty religijne ... 54
3. Państwo ... 62
4. Obywatelstwo ... 70
5. Naród ... 74
6. Polityka narodowościowa ... 86
7. Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce ... 96
Podsumowanie ... 110

3. Funkcjonowanie społeczeństwa

1. Rodzaje społeczeństw ... 116
2. Socjalizacja ... 126
3. Kapitał społeczny ... 132
4. Struktura społeczna ... 138
5. Przemiany społeczne w Polsce ... 144
6. Nierówności społeczne ... 152
7. Problemy społeczne w Polsce ... 164
Podsumowanie ... 180

4. Procesy demograficzne

1. Migracje we współczesnym świecie ... 186
2. Migracje na ziemiach polskich ... 196
3. Polacy za granicą ... 204
4. Procesy demograficzne na świecie ... 214
5. Tendencje demograficzne w Polsce ... 224
Podsumowanie ... 232

Konstytucja RP (fragmenty) ... 237
Słownik wybranych pojęć ... 249
Indeks rzeczowy i osobowy ... 253



1 Człowiek a wspólnota

1. Kim jest człowiek?
2. Człowiek istotą społeczną
3. Dobro wspólne
4. Dobro jednostki a dobro wspólne

1 Kim jest człowiek?

natura ludzka | spirytualizm | materializm | jedność duchowo-cielesna | dualizm | wolna wola | poznanie | racjonalizm | empiryzm

Od początków filozofii, czyli od czasów starożytnych, celem wielu myślicieli było dotarcie do istoty rzeczywistości i całościowe zrozumienie świata. W tak wyznaczonym zakresie refleksji znajdowała się także kwestia natury człowieka – filozofowie wszystkich epok szukali odpowiedzi na pytanie, na czym polega wyjątkowość istoty ludzkiej na tle innych stworzeń występujących w przyrodzie i jakie jest jej miejsce w porządku świata. Na przestrzeni stuleci rozwijano różne koncepcje dotyczące duszy i ciała – niektóre z nich zakładały realne istnienie obu tych aspektów ludzkiej egzystencji, inne – tylko jednego z nich. Podstawowe tematy rozważań o człowieku dotyczą m.in. poznania i decydowania, rozumu i zmysłów, wolnej woli oraz uczuć i emocji. Jak można opisać człowieka w świetle głównych koncepcji filozoficznych? Jakie miejsce w świecie on zajmuje? W jaki sposób przyjęcie założeń racjonalizmu lub empiryzmu zmienia obraz rzeczywistości?

Badanie natury ludzkiej

Wielu myślicieli było przeświadczonych o tym, że wszyscy ludzie posiadają – od urodzenia i niezależnie od indywidualnych doświadczeń – jedną kluczową właściwość albo pewien katalog istotnych cech, które pozwalają ich odróżnić od innych istot żywych, w szczególności od zwierząt. Te cechy charakterystyczne zwykło się określać mianem **natury ludzkiej** (łac. *natura humana*). W wyniku rozwoju rozważań na ich temat wyodrębnił się na początku XX w. dział filozofii określany jako **filozofia człowieka** lub **antropologia filozoficzna** (od grec. *anthropos* – „człowiek"). Jej wybitni przedstawiciele – m.in. niemiecki uczony **Max Scheler** [czyt.: maks szeler] i polski filozof **Roman Ingarden** – podkreślali wyjątkowość człowieka i wskazywali, że jego życia nie powinno się redukować wyłącznie do sfery biologicznej.

W najpopularniejszych koncepcjach dotyczących natury ludzkiej myśliciele zwracali uwagę na to, że człowieka wyróżniają m.in. posługiwanie się mową i językiem, zdolność do myślenia abstrakcyjnego (czyli za pomocą pojęć), umiejętność tworzenia kultury, a także posiadanie samoświadomości, wolnej woli oraz godności.

Współcześnie do objaśniania natury ludzkiej w coraz większym zakresie używa się osiągnięć naukowych. Przykładowo, ukształtowała się **kognitywistyka** (od łac. *cognitio* – „wiedza, poznanie") – interdyscyplinarna dziedzina wiedzy, która wykorzystuje wyniki badań ludzkiego mózgu (m.in. neurobiologicznych i psychologicznych), by wielostronnie wytłumaczyć, jak działa ludzki **rozum** (umysł), m.in. w jaki sposób przetwarza informacje dostarczane przez **zmysły** (wzrok, słuch, węch, smak i dotyk). Kognitywistyczne obserwacje i analizy dostarczają wielu nowych informacji istotnych dla odpowiedzi na stare pytanie filozoficzne: „Kim jest człowiek?".

Czy wiesz, że...
Żyjący na przełomie V i IV w. p.n.e. Platon zdefiniował człowieka jako „istotę żywą, dwunożną i nieopierzoną". W reakcji na tak podany opis Diogenes z Synopy – przedstawiciel szkoły cyników – miał pojawić się w słynnej ateńskiej Akademii z oskubanym kogutem i z drwiną powiedzieć: „Oto jest człowiek Platona!".

Co istnieje?

Wśród formułowanych na przestrzeni wieków teorii na temat budowy świata można wskazać kilka głównych kierunków myślenia. Rozważania o naturze bytu – czyli tego, co istnieje – były prowadzone w ramach dwóch podstawowych dziedzin filozoficznych:

- **metafizyki** – tzw. „filozofii pierwszej", która skupia się na poszukiwaniu istoty istnienia, najczęściej poza przyrodą;
- **ontologii** – nauki o wszystkim, co jest, czyli o strukturze bytu i jego właściwościach.

Próby odpowiedzi na ontologiczne pytanie, **jak jest zbudowany byt**, koncentrowały się w większości wokół dwóch podstawowych koncepcji.

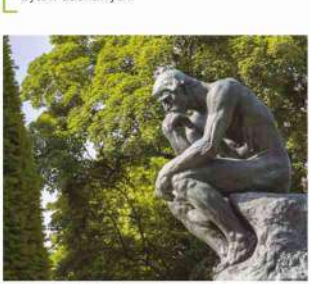
- **Monizm** (od gr. *monos* – „jeden, jedyny") zakłada jedność i jednolitość bytu. Zgodnie z tym poglądem wszystko, co istnieje, jest zbudowane z jednej substancji. Zwolennicy tej koncepcji dążą do wyjaśnienia funkcjonowania świata dzięki ustaleniu, co jest jego substancją (pierwszą zasadą, fundamentem) lub jakie są przyczyny istnienia. Niektórzy moniści zakładali, że substancja może przybierać różnorakie formy, ale jej natura w każdym bycie jest taka sama.
- **Dualizm** (od łac. *duo* – „dwa") wskazuje, że byt składa się z dwóch substancji: materii (ciała, substancji fizycznej), której można doświadczać zmysłowo, oraz ducha (idei, formy), niedostępnego dla zmysłów.

Inny problem ontologiczny, który próbowali rozwiązać filozofowie, dotyczył samej substancji bytu, czyli tego, **czym jest to, co realnie istnieje**. W ciągu wieków wykształciły się dwa zasadnicze poglądy na ten temat.

- **Spirytualizm** (od łac. *spiritus* – „duch") uznaje, że istnieje wyłącznie **substancja duchowa**, która jest budulcem wszystkiego, co jest. Zgodnie z tym ujęciem ciała i inne byty materialne albo są tylko złudzeniami zmysłowymi, albo w rzeczywistości składają się z elementów duchowych. Według zwolenników spirytualizmu byt ma jednorodną duchową naturę.
- **Materializm** (od łac. *materia* – „materiał, budulec") zakłada, że realne są tylko **byty materialne**, dostępne dla zmysłów oraz istniejące w czasie i przestrzeni. Składają się one z drobnych cząsteczek materii, czyli z atomów, pomiędzy którymi rozciąga się próżnia (nicość). Materializm jest ściśle związany z naturalizmem – kierunkiem filozoficznym, według którego wszystkie byty należą do systemu przyrody, dostępnego do badania przez człowieka.

Czy wiesz, że...

Sprzeczności między monizmem a dualizmem próbował pogodzić **pluralizm**. Przedstawicielem tego kierunku był niemiecki filozof **Gottfried Wilhelm Leibniz** [czyt.: gotfrid wilhelm lajbnic], żyjący na przełomie XVII i XVIII w. Zakładał on istnienie nie jednej czy dwóch, lecz wielu niepowtarzalnych substancji o niematerialnym, duchowym charakterze. W świecie, który można poznawać zmysłami, przejawiają się one w postaci cielesnej. Te podstawowe substancje Leibniz określał jako **monady**. W świetle jego teorii monadą jest każdy człowiek i każde zwierzę, natomiast świat jest harmonijnym układem takich indywidualnych bytów duchowych.



Pod koniec XIX w. francuski artysta Auguste Rodin [czyt.: ogist rodę] stworzył rzeźbę pt. *Myśliciel*. Dzieło to nawiązuje do podejmowanych przez filozofów wysiłków mających na celu poznanie natury człowieka i sensu jego istnienia.

Filozoficzne koncepcje człowieka

Dociekania dotyczące struktury świata znalazły odzwierciedlenie w refleksji nad człowiekiem i jego naturą. Poglądy antropologiczne poszczególnych filozofów opisuje się często z uwzględnieniem tego, której koncepcji ontologicznej (spośród opisanych na poprzedniej stronie) byli oni zwolennikami. Można np. umieścić dane teorie w układzie współrzędnych złożonym z przecinających się osi „monizm–dualizm" oraz „spirytualizm–materializm" (zob. poniższy schemat). Na tej podstawie w antropologii filozoficznej wyodrębnia się kilka głównych kierunków: **monizm spirytualistyczny**, **monizm materialistyczny**, **dualizm radykalny** i **dualizm umiarkowany**, a także ukształtowany najpóźniej **personalizm**.

Poglądy wybranych myślicieli na temat człowieka na tle sporów ontologicznych



Monizm spirytualistyczny

W świetle tej koncepcji człowiek jest bytem wyłącznie duchowym, a jego ciało w rzeczywistości nie istnieje.

Czołowym przedstawicielem tego kierunku był **George Berkeley** [czyt.: dżordż berkli] – anglikański duchowny żyjący w Irlandii na przełomie XVII i XVIII w. Nie uznawał on żadnej substancji materialnej, a wszelkie obiekty fizyczne opisywał jako fikcje umysłu. Zgodnie z jego poglądami cały świat jest wytworem ludzkiej świadomości i nic nie może istnieć inaczej niż jako byt postrzegany przez kogoś (łac. *esse est percipi*). Berkeley uznał Boga za jedyny podmiot, który jest w stanie obserwować rzeczywistość taką, jaka ona jest – w jej prawdziwej, duchowej postaci.

Monizm materialistyczny

Zakłada, że jedyną istniejącą formą bytu jest materia, z której cząstek (atomów) zbudowane są wszelkie obiekty w rzeczywistości. W tym ujęciu człowiek jest postrzegany wyłącznie jako byt o charakterze cielesnym, przyrodniczym i czasoprzestrzennym.

Najbardziej rozpowszechnioną koncepcją materialistyczną jest **marksizm**, utworzony w XIX w. przez niemieckich filozofów: **Karola Marksa** oraz współpracującego z nim Fryderyka Engelsa. Przyjęli oni, że materia to pierwotny i jedyny składnik bytu, a duch jest wtórnym efektem jej rozwoju. Zgodnie z ich stanowiskiem człowiek jest istotą wyłącznie materialną, która żyje w danym miejscu i w określonym czasie. Marksiści byli zdania, że ludzie w pierwszej kolejności troszczą się o zaspokojenie swoich podstawowych potrzeb – stopień ich realizacji decyduje o sposobie myślenia jednostek. Swoją koncepcję wyrazili w haśle: „Byt kształtuje świadomość", oznaczającym, że warunki życia człowieka (jego materialny byt) decydują o jego poglądach na rzeczywistość.

Dualizm radykalny

Głosi, że w ludzkim bycie współistnieją dwie substancje – duchowa i materialna – a dusza jest nadrzędna wobec ciała i ta nierówna relacja stanowi istotę człowieczeństwa. Ten nurt myślenia, zwany również **dualizmem spirytualistycznym**, został ugruntowany w starożytności przede wszystkim przez **Platona** – greckiego filozofa żyjącego na przełomie V i IV w. p.n.e. Ostro przeciwstawił on dwa wymiary ludzkiej egzystencji – nieśmiertelną duszę i śmiertelne ciało. Uznał, że mimo tego, iż są one zespolone w danej osobie, pozostają niezależne od siebie. Uważał, że jednorodna, prosta dusza

jest doskonalsza od złożonego z wielu części ciała, które nie jest konieczne dla jej istnienia. To duszy Platon przyznawał zdolność do poznawania świata idei, czyli prawdziwych bytów istniejących poza światem materialnym. Twierdził, że ciało jest dla niej więzieniem i że bez niego (po uwolnieniu wskutek śmierci) staje się ona doskonalsza.

Platońską koncepcję antropologiczną rozwinął na przełomie IV i V w. **św. Augustyn z Hippony**. Według niego człowiekiem jest tylko niezniszczalna dusza, która pozostaje nadrzędna wobec śmiertelnego ciała, będącego jedynie jej narzędziem. Z wiary chrześcijańskiej św. Augustyn wywiódł twierdzenie o doskonałości ludzkiego ducha, która wynika z jego wiecznej bliskości z Bogiem. Uważał, że ciało przeszkadza w poznaniu Stwórcy, dlatego wzywał ludzi do tego, aby przedkładali życie duchowe ponad dążenie do osiągnięcia zmysłowej rozkoszy i zdobycia dóbr doczesnych.

Za przedstawiciela dualizmu radykalnego uznawany jest również **Kartezjusz**. Ten francuski uczony w XVII w. dobitnie wykazał, że najbardziej charakterystycznymi atrybutami człowieka są myślenie i samoświadomość. To przełomowe podejście wyraził w słynnej maksymie: „Myślę, więc jestem" (łac. *Cogito ergo sum*). Według Kartezjusza ludzki byt składa się z dwóch elementów: świadomej (myślącej) duszy i przestrzennego (rozciągłego) ciała. Filozof przedstawił człowieka jako wyjątkową maszynę, która jako jedyna w przyrodzie łączy w sobie – w przeciwieństwie do innych bytów, np. zwierząt – dwie podstawowe substancje: duchową (rozumną) i materialną (cielesną, zmysłową). Radykalność tej dualistycznej koncepcji wynikała również z założenia, że dusza może wpływać na to, co dzieje się w ludzkim ciele.

Dualizm umiarkowany

To kierunek antropologii filozoficznej, który ma przezwyciężyć spór między spirytualizmem a materializmem. Zgodnie z tym podejściem dusza i ciało składają się na nierozerwalną całość. Dualizm umiarkowany zakłada psychofizyczną jedność ludzkiej istoty, co oznacza, że dusza nie może istnieć bez ciała, podobnie jak ciało nie jest w stanie realizować swoich funkcji bez ożywczego działania duszy. Człowiek jest bytem wynikającym z symbiozy tych dwóch substancji.

Prekursorem takiego myślenia o naturze ludzkiej był **Arystoteles** – filozof żyjący w IV w. p.n.e. w starożytnej Grecji. Wyszedł on z założenia, że każdy byt składa się z materii i formy, po czym uznał, że materią w człowieku jest jego ciało, a formą – dusza, która nadaje mu konkretną postać i stanowi źródło jego życiowej energii. Filozof głosił, że nie jest możliwe istnienie duszy bez ciała i odwrotnie.

Chrześcijańskim rozwinięciem poglądów Arystotelesa była koncepcja opracowana w XIII w. przez **św. Tomasza z Akwinu**. Przyjął on, że byty cielesne składają się zawsze z formy (aktu) – decydującej o tym, do którego należą one gatunku (np. do gatunku ludzkiego) – oraz materii (możności), która nadaje im indywidualne, niepowtarzalne cechy. Tym samym św. Tomasz odrzucił twierdzenie św. Augustyna, że byt człowieka ogranicza się wyłącznie do duszy – uznawał, że razem z ciałem składa się ona na psychofizyczną naturę ludzką.

Czy wiesz, że...

Wydaje się, że najradykalniejszą koncepcję człowieka wpisującą się w założenia dualizmu i materializmu zaprezentował w XVIII w. **Julien Offray de La Mettrie** [czyt.: żulię ofrej de la metri]. Uznał on dwoistość ludzkiego bytu, jednocześnie jednak uważał, że dusza ludzka jest materialna. Przyjął jej biologiczne rozumienie, zgodnie z którym umożliwia ona człowiekowi myślenie oraz ożywia i porusza jego ciało. La Mettrie był przekonany, że dusza zależy od ludzkiego organizmu do tego stopnia, że ze stanów cielesnych wynikają analogiczne stany duchowe (psychiczne).

Personalizm

Jedną z prób wyjścia poza wielowiekowe spory między monizmem a dualizmem oraz między spirytualizmem a materializmem jest **personalizm** (od łac. *persona* – „osoba") – rozwijający się od XX w. nurt filozofii, który licznie reprezentują myśliciele chrześcijańscy (zwłaszcza katoliccy, czerpiący z dorobku tomizmu). W jego ramach centralne miejsce zajmują pojęcia **osoby ludzkiej** (zob. więcej na s. 16–17) i **godności**. Personaliści podkreślają wyjątkową rolę człowieka, którego uważają za byt wykraczający poza przyrodę i historię. Przyjmują, że osoba ludzka jest wartością nadrzędną – niezależnie od wszelkich uwarunkowań społecznych, gospodarczych czy historycznych. Z tego powodu postulują podporządkowanie życia społecznego dobru poszczególnych jednostek.

Do nurtu personalizmu jest zaliczana chrześcijańska myśl **ks. Karola Wojtyły** (późniejszego papieża Jana Pawła II), który określał człowieka jako duszę ucieleśnioną bądź jako ciało obdarzone duszą. Uważał, że należy go zawsze traktować jako jedność mimo jego specyficznej dwoistości. Ta **jedność duchowo-cielesna** (łac. *corpore et anima unus*) to cecha osoby ludzkiej, która decyduje o jej szczególnym miejscu w porządku świata. Wartość każdego człowieka przerasta wartość wszelkich rzeczy materialnych, dóbr ekonomicznych czy celów politycznych i ideologicznych.

Obszary refleksji filozoficznej o człowieku

Zastanawianie się nad naturą ludzką łączy się z wieloma innymi wątkami dociekań filozoficznych. Można wyróżnić kilka obszarów rozważań dotyczących kluczowych aspektów ludzkiego życia – w ich ramach myśliciele poszukują odpowiedzi na pytania m.in. o to, w jaki sposób człowiek poznaje rzeczywistość i samego siebie, czy posiada wolną wolę, jakie jest miejsce jednostki w społeczeństwie, jak wreszcie uczucia i emocje wpływają na rozumienie świata.

Jednostka w społeczeństwie

Filozofowie rozważają, w jakim stopniu człowiek jest rzeczywiście autonomiczny, niezależny i samorządny, a w jakim jego życie zależy od kontaktów społecznych. W ciągu wieków ścierały się ze sobą dwa przeciwstawne podejścia do tego problemu.

- **Indywidualizm** (od łac. *individuum* – „coś niepodzielnego") przyjmuje, że jednostka ludzka jest najwyższym dobrem, dlatego powinno się jej zapewnić jak najszerszą autonomię i niezależność względem innych osób oraz instytucji państwowych. Zgodnie z tym stanowiskiem człowiek jest w stanie optymalnie i racjonalnie kierować swoim życiem.
- **Kolektywizm** (od łac. *collectivus* – „zbiorowy") zakłada, że najwyższym dobrem są wspólnoty oraz inne zbiorowości społeczne. Człowiek powinien podporządkowywać swoje decyzje interesom ogółu. Zwolennicy tego poglądu uznają prymat dobra wspólnego nad dobrem jednostki.

Więcej informacji o praktycznych aspektach indywidualizmu i kolektywizmu znajdziesz w temacie 4. niniejszego rozdziału.

Poznanie rzeczywistości

Jedna z najistotniejszych kwestii filozoficznych dotyczy tego, w jaki sposób człowiek – rozumiany jako podmiot poznający – zdobywa wiedzę oraz jaka relacja łączy go ze światem będącym przedmiotem jego poznania. Myśliciele zastanawiają się nad tymi zagadnieniami w ramach dziedziny nazywanej teorią poznania, epistemologią (od grec. *episteme* – „wiedza pewna, zrozumienie") lub gnozeologią (od grec. *gnosis* – „poznanie, wiedza"). W dziejach filozofii ukształtowały się dwa podstawowe stanowiska wyjaśniające, jaką drogą człowiek może dotrzeć do wiedzy prawdziwej.

- **Racjonalizm** podkreśla, że doświadczenia zmysłowe często wprowadzają ludzi w błąd, a kluczową rolę w procesie poznania odgrywa **rozum** (umysł, intelekt). Jest to

właściwa tylko człowiekowi zdolność myślenia za pomocą pojęć abstrakcyjnych, wyciągania wniosków (zwłaszcza w formie dedukcji, czyli „od ogółu do szczegółu") oraz formułowania praw i teorii tłumaczących funkcjonowanie świata.

- **Empiryzm** przyznaje podstawowe znaczenie wiedzy dostarczanej przez **zmysły**, czyli wynikającej ze zdolności człowieka do odbierania bodźców ze świata zewnętrznego. Poznanie empiryczne opiera się na myśleniu indukcyjnym („od szczegółu do ogółu"), które polega na gromadzeniu pojedynczych doświadczeń zmysłowych i formułowaniu na ich podstawie ogólnych wniosków oraz dowodów na tezy dotyczące rzeczywistości.

Wybieranie i decydowanie

Wielu myślicieli zastanawiało się nad motywami ludzkiego postępowania – rozstrzygali, w jakim stopniu w procesie podejmowania decyzji człowiek kieruje się wolną wolą, a w jakim jego wybory są określane przez czynniki od niego niezależne. Dociekania na ten temat koncentrowały się wokół dwóch koncepcji.

- **Woluntaryzm** (od łac. *voluntas* – „wola, chęć"), czyli koncepcja **wolności woli**, wskazuje, że człowiek posiada władzę umożliwiającą mu dokonywanie wyborów w sposób nieskrępowany żadnymi czynnikami zewnętrznymi. W związku z tym każda osoba obdarzona wolną wolą jest odpowiedzialna za swoje postępowanie.
- **Determinizm** (od łac. *determinare* – „oddzielić, określić") odrzuca wolną wolę i indywidualną odpowiedzialność. Jego zwolennicy uznają, że ludzkie wybory nie mają wpływu na bieg powiązanych ze sobą zdarzeń. To porządek świata decyduje o tym, jakie zachowania są dla człowieka możliwe, a jakie nie. Umiarkowani deterministi dopuszczali istnienie wolnej woli, jednak w ich ujęciu była ona ograniczona czynnikami wynikającymi z przeszłości danej osoby.

Uczucia i emocje

Życie emocjonalne niewątpliwie silnie wpływa na ludzkie działania i doświadczenia. Wielu filozofów zastanawiających się nad tym aspektem natury ludzkiej (m.in. nad mechanizmami wywołującymi miłość i nienawiść) poruszało się w swoim myśleniu wokół kilku zasadniczych stanowisk.

- **Emocjonalizm** (od łac. *emovere* – „wzruszenie") uznaje uczucia za motyw (motor) wszelkich aktywności człowieka. Życie emocjonalne jednostki w sposób decydujący oddziałuje na procesy poznania i decydowania, natomiast mniej istotnymi czynnikami okazują się wolna wola, intelekt (umysł) czy zmysły.
- **Empatyzm** (od grec. *empatheia* – „współczucie") zakłada, że podstawą poznania w wymiarze moralnym jest wczucie się w emocje człowieka. Oznacza to, że tylko próba wniknięcia w wewnętrzną sytuację danej osoby – ustalenie, co wywołuje w niej określone stany psychiczne – pozwala na formułowanie sądów etycznych na temat jej decyzji i postępowania.
- **Emotywizm** (od łac. *emotus* – „poruszony") przedkłada emocjonalny ogląd rzeczywistości nad poznanie racjonalne. W świetle tej koncepcji decyzje i wybory moralne jednostki wynikają z subiektywnych, irracjonalnych motywacji, głównie z jej uczuć.



Obraz Władysława Podkowińskiego pt. *Szał uniesień* z końca XIX w. uchodzi w polskiej kulturze za jedno z najbardziej wyrazistych dzieł symbolicznych. Jego tematem jest przemożna siła ludzkich uczuć i namiętności.

Między nauką, filozofią i religią

O TYM SIĘ MÓWI!

Współcześnie wiedza naukowa, filozofia i wiara ścierają się i przenikają wzajemnie. Wywołuje to żywe dyskusje na temat tego, czy możliwe jest łączenie rezultatów myślenia naukowego, filozoficznego i religijnego. Znalezienie między nimi punktów stycznych nie jest łatwe, ale podejmuje się próby zbliżenia.

1 **Kognitywistyka jest bardzo młodą nauką, neuronauki poznawcze są jeszcze młodsze, ale po raz pierwszy w historii możemy wykroczyć poza naiwne spekulacje oparte na powierzchownych obserwacjach, opierając się na dobrze ugruntowanych teoriach i empirycznie zweryfikowanych faktach.**

Obraz, jaki się z tych badań wyłania, różni się równie mocno od tradycyjnego rozumienia natury ludzkiej, jak obraz świata sprzed czasów Kopernika różni się od obrazu świata oferowanego przez współczesną astronomię. Możemy się więc w tym obszarze spodziewać równie silnych emocji i konfliktów pomiędzy nauką i wszelkimi światopoglądami religijnymi zakorzenionymi w antycznej tradycji. Pomimo znacznego postępu w zbliżeniu niektórych tradycji religijnych do nauki porzucenie prostych wyjaśnień oferowanych przez mity na rzecz znacznie mniej zrozumiałych poglądów naukowych nie będzie łatwe. [...]

Głębsze zrozumienie natury ludzkiej nie oznacza końca ukształtowanej przez tysiąclecia ludzkiej cywilizacji. Człowiek jest jedynym zwierzęciem, które ma na tyle duży i skomplikowany mózg, by jego życie wewnętrzne mogło przebiegać w całkiem odmienny sposób od innych gatunków, skupiając się na świecie kultury i wartościach duchowych zamiast [na] bieżących potrzeb[ach] związanych z przetrwaniem, reakcjami na dane zmysłowe. Mózg jest najbardziej złożonym obiektem w znanym nam Wszechświecie, ale łatwo go zniszczyć nie tylko przez fizyczne uszkodzenia z powodu chorób, uszkodzeń mechanicznych czy uzależnień, lecz również [przez] ogłupienie „kulturą masową", skażenie teoriami spiskowymi i niedobrymi wzorcami zachowań. Fizyczne zmiany zachodzące w mózgach niełatwo jest odwrócić, tak jak niełatwo jest leczyć uzależnienia. Musimy lepiej zrozumieć, jak środowisko kształtuje nasze umysły i jak się bronić przed manipulacją, co jest prawdą, a co tylko jej pozorem.

Źródło: W. Duch, *Neuronauki i natura ludzka*, s. 11, 30, fizyka.umk.pl [dostęp: 18.03.2022].

2 **[Fizyk i pisarz Charles Percy Snow] [...] w 1959 r. [...] stwierdził, że pomiędzy światem literackim i środowiskiem naukowym nastąpił intelektualny rozłam, i to na tyle silny, że spowodował wyłonienie się dwóch odrębnych kultur: naukowej i humanistycznej [...].**

[...] [W 1963 r.] zapowiedział wyłonienie się trzeciej kultury wywodzącej się od intelektualistów przełamujących niechęć – a może strach? – do nauk przyrodniczych. [...] Proroctwo Snowa o powstaniu trzeciej kultury spełniło się, ale zupełnie nie tak, jak on to sobie wyobrażał – przekonywał ponad 30 lat później John Brockman we wstępie do książki [...] *Trzecia kultura*. [...] redaktor tomu definiuje przedstawicieli trzeciej kultury jako uczonych i myślicieli, którzy sami chwycili za pióro oraz mikrofon i zdobyli posłuch u szerokiej publiczności, zastępując tradycyjnych intelektualistów o literackiej proweniencji w roli autorytetów przynoszących odpowiedzi na pytania o sens życia, sens Wszechświata oraz ludzką naturę. [...]

Autorzy [trzeciej kultury] przemycają [...] przemyślenia bardziej ogólnej natury [...]. [...] Nie ma w tego rodzaju refleksjach z zasady niczego złego – problem pojawia się wówczas, co akcentuje [książdz] profesor [Michał] Heller, gdy takie filozoficzne dywagacje na marginesie [...] prowadzone są przez ludzi, którzy nie potrafią – bądź nie chcą – osadzać tych refleksji w szerszym kontekście debat filozoficznych, tak historycznych, jak współczesnych. Przez to czytelnik może odnieść wrażenie, że filozofia nie wykracza poza to, co jeden czy drugi popularyzator nauki napomknie [...]. Problemy i pytania stawiane przez niektórych takich autorów często okazują się trywialne już dla studentów [...] filozofii, którzy słyszą tam echo dawno wybrzmiałych dyskusji. [...] Heller [...] otwiera czytelnika na wymiar duchowy, pokazując, że sama możliwość uprawiania nauki, czyli racjonalnego badania świata, może zostać uznana za ślad transcendencji [czyli za przekraczanie zwykłego sposobu poznania rzeczywistości].

Źródło: ł. Kwiatek, *Nauka otwarta na wartości*, 12 marca 2016, www.tygodnikpowszechny.pl [dostęp: 20.04.2022].

? Rozważ, czy współcześnie jest możliwa współpraca przedstawicieli nauki, filozofii i religii na rzecz poszerzenia wiedzy o naturze ludzkiej. Uzasadnij swoje stanowisko.

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Zapoznaj się z art. 31 *Konstytucji RP*. Rozstrzygnij, do którego kierunku antropologii filozoficznej nawiązuje ten przepis. Uzasadnij odpowiedź.

Konstytucja RP

!2 Wytłumacz, na czym polegają różnice między: monizmem a dualizmem, spirytualizmem a materializmem oraz empiryzmem a racjonalizmem.

3 Przeczytaj tekst źródłowy. Następnie wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

[...] błędem prowadzącym do przekonania, że w sprawach miłości nie można się niczego nauczyć, jest pomieszanie początkowego uczucia zakochania się ze stałym stanem kochania lub też, jak można by to lepiej wyrazić, „pozostawania w miłości". Jeśli dwoje ludzi, zupełnie sobie obcych, pozwala nagle, aby dzielący ich mur runął, i zaczyna czuć wobec siebie bliskość, to właśnie ten moment doznania jedności jest jednym z najbardziej radosnych, najbardziej podniecających doświadczeń w życiu. Jest on jeszcze wspanialszy i cudowniejszy dla ludzi, którzy byli dotąd odizolowani, odcięci, pozbawieni miłości. Temu cudowi nagłego zbliżenia dość często pomaga połączony z nim albo też przezeń zrodzony pociąg fizyczny i jego zaspokojenie. [...]

Przekonanie, że nie ma nic łatwiejszego niż miłość, utrzymywało się jako powszechny pogląd wbrew przytłaczającym dowodom świadczącym o czymś wręcz przeciwnym. Nie ma chyba sprawy, którą byśmy podejmowali z takimi zawrotnymi nadziejami i tak pełni oczekiwania, która by jednak zawodziła z taką regularnością jak miłość.

Źródło: E. Fromm, *O sztuce miłości*, przeł. A. Bogdański, Poznań 2018, s. 18.

a) Wyjaśnij, czym różni się uczucie miłości od stanu zakochania.

b) Rozważ, czy zgadzasz się z charakterystyką miłości przedstawioną przez autora tekstu. Uzasadnij swoje stanowisko.

!4 Wyjaśnij na podstawie zamieszczonego tekstu, jakie znaczenie mają dla człowieka jego życie wewnętrzne i wolna wola.

Praca z tekstem źródłowym

Kontakt osoby z obiektywnym światem, z rzeczywistością, jest nie tylko „przyrodniczy", fizyczny, jak to ma miejsce u wszystkich innych tworów przyrody, ani też zmysłowy, tak jak u zwierząt. Osoba ludzka jako wyraźnie określony podmiot nawiązuje kontakt z resztą bytów właśnie przez swoje wnętrze, a cały kontakt „przyrodniczy", który przysługuje jej również – posiada bowiem ciało i nawet poniekąd „jest ciałem" – oraz kontakt zmysłowy, na podobieństwo zwierząt, nie stanowią charakterystycznych dla niej dróg łączności ze światem. Łączność osoby ludzkiej ze światem zaczyna się wprawdzie na gruncie „przyrodniczym" i zmysłowym, ale kształtuje się w sposób człowiekowi właściwy dopiero w orbicie życia wewnętrznego. Tutaj też zarysowuje się moment znamienny dla osoby: człowiek nie tylko przejmuje treści docierające doń z zewnętrznego świata i reaguje na nie w sposób spontaniczny czy nawet wręcz mechaniczny, ale w całym swoim stosunku do tego świata, do rzeczywistości, usiłuje zaznaczyć siebie, swoje „ja" – i musi tak postępować, gdyż natura jego bytu tego się domaga. Człowiek ma z gruntu inną naturę niż zwierzęta. Zawiera się w niej władza samostanowienia opartego na refleksji i przejawiającego się w tym, że człowiek [...] wybiera to, co chce uczynić. Władza ta nazywa się wolną wolą.

Źródło: K. Wojtyła, *Miłość i odpowiedzialność*, Lublin 1960, s. 10.

2 Człowiek istotą społeczną

społeczna natura człowieka | osoba | status społeczny | rola społeczna | potrzeby człowieka | więź społeczna | formy życia społecznego | grupy społeczne

Już w starożytności ludzie byli przekonani, że aby właściwie rozwijać się i funkcjonować, człowiek potrzebuje kontaktów w innymi osobami. Dziś jest oczywiste, że poza społeczeństwem jednostka nie byłaby w stanie zaspokajać swoich podstawowych potrzeb. Zdobywanie i rozwijanie umiejętności istotnych w życiu społecznym jest niezwykle ważnym procesem dla każdego z nas. Na czym polega społeczna natura człowieka i jakie wynikają z niej konsekwencje? Co oznacza pojęcie „osoba ludzka"? Jakie można wyróżnić formy życia społecznego? Jak społeczeństwo wpływa na jednostkę?

Społeczna natura człowieka

Z informacji o doświadczeniach osób, które dorastały w izolacji lub w otoczeniu zwierząt, można wnioskować, że poza społeczeństwem nie jest możliwe uzyskanie ważnych umiejętności (zob. przykład na s. 15). Jeśli w wieku dziecięcym danej osobie brakuje kontaktów z ludźmi, będzie ona miała później ogromne trudności np. z opanowaniem mowy.

Jedynie w relacjach z innymi ludźmi jednostka może skutecznie przyswoić sobie podstawowe zasady życia społecznego, w tym wzorce kulturowe. Wiąże się to również z faktem, że spośród wszystkich istot żywych człowiek najdłużej po swoim urodzeniu pozostaje niesamodzielny i wymaga stałej opieki starszych. To dzięki pomocy innych ludzi – rodziców bądź opiekunów – dziecko jest w stanie w ogóle przeżyć. Na tym początkowym etapie przynależność do społeczeństwa pozwala mu na zaspokojenie podstawowych potrzeb życiowych. Ponadto najbliższe osoby stopniowo wprowadzają dziecko do życia społecznego, które przybiera różne formy. Od najmłodszych lat uczy się ono, jak nawiązywać i podtrzymywać relacje międzyludzkie.



Bez pomocy dorosłych dziecko nie byłoby w stanie opanować podstawowych umiejętności koniecznych do funkcjonowania w społeczeństwie, takich jak mówienie. To od nich uczy się ono postaw i wartości, które są szanowane w danej społeczności. Przez obserwację starszych od siebie osób młody człowiek dowiaduje się, co jest dobre, a co złe, jakie zachowania są uznawane za właściwe w społeczeństwie, a jakie nie są w nim akceptowane.

Czy wiesz, że...

Zgodnie z **hipotezą okresu krytycznego** autorstwa amerykańskiego językoznawcy i psychologa Erica Lenneberga [czyt.: erika lenberga] zdolność człowieka do szybkiego uczenia się mowy zanika w okolicach 12 roku życia. Jeśli do tego czasu nie pozna on języka, nie będzie już w stanie w pełni opanować umiejętności komunikacji werbalnej. Lenneberg opracował swoją koncepcję na podstawie analizy przypadku Genie [czyt.: dżini] z Los Angeles, która do 13 roku życia była więziona w domu przez znęcającego się nad nią ojca. Z nikim nie rozmawiała i nie miała kontaktu ze światem zewnętrznym, nie oglądała nawet telewizji. Po tym, jak uciekła z matką w 1970 r., przez kilkadziesiąt lat nauczyła się zaledwie kilku angielskich słów, mimo że zapewniono jej indywidualną opiekę.

Przykład

Przypadki „dzikich dzieci"

„Historia społeczna zna przypadki jednostek żyjących i wychowywanych poza środowiskiem ludzkim. Jedno z historycznych podań przedstawia chłopca – nazwanego później Chłopcem Heskim – schwytanego przez myśliwych w 1341 roku w Hesji (Niemcy), który uciekał na czworaka wraz z watahą wilków. Pomimo licznych prób chłopiec nie był w stanie przystosować się do cywilizowanego życia i po pewnym czasie zmarł. Inne przykłady jednostek żyjących poza społeczeństwem to Chłopiec Islandzki, wychowywany przez owce, czy Chłopcy Litewscy, znalezieni w XVI wieku wśród gromady niedźwiedzi. Odnotowano również przypadki dzieci żyjących wśród świń (np. Klemens z Overdijk), wilków («wilcze dzieci» z Indii, Piotr z Hanoweru, «dziki» z Kronsztadu), psów (np. Andrei Tolstyk, Traian Caldarar, Axel Rivas, Ivan Mishukov, Kunu Masela), małp (np. John Ssebunya, Tissa), a nawet gazel (Chłopiec Saharyjski, Chłopiec Syryjski, Chłopiec Mauretański).

Dzieci te po schwytaniu nadal zachowywały się jak zwierzęta, wśród których żyły, były nieufne wobec ludzi, jadły, piły i spały jak dotychczas, bały się światła i ognia, nie chciały nosić ubrań, z trudnością uczyły się mowy ludzkiej, a nawet wyprostowanej pozycji ciała. Jeśli tylko mogły, uciekały od ludzi. Części z nich nie udało się «przywrócić» do społeczeństwa.

Historie dzieci wychowywanych przez zwierzęta często okazywały się mistyfikacją, jednak potwierdzeniem znaczenia i roli społeczeństwa dla kształtowania jednostki mogą być również przypadki dzieci trzymanych w całkowitym odosobnieniu. One także nie rozwinęły mowy ludzkiej i nie przyswoiły norm zachowań charakterystycznych dla człowieka.

Przypadki «dzikich dzieci» (odnotowywane do chwili obecnej) oraz dzieci trzymanych w odosobnieniu mogą potwierdzać tezę, że jednostka potrzebuje innych ludzi, aby rozwinąć swoje człowieczeństwo".

Źródło: Ł. Zamęcki, *Społeczne podstawy ładu politycznego*, Warszawa 2011, s. 12, wnpism.uw.edu.pl [dostęp: 23.04.2022].

Antyczne źródła myśli społecznej

Społeczna natura człowieka była przedmiotem refleksji wielu filozofów i uczonych, którzy w łączności z otoczeniem społecznym dostrzegali fundament ludzkiego życia. Ich dorobek zalicza się do dziedzictwa kultury europejskiej ukształtowanego na przestrzeni wielu wieków.

W antycznej Grecji **Platon** wykazał, że żaden człowiek nie jest bytem samowystarczalnym, dlatego musi współdziałać z innymi jako uczestnik międzyludzkiej wspólnoty. Uważał, że ludzie dzielą się pracą i wykonują wyznaczone funkcje w ramach organizmu społecznego, jakim jest państwo. Dzięki ich wspólnym wysiłkom może ono działać sprawnie i z pożytkiem zarówno dla jednostek, jak i dla całego społeczeństwa.

Zależność człowieka od społeczeństwa podkreślał także **Arystoteles**, który stworzył klasyczną teorię antropologiczną. Dostrzegał on biologiczny wymiar każdej jednostki, który łączy ją ze światem zwierzęcym, ale wyodrębniał także społeczny (polityczny) aspekt jej życia, decydujący o specyfice ludzkiego istnienia. Na podstawie tych założeń stwierdził, że człowiek jest **zwierzęciem społecznym** (grec. *zoon politicon* [czyt.: zon politikon], łac. *animal sociale*), które rodzi się po to, aby żyć i współdziałać z innymi ludźmi w społeczeństwie (państwie). Ponadto Arystoteles zauważył, że ludzkimi cechami gatunkowymi są zdolność mowy i umiejętność komunikowania się. Dzięki językowi ludzie mogą ustalać zasady współpracy, określać wspólne wartości, odróżniać dobro od zła oraz sprawiedliwość od niesprawiedliwości, a także werbalizować (nazywać) swoje potrzeby i uczucia (np. zadowolenie, radość bądź strach).

Niektórzy myśliciele starożytnego Rzymu zaprezentowali nowe spojrzenie na istotę człowieczeństwa. **Marek Tulliusz Cyceron** z I w. p.n.e. przeniósł w swojej filozofii punkt ciężkości z kwestii wspólnoty społecznej i politycznej, czyli państwa, na kwestię wspólnoty, którą tworzy cały rodzaj ludzki. Twierdził on – podobnie jak Arystoteles – że człowiek ma

„wrodzony pęd do życia zbiorowego". Uważał jednak, że nad państwem stoi prawo naturalne, czyli uniwersalne zasady rządzące światem przyrodniczym i społecznym. Według Cycerona w życiu społecznym jest niezbędne funkcjonowanie władzy i prawa, które umożliwiają współdziałanie między ludźmi.

Seneka – rzymski filozof z I w. n.e. – uznawał, że koniecznością dla człowieka, wynikającą z samej jego istoty, jest współdziałanie z innymi, a nie aktywny udział we wspólnocie (państwie). Uważał, że ludzie nie potrzebują rządu ani praw, aby urzeczywistniać swoją społeczną naturę.

Do antycznych filozofów akcentujących społeczny aspekt życia ludzkiego można zaliczyć również **św. Augustyna**, którego koncepcje dominowały w chrześcijańskiej Europie przez kilka stuleci. Zainspirował go pogląd stoików, że do wspólnoty społecznej należy każdy człowiek, bez względu na to, skąd pochodzi. Potwierdzenie tej koncepcji św. Augustyn odnalazł w słowach św. Pawła: „Nie ma już Greka ani Żyda". Myśliciel uznał, że chrześcijaństwo jest urzeczywistnieniem idei wspólnoty uniwersalistycznej, czyli obejmującej wszystkich ludzi. W państwie chrześcijańskim jednostki wyznają wspólne wartości, które umożliwiają realizację ewangelicznej zasady miłości bliźniego.

Człowiek jako osoba

W niektórych nurtach filozoficznych człowieka przedstawia się przede wszystkim jako **osobę**, czyli istotę rozumną, niepowtarzalną i odpowiedzialną za siebie. Taki sposób myślenia bierze swoje źródło w filozofii starożytnej i średniowiecznej. W myśli chrześcijańskiej szczególne znaczenie zyskała koncepcja osoby sformułowana przez św. Tomasza z Akwinu. Ten wątek jego rozważań został rozwinięty we współczesnym nurcie filozoficznym określanym jako **personalizm**, w jego wersji zarówno chrześcijańskiej, jak i niechrześcijańskiej. Stał się on popularny przede wszystkim wśród intelektualistów związanych z Kościołem katolickim. Personaliści – tacy jak **Jacques Maritain** [czyt.: żak maritę], **Emmanuel Mounier** [czyt.: emanuel munier], papież **Jan Paweł II** czy **ks. Józef Tischner** [czyt.: tiszner] – byli krytyczni zarówno wobec indywidualizmu, jak i wobec kolektywizmu. Oba te poglądy nie opisują bowiem w pełni osoby ludzkiej, która łączy w sobie dwa wymiary: autonomię jednostki oraz przynależność do wspólnoty.

W ramach personalizmu osobę uznaje się za najdoskonalszą formę istnienia, jest ona bowiem jedynym w świecie samoistnym podmiotem, niezależnie decydującym o swoich działaniach i celach. Wyjątkowość człowieka wynika też stąd, że potrafi obdarzać innych ludzi bezinteresowną miłością – zdolność ta odróżnia go od pozostałych istot żywych, w tym od zwierząt. Wymienione cechy decydują o jego nadrzędności wobec wszystkich innych bytów.

W koncepcjach starożytnych Greków i Rzymian oraz w tradycji filozofii chrześcijańskiej osobę postrzega się także przez pryzmat jej indywidualnych doświadczeń, przede wszystkim w kontekście jej poznania. Potrafi ona bowiem zarówno rozumieć świat intelektualnie, jak i doznawać go zmysłowo – w ten sposób zdobywa wiedzę o otaczającej ją naturze, o innych ludziach oraz o sobie samej. Dzięki tym zdolnościom osoba uzyskuje pewność dotyczącą własnego istnienia.

Czy wiesz, że...

Ks. Karol Wojtyła związany był naukowo przede wszystkim z Katolickim Uniwersytetem Lubelskim. Za dzieło będące jego największym osiągnięciem filozoficznym uznaje się książkę *Osoba i czyn*, w której wyłożył swoją koncepcję antropologii personalistycznej. Natomiast ks. Józef Tischner był profesorem Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie (aktualnie: Uniwersytet Papieski Jana Pawła II). Należał do zespołu redakcyjnego „Tygodnika Powszechnego" i miesięcznika „Znak". Dla obu filozofów człowiek postrzegany jako osoba był głównym tematem refleksji filozoficznej.

Osoba w filozofii chrześcijańskiej

O TYM SIĘ MÓWI!

W XX w. personalizm chrześcijański miał istotne znaczenie w kształtowaniu poglądów na temat społecznej natury człowieka. Pamięć o zbrodniach z czasów II wojny światowej i życie w totalitarnych systemach zmuszały filozofów z tego nurtu do intelektualnego wysiłku dla rozwinięcia idei człowieczeństwa i godności ludzkiej.

1 **[Francuski personalista Jacques Maritain uważał, że człowiek] [...] znajduje się na przecięciu świata materii i świata ducha: w świecie zwierząt jest najdoskonalszą istotą, w świecie ducha – najniższą. Tym, co wyróżnia człowieka w całości kosmosu, jest rozum.**

[...] Błędem czasów nowożytnych jest [...] jednostronne zogniskowanie [skupienie] uwagi na człowieku jako jednostce, pomijanie zaś jego wymiaru osobowego. Mylenie pojęć „jednostki" i „osoby" jest groźne w swych społecznych konsekwencjach. Autonomia jednostki nie jest jeszcze rozwojem osoby. [...] Są to dwa aspekty [...] bytu ludzkiego. [...] Korzeniem bytu osobowego jest duchowość. [...] Człowiek – indywiduum materialne [tzn. jednostka] – jest często bezbronny wobec świata, jako osoba kieruje nim i przerasta go. [...] pokrewne stanowisko antropologiczne podziela kardynał Karol Wojtyła, który bogactwo osoby ludzkiej uwidacznia poprzez pryzmat świadomego czynu moralnego.

[...] O ile jednostka istnieje dla gatunku, to człowiek-osoba posiada własny sens życia. To nie osoba ludzka istnieje dla społeczności, lecz społeczność jest dla osoby. [...] Transcendencja osoby ludzkiej wobec społeczności [czyli jej wykraczanie ponad życie społeczne] nie jest równoznaczna z uznaniem wyższości interesów indywidualno-prywatnych nad dobrem wspólnoty. Osoba jest autonomiczna [może niezależnie decydować] tylko w odniesieniu do wartości wyższych (religijnych, moralnych, poznawczych), natomiast w zakresie wartości ekonomicznych i wartości związanych z biologiczną domeną życia podlega prawom społeczności. [...] Człowiek jest rozumną wolną osobą, w tym leży naturalne źródło jego godności. Tę godność posiada ze swej natury, a nie przez koncesje [pozwolenia, przywileje] od społeczności.

Źródło: S. Kowalczyk, *Społeczny personalizm Maritaine'a*, „Roczniki Nauk Społecznych", t. 13 (1985), z. 1, s. 33, 35–37, 43–44, 46, ojs.tnkul.pl [dostęp: 30.04.2022].

2 **Kto jest niewolnikiem, nie ma pojęcia o wolności. Człowiek, który przychodzi na świat, nie wie, co to jest wolność. Ale może się dowiedzieć, gdy odkryje obok siebie wolność wcieloną w bliźniego.**

[...] wolność jest istotą człowieczeństwa. Wolność nie tylko na tym polega, że człowiek może wybierać – wybierać zdrowie, odwagę, nadzieję. Wolność polega również na tym, że człowiek może przyswajać: czynić siebie zdrowym, odważnym, pełnym nadziei. Wolność to władza przyswajania dóbr, którymi żyje duch ludzki i którymi duch ten się staje. Wolni ludzie są tacy, jacy są. Czynią to, co czynią. Nie udają. Nie są jak „groby pobielane". Nie są istnieniem nieprawdy, chodzącym zakłamaniem, iluzją udającą kogoś innego. Tylko wolny człowiek naprawdę jest.

Ten wewnętrzny aspekt wolności okazał się szczególnie ważny w dobie totalitaryzmu. Bo najbardziej powszechną winą ludzi w tym czasie było to, że po prostu udawali: zachowywali się jak komuniści, choć komunistami nie byli. [...]

Nie wiem, czy nie ulegam złudzeniu, ale odnoszę czasem takie wrażenie, że we współczesnym polskim katolicyzmie wciąż nie rozumie się jeszcze znaczenia i wartości chrześcijańskiego liberalizmu. Podejrzewa się w nim obecność liberalizmu oświeceniowego z jego kultem „absolutnej wolności". [...]

Nieopanowany w porę lęk przed wolnością działa dziś w łonie polskiego katolicyzmu jak pasożyt, niszcząc jego duchową substancję. Prowadzi bowiem do tego, że Dobra Nowina, która od wieków była dobrą nowiną o wyzwoleniu, jest przedstawiana i pokazywana, i zalecana jako nowina o zniewoleniu, czyli zła nowina. Mówi się: kochajcie Ewangelię, bo ona zniewala po mistrzowsku. W ten sposób zadaje się cios wierze. Nie ma dla chrześcijaństwa większej klęski niż taka przemiana. Łaska staje się odwrotnością łaski. Ale właśnie coś takiego wtargnęło między nas.

Źródło: J. Tischner, *Nieszczęsny dar wolności*, Kraków 2015, s. 14–16.

!? Wymień cechy osoby, na które wskazywali Jacques Maritain, Karol Wojtyła i Józef Tischner.

Czym jest status społeczny?

Jeśli zadasz swoim bliskim i znajomym pytanie: „Kim jesteś?", z pewnością wiele razy usłyszysz: „Jestem kobietą/mężczyzną", „Jestem uczniem/uczennicą", „Jestem córką/synem, siostrą/bratem", „Czuję się Polką/Polakiem", „Pracuję jako... w firmie...". Takie i podobne odpowiedzi wskazują na **status społeczny** danej osoby. Status to określenie miejsca danej jednostki (lub jednostek) w zbiorowości.

Człowiek funkcjonuje w kilku lub nawet kilkudziesięciu zbiorowościach jednocześnie, np. w rodzinie, zakładzie pracy, parafii, grupie koleżeńskiej. W każdej z nich posiada określony status. Wyróżnia się statusy przypisane i osiągane.

- **Statusy przypisane** przysługują nam niezależnie od naszej woli, np. dziecko staje się córką lub synem swoich rodziców już w momencie narodzin.
- **Statusy osiągane** wynikają bezpośrednio lub pośrednio z decyzji i starań, jakie podejmujemy w ciągu naszego życia. Na przykład status piłkarza to efekt samodzielnej decyzji danego zawodnika oraz jego możliwości fizycznych. Status wegetarianina zależy od wyboru danej osoby i od tego, czy konsekwentnie zachowuje ona bezmięsną dietę. Już jednak status kierowcy jest rezultatem nie tylko indywidualnej decyzji, lecz także wyniku egzaminu na prawo jazdy, który jest uzależniony zarówno od pracy włożonej przez zdającego, jak i od oceny egzaminatora.

Czym jest rola społeczna?

Z posiadaniem każdego statusu wiąże się odgrywanie **roli społecznej**, czyli prezentowanie w kontaktach z innymi ludźmi określonych postaw i zachowań (zob. schemat na s. 19). Mogą one wynikać z wewnętrznego przekonania danej osoby, że konkretna rola społeczna polega na takim właśnie postępowaniu. Mogą też wiązać się z wymaganiami ludzi z bliższego lub dalszego otoczenia.

Najczęściej sposób odgrywania ról społecznych jest wypadkową zarówno osobistych emocji i poglądów danej osoby, jak i oczekiwań zewnętrznych. Przykładowo, rola rodzica wynika jednocześnie z jego uczuć wobec dziecka i więzi rodzinnych oraz z oczekiwań innych ludzi, m.in. dziadków, którzy są szczególnie związani z wnukami, a także nauczyciela czy lekarza, którzy w imieniu całego społeczeństwa wskazują, jak należy postępować z najmłodszymi w konkretnych sytuacjach.

Z reguły każdy człowiek wciela się jednocześnie w kilka ról społecznych. Po jakimś czasie przestaje pełnić niektóre z nich, a w ich miejsce może przyjąć nowe. W życiu codziennym zdarza się, że odgrywanie jednej roli utrudnia, a nawet uniemożliwia właściwą realizację innej. Na przykład policjant, który wykrył, że jego brat popełnił przestępstwo, staje przed dylematem, jak postąpić: zachować lojalność wobec bliskiej osoby czy wypełnić zawodowy obowiązek. Taką sytuację określamy jako **konflikt ról**.

Czy wiesz, że...

Pojęcie „rola społeczna" nie bez powodu zostało zaczerpnięte przez socjologów z teatru – dostrzegli oni analogię między sceną teatralną a światem społecznym. Zgodnie ze słowami **Floriana Znanieckiego** – jednego z najwybitniejszych polskich badaczy – „życie społeczne samo w sobie w dużym stopniu składa się z udawania". Amerykański socjolog **Erving Goffman** przeprowadził w latach 50. XX w. badania na jednej z brytyjskich Wysp Szetlandzkich, po czym opublikował słynną książkę pt. ***Człowiek w teatrze życia codziennego***. Posłużył się w niej terminologią teatralną w celu opisania zjawisk i procesów społecznych. Wykazał, że nieświadomie wszyscy zachowujemy się wobec innych niczym aktorzy w teatrze – odgrywamy role i zmieniamy maski. Każde nasze zachowanie jest niczym występ na scenie. W pełni możemy być sobą wyłącznie za kulisami, czyli w miejscu, w którym nie towarzyszy nam publiczność.

Przykłady statusów i ról społecznych

Z rolą społeczną są związane określone postawy, zachowania, prawa i obowiązki. Każda rola opiera się także na założeniu, że dana osoba będzie miała pewną swobodę w wyborze sposobu jej odgrywania.



Potrzeby człowieka

Życie wśród innych ludzi pozwala człowiekowi na zaspokajanie rozmaitych potrzeb. **Potrzebą** nazywamy odczuwalny brak czegoś, co jest dla danej jednostki ważne lub niezbędne do życia. Potrzeby ludzkie są zróżnicowane. Człowiek musi zaspokoić określone potrzeby naturalne, np. snu, odżywiania, ale ważne jest dla niego także realizowanie potrzeby bezpieczeństwa czy potrzeby przynależności, dotyczącej utrzymywania relacji z innymi osobami. Jedną z najbardziej znanych klasyfikacji potrzeb człowieka opracował amerykański psycholog Abraham Maslow [czyt.: masłoł], który podzielił je na **potrzeby niższego rzędu** (podstawowe) i **potrzeby wyższego rzędu,** czyli te, które odróżniają człowieka od zwierzęcia (zob. schemat obok).

Każda jednostka odczuwa wiele różnych potrzeb, każda potrafi też wskazać spośród nich te, które są dla niej szczególnie ważne. Przykładowo, niektóre osoby dążą przede wszystkim do zdobycia uznania i szacunku, natomiast inne koncentrują się na realizacji potrzeb duchowych.

Współcześnie potrzeby naturalne i potrzeby wyższego rzędu są zaspokajane z pośrednim lub bezpośrednim udziałem społeczeństwa. Na przykład w miastach utworzone w jego ramach instytucje organizują zarówno dostawy żywności, wody i energii elektrycznej, jak i uroczystości religijne czy imprezy kulturalne. Społeczeństwo uczestniczy w realizacji potrzeb swoich członków przede wszystkim dlatego, że gdyby poszczególne osoby, rodziny czy grupy zaspokajały potrzeby na własną rękę, dochodziłoby do nieustannych konfliktów i kolizji interesów.



Zaproponowana przez Abrahama Maslowa hierarchia potrzeb jest przedstawiana w formie schematu nazywanego od nazwiska badacza piramidą Maslowa.

Formy życia społecznego

Życie każdego z nas toczy się w ramach wielu zbiorowości ludzkich. Różnią się one między sobą pod wieloma względami, m.in. trwałością i stopniem zorganizowania oraz rodzajem **więzi społecznych**, czyli relacji łączących ich poszczególnych członków. Można wyróżnić kilka form życia społecznego.

- **Zbiorowość społeczna** to nietrwałe skupisko ludzkie funkcjonujące w określonym miejscu i czasie. Poczucie wspólnoty (przynależności) i więzi między tworzącymi ją osobami wynikają z obiektywnych okoliczności zewnętrznych, często z przypadkowych sytuacji. Zbiorowość społeczną mogą tworzyć np. pasażerowie pociągu, widzowie oglądający film w kinie, mieszkańcy hotelu.
- **Społeczność** jest średnio trwałą formą – więzi między należącymi do niej ludźmi wynikają z tego, że wspólnie biorą oni udział w określonej dziedzinie życia społecznego. Na przykład uczniowie tworzą społeczność szkolną, wierni uczęszczający na nabożeństwa do jednej świątyni – społeczność parafialną, a ludzie dopingujący tę samą drużynę piłkarską – społeczność kibiców danego klubu. W społeczności – inaczej niż w zbiorowości społecznej – obowiązuje pewna hierarchia. Najczęściej można w niej wyróżnić nieformalną elitę, do której należą osoby najbardziej znane, rozpoznawane i cenione.
- **Społeczność lokalna** to szczególny rodzaj społeczności – należący do niej ludzie są ze sobą związani dzięki wspólnemu zamieszkiwaniu w jednej miejscowości lub w tej samej okolicy. W przeszłości była to jedna z najważniejszych zbiorowości w życiu człowieka, jednak obecnie wielu ludzi migruje z ziemi rodzinnej i często odwraca się od lokalnych wspólnot.
- **Grupa społeczna** jest zbiorowością złożoną z co najmniej trzech osób, które współdziałają ze sobą, aby zrealizować wspólne cele. Grupami społecznymi są np. rodzina lub grono przyjaciół. Więcej na ich temat dowiesz się w dalszej części tematu.
- **Społeczeństwo** to trwała zbiorowość ludzka zamieszkująca określone terytorium i posiadająca własną kulturę. Jest najbardziej złożoną formą życia społecznego: składa się z wielu różnych grup i organizacji, a także posiada własne instytucje. Społeczeństwo najczęściej tworzą mieszkańcy danego państwa – istnieją więc np. społeczeństwa polskie, niemieckie i chińskie.



Współcześnie wiele osób należy do społeczności internetowych, które funkcjonują w różnych portalach i serwisach społecznościowych oraz na forach dyskusyjnych.

Czym są instytucje społeczne?
Pojęcie to możemy rozumieć na dwa sposoby.

Instytucje społeczne to **organizacje i grupy ludzi**, które przez długi czas wykonują zadania ważne dla społeczeństwa.

Przykłady: urzędy, zakłady pracy, szpitale, więzienia, biblioteki, Kościoły.

Instytucjami społecznymi określamy także ustalone przez społeczeństwo **formy działalności i sposoby postępowania**, które obowiązują jego członków w różnych sytuacjach i dziedzinach życia.

Przykłady: szkolnictwo, małżeństwo, sprzedaż, własność, władza.

Grupy społeczne

Wiele statusów i ról społecznych wynika z przynależności człowieka do grup społecznych. Zbiorowości te są bardzo zróżnicowane (zob. tabelę poniżej), jednak każda z nich charakteryzuje się czterema cechami.

- **Wspólne cele i interesy** łączące członków grupy mogą być związane z określonymi poglądami, problemami, działaniami. Dla grupy przyjaciół głównymi celami będą np. wzajemna pomoc i przyjemne spędzanie wolnego czasu. Natomiast partia polityczna będzie dążyć przede wszystkim do zdobycia władzy i realizacji programu wyborczego.
- **Współpraca** między członkami grupy jest możliwa na trwałej płaszczyźnie wzajemnego porozumienia w wielu kwestiach, wypracowanego dzięki regularnym kontaktom.
- **Struktura** to wewnętrzna organizacja grupy, określająca funkcje pełnione przez jej członków (np. lider, ekspert, wykonawca) i zasady ich współdziałania. Struktura może być złożona lub bardzo uproszczona, opierać się na spisanych regułach (np. na statucie, regulaminie) lub niepisanych zwyczajach.
- **Tożsamość** jest poczuciem odrębności, które wyróżnia uczestników grupy z szerszej zbiorowości, np. ze społeczeństwa. Tożsamość grupowa jest czymś więcej niż sumą tożsamości poszczególnych członków. Może wynikać np. z podobnych poglądów na jakąś sprawę, z wyznawania tej samej religii albo ze wspólnych zainteresowań.

Czasami można spotkać się z rozumieniem pojęcia grupy społecznej, które nie uwzględnia wszystkich wymienionych cech. Przykładowo, w mediach pojawiają się niekiedy informacje dotyczące grupy emerytów. Tymczasem nie jest to grupa w sensie socjologicznym, gdyż emeryci nie uważają się za odrębną zbiorowość ani nie są zorganizowani w żadnej strukturze. Zbiory ludzi, które nie mają cech charakterystycznych dla grupy społecznej, lecz zostały wyróżnione z danego społeczeństwa na podstawie innych kryteriów (dotyczących np. wieku, płci, wykonywanego zawodu), nazywamy **kategoriami**.

Podział grup społecznych

Kryterium podziału	Rodzaje grup	Przykłady
Liczba członków	**Małe** – obejmują niewielką liczbę osób, które znają się nawzajem i utrzymują ze sobą kontakty.	rodzina, grupa przyjaciół, drużyna sportowa
	Duże – są na tyle liczne, że większość członków nie utrzymuje ze sobą bezpośrednich relacji.	naród, wspólnota religijna, partia polityczna
Rodzaj przynależności	**Pierwotne** – tworzące je osoby nabywają członkostwo w sposób naturalny, występują między nimi silne więzi emocjonalne.	rodzina, grupa rówieśnicza
	Wtórne – przynależność do nich wynika z wyboru jednostki, a członków zwykle łączą ściśle określone cele i interesy.	związek zawodowy, organizacja społeczna
Sposób zorganizowania	**Formalne** – działają na podstawie przepisów (np. statutu, regulaminu), mają ściśle określoną strukturę wewnętrzną (np. organy władzy, stanowiska).	szkoła, partia polityczna, pracownicy urzędu
	Nieformalne – ich funkcjonowanie opiera się na bezpośrednich relacjach między członkami, nie mają formalnej struktury wewnętrznej.	grupa przyjaciół, fanklub muzyczny lub sportowy
Dostępność	**Ekskluzywne** – obowiązują w nich kryteria przyjmowania członków (np. kwalifikacje, zamożność, doświadczenie), które mogą zostać spełnione tylko przez niektóre osoby.	reprezentacja kraju w piłce nożnej, studenci prestiżowej uczelni
	Inkluzywne – członkiem grupy można zostać stosunkowo łatwo, przynależność wynika wyłącznie z woli danej osoby.	grupa wycieczkowa, koło zainteresowań

Spójność grup społecznych

Ludzie tworzą grupy z wielu powodów. Członkostwo w nich pozwala zaspokoić wiele ważnych potrzeb (np. przynależności, bezpieczeństwa). Ponadto grupy umożliwiają realizowanie zadań, których jednostka nigdy nie byłaby w stanie wykonać samodzielnie. Jednak aby dana zbiorowość tego typu mogła spełniać swoje funkcje, powinna być spójna. Sprzyja temu sytuacja, w której relacje między członkami grupy są oparte na zasadach:

- zaufania,
- wzajemności,
- pomocy.

Zaufanie, czyli przekonanie o szczerości i uczciwości innych, może być odwzajemnione lub nieodwzajemnione. Jednostronne zaufanie do drugiego człowieka może wynikać z głębokiego uczucia (np. zakochania) lub po prostu z wiary w ludzi. Jeśli jednak pozostaje nieodwzajemnione, stopniowo się osłabia.

Zgodnie z **zasadą wzajemności** każdy, kto otrzymał od innej osoby jakiś przedmiot albo uzyskał od niej jakąś przysługę, powinien się jej po pewnym czasie odwzajemnić innym miłym gestem, pomocą w trudnej sytuacji lub prezentem. Wzajemność jest jednocześnie regułą etyczną i prawidłowością, która porządkuje życie społeczne. Warto zwrócić uwagę na to, że nie jest ona tym samym co zwykła wymiana towarów czy usług. Po pierwsze, odwzajemnienie nie musi następować bezpośrednio po wyświadczeniu przysługi lub po przekazaniu daru. Po drugie, nie może ono zostać wymuszone przez darczyńcę. Po trzecie, wartość wzajemnych usług czy prezentów nie musi być taka sama. W regule wzajemności bardziej chodzi bowiem o budowanie i podtrzymywanie więzi wewnątrzgrupowej niż o satysfakcję z przekazywania lub otrzymywania darów.

Utrzymywanie stałych i pozytywnych relacji daje każdemu z nas poczucie bezpieczeństwa, możemy bowiem oczekiwać, że inni przyjdą nam z **pomocą** w trudnej sytuacji. Stosowanie zasady wzajemności doprowadza także do wzmocnienia zaufania między członkami grupy.

Gdy grupa jest zbyt spójna...

Duża spójność grupy może mieć negatywne konsekwencje. Istnieje niebezpieczeństwo, że dana zbiorowość zacznie nadmiernie kontrolować swoich członków lub zbyt surowo ich karać nawet za drobne odstępstwa od obowiązujących w niej reguł.

Jednym z zagrożeń jest możliwość wystąpienia **syndromu myślenia grupowego**. Polega on na tym, że w procesie podejmowania decyzji członkowie grupy starają się unikać sporów i konfliktów, które mogłyby osłabić spójność czy jednomyślność całej zbiorowości. Nawet jeśli niektóre osoby mają poważne wątpliwości, czy proponowane rozwiązanie jest słuszne, nie zgłaszają sprzeciwu. W rezultacie grupa może podejmować bardzo złe decyzje (zob. przykład).

Przykład

Katastrofa Challengera

Jednym z przykładów negatywnych skutków grupowego myślenia jest katastrofa amerykańskiego promu kosmicznego Challenger [czyt.: czelendżer] w 1986 r. Podczas przygotowań do wystrzelenia wahadłowca wystąpiło wiele problemów, m.in. wykryto liczne usterki techniczne. Po każdej kolejnej informacji o napotkanych trudnościach grupa osób podejmujących decyzje zgodnie stwierdzała, że nie ma podstaw do opóźnienia lub odwołania lotu. Prom eksplodował chwilę po starcie – zginęła cała jego siedmioosobowa załoga.



Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Wymień przykłady postaw, zachowań i obowiązków, które wynikają z wcielania się przez jednostkę w następujące role społeczne: ucznia, matki, posła.

2 Wskaż, która z poniższych cech nie jest typowa dla grup społecznych.

A posiadanie określonej wewnętrznej organizacji
B współpraca i wzajemne porozumienie między członkami
C nietrwała więź wynikająca z krótkotrwałego zebrania się w jednym miejscu
D kierowanie się wspólnymi celami i interesami

! 3 Przeczytaj tekst źródłowy. Następnie wyjaśnij, z czego wynika – zgodnie z teorią Arystotelesa – społeczna natura człowieka. Praca z tekstem źródłowym

> Że człowiek jest istotą stworzoną do życia w państwie więcej niż pszczoła lub jakiekolwiek zwierzę żyjące w stadzie, to jasną jest rzeczą. Natura bowiem, jak powiadamy, nic nie czyni bez celu. Otóż człowiek jedyny z istot żyjących obdarzony jest mową. Głos jest oznaką radości i bólu, dlatego posiadają go inne istoty (rozwój ich posunął się bowiem tak daleko, że mają zdolność odczuwania bólu i radości, tudzież wyrażania tego między sobą). Ale mowa służy do określania tego, co pożyteczne czy szkodliwe, jak również i tego, co sprawiedliwe czy też niesprawiedliwe. To bowiem jest właściwością człowieka, odróżniającą go od innych stworzeń żyjących, że on jedyny ma zdolność do odróżniania dobra i zła, sprawiedliwości i niesprawiedliwości i tym podobnych; wspólnota zaś takich istot staje się podstawą rodziny i państwa.
>
> Źródło: Arystoteles, *Polityka*, przeł. L. Piotrowicz, Warszawa 2004, s. 27.

4 Zanotuj na kartce informacje o dziesięciu Twoich statusach społecznych. Następnie wykonaj podane polecenia wspólnie z koleżanką lub kolegą z ławki.

a) Porównajcie sporządzone przez Was listy statusów i określcie, z czego wynikają występujące między nimi podobieństwa i różnice.

b) Wśród wymienionych statusów wskażcie te, które zostały Wam przypisane, oraz te, które udało się Wam osiągnąć w trakcie Waszego życia.

5 Zapoznaj się z tekstem źródłowym. Następnie wykonaj polecenia. Praca z tekstem źródłowym

> […] działania społeczeństwa cechuje nieporównanie większa celowość i doskonałość niż działanie jednostki. Jednostka, powodowana sprzecznymi odczuciami, poglądami i opiniami, nie zawsze będzie potrafiła dokonać wyboru między możliwymi zachowaniami […]. Natomiast grupa społeczna, nawet jeżeli często zmienia kierunek działania, będzie w każdej chwili zdecydowanie i bez wahania obstawać przy aktualnie obranym kierunku, iść prosto przed siebie, przede wszystkim zaś zawsze będzie wiedziała, kogo ma uważać za swego wroga, a kogo za przyjaciela. Między wolą a działaniem, środkami a celami społecznej całości istnieje mniejsza rozbieżność niż między wolą a działaniem jednostek.
>
> Źródło: G. Simmel, *Socjologia*, przeł. M. Łukasiewicz, Warszawa 2005, s. 21–22.

a) Wytłumacz, na czym – zdaniem Georga Simmela [czyt.: georga zimela] – polega wyższość społeczeństwa lub grupy społecznej nad jednostką.

b) Określ, jakie cechy przypisywał Simmel wolnej woli człowieka.

3 Dobro wspólne

koncepcje dobra wspólnego | obowiązki wobec wspólnoty | sprawiedliwość | sprawiedliwość społeczna | tolerancja

Ludzie tworzący grupy społeczne lub inne zbiorowości mogą różnić się pod wieloma względami: mieć odmienne poglądy, wyznawać różne religie, głosować na rozmaite partie polityczne. Są jednak pewne czynniki, które ich łączą. Jednym z nich jest dobro wspólne. Jak należy rozumieć to pojęcie? Czy dla każdej wspólnoty oznacza ono to samo? Jakie wynikają z niego obowiązki dla każdego z nas? Dlaczego w państwie szczególnie ważnym elementem dobra wspólnego jest sprawiedliwość? Czy dobro wspólne może istnieć bez tolerancji?

Czym jest dobro wspólne?

Członków każdej grupy łączą pewne wartości, przekonania, interesy i dążenia. Postrzegają je jako coś pozytywnego, cennego, czym należy się kierować. Ponieważ elementy te przynoszą korzyść wszystkim członkom danej zbiorowości, są oni skłonni do współpracy na rzecz ich zachowania lub realizacji. Tego rodzaju wartości określa się jako **dobro wspólne**. Jak sama nazwa wskazuje, jest ono motywacją działań nie tylko jednostki, lecz także całych grup, do których ona należy. Dobra wspólnego nie powinno się jednak traktować jako sumy potrzeb poszczególnych osób należących do zbiorowości. Obejmuje ono jedynie te wartości oraz zamierzenia, które są postrzegane jako ważne i korzystne przez wszystkich członków danej grupy.

Koncepcje dobra wspólnego

Dobro wspólne można pojmować na rozmaite sposoby. W starożytności ukształtowała się jego **koncepcja klasyczna**. Jej twórca, Arystoteles, postrzegał dobro wspólne jako ogół warunków, które zapewniają pomyślność i rozwój zarówno wspólnocie politycznej, jak i tworzącym ją osobom. Dobro jednostki i dobro zbiorowości są więc ze sobą powiązane. Aby je osiągnąć, obywatele i rządzący powinni się w swoim postępowaniu kierować – zdaniem filozofa – takimi wartościami etycznymi, jak sprawiedliwość, mądrość, umiar.

Przedstawicielem koncepcji klasycznej, który rozwinął twierdzenia Arystotelesa, był św. Tomasz z Akwinu. Jego zdaniem aby dobro wspólne mogło zostać osiągnięte, w społeczeństwie musi zapanować pewien porządek (ład), oparty na zasadach moralnych. Jego fundamentem powinno być stanowione przez państwo prawo, które określa, jakie zachowania są właściwe, a jakie nie. Porządek i przepisy prawne tworzą odpowiednie warunki dla rozwoju człowieka, zwłaszcza w wymiarze moralnym. W takim ujęciu dobro wspólne staje się podzielaną przez członków zbiorowości wizją życia zgodnego z wartościami etycznymi. Św. Tomasz wskazywał przy tym, że prawo powinno regulować tylko te zachowania człowieka, które mają znaczenie dla prawidłowego funkcjonowania wspólnoty oraz dla kształtu relacji między tworzącymi ją osobami. W pozostałych kwestiach jednostka powinna mieć możliwość postępowania w zgodzie z własnymi wyborami.

W czasach nowożytnych ukształtowała się **liberalna koncepcja dobra wspólnego**, do której powstania przyczynił się XVII-wieczny angielski filozof John Locke [czyt.: dżon lok]. Myśliciel ten używał również pojęć „dobro publiczne" i „dobro społeczeństwa".

Nawiązujący do poglądów Locke'a liberałowie – w przeciwieństwie do zwolenników koncepcji klasycznej – nie postrzegali dobra wspólnego jako określonej wizji życia, podzielanej przez większość członków zbiorowości. Twierdzili oni, że każdy człowiek powinien mieć możliwość wybrania takiego modelu egzystencji, jaki mu najbardziej odpowiada. Państwo ma jedynie obowiązek zapewnić jednostce bezpieczeństwo i chronić jej podstawowe prawa (np. prawo do życia, prawo własności). W związku z tym dobro wspólne to przede wszystkim zbiór pewnych ogólnych zasad, które gwarantują ludziom pokojowe współistnienie i swobodną realizację ich indywidualnych interesów. Reguły te są ustalane w wyniku porozumienia między członkami społeczeństwa, a na ich straży powinny stać państwo i jego instytucje.

Zupełnie inaczej dobro wspólne postrzegali twórcy XX-wiecznych ideologii totalitarnych, zarówno faszystowskich, jak i komunistycznych. W faszyzmie zostało ono sprowadzone do dobra narodu – najważniejszego celu, któremu jednostki muszą podporządkować swoje życie i do którego należy dążyć nawet kosztem innych nacji. W komunizmie dobro wspólne zastąpiono interesem klasowym, a konkretnie interesem proletariatu, czyli klasy robotniczej. To jej dążenia, ustalane odgórnie przez władze, miały być ważniejsze niż dobro pozostałych grup społecznych.

Czy wiesz, że...

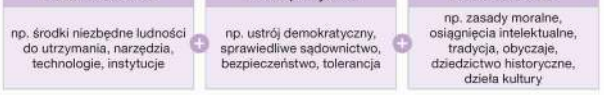
Do klasycznej koncepcji dobra wspólnego nawiązuje pojęcie „republika", wywodzące się ze starożytnego Rzymu. Pochodzi ono od łacińskiego wyrażenia *res publica*, które w tłumaczeniu na język polski znaczy: „rzecz wspólna".

Istnieje jeszcze wiele innych sposobów definiowana dobra wspólnego. Często jest ono pojmowane jako ogół pewnych rozwiązań, z których mogą korzystać wszyscy obywatele i które przyczyniają się do rozwoju społecznego. Zgodnie z takim podejściem na dobro wspólne składają się m.in. szkoły, instytucje opieki zdrowotnej, transport publiczny, drogi i inne elementy infrastruktury publicznej. Twórcy niektórych koncepcji do zbioru tego zaliczają również pewne zasady polityczne oraz elementy kultury danego społeczeństwa (zob. przykład).

Przykład

Koncepcja Jacques'a Maritaina

Dwudziestowieczny francuski filozof Jacques Maritain definiował dobro wspólne jako ogół zasobów wytworzonych przez dane społeczeństwo oraz zasad, które wyznają jego członkowie i które są niezbędne, aby mogli się oni rozwijać duchowo i realizować swoje cele. Wyróżnił on dobra materialne, dobra duchowe oraz dobra polityczne. Do tych ostatnich Maritain zaliczył demokrację, która – zdaniem filozofa – pomimo licznych wad jest najlepszym modelem ustrojowym. Swoją ocenę myśliciel uzasadnił tym, że demokracja jako jedyna forma organizacji życia społecznego przyznaje podmiotowość każdemu człowiekowi przez zagwarantowanie mu udziału w sprawowaniu władzy.



Dobro wspólne w zbiorowościach

Zazwyczaj o dobru wspólnym mówi się w kontekście funkcjonowania państwa, jednak jest ono ważne także w ramach różnych zbiorowości. Samo istnienie niektórych wspólnot jest postrzegane jako wartość, a więc stanowią one dobro wspólne dla swoich członków. Najważniejszą z takich grup jest rodzina, która umożliwia rozwój tworzącym ją osobom, zapewnia im poczucie bliskości, wsparcie w trudnych sytuacjach oraz środki materialne niezbędne do życia. Często jako dobro wspólne są również pojmowane wspólnoty religijne. Dla społeczności lokalnej (np. mieszkańców miasta) wspólną wartością będzie natomiast np. bezpieczeństwo w miejscach publicznych. Poczucie swoistego dobra wspólnego występuje też w małych grupach nieformalnych, np. dla członków koła hobbystów jest nim możliwość rozwijania zainteresowań. O dobru wspólnym mówimy także w odniesieniu do społeczności globalnej, dla której istotnymi wartościami są m.in. pokój, czyste środowisko oraz efektywna współpraca międzynarodowa.

Dobro wspólne w *Konstytucji RP*

Konstytucja RP: art. 1, 25, 82

Zgodnie z art. 1 *Konstytucji RP* z 1997 r. „Rzeczpospolita Polska jest dobrem wspólnym wszystkich obywateli". Przepis ten znajduje się w rozdziale I ustawy zasadniczej, który zawiera katalog zasad ustrojowych państwa. Oznacza to, że przytoczony artykuł ma fundamentalne znaczenie dla ustroju Polski i powinien być brany pod uwagę przy analizowaniu pozostałych przepisów konstytucyjnych.

W ustawie zasadniczej nie podano definicji terminu „dobro wspólne". Jednak specjaliści zajmujący się interpretacją jej przepisów podkreślają, że pojęcie to odnosi do sumy wszystkich elementów życia społecznego, które umożliwiają rozwój jednostkom i grupom społecznym. Wiele z tych czynników wskazał w swoich orzeczeniach Trybunał Konstytucyjny. Należą do nich m.in.:

- istnienie państwa polskiego, jego bezpieczeństwo i niepodległość;
- prawidłowe funkcjonowanie organów administracji państwowej;
- infrastruktura publiczna (np. drogi, sieci energetyczne, wodociągi);
- wszystkie środki finansowe, którymi dysponuje państwo;
- ład prawny, poczucie sprawiedliwości;
- wolność wyrażania poglądów;
- środowisko naturalne i jego ochrona.

Obowiązki wobec wspólnoty

Konstytucja RP: art. 82–86

Z przynależności do grupy dla każdego jej członka wynika szereg obowiązków. Realizacja przez człowieka zobowiązań wobec zbiorowości sprawia, że przyczynia się on do rozwoju dobra wspólnego.

Obowiązki względem poszczególnych grup są zróżnicowane. Często wynikają z przepisów prawa. Taki charakter mają obowiązki obywateli wobec państwa, które zostały określone w rozdziale II *Konstytucji RP* (wymieniono je w tabeli na s. 70). Także powinności spoczywające na członkach rodziny zostały prawnie ustalone (zob. przykład na następnej stronie), chociaż równocześnie wiążą się one z funkcjonującymi w danym społeczeństwie normami moralnymi i obyczajowymi. Źródłem zobowiązań mogą być także ogólne zasady dotyczące relacji międzyludzkich. Jedną z nich jest **reguła wzajemności** mówiąca, że za dobro otrzymane od drugiego człowieka należy się odwdzięczyć.

Czy wiesz, że...

To, że ludzie kierują się zasadą wzajemności, wykorzystują często firmy pozyskujące klientów. Przykładem może być proponowanie przez serwisy VOD darmowego okresu próbnego z możliwością rezygnacji w dowolnym momencie. Osoby, które skorzystały z tej oferty, mogą odczuwać chęć odwzajemnienia się przez opłacenie subskrypcji po bezpłatnym użytkowaniu.

Przykład

Obowiązki członków rodziny

Zagadnienie to zostało szczegółowo omówione w odrębnej ustawie – *Kodeksie rodzinnym i opiekuńczym*, w którego przepisach określono prawa i obowiązki we wzajemnych relacjach między małżonkami oraz między rodzicami a dziećmi. Zgodnie z tym kodeksem funkcjonowanie rodziny powinno się opierać m.in. na zasadach równouprawnienia kobiety i mężczyzny, ochrony praw dziecka oraz poszanowania autonomii rodziny przez państwo.

Wybrane obowiązki małżonków

Obowiązek	Przepis *Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*
wspólnego pożycia **wzajemnej pomocy** **wierności** **współdziałania dla dobra rodziny**	Art. 23. Małżonkowie mają równe prawa i obowiązki w małżeństwie. Są obowiązani do wspólnego pożycia, do wzajemnej pomocy i wierności oraz do współdziałania dla dobra rodziny, którą przez swój związek założyli.
przyczyniania się do zaspokajania potrzeb rodziny	Art. 27. Oboje małżonkowie obowiązani są, każdy według swych sił oraz swych możliwości zarobkowych i majątkowych, przyczyniać się do zaspokajania potrzeb rodziny, którą przez swój związek założyli. Zadośćuczynienie temu obowiązkowi może polegać także, w całości lub w części, na osobistych staraniach o wychowanie dzieci i na pracy we wspólnym gospodarstwie domowym.

Wybrane obowiązki rodziców wobec dzieci

Obowiązek	Przepis *Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*
opieki nad dzieckiem i jego majątkiem **wychowania dziecka z poszanowaniem jego godności**	Art. 95. § 1. Władza rodzicielska* obejmuje w szczególności obowiązek i prawo rodziców do wykonywania pieczy nad osobą i majątkiem dziecka oraz do wychowania dziecka z poszanowaniem jego godności i praw.
wykonywania władzy rodzicielskiej w trosce o dobro dziecka i interes społeczny	Art. 95. § 3. Władza rodzicielska powinna być wykonywana tak, jak tego wymaga dobro dziecka i interes społeczny.
wysłuchania dziecka w ważnych sprawach dotyczących jego osoby	Art. 95. § 4. Rodzice przed powzięciem decyzji w ważniejszych sprawach dotyczących osoby lub majątku dziecka powinni je wysłuchać, jeżeli rozwój umysłowy, stan zdrowia i stopień dojrzałości dziecka na to pozwala, oraz uwzględnić w miarę możliwości jego rozsądne życzenia.

Wybrane obowiązki dzieci wobec rodziców

Obowiązek	Przepis *Kodeksu rodzinnego i opiekuńczego*
pomocy we wspólnym gospodarstwie	Art. 91. § 2. Dziecko, które pozostaje na utrzymaniu rodziców i mieszka u nich, jest obowiązane pomagać im we wspólnym gospodarstwie.
posłuszeństwa wobec rodziców	Art. 95. § 2. Dziecko pozostające pod władzą rodzicielską winno rodzicom posłuszeństwo, a w sprawach, w których może samodzielnie podejmować decyzje […], powinno wysłuchać opinii i zaleceń rodziców formułowanych dla jego dobra.

* Władza rodzicielska – zespół uprawnień i obowiązków rodziców w relacji z dzieckiem. Władza tego typu obowiązuje aż do uzyskania przez dziecko pełnoletniości (do ukończenia przez nie 18 lat).

Sprawiedliwość a dobro wspólne

Jednym z najważniejszych elementów dobra wspólnego jest sprawiedliwość. Zwykle definiuje się ją jako dążenie do tego, żeby dać każdemu człowiekowi to, co mu się słusznie należy. O sprawiedliwości najczęściej mówimy w kontekście relacji między ludźmi bądź między obywatelami a państwem i jego instytucjami. Jako sprawiedliwe rozumiemy traktowanie uczciwe, właściwe i adekwatne, czyli takie, na jakie konkretny człowiek zasłużył. Ponadto powinno ono być zgodne z normami prawnymi i moralnymi.

W relacji państwo–obywatel sprawiedliwe działanie organów władzy jest warunkiem społecznego zaufania do tych instytucji. Państwo właściwie traktujące obywateli będzie postrzegane przez nich jako dobro wspólne, o które należy się troszczyć. Natomiast państwo, w którym ta zasada nie jest przestrzegana, może zostać uznane przez członków społeczeństwa za podmiot, który jest w stosunku do nich wrogi i stanowi zagrożenie. Świadomość, że władza nie traktuje obywateli sprawiedliwie – np. przyznaje niezasłużone przywileje wybranym grupom społecznym – może skłaniać ich do bezprawnych działań, chociażby do oszukiwania instytucji publicznych.



W kulturze zachodniej symbolem sprawiedliwości jest grecka bogini Temida. Jeden z jej atrybutów – opaska na oczach – oznacza, że sprawiedliwość wymaga obiektywnego i bezstronnego traktowania wszystkich ludzi.

Rodzaje sprawiedliwości

Zagadnienie sprawiedliwości interesowało już myślicieli starożytnych, m.in. Arystotelesa. Odnosił on to pojęcie zarówno do postępowania człowieka, jak i do działań państwa. Grecki filozof definiował sprawiedliwość jako doskonałość etyczną w relacjach między ludźmi. Wskazywał, że jej zapewnienie jest jednym z głównych zadań państwa i stanowionych przez nie norm prawnych. Arystoteles wyróżniał dwa rodzaje sprawiedliwości: wyrównawczą i rozdzielczą (zob. tabelę poniżej).

Sprawiedliwość według Arystotelesa

Sprawiedliwość wyrównawcza (wymienna, komutatywna)	Sprawiedliwość rozdzielcza (dystrybutywna)
• Odnosi się do relacji między ludźmi – do zobowiązań jednostki wobec innych oraz do sytuacji, w których dany człowiek został pokrzywdzony przez drugą osobę. • Wymaga, aby każdej jednostce dać to, co jej się słusznie należy lub na co zasługuje, np. odpowiednią zapłatę za oferowane dobro (rzecz) albo karę adekwatną do wyrządzonej komuś szkody.	• Odnosi się do całej zbiorowości i zapewnia jej członkom udział w dobru wspólnym. • Polega na właściwym rozdzielaniu zasobów (np. środków finansowych, urzędów, przywilejów) między członków wspólnoty. • Główny problem z jej realizacją polega na wyborze odpowiedniej formuły, według której dobra powinny być rozdzielane (zob. schemat poniżej).



Czym jest sprawiedliwość społeczna?

Idea sprawiedliwości społecznej ma wiele punktów stycznych z ideą sprawiedliwości rozdzielczej. Dotyczy jednak nie tylko podziału dóbr w społeczeństwie, lecz także relacji między jego poszczególnymi częściami (np. jednostkami, klasami społecznymi, grupami etnicznymi) oraz sposobu traktowania ich przez państwo. Sprawiedliwość społeczna zakłada, że kwestie te powinny zostać uregulowane zgodnie z zasadami **równości**, przede wszystkim dzięki zagwarantowaniu wszystkim tych samych praw, oraz **solidarności**, z której wynika obowiązek pomagania grupom i osobom znajdującym się w trudnym położeniu materialnym. Uwzględnienie tych dwóch reguł ma zapewnić wszystkim obywatelom udział w dobru wspólnym.

Koncepcja sprawiedliwości społecznej narodziła się w XIX w. Początkowo pojęciem tym posługiwali się przede wszystkim robotnicy – grupa znajdująca się wówczas w trudnej sytuacji materialnej, pozbawiona wielu praw, dążąca do poprawy warunków swojego życia. Pod koniec XIX w., wraz z ogłoszeniem przez papieża Leona XIII encykliki ***Rerum novarum*** (*O rzeczach nowych*), idea ta pojawiła się również w nauczaniu Kościoła katolickiego. Do sprawiedliwości społecznej odwoływały się także ruchy rewolucyjne, które postulowały zniesienie różnic społecznych i majątkowych między ludźmi.

Współcześnie postulaty zgłaszane w imię sprawiedliwości społecznej dotyczą głównie:

- likwidacji wszelkich form przemocy, wyzysku i dyskryminacji;
- zniesienia nienależnych przywilejów przysługujących różnym grupom społecznym;
- przyznania wszystkim obywatelom takich samych praw;
- zapewnienia każdemu dostępu do podstawowych dóbr i usług, umożliwiających godne życie (np. do środków na utrzymanie czy do edukacji i ochrony zdrowia).

Żądania te są kierowane przede wszystkim do organów państwa. Jednak zgodnie z samą zasadą solidarności w ich realizację muszą się również zaangażować uprzywilejowane grupy społeczne. Obywatele znajdujący się w dobrym położeniu powinni m.in wspierać grupy i jednostki słabsze.



Sprawiedliwość społeczna w *Konstytucji RP*

Konstytucja RP: art. 2

W Polsce idea sprawiedliwości społecznej jest jednym z fundamentów ustroju. W art. 2 ustawy zasadniczej zapisano, że „Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym urzeczywistniającym zasadę sprawiedliwości społecznej". Pojęcie to nie zostało jednak zdefiniowane w ustawach. Jego interpretacji dokonał natomiast w swoich orzeczeniach Trybunał Konstytucyjny, który odniósł je przede wszystkim do kwestii podziału dóbr. Wskazał na konieczność równego traktowania osób należących do tej samej kategorii społecznej. Jednocześnie zaznaczył, że organy państwa mogą stosować także regułę „każdemu według potrzeb", ale tylko wtedy, gdy jej zastosowanie skutkuje ułatwieniem dostępu do dóbr jednostkom znajdującym się w trudnym położeniu.

Czy wiesz, że...

Idei sprawiedliwości społecznej sprzeciwiają się przedstawiciele radykalnego liberalizmu. Ich zdaniem zakłada ona nadrzędność społeczeństwa nad jednostką i powoduje, że państwo, aby pomagać najsłabszym, nakłada dodatkowe zobowiązania na ludzi bardziej majętnych. Są oni niejako zmuszani do wspierania grup z różnych przyczyn radzących sobie gorzej. Może to wywoływać w osobach zamożnych poczucie, że są niesprawiedliwie karani za własną przedsiębiorczość.

Tolerancja w życiu społecznym

Tolerancja jest uznawana za jedną z najważniejszych wartości sprzyjających budowaniu dobra wspólnego. Dzięki niej możliwe jest w miarę zgodne współistnienie jednostek w społeczeństwie. Tolerancja oznacza poszanowanie dla różnorodności we wszystkich sferach: etnicznej, kulturowej, religijnej, ideologicznej, filozoficznej, moralnej. Osoba tolerancyjna zgadza się na to, aby w jej otoczeniu funkcjonowały osoby i grupy wyznające zasady i wartości, których ona sama nie aprobuje, czyli nie uznaje za dobre, właściwe czy godne poparcia.

Już u schyłku starożytności św. Augustyn wskazywał na istotną rolę tolerancji w relacjach międzyludzkich. Postrzegał ją jako formę cierpliwości, która zapewnia pokój w społeczeństwie. W czasach nowożytnych podnoszono przede wszystkim ideę tolerancji religijnej. John Locke przekonywał, że różnice wyznaniowe nie mogą usprawiedliwiać przemocy w życiu społecznym. Każdy człowiek ma prawo do wyznawania dowolnej wiary, a państwo nie powinno ingerować w tę sferę ludzkiej egzystencji.

W XIX w. głosicielem idei tolerancji był angielski filozof John Stuart Mill [czyt.: dżon stiuart mil], który w sposób szczególny bronił wolności myśli i słowa. Twierdził on, że żaden człowiek nigdy nie zdoła ostatecznie udowodnić słuszności własnych przekonań, dlatego należy zapewnić każdemu prawo do trwania przy swoich poglądach, nawet jeżeli są one odmienne od zapatrywań większości ludzi. Większość bowiem też może się mylić.

Tolerancji nie należy jednak utożsamiać z **afirmacją**, czyli pozytywnym nastawieniem do zjawiska, zachowania czy postawy. Afirmujemy coś, kiedy uznajemy to za dobre, gdy dostrzegamy w tym wartość. Tolerancja natomiast nie musi oznaczać, że odnosimy się do czegoś przychylnie i z akceptacją.

Czy wiesz, że...

Dwudziestowieczni filozofowie: Karl R. Popper i John Rawls [czyt.: dżon rols] uważali tolerancję za podstawę funkcjonowania społeczeństw demokratycznych. Zaznaczali jednak, że nie należy akceptować poglądów wrogich tolerancji. Zastrzeżenie myślicieli było skierowane zarówno do jednostek, jak i do grup społecznych oraz organizacji, szczególnie stronnictw politycznych. Na gruncie tych rozważań w niektórych państwach demokratycznych (także w Polsce) uchwalono prawo, które zakazuje powoływania partii politycznych i stowarzyszeń odwołujących się do faszyzmu, nazizmu oraz komunizmu.

Inne wartości i postawy sprzyjające realizacji dobra wspólnego

Roztropność	• Oznacza umiejętność właściwego dobierania środków prowadzących do realizacji założonego celu. W starożytności określano ją mianem „mądrości praktycznej". • Jest szczególnie istotna dla osób sprawujących władzę. Sprzyja podejmowaniu takich decyzji i działań, które przynoszą korzyści całej wspólnocie, także w przyszłości.
Kompromis	• Jest to porozumienie zawarte między stronami sporu, zwykle w wyniku wzajemnych ustępstw. • Kompromis jest możliwy w sytuacji, kiedy obie strony sporu decydują się na częściową rezygnację z własnych oczekiwań czy żądań – tak, aby każda z nich mogła coś zyskać na ugodzie.
Pokój społeczny	• Jest to stan stabilnej równowagi między jednostkami, grupami społecznymi i instytucjami, który sprzyja rozwojowi danej wspólnoty. Zakłada m.in. powstrzymywanie się od wywoływania gwałtownych konfliktów oraz poszukiwanie kompromisu. • Pokój społeczny pozwala na rozwój współpracy między członkami wspólnoty dla realizacji wspólnych celów.

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Zapoznaj się artykułami 82–86 *Konstytucji RP*. Następnie uzasadnij, że wywiązywanie się przez obywateli z obowiązków określonych w tych przepisach przyczynia się do realizacji dobra wspólnego.

Konstytucja RP

2 Wymień trzy grupy społeczne, do których należysz, a następnie wyjaśnij, w jaki sposób w każdej z nich jest rozumiane dobro wspólne.

★ **3** Odszukaj w internecie informacje na temat podatku progresywnego. Oceń, czy taka forma świadczenia na rzecz państwa jest realizacją zasady sprawiedliwości społecznej. Uzasadnij swoje zdanie.

4 Wytłumacz, na czym polega różnica między tolerancją a afirmacją. Przytocz po trzy przykłady realizacji każdej z tych postaw.

5 Na podstawie danych zamieszczonych w tabeli sformułuj wniosek dotyczący stosunku większości Polaków do dobra wspólnego. Oceń, czy wyniki sondażu są zgodne z Twoimi obserwacjami.

Praca z tabelą

Co Pan/Pani myśli na temat Polski i Polaków?	Tak	Nie	Różnica (tak – nie)
	Odsetki odpowiedzi		
Bycie Polakiem skłania do tego, żeby dbać o wspólne sprawy.	65,7	11,6	54,1
Bycie Polakiem skłania do tego, żeby bardziej się starać we wszystkim, co się robi.	58,7	14,5	44,2
Bycie Polakiem skłania do tego, żeby być lepszym.	59,4	13,6	45,8
Bycie Polakiem skłania do tego, żeby dbać o dobro wszystkich rodaków.	67,3	11,4	55,9

Źródło: Z. Rau, K.M. Staniszyński, M. Chmieliński, K. Zagórski, *Doktryna Polaków. Klasyczna filozofia polityczna w dyskursie potocznym*, Łódź–Warszawa 2018, s. 94.

★ **6** Przeczytaj tekst i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

> Ważne jest zrozumienie, że dobra wspólne to nie są po prostu „rzeczy" albo „zasoby". Osoby niezajmujące się teorią dobra wspólnego często popełniają ten błąd. […] Z pewnością w skład dobra wspólnego wchodzą materialne i niematerialne zasoby wszelkiego rodzaju. Jednak dobro wspólne jest przede wszystkim paradygmatem [sposobem rozumienia danego obszaru rzeczywistości] łączącym daną społeczność i zestaw działań społecznych, wartości i norm, używanych do zarządzania zasobem. Innymi słowy, zasób + społeczność + zestaw protokołów społecznych = dobro wspólne.
>
> Źródło: D. Bollier, *Dobro wspólne dla każdego*, Zielonka 2014, s. 17.

a) Porównaj koncepcję dobra wspólnego zaprezentowaną przez autora tekstu z koncepcją autorstwa Jacques'a Maritaina.

b) Wyjaśnij, jak rozumiesz wyrażenie „zestaw protokołów społecznych", którego autor użył w swojej definicji dobra wspólnego.

4 Dobro jednostki a dobro wspólne

indywidualizm | egoizm | altruizm | kolektywizm

Każdy z nas stara się osiągać określone cele, spełniać marzenia, rozwijać się w różnych dziedzinach. Zazwyczaj zależy nam jednak nie tylko na samorealizacji, lecz także na tym, żeby życie naszych bliskich, czyli rodziny i przyjaciół, stawało się lepsze. Istotną motywacją jest więc dla nas zarówno zabieganie o dobro własne, jak i troska o dobro różnych grup, do których należymy. Jaki zatem jest związek między dobrem jednostki a dobrem wspólnym? Jak na tę zależność wpływają tak odmienne czynniki, jak potrzeba niezależności i przywiązanie do grupy? Jakie zagrożenia wynikają z odrzucenia koncepcji dobra jednostki, a jakie – z negacji dobra wspólnego?

Czym jest indywidualizm?

Indywidualizm to pogląd dotyczący miejsca człowieka w świecie i jego roli w społeczeństwie. Opiera się na przekonaniu, że każda jednostka ma prawo do samodzielnego decydowania o sobie, realizacji osobistych celów i kierowania się w życiu własnym interesem. Idea ta zakłada również, że celem wspólnot jest realizacja potrzeb ich członków i umożliwianie im rozwoju.

Myśliciele zwracają uwagę na kilka aspektów indywidualizmu. Wskazują, że w życiu człowieka przejawia się on:

- dążeniem do samodzielności i niezależności od innych ludzi;
- skupieniem się na samorealizacji oraz samodoskonaleniu;
- potrzebą postępowania zgodnie z własnymi przekonaniami, co zazwyczaj łączy się z krytycznym podejściem do nakazów i ze zdolnością do przeciwstawiania się opinii większości;
- skłonnością do podkreślania tych cech, które odróżniają jednostkę od innych osób;
- przekonaniem o własnej wyjątkowości.

Koncepcje indywidualistyczne pojawiły się w kulturze europejskiej w XVII w. Natomiast pojęcie „indywidualizm" powstało w XIX w. Posługiwał się nim m.in. francuski filozof **Alexis de Tocqueville** [czyt.: aleksi de tokewile] (zob. przykład). Upowszechnienie się poglądów i postaw indywidualistycznych w społeczeństwie nastąpiło w okresie rewolucji przemysłowej. Procesy industrializacji (uprzemysłowienia) i urbanizacji (wzrostu liczby ludności w miastach) doprowadziły do daleko idących zmian społecznych. Migracja ze wsi do miast oznaczała utratę więzi z tradycyjnymi wspólnotami – społecznością wiejską i wspólnotą religijną (np. parafią) – które dotąd w ogromnym stopniu kształtowały życie jednostek. Nowo powstające miejskie grupy społeczne oddziaływały na migrantów znacznie słabiej. Musieli oni zatem samodzielnie decydować w znacznie większej liczbie spraw niż do tej pory. W związku z tym coraz bardziej uświadamiali sobie własną niezależność.

Przykład

Indywidualizm Amerykanów

W latach 30. XIX w. Alexis de Tocqueville przez pewien czas przebywał w USA. W następujący sposób pisał o indywidualizmie w społeczeństwie amerykańskim: „Indywidualizm to uczucie […], które sprawia, że każdy obywatel izoluje się od zbiorowości i trzyma się na uboczu wraz ze swą rodziną i przyjaciółmi. Stwarzając sobie w ten sposób na własny użytek małe społeczeństwo, pozostawia wielkie społeczeństwo jego własnym losom. […] Przybywa tych, którzy […] [niczego] od nikogo nie oczekują; przywykli do myślenia o sobie i chętnie wierzą, że ich los w pełni zależy od nich".

Indywidualizm a egoizm

Indywidualizmu nie należy utożsamiać z egoizmem, choć oba pojęcia często są ze sobą łączone. W uproszczeniu **egoizm** można określić jako troskę o własny interes. Kierujący się nim człowiek podejmuje tylko takie działania, które przynoszą korzyść jemu samemu. Nie zwraca natomiast uwagi na dobro innych osób czy dobro wspólne.

W kulturze europejskiej postawa egoistyczna kojarzy się zazwyczaj negatywnie. Wynika to przede wszystkim z faktu, że obowiązujące w naszym kręgu kulturowym zasady moralne nakazują, aby troszczyć się również o dobro innych ludzi i pomagać osobom, które znajdują się w trudnym położeniu.

Zagadnienie egoizmu jest od stuleci przedmiotem sporów między filozofami. Wielu myślicieli wskazywało, że natura człowieka jest egoistyczna i że każdy z nas dba przede wszystkim o własne dobro, aby przetrwać. Niektórzy filozofowie zwracali uwagę, że egoizm może przynosić korzyści całemu społeczeństwu. Do takich wniosków doszedł **Adam Smith** [czyt.: smif], XVIII-wieczny szkocki ekonomista, jeden z twórców liberalizmu ekonomicznego. Wskazywał on, że podstawową motywacją aktywności gospodarczej człowieka jest pragnienie zysku. Jednak aby zarobić, przedsiębiorca musi spełniać oczekiwania konsumentów i dostosowywać się do ich potrzeb. W dążeniu do maksymalizacji własnego dochodu jednostka umożliwia zatem innym ludziom realizowanie ich zamierzeń. Smith nie był jednak zwolennikiem radykalnego egoizmu. Krytykował nadmierną chciwość, potępiał osiąganie korzyści przez celowe szkodzenie konkurentom czy wyzyskiwanie pracowników. Twierdził ponadto, że człowiek – mimo że jest istotą egoistyczną – jest też zdolny do empatii i troski o inne osoby, chociaż z reguły dotyczy to kręgu jego najbliższych.

Przeciwieństwem egoizmu jest **altruizm**, czyli postawa polegająca na kierowaniu się w swoim postępowaniu potrzebami innych. Altruizm oznacza gotowość do poświęcenia własnych interesów dla dobra drugiego człowieka bądź dla dobra wspólnego. Aby dane działanie mogło zostać uznane za altruistyczne, musi być dobrowolne. Często wskazuje się, że powinno ono być także bezinteresowne, jednak niektórzy myśliciele kwestionują taki pogląd – dowodzą, że często osoby lub podmioty podejmujące inicjatywy na rzecz innych równocześnie realizują własne cele (zob. przykład).

Przykład

Społeczna odpowiedzialność biznesu

Za formę altruizmu występującą w obszarze działalności gospodarczej uznaje się społeczną odpowiedzialność biznesu [ang. *Corporate Social Responsibility* [czyt.: korporejt soszial responsibiliti], CSR). Jest to koncepcja zarządzania przedsiębiorstwem, która zakłada, że jego celem powinno być nie tylko osiąganie maksymalnych zysków, lecz także działanie na rzecz dobra wspólnego przez zaangażowanie społeczne (np. wspieranie finansowe szkół, organizowanie akcji charytatywnych) i dbałość o środowisko naturalne (np. ograniczanie zużycia wody, prądu, plastiku). Często realizacja tej zasady wymaga od firmy poniesienia pewnych kosztów, co na jakiś czas obniża jej dochody. Jednak w dłuższej perspektywie taka działalność przynosi przedsiębiorstwom korzyści i często jest przez nie uznawana za element strategii promocyjnej.

Jakie korzyści osiągnęła Pana/Pani firma dzięki wdrożeniu CSR?



Źródło: Menedżerowie CSR 2020, s. 20, www.odpowiedzialnybiznes.pl [dostęp: 21.04.2022].

Różne oblicza indywidualizmu

Zjawisko indywidualizmu jest przedmiotem zainteresowania filozofów i badaczy. Starają się oni ustalić, w jaki sposób wpływa ono na różne aspekty życia społeczeństw i jednostek.

O TYM SIĘ MÓWI!

1 Jedną z głównych „bolączek współczesności" według [filozofa Charlesa] Taylora [czyt.: czarlsa tejlora] jest indywidualizm.

Wprawdzie, jak zaznacza, bywa on czasami uważany za „najwspanialsze osiągnięcie naszej cywilizacji", ponieważ jest wyrazem wolności przekonań, sumienia, wyboru stylu życia czy postawy. Ale jest to pewnego rodzaju uproszczenie, gdyż indywidualizm jest pojęciem dwuznacznym: może oznaczać pewien ideał moralny, ale może też kryć się za nim postawa amoralna tożsama z egoizmem. Indywidualizm oznacza skupienie się na sobie, a w konsekwencji oderwanie od [...] szerszych kwestii czy problemów – religijnych, politycznych bądź historycznych – wykraczających poza [interesy] jednostkowe. To wszystko prowadzi do zawężenia i spłaszczenia życia. Dominacja indywidualizmu prowadzi do paradoksalnych konsekwencji. [...] Kultura indywidualizmu głosząca hasło samorealizacji przybiera formy trywialne, egotyczne, a zarazem nieco absurdalne, gdyż prowadzi do „powstawania nowych postaci konformizmu wśród ludzi, którzy chcą być tylko sobą, a jeszcze dalej – nowych form zależności, w miarę jak ludzie niepewni własnej tożsamości zwracają się do samozwańczych ekspertów i przewodników wszelkiego autoramentu, otoczonych prestiżem nauki czy jakiejś egzotycznej duchowości". Egoistyczny indywidualizm [...] może prowadzić do nowej formy zniewolenia, nazwanej przez Alexisa de Tocqueville'a „łagodnym despotyzmem". Nie będą to rządy terroru i ucisku jak w dawnych czasach. Władza będzie dobrotliwa i paternalistyczna [opiekuńcza, ojcowska]. Może nawet zachowa formę demokratyczną – z okresowymi wyborami. W istocie jednak wszystko będzie sterowane przez „potężną i opiekuńczą władzę", nad którą lud nie będzie właściwie sprawował kontroli.

Źródło: K. Sztalt, *Moralne dylematy kultury współczesnej*, „Humanistyka i Przyrodoznawstwo" 2017, nr 23, s. 277–278.

2 [Austriacki ekonomista i filozof Friedrich August von] Hayek [czyt.: fridriś august fon hajek] przeciwstawia sobie dwa indywidualizmy: prawdziwy – antyracjonalistyczny, i fałszywy – racjonalistyczny [...].

Indywidualizm racjonalistyczny opiera się na przekonaniu, iż „wszystkie istoty ludzkie mają dostęp do Rozumu przez duże R, wszystko zaś, co osiąga człowiek, jest bezpośrednim rezultatem działania jednostkowego rozumu, a tym samym jest poddane jego kontroli". Indywidualizm racjonalistyczny skupia się na rozwoju jednostek i osiąganiu przez nie oryginalności [...], inaczej niż indywidualizm antyracjonalistyczny, który w konformizmie wobec ogólnych reguł postępowania dostrzega podstawę indywidualności. Innymi słowy, indywidualizm antyracjonalistyczny uznaje istotne ograniczenia jednostkowego rozumu i wykazuje pokorę wobec „bezosobowych i anonimowych" procesów społecznych, dzięki którym jednostki mogą dokonywać rzeczy daleko większych niż pozwala im na to ich wiedza jednostkowa.

Gdzie więc jest miejsce na to, co jednostkowe? Jednostki [...] dążą do realizacji własnych celów, lecz nie oznacza to, że są to dążenia wyłącznie egoistyczne. Ich indywidualna natura polega na tym, że są one przyjmowane czy postrzegane przez jednostki jako swoje, lecz „swoje" może być to, co służy wyłącznie mnie i mojej rodzinie, lecz może to być także coś, co wykracza poza sferę interesów ekonomicznych i wkracza do obszaru np. publicznego lub estetycznego. Tak pojmowany indywidualizm opiera się na przekonaniu o zasadniczym znaczeniu rodziny i małych wspólnot dla ukształtowania jednostek włączonych w sieć związków międzyludzkich, dzięki którym możliwa jest kooperacja społeczna, koordynacja działań i konkurencja, [...] [pozwalająca na] znajdywanie nowych możliwości działania i zaspokajania różnorakich potrzeb.

Źródło: M. Kuniński, *Obrona cywilizacji: Hayek wobec totalitaryzmu*, www.omp.org.pl [dostęp: 20.04.2022].

? Podaj przykłady negatywnych zjawisk wynikających z indywidualizmu, o których jest mowa w tekście 1.

? Wyjaśnij, na czym polega różnica między indywidualizmami racjonalistycznym i antyracjonalistycznym, przedstawiona w tekście 2.

Czym jest kolektywizm?

Przeciwieństwem indywidualizmu jest kolektywizm. Zakłada on, że dobro wspólnoty oraz interes publiczny są ważniejsze niż dobro indywidualne i interes własny jednostki. Postawy kolektywistyczne zwykle są konsekwencją tego, że członkowie danej grupy utrzymują między sobą bliskie więzi i silnie się z nią utożsamiają. Postrzegają oni dobro wspólne jako główny cel własnych dążeń.

Jednostki funkcjonujące w zbiorowościach, w których dominującą postawą jest kolektywizm, są bardziej skłonne przyjmować panujące w ich otoczeniu społecznym przekonania i wierzenia. Rzadziej występują otwarcie przeciwko swojej wspólnocie czy manifestują poglądy odmienne od zapatrywań większości jej członków. Tego rodzaju kolektywizm nazywamy **kolektywizmem wewnątrzgrupowym**.

Zupełnie odmiennym zjawiskiem jest natomiast **kolektywizm instytucjonalny**, który polega na tym, że państwo narzuca społeczeństwu określone przekonania i formy działania oraz grupuje jednostki w odgórnie tworzonych zbiorowościach. Kolektywizm tego typu często zakłada wspólną własność środków produkcji (fabryk, ziemi) i nieufność wobec własności prywatnej. W skrajnej postaci był on wdrażany w państwach totalitarnych (zob. przykład). Od kolektywizmu instytucjonalnego należy jednak odróżnić wspólne użytkowanie pewnych zasobów (np. pastwisk, lasów), występujące przede wszystkim w społeczeństwach tradycyjnych. Taki sposób gospodarowania jest niekiedy uznawany za odrębną formę kolektywizmu.

Społeczeństwa indywidualistyczne i kolektywistyczne

Współcześnie terminy „indywidualizm" i „kolektywizm" są często używane do opisywania różnic występujących między społeczeństwami. Takie ich zastosowanie wynika z badań niderlandzkiego kulturoznawcy i psychologa społecznego Geerta Hofstedego [czyt.: herta hofstejdego]. Naukowiec wskazywał, że jednym z najważniejszych aspektów kultury każdego społeczeństwa jest sposób postrzegania relacji między jednostką a zbiorowością, który kształtuje różne sfery życia społecznego. Z uwzględnieniem tego kryterium Hofstede podzielił społeczeństwa na indywidualistyczne i kolektywistyczne. Wykazał ponadto, że takie zróżnicowanie można zaobserwować także w skali świata: między mieszkańcami regionów i kontynentów (zob. infografikę na s. 36–37).

Przykład

Kolektywizm w ustrojach totalitarnych

Zarówno faszyzm, nazizm, jak i komunizm oczekiwały od jednostek, że podporządkują się dobru wspólnemu, definiowanemu przez rządzących, oraz przyjmą założenia głoszonej przez władze państwowe ideologii. W państwach totalitarnych ważnym elementem, który miał spajać wspólnotę, było również kreowanie kolektywnego, czyli zbiorowego, wroga. Rządzący przekonywali, że stanowi on niebezpieczeństwo dla zbiorowości i dlatego należy go zwalczać. Niemieccy naziści w ten sposób przedstawiali Żydów, natomiast komuniści – przedsiębiorców i bogatych chłopów (tzw. kułaków). W kwestiach gospodarczych najdalej idące rozwiązania kolektywne zostały wprowadzone w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR), gdzie m.in. zupełnie zlikwidowano prywatną własność gruntów rolnych (tzw. kolektywizacja rolnictwa).



Plakat propagandowy z okresu Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL), z lat 50. XX w., ostrzegający społeczeństwo przed tzw. wrogami narodu.

Kolektywizm i indywidualizm

Istnieje wiele kryteriów, według których możemy podzielić społeczeństwa. Geert Hofstede doszedł do wniosku, że jednym z najważniejszych takich czynników jest postrzeganie miejsca jednostki w grupie, które wpływa kształt relacji między ludźmi. Na tej podstawie podzielił społeczeństwa na te, w których dominuje indywidualizm, i te z przewagą kolektywizmu. Jego badania dowiodły, że obie postawy mogą występować w społeczeństwie w różnym nasileniu – ilustruje to opracowany przez badacza wskaźnik indywidualizmu.

Społeczeństwa kolektywistyczne

- Ludzie postrzegają siebie przede wszystkim jako członków różnych grup, zatem cele i interesy danej zbiorowości są ważniejsze niż dążenia oraz potrzeby jednostki.
- Członkowie społeczeństwa należą do wielopokoleniowych rodzin, które dają im ochronę i poczucie bezpieczeństwa.
- Ludzie unikają konfliktów w kontaktach z innymi i dbają o zachowanie harmonii, nawet wbrew własnym emocjom.
- Otoczenie społeczne może wkraczać w życie prywatne jednostki, a życie towarzyskie toczy się w miejscach publicznych.



PAŃSTWA O NAJWIĘKSZYM I NAJMNIEJSZYM WSKAŹNIKU INDYWIDUALIZMU

0

Gwatemala **6**

Pakistan **14**

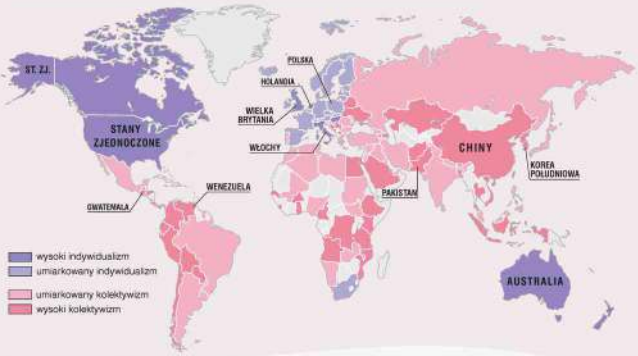
Chiny **20**

kolektywizm

12 Wenezuela

18 Korea Południowa

SPOŁECZEŃSTWA KOLEKTYWISTYCZNE I INDYWIDUALISTYCZNE NA ŚWIECIE





Społeczeństwa indywidualistyczne

- Jednostka podkreśla własną niezależność, stara się wyróżnić na tle innych. Osiągnięcie przez daną osobę prywatnych celów i jej samorealizacja są ważniejsze niż relacje międzyludzkie czy dobro grupy.
- Rodziny mają z reguły charakter nuklearny (obejmują tylko rodziców i dzieci) oraz podtrzymują kontakty społeczne głównie w najbliższym otoczeniu.
- Jednostka w relacjach międzyludzkich wyraża swoje uczucia szczerze i otwarcie.
- Członkowie społeczeństwa szczególnie cenią prawo do prywatności w myśl zasady „Mój dom jest moją twierdzą".



Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Rozstrzygnij, czy kulturę scharakteryzowaną w poniższym tekście można zaliczyć do kultur indywidualistycznych. Podaj dwa argumenty na poparcie swojego stanowiska.

Praca z tekstem źródłowym

> Małą ojczyznę Aborygena stanowił kraj o rozległości od kilkudziesięciu do stu kilkudziesięciu kilometrów. W przypadku grup podejmujących dłuższe wędrówki dystans ten mógł zwiększyć się do dwustu lub nawet więcej kilometrów, wszelako w ścisłym sensie tego słowa ekosystem pojedynczej hordy nomadycznej obejmował obszar możliwy do przejścia przez człowieka w ciągu nie więcej niż dwóch–trzech dni. Gospodarzem takiego terytorium nie był zbiór jednostek, lecz horda jako całość – tradycyjna grupa nomadyczna Australii. Oprócz zbiorowego poczucia odpowiedzialności (odpowiednika europejskiego prawa własności) relacja ta obejmowała również dogłębną wiedzę [...] o rzeźbie terenu, biegu wód, o linii wybrzeża, skałach, wydmach, o rodzajach miejscowej wegetacji, o lokalnym klimacie i pogodzie. „Właściciel" takiego terenu musiał umieć rozpoznawać ślady ludzi, ptaków, zwierząt i owadów, musiał też rozpoznawać potencjalne niebezpieczeństwa, takie jak kumulacja przypływów, zdradliwe prądy czy ukryte przed ludzkim okiem, wypełnione wodą jaskinie [...]. Wiedzy tej jednostka nie wykorzystywała na prywatny użytek, lecz dzieliła się nią z całą wspólnotą.
>
> Źródło: W. Bęben, *Tradycyjna kultura rdzennych ludów Australii i Oceanii: perspektywa porównawcza*, „Etnografia. Praktyki, Teorie, Doświadczenia" 2019, nr 5, s. 72.

2 Wyjaśnij, na czym polega różnica między indywidualizmem a kolektywizmem. Podaj po trzy przykłady codziennych zachowań, które są charakterystyczne dla każdej z tych postaw.

3 Przedstaw różne sposoby rozumienia pojęcia „kolektywizm". Wytłumacz różnicę między kolektywizmami wewnątrzgrupowym i instytucjonalnym.

!4 Określ, dla którego typu społeczeństwa – indywidualistycznego czy kolektywistycznego – jest charakterystyczna każda z wymienionych wartości i postaw. Uzasadnij swoje odpowiedzi.

lojalność, współpraca, samodoskonalenie, rozwój, podporządkowanie, samodzielność

★ 5 Poszukaj informacji na temat kultury wybranego społeczeństwa europejskiego, afrykańskiego lub azjatyckiego. Ustal, jakie wartości i postawy są cenione w tej zbiorowości. Na tej podstawie oceń, czy analizowane przez Ciebie społeczeństwo jest indywidualistyczne, czy – kolektywistyczne.

6 Przeprowadź wywiady dotyczące postaw i wartości szczególnie cenionych w polskim społeczeństwie. Do rozmowy zaproś Twoich rodziców, dziadków lub innych dorosłych krewnych. W razie potrzeby możesz ich zapoznać z koncepcją Geerta Hofstedego. Na podstawie zebranych wiadomości oceń, czy polską kulturę można uznać za indywidualistyczną, czy – za kolektywistyczną. Wnioski z wywiadów oraz swoją opinię dotyczącą charakteru polskiego społeczeństwa przedstaw w formie notatki w zeszycie.

7 Rozważ słuszność tezy: „Egoizm jest wadą, której należy się wystrzegać". Odwołaj się do przykładów zachowań noszących cechy egoizmu.

★ **8** Przeczytaj podany tekst i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

Nie trzeba wielkiej wnikliwości, aby dostrzec, że wszystkie znane nam totalitaryzmy były rezultatem upowszechnienia się pewnych wizji „dobrego życia" i „dobrego społeczeństwa", w których poczesne miejsce zajmowały jakieś cnoty obywatelskie [...], takie jak wolność, równość, braterstwo, sprawiedliwość czy miłość. Ideał każdej niemal cnoty może zatem stać się źródłem totalitaryzmu, choć przyznajmy, nie w każdych warunkach. [...] Ideał taki może uwieść tych, którzy tęsknią za jasnością, czystością, wyrazistością i ładem i w imię tych tęsknot gotowi są poświęcić „nieczysty" świat „pokrzywionego drzewa człowieczeństwa" [...]. Wodzami prowadzącymi całe narody na rzeź nie są z reguły zimni technokraci* (ci jedynie służą swoimi umiejętnościami), lecz opanowani moralnymi ideałami i filozoficznymi ideami wyznawcy jakichś cnót. Często jest to cały kodeks cnót.

* Technokracja – system sprawowania władzy, w którym najwyższe funkcje w państwie pełnią wysoko wykwalifikowani specjaliści, postępujący w sposób racjonalny i zgodny z wiedzą naukową.

Źródło: A. Szahaj, *Jednostka czy wspólnota? Spór liberałów z komunitarystami a „sprawa polska"*, Warszawa 2000, s. 267–268.

a) Rozstrzygnij, czy – zdaniem autora – systemy totalitarne opierają się na określonej koncepcji wspólnego dobra. Uzasadnij swoją odpowiedź.

b) Oceń, jaki jest stosunek Andrzeja Szahaja do przywódców, którzy odwołują się do ideałów, cnót i moralności.

c) Przeprowadźcie w klasie dyskusję na temat poglądów autora na związek między ideami a totalitaryzmem. Zastanówcie się, jakie warunki musiałyby zostać spełnione, aby wspomniana w tekście „wizja dobrego życia" stała się źródłem zła i przemocy. Czy w związku z tymi zagrożeniami należy zrezygnować z odwoływania się do ideałów w życiu społecznym?

9 Wyjaśnij, jakie problemy zostały przedstawione na zamieszczonych rysunkach satyrycznych. Odwołaj się do kwestii egoizmu i dobra wspólnego.

Praca z ilustracją





Podsumowanie

1 Kim jest człowiek?

- **Monizm spirytualistyczny** – pogląd, że człowiek jest bytem wyłącznie duchowym, a jego ciało w rzeczywistości nie istnieje.
- **Monizm materialistyczny** – pogląd, zgodnie z którym człowiek jest wyłącznie bytem materialnym, a duchowy wymiar jego życia jest wtórnym efektem rozwoju ciała.
- **Dualizm radykalny** – pogląd, że człowiek jest bytem złożonym z dwóch substancji (duchowej i materialnej), w którym dusza jest nadrzędna wobec ciała.
- **Dualizm umiarkowany** – pogląd, według którego ciało i dusza człowieka stanowią nierozerwalną całość (psychofizyczną jedność).
- **Personalizm** – nurt w filozofii, który zakłada **jedność duchowo-cielesną** człowieka oraz akcentuje znaczenie **osoby ludzkiej** i jej godności.

2 Człowiek istotą społeczną

- Wybrane koncepcje filozoficzne dotyczące społecznej natury człowieka

Platon	Jednostka nie jest samowystarczalna – musi współdziałać z innymi w ramach wspólnoty (państwa), aby przeżyć i zaspokoić swoje potrzeby.
Arystoteles	Człowiek jest zwierzęciem społecznym, któremu zdolność mowy i umiejętności komunikowania się pozwalają współdziałać z innymi ludźmi w ramach społeczeństwa (państwa).
Cyceron	Człowiek ma wrodzoną skłonność do życia zbiorowego. Władza i prawo naturalne umożliwiają współdziałanie ludzi dla dobra wspólnego.
Seneka	Istnienie państwa, rządu i praw nie jest koniecznym warunkiem współpracy między ludźmi, która wynika po prostu z natury człowieka.
św. Augustyn	W świetle nauki chrześcijańskiej do uniwersalistycznej wspólnoty należą wszyscy ludzie, bez względu na ich pochodzenie i status. Mieszkańców chrześcijańskiego państwa łączą wartości, które umożliwiają realizację zasady miłości bliźniego.
J. Maritain, K. Wojtyła, J. Tischner	Ani kolektywizm, ani indywidualizm nie opisują w pełni osoby ludzkiej. Człowiek jest istotą uczestniczącą w życiu społeczności, aby zaspokoić podstawowe potrzeby, prócz tego jednak jest także autonomiczną osobą obdarzoną wolnością i godnością oraz zdolną do transcendencji (przekraczania) swojej społecznej natury przez dokonywanie czynów moralnych.

- **Status społeczny** – miejsce zajmowane przez jednostkę w danej zbiorowości, np. w społeczeństwie, w rodzinie.
- **Rola społeczna** – postawy i zachowania prezentowane przez jednostkę w kontaktach z innymi ludźmi, związane z posiadaniem przez nią określonego statusu społecznego. Rola społeczna wynika z wymagań stawianych danej osobie przez otoczenie oraz z jej przekonań.



3 Dobro wspólne

- **Dobro wspólne** – zespół wartości, przekonań i celów postrzeganych w zbiorowości jako pozytywne, ważne i korzystne dla jej członków. Często dobro to jest pojmowane jako ogół rozwiązań systemowych i instytucjonalnych, z których mogą korzystać wszyscy obywatele państwa.
  - **Koncepcja klasyczna dobra wspólnego** – dobro wspólne to ogół warunków zapewniających pomyślność i rozwój wspólnocie oraz tworzącym ją osobom. Aby można było je osiągnąć, w społeczeństwie musi panować pewien ład oparty na zasadach moralnych.
  - **Koncepcja liberalna dobra wspólnego** – dobro wspólne to zbiór ogólnych zasad, których przestrzeganie gwarantuje ludziom pokojowe współistnienie i realizację ich indywidualnych interesów. Reguły te są ustalane w wyniku porozumienia między członkami społeczeństwa, a na straży ich przestrzegania stoi państwo.
- **Sprawiedliwość** – dążenie do tego, aby każdy człowiek otrzymał to, co mu się słusznie należy. Sprawiedliwość jest uznawana za zasadę kluczową dla realizacji idei dobra wspólnego.
- Rodzaje sprawiedliwości według Arystotelesa

Sprawiedliwość wyrównawcza	Sprawiedliwość rozdzielcza
Odnosi się do relacji między jednostkami – zakłada, że każdej osobie należy się odpowiednia zapłata za uczynione przez nią dobro lub kara za wyrządzone zło.	Dotyczy podziału dóbr między członków społeczeństwa – jest trudna do zrealizowania, gdyż nie ma zgody co do tego, która z metod dystrybucji dóbr jest właściwa (np. po równo, według zasług, według wysiłku).

- **Sprawiedliwość społeczna** – idea zakładająca, że podział dóbr w społeczeństwie, relacje między tworzącymi je grupami, a także sposób traktowania obywateli przez państwo powinny być regulowane z uwzględnieniem zasad równości i solidarności.

4 Dobro jednostki a dobro wspólne

- **Indywidualizm** – postawa, która opiera się na przekonaniu, że każda jednostka ma prawo do samodzielnego decydowania o sobie, a także do realizacji osobistych celów i kierowania się w życiu własnym interesem.
- **Kolektywizm** – postawa, w ramach której dobro wspólnoty oraz interes publiczny są ważniejsze niż dobro indywidualne i interes własny jednostki. Wynika z bliskich relacji łączących członków danej zbiorowości oraz z tego, że silnie utożsamiają się oni z grupą.
- Społeczeństwa kolektywistyczne a społeczeństwa indywidualistyczne

Kryterium rozróżnienia	Społeczeństwo indywidualistyczne	Społeczeństwo kolektywistyczne
Relacja jednostka – wspólnota	Jednostka i jej dążenia są ważniejsze niż dobro wspólnoty.	Dobro wspólnoty jest ważniejsze niż interes jednostki.
Cenione wartości	indywidualny sukces, samorealizacja, ciągły rozwój	więzi rodzinne, współpraca, tradycja, stabilizacja
Przykłady	społeczeństwa zachodnioeuropejskie (z wyjątkiem Portugalii), społeczeństwa anglosaskie	społeczeństwa latynoamerykańskie, społeczeństwa azjatyckie i afrykańskie (z nielicznymi wyjątkami)

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Zadanie 1.

Tekst 1. O filozofii Sokratesa

Sokrates, podobnie jak sofiści i większość ludzi jego epoki, zajmował się tylko człowiekiem. W człowieku zaś interesowało go jedynie to, co uważał za najważniejsze, a zarazem mogące być przedmiotem reformy i ulepszenia: „Zajmował się – jak podaje Arystoteles – jedynie sprawami etycznymi, całą zaś przyrodą nie zajmował się wcale". [...]

Cnota była starodawnym pojęciem Greków, ale rozumiana była ogólnikowo, jako tężyzna życiowa, dzielność, sprawność w spełnianiu zawodowych czynności. Jeszcze sofiści tak rozumieli cnotę i stwierdzali, że jest to zaleta całkowicie względna, różna dla mężczyzny i dla kobiety, młodzieńca i dojrzałego męża. [...] Sokrates [...] wskazał na zalety, które są [...] [wspólne] dla całego rodu ludzkiego: sprawiedliwość, odwaga czy panowanie nad sobą są zaletami zawsze i wszędzie. [...] Prawa dotyczące cnoty moralnej są „niepisane", w kodeksach ich nie ma; niemniej są trwalsze od pisanych. Wywodzą się bowiem z samej natury rzeczy, a nie są z ustanowienia ludzkiego: jakże mogłyby być ustanowione, skoro są powszechne, jednakowe dla wszystkich ludzi – wszak (tak rozumował Sokrates) wszyscy ludzie nie mogli zejść się razem i ustanawiać praw. [...] powszechność była zasadniczą cechą cnoty w jej nowym znaczeniu.

Źródło: W. Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. I: *Filozofia starożytna i średniowieczna*, Warszawa 1990, s. 73.

Tekst 2. O dwóch rodzajach praw

Problem prawa naturalnego nie jest kwestią nową [...]. Jego istotnym wyznacznikiem jest świadomość współobecności w świecie naszego doświadczenia dwóch porządków – porządku praw tworzonych i wprowadzanych przez ludzi oraz porządku praw niezmiennych, koniecznych, boskich [...]. Świadomość współistnienia owych dwóch odmiennych porządków prawa jest czymś tak oczywistym, że znalazło to chyba wyraz we wszystkich językach naszego kręgu kulturowego. Sam język, rozróżniając prawo i ustawę [...], informuje nas, z jednej strony, o regułach postępowania, których istotną cechą jest bezpośrednie odniesienie do tego, co prawe i sprawiedliwe [...], z drugiej – o takich [regułach], których istotny sens polega na ustanowieniu ich przez człowieka.

Źródło: Z. Stawrowski, *Wokół idei wspólnoty*, Kraków 2012, s. 37–38.

1.1. Wyjaśnij, na czym polega różnica w poglądach sofistów i Sokratesa na temat tego, czym charakteryzuje się cnota.

1.2. Rozstrzygnij, czy w myśli Sokratesa jest obecny podział prawa na dwa rodzaje, który został przedstawiony w tekście 2. Uzasadnij odpowiedź.

Wskazówki

1.1. Twoim zadaniem jest porównanie poglądów starożytnych myślicieli na temat cnoty. Do tej problematyki odnosi się tekst 1. Odszukaj w nim sformułowania dotyczące tez stawianych przez sofistów i Sokratesa. Zwróć uwagę, że w tekście wyszczególniono zarówno dobra uznawane za cnotę, jak i cechy przypisywane samej cnocie. Musisz przedstawić tylko ten drugi aspekt zagadnienia. Pamiętaj, aby w odpowiedzi odwołać się zarówno do przemyśleń Sokratesa, jak i do poglądów sofistów.

1.2. Aby wykonać to polecenie, musisz porównać informacje zawarte w obu przeczytanych fragmentach. W tekście 2. zwróć uwagę na charakterystykę dwóch rodzajów prawa. Pierwszy z nich obejmuje „prawa tworzone i wprowadzane przez ludzi", natomiast drugi – „prawa niezmienne, konieczne, boskie". Sprawdź, czy w tekście 1. znajdują się informacje wskazujące na to, że Sokrates stosował rozróżnienie oparte na podobnych kryteriach.

Odpowiedź

1.1. Sokrates podkreślał, że cnota – rozumiana jako pozytywna właściwość człowieka, pozwalająca mu prowadzić dobre życie – jest czymś trwałym i powszechnym, czyli że jest jednakowa dla wszystkich ludzi, wspólna dla całego rodzaju ludzkiego. Filozof odrzucił tym samym pogląd sofistów, że cnotę charakteryzuje niestałość i względność, może się ona zatem różnić w zależności od sytuacji, w której znajdują się poszczególne osoby (np. od ich wieku lub płci).

1.2. Rozstrzygnięcie: Tak.

Uzasadnienie: W tekście 2. opisano podział na prawa stanowione przez ludzi (np. w formie ustaw), które nie są stałe ani uniwersalne, oraz na prawa niezmienne, oparte na powszechnych zasadach moralnych. Podobne rozróżnienie występuje w myśli Sokratesa, który oprócz praw tworzonych przez społeczeństwa wyodrębniał prawa wspólne dla wszystkich ludzi, które nie zostały przez nich ustanowione, lecz wynikają „z samej natury rzeczy".

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

Zadanie 2.

Karol Wojtyła o człowieku

Chodzi więc [...] o to, jak pojmujemy tę odrębność człowieka, odrębność jego natury. Na sam bowiem fakt odrębności wszyscy się zgodzą, podkreślając, że tym, co odróżnia człowieka od wszystkich innych jestestw otaczającego świata, jest tzw. świadomość, którą każdy stwierdza przede wszystkim w drodze introspekcji*. Otóż właśnie chodzi o określenie istoty tej świadomości, określenie ducha ludzkiego. Nie wszyscy bowiem, którzy mówią o duchu ludzkim (np. o twórczym duchu ludzkim), rozumieją w ten sam sposób jego istotę. Problem ten, problem istoty człowieka, dzieli zdecydowanie materialistów [...] [i] spirytualistów. Dla pierwszych duch ludzki jest w rezultacie tylko emanacją materialnego podłoża, emanacją jego żywotności i jego struktury, emanacją, która da się w ostateczności do tego podłoża sprowadzić i z nim istotowo utożsamić. Dla drugich ten duch stanowi odrębny byt, odrębny ustrój i odrębną od materii wewnętrznie i istotowo organizację, której w żaden sposób nie można wyprowadzić z materialnego podłoża ani z nim utożsamić. [...] Oczywiście, że w skład ludzkiej osoby wchodzi cały psychofizyczny jednostkowy ustrój, a więc i odnośny organizm, ale ten jednostkowy organizm o tyle tylko uczestniczy w osobowości, w życiu i fakcie osoby, o ile jest wewnętrznie ożywiony i przenikany ową niepowtarzalną treścią ludzkiego ducha, który w nim i z nim razem stanowią całą osobę ludzką. Ów rys osoby – właściwy wyłącznie ludzkiej istocie [...] – powoduje, że każdy człowiek, aczkolwiek mieści się w granicach ludzkiego gatunku, to jednak równocześnie występuje poniekąd z tych granic, aby stanowić [...] dla siebie odrębny świat przeżyć, twórczości i celów.

* Introspekcja – obserwowanie i analizowanie własnych przeżyć, myśli, emocji.

Źródło: K. Wojtyła, *Rozważania o istocie człowieka*, Warszawa 2003, s. 27–28, 107.

2.1. Wyjaśnij, na czym polega różnica między materializmem a spirytualizmem. W odpowiedzi odwołaj się do zamieszczonego tekstu.

2.2. Uzasadnij, że autor tekstu jest przedstawicielem personalizmu. W tym celu podaj dwa argumenty oparte na informacjach zawartych w przytoczonym fragmencie.

Zadanie 3.

O jednym z rodzajów sprawiedliwości

Jak podzielić zyski uzyskane przez firmę w ciągu ostatniego roku, aby podział był sprawiedliwy? Można dać każdemu pracownikowi po równo, według jego osobistych potrzeb, proporcjonalnie do wkładu we wspólny wynik (ilości pracy i wysiłku, poziomu kwalifikacji i twórczości), według pozycji zajmowanej w hierarchii organizacyjnej, według dotychczasowych zasług (np. stażu pracy) i wedle różnych innych kryteriów. Liczne dane przekonują, że czynnikiem decydującym o uznaniu tego, a nie innego kryterium za sprawiedliwe jest kontekst społeczny, czyli rodzaj relacji bądź organizacji, w której podział dóbr ma miejsce. W relacjach wspólnotowych [...], takich jak rodzina, częściej używane są kryteria równości i potrzeb. W relacjach wymiany, czyli kontraktu, częściej używane są kryteria wkładu, w organizacjach formalnych zaś, takich jak firma usługowa – wkładu i pozycji społecznej. Sprawiedliwy podział prezentów pod choinką przebiega więc według innych zasad niż podział zysku firmy.

Źródło: B. Wojciszke, *Psychologia społeczna*, Warszawa 2018, s. 228.

3.1. Określ, którego z rodzajów sprawiedliwości wyodrębnionych przez Arystotelesa dotyczy przytoczony fragment. Uzasadnij odpowiedź.

3.2. Na podstawie informacji zawartych w tekście uzasadnij, że rozumienie sprawiedliwości jest uzależnione od rodzaju grupy społecznej, w której funkcjonują jednostki.

Zadanie 4.

O teorii ról społecznych

[...] ujmując społeczeństwo głównie od strony jego systemów kontrolnych, rozpatrywaliśmy jednostkę i społeczeństwo jako dwa byty stojące naprzeciw siebie. Społeczeństwo było pojmowane jako pewna zewnętrzna rzeczywistość wywierająca na jednostkę presję i stosująca wobec niej przymus. Gdyby poprzestać na tej wizji, mielibyśmy zupełnie błędny obraz rzeczywistych stosunków, mianowicie obraz mas ludzi bezustannie miotających się na swych uwięziach, podporządkowujących się organom kontrolnym ze zgrzytaniem zębów, zmuszanych stale do posłuszeństwa przez strach przed tym, co może im się w przeciwnym razie przytrafić. [...] sprawy mają się inaczej. Większość z nas zdaje się łatwo znosić jarzmo społeczeństwa. Dlaczego? [...] ponieważ my sami pragniemy tego, czego społeczeństwo od nas oczekuje. Chcemy przestrzegać zasad. Chcemy odgrywać role, które społeczeństwo nam przeznaczyło. [...] Społeczeństwo przesądza nie tylko o tym, co robimy, lecz także o tym, czym jesteśmy. [...] Teoria ról, jeśli doprowadzić ją do logicznych konsekwencji, daje nam [...] wygodny system skrótów do opisu rozmaitych aktywności społecznych. Dostarcza nam ona pewnej antropologii socjologicznej, to znaczy pewnego obrazu człowieka, którego podstawą jest jego egzystencja w społeczeństwie. Obraz ten mówi, że człowiek gra role dramatyczne w wielkim widowisku społeczeństwa i że, ujmując rzecz socjologicznie, jest on sumą masek, które musi zakładać w tej grze. Osoba ludzka jawi się obecnie także w pewnym dramatycznym kontekście, zgodnie z teatralną etymologią tego słowa (osoba dramatu – *persona*: termin techniczny określający w teatrze klasycznym maskę aktora). Osoba jest postrzegana jako repertuar ról, z których każda jest wyposażana w pewną tożsamość. „Format" osoby można mierzyć liczbą ról, które jest ona zdolna odgrywać. Biografia osoby przedstawia się nam teraz jako nieprzerwany ciąg występów scenicznych, odgrywanych dla rozmaitych widzów. Występy te wymagają niekiedy radykalnych zmian kostiumów, a widzowie zawsze żądają, aby aktor był tym, kogo odgrywa.

Źródło: P. Berger, *Zaproszenie do socjologii*, przeł. J. Stawiński, Warszawa 1988, s. 100, 112.

4.1. Wyjaśnij, czym różni się natura ludzka, której dociekają myśliciele w ramach antropologii filozoficznej, od obrazu człowieka opisywanego w ramach antropologii socjologicznej.

4.2. Określ, od czego zależy sukces życiowy (szczęście) jednostki zgodnie z teorią ról społecznych.



2 Społeczności i wspólnoty

1. Rodzina
2. Wspólnoty religijne
3. Państwo
4. Obywatelstwo
5. Naród
6. Polityka narodowościowa
7. Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce

1 Rodzina

małżeństwo | związki pozamałżeńskie | funkcje rodziny | modele i typy rodzin

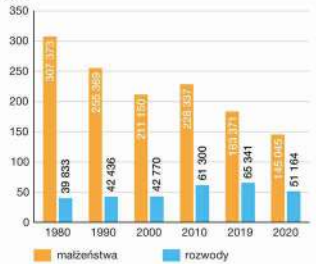
Artykuł 18 *Konstytucji RP* wymienia małżeństwo, rodzinę, macierzyństwo i rodzicielstwo jako szczególnie chronione wartości. W Polsce występuje kilka modeli życia rodzinnego. Rodziny mają zróżnicowany skład i borykają się z rozmaitymi problemami. Jak wychowanie w rodzinie wpływa na relacje społeczne? Jakie wyróżniamy typy rodzin? Jak na tle bogactwa form życia rodzinnego występujących na świecie można scharakteryzować rodziny żyjące w Europie? Jakie zmiany zachodzą w rodzinach w Polsce? Z jakimi problemami mierzą się w życiu rodzinnym mieszkańcy naszego kraju?

Jak powstają rodziny?

Tradycyjnie założenie rodziny jest związane z zawarciem **małżeństwa**. Jednak obecnie wzrasta liczba rodzin, w których osoby dorosłe żyją w **związku pozamałżeńskim** (zwanym dawniej konkubinatem), czyli w nieformalnej, nieuregulowanej prawnie ani religijnie relacji kobiety i mężczyzny.

Ponadto w niektórych państwach, np. w Szwecji, Norwegii, Belgii i we Francji, istnieje możliwość legalnego zarejestrowania **związku partnerskiego** przez dwie osoby dowolnej płci. Od małżeństwa różni się on m.in. tym, że jego zawarcie nie wymaga złożenia przysięgi ślubnej. Aby go zakończyć, nie trzeba przeprowadzać rozprawy rozwodowej w sądzie – wystarcza złożenie oświadczenia w tej sprawie przez jedną ze stron. W Polsce nie istnieją przepisy prawne dotyczące związków partnerskich.

Liczba małżeństw i rozwodów w Polsce w latach 1980–2020



Źródło: „Rocznik Demograficzny" 2021, GUS, s. 183, stat.gov.pl [dostęp: 14.03.2022].

Czy wiesz, że...

W zachodnim kręgu kulturowym obowiązuje **monogamia** (jednożeństwo), czyli forma związku tylko dwóch osób. Istnieją jednak kultury, w których dozwolona – a czasami nawet dominująca – jest inna forma małżeństwa: **poligamia** (wielożeństwo albo wielomęstwo). W poligamicznych związkach dana osoba ma więcej niż jedną żonę albo jednego męża. Są one legalne m.in. w państwach muzułmańskich i w Indiach, a zwyczajowo dopuszcza się je również np. w RPA. Natomiast w obu Amerykach i w Europie (a także np. w Chinach) poligamia jest zakazana, choć w Wielkiej Brytanii i Australii uznaje się takie małżeństwa, jeśli zostały zawarte za granicą. Zgodnie z polskim prawem przestępstwem jest **bigamia**, czyli forma poligamii polegająca na wzięciu przez osobę już zamężną albo żonatą ślubu z inną osobą. Za popełnienie takiego czynu grozi nawet kara pozbawienia wolności do lat 2.

Funkcje rodziny

Jedną z najbardziej charakterystycznych cech rodziny jest to, że organizuje ona życie swoich członków na wielu płaszczyznach. To głównie w rodzinach ludzie zaspokajają różnorakie potrzeby społeczne, psychiczne i bytowe. Tę formę życia społecznego powszechnie uważa się za pierwotną i podstawową komórkę społeczeństwa.

Do głównych funkcji rodziny należą: **prokreacja** (wydawanie na świat potomstwa) i **reprodukcja** (zapewnienie ciągłości pokoleń). Równie istotna dla życia społecznego jest przeprowadzana w rodzinach **socjalizacja** (zob. więcej na s. 126), w tym proces **wychowania dzieci**. Trudno także nie docenić znaczenia stałej **opieki**, którą najbliżsi zapewniają jednostce od urodzenia. To właśnie w rodzinie człowiek zazwyczaj ma możliwość najbardziej otwartego wyrażania **uczuć** (emocji) wobec zaufanych osób, którym zależy na sobie nawzajem. Ponadto w ramach życia rodzinnego ludzie uczą się **identyfikacji** (rozpoznawania) postaw, wartości i norm istotnych w społeczeństwie. Rodzina odpowiada więc za **integrację** i **kontrolę społeczną**. Wpływa też na proces **stratyfikacji społecznej** (zob. więcej na s. 138) – od pochodzenia z określonej rodziny zależy przynależność danej osoby do klasy czy warstwy społecznej. Od wieków rodzina pełni również funkcję ekonomiczną, która polega na zapewnianiu członkom środków **utrzymania** oraz dostępu do dóbr materialnych.

Jak funkcjonuje rodzina?

Wyróżniane w naukach społecznych modele rodziny służą do opisania ról, które odgrywają w nich kobiety (role żony/partnerki, matki) oraz mężczyźni (role męża/partnera, ojca). W poniższej tabeli został przedstawiony podział tych teoretycznych modeli, który uwzględnia kilka najistotniejszych wymiarów życia rodzinnego.

Modele funkcjonowania rodziny

Kryterium...	Model...		
	...z kluczową rolą kobiety	...z kluczową rolą mężczyzny	...z równoważnymi rolami kobiety i mężczyzny
...pozycji zajmowanej przez matkę i ojca (ich znaczenia, władzy)	**Matriarchalny** Najważniejszą rolę w hierarchii odgrywa kobieta będąca najwyższym autorytetem dla pozostałych członków rodziny.	**Patriarchalny** Głową rodziny jest mężczyzna – jako mąż i ojciec samodzielnie (autorytarnie) podejmuje decyzje dotyczące najbliższych.	**Partnerski (egalitarny)** Równouprawnieni małżonkowie (partnerzy) wspólnie podejmują decyzje dotyczące ich rodziny oraz równomiernie dzielą się obowiązkami domowymi.
...sposobu dziedziczenia	**Matrylinearny** Potomstwo dziedziczy po matce np. nazwisko, majątek i status społeczny.	**Patrylinearny** Potomstwo dziedziczy po ojcu, np. zgodnie z tradycją dziecko przyjmuje jego nazwisko.	**Bilinearny** Potomstwo dziedziczy po matce i po ojcu, np. nie ma żadnych przeszkód, aby dziecko otrzymało nazwisko po obojgu rodzicach.
...miejsca zamieszkania	**Matrylokalny** Dana rodzina wprowadza się do domu rodzinnego żony/partnerki/matki.	**Patrylokalny** Dom rodzinny męża/partnera/ojca staje się domem danej rodziny.	**Neolokalny** Rodzina zamieszkuje samodzielnie poza domami rodzinnymi małżonków/partnerów.

Modele, które współcześnie w Polsce i Europie zdobywają coraz większą popularność i są uznawane za najbardziej atrakcyjne.

Pozycja rodziny w społeczeństwie i państwie

Współczesne przemiany społeczne prowadzą – zdaniem części badaczy i publicystów – do zakwestionowania fundamentalnej roli rodziny w życiu wspólnoty. Doświadczenia wielu społeczeństw nie pozwalają jednak zgodzić się z tą tezą. Mimo nieustannych przeobrażeń rzeczywistości społecznej rodzina nadal pozostaje instytucją kluczową dla właściwego funkcjonowania zbiorowości.

1 Kształt dzisiejszej rodziny [...] i [...] [miejsce] jednostki w jej ramach [...] [są] wynikiem stopniowej ewolucji, procesu, który trwa od przednowoczesności, przez nowoczesność, aż do dnia dzisiejszego, określanego niejednokrotnie jako ponowoczesność. [...]

Największe przywiązanie jednostki do rodziny i jej struktur możemy obserwować w okresie przednowoczesnym. Styl życia, zdominowany przez rolnictwo, silnie wiązał jednostkę z najbliższą jej strukturą – tj. z rodziną pochodzenia. [...] Tak rozumiana rodzina stanowiła silną, choć nieuświadomioną, instytucję społeczną, będąc kreatorem całego życia jednostki – od jej narodzin aż po śmierć. Rodzina opierała się na twardym, zdeterminowanym, zatem niemożliwym do przekroczenia, podziale ról (ojca, matki itp.), które były dziedziczone z pokolenia na pokolenie. [...] Ramy tej stabilnej, silnej struktury społecznej zbudowane były na trwałym małżeństwie, rozumianym bardziej jako związek ekonomiczny, dzielenie się odpowiedzialnością za losy całej rodziny, niż jako wspólnota emocjonalna. [...]

Wraz z nadejściem społeczeństwa nowoczesnego, aż do dnia dzisiejszego, [...] obserwujemy stały trend coraz większego wzrostu zarówno autonomii rodziny jako instytucji społecznej, jak i [...] indywidualnej wolności przysługującej tworzącym ją członkom. W epoce nowoczesnej wpływ na wzrost tej autonomii miało oddzielenie świata pracy [...] od życia rodzinnego. Tym samym człowiek znaczącą część swojej aktywności zaczął wykonywać poza rodziną (aktywność zawodowa, nauka szkolna). [...] coraz częściej rodzina przestaje być zakładana ze względu na więzi ekonomiczne (je jednostka zaczyna realizować indywidualnie, poza domem), a zaczyna być zakładana ze względu na sferę uczuciową. [...] w ponowoczesności instytucja ta [tzn. rodzina] coraz bardziej oddala się od przestrzeni publicznej, zrywając z nią swoje związki. Współczesna rodzina w coraz mniejszym stopniu postrzega swoją rolę jako przekaźnika wartości historycznych, społecznych. Coraz częściej sama w sobie dostrzega wspólnotowość z szeroko pojętym społeczeństwem. Zamiast powtarzać i duplikować wzorce, wartości społeczne, woli tworzyć swoje własne. [...] To, co jest siłą rodziny ponowoczesnej (możliwość tworzenia swoich własnych wzorców), stanowi jednocześnie jej słabość. Wspólnota ta, zrywając swoją silną więź ze społeczeństwem, jednocześnie traci oparcie w większej grupie społecznej. [...]

Jak twierdzi Anthony Giddens, współczesny, ponowoczesny człowiek, tak jak ten żyjący w poprzednich epokach, potrzebuje tzw. „bezpieczeństwa ontologicznego", tj. „poczucia trwania i porządku zdarzeń [...]". Z kolei zdaniem G. Vattimo, jednego z głównych teoretyków ponowoczesności, ponowoczesność tym różni się od swojej poprzedniczki (nowoczesności), iż chce wyzwolić człowieka od konieczności posiadania fundamentu, na którym bezwiednie opiera on swoją egzystencję [...], czyli między innymi chce wyzwolić człowieka od fundamentu, jakim jest rodzina. [...] można stwierdzić, iż ten [...] postulat ideologów ponowoczesnych nie został do końca zrealizowany [...]. Choć ponowoczesność zmieniła jej formę (budowę, egzystencję jednostek w jej strukturach), to jednak sam fundament istnieje nadal, a większość osób nadal uważa go za niezbędny dla pełnej realizacji swojej egzystencji, dla pełnej realizacji swojego projektu życia. Mimo postępującej indywidualizacji życia rodzina, choć podlega przemianom określanym przez niektórych jako kryzys tej instytucji, jednak trwa, nie zanika. W powszechnej świadomości nadal istnieje przekonanie, iż prawidłowo funkcjonująca wspólnota rodzinna będzie wsparciem dla jednostki w jej życiowych wyborach czy w trudnych chwilach. Współczesna rodzina to zatem przede wszystkim wspólnota emocjonalna, której zadaniem jest stworzenie niezbędnego zaplecza dla pozarodzinnej aktywności człowieka.

Źródło: A. Kamińska, Miejsce rodziny w życiu człowieka ponowoczesnego, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Pedagogika" 2016, nr 13, s. 79–86, bazhum.muzhp.pl [dostęp: 18.03.2022].

W rozważaniach na temat rodziny ważną rolę odgrywają odwołania do doświadczeń historycznych. Pamięć o totalitarnych projektach przebudowy życia zbiorowego, które realizowano np. w ZSRR, jest do dziś przestrogą przed eksperymentami społecznymi zmieniającymi rolę i znaczenie rodziny.

O TYM SIĘ MÓWI!

2 **Istotą [...] eksperymentu było założenie, że w warunkach państwa totalitarnego, jakim stała się Rosja sowiecka [...], możliwe jest ukształtowanie (wyhodowanie)** ***nowego człowieka (homo sovieticus)*** **[...]. [...] Warunkiem pomyślnej realizacji procesu kreowania [...]** ***nowego człowieka*** **[...] była intensywna indoktrynacja dzieci i młodzieży [czyli wpajanie im ideologii państwowej], dokonująca się zarówno w szkole, jak i w kontrolowanych przez władze komunistyczne organizacjach: [...] [pionierów i komsomolców]. [...]**

Realizacja [...] celu wymagała zapewnienia sobie przez władze komunistyczne monopolu w zakresie wychowawczego oddziaływania na dzieci i młodzież. [...]

Celem ataków władz komunistycznych stała się [...] rodzina. [...] Odzwierciedleniem tego stanu rzeczy były poglądy Nikołaja Bucharina i Jewgienija Prieobrażeńskiego, wyartykułowane w 1919 roku w pracy „ABC komunizmu" [...]. Wieszcząc nadejście nowej cywilizacji, wspomniani autorzy przewidywali całkowite wyeliminowanie wychowawczego wpływu rodziny na dziecko. Miało być ono traktowane jako własność społeczeństwa i objęte [...] wychowaniem społecznym. [...] Samą rodzinę zaś bolszewicy znacznie osłabili. Przyczyniło się do tego ustawodawstwo rodzinne z lat 1918–1926, w którym m.in. zrównane zostały małżeństwa i wolne związki. Ponadto daleko idącemu uproszczeniu uległa procedura rozwodowa, którą można było przeprowadzić za pośrednictwem poczty.

W połowie lat 30. XX wieku wspomniane rewolucyjne postanowienia wobec rodziny nieco zmodyfikowano. [...] wprowadzono nowe regulacje dotyczące [...] [rozwodu] – odtąd jego uzyskanie było trudniejsze. [...] Dziecko stało się dla partii komunistycznej i państwa cenną wartością. W dążeniu do wzmocnienia państwa oraz zwiększenia przyrostu naturalnego Stalin odwołał się właśnie do rodziny, czyniąc ją ponownie „podstawową komórką społeczną". Należy podkreślić, że miała to być przede wszystkim komórka, w której dokonuje się reprodukcja biologiczna. Wychowaniem dzieci zamierzało bowiem zająć się państwo komunistyczne. [...] Aktualność zachowało wyzwanie, jakie w 1918 roku postawiono przed pracownikami oświaty: „Musimy zrobić z młodego pokolenia pokolenie komunistów. Z dzieci, które są miękkie jak wosk, musimy zrobić prawdziwych, uczciwych komunistów [...]. Musimy wydrzeć dzieci złym wpływom rodziny. Musimy wziąć je pod nasze skrzydła, mówiąc jasno – znacjonalizować". [...]

Zagadnienie dotyczące idei wychowania *nowego człowieka* [...], zrodzonej w Rosji carskiej [w latach 60. XIX wieku w radykalnej grupie studentów – antycarskich rewolucjonistów] [...] i realizowanej w całym okresie istnienia ZSRR oraz w innych krajach tzw. obozu komunistycznego w Europie, zasługuje na uwagę z wielu powodów. Idea ta nie umarła bowiem wraz z rozpadem Związku Radzieckiego, a nostalgia za Krajem Rad cyklicznie ujawnia się w dzisiejszej Rosji. [...] Przestrogą dla jawnych i cichych zwolenników restauracji [odbudowy] systemów autorytarnych, coraz częściej ujawniających się w różnych krajach europejskich, powinien być przemilczany przez całe dziesięciolecia, dramatyczny los „dzieci niczyich" („bezprizornych") – dzieci pozbawionych przez wojnę światową, rewolucję oraz państwowy system terroru i represji rodziców, domu i opieki. Miliony wygłodniałych i zdziczałych dzieci, żebrzących na ulicach, napadających na innych i wykorzystywanych przez świat przestępczy, muszą szokować w zderzeniu z ideologią powszechnej miłości, jaką deklarowali wobec dzieci [...] przedstawiciele kierownictwa partii komunistycznej [...].

Źródło: R. Grzybowski, *Idea wychowania „nowego człowieka" (homo sovieticus) i jej odzwierciedlenie w założeniach programowych Wszechzwiązkowej Organizacji Pionierskiej*, „Polska Myśl Pedagogiczna" 2018, nr 4, s. 297–322, ruj.uj.edu.pl [dostęp: 18.03.2022].

!? Wyjaśnij, jakie mogą być konsekwencje działań zmierzających do podważenia pozycji rodziny w społeczeństwie i osłabienia jej wpływu na młode pokolenia. Odnieś się do przykładów i problemów omówionych w tekstach.

Typy rodzin według różnych kryteriów

Na ogół członków rodziny łączy biologiczne pokrewieństwo, czyli pochodzenie od wspólnego przodka. Jednak niektóre więzi rodzinne występują między osobami niespokrewnionymi (np. w związku pary dorosłych albo między rodzicami a adoptowanym dzieckiem). Na całym świecie funkcjonuje wiele typów rodzin. Badacze klasyfikują je według różnych kryteriów, np. na podstawie pokrewieństwa, liczby pokoleń czy dzietności.

Członkowie gospodarstwa domowego

Rodzina nuklearna

Jest złożona na ogół z dwojga dorosłych ludzi (kobiety i mężczyzny) oraz dzieci. Mogą ją tworzyć również rodzic samotnie wychowujący jedno lub więcej dzieci (w tym dzieci adoptowane) albo para bezdzietna.

Rodzina pełna

To para żyjąca wspólnie z dziećmi albo bez dzieci.

Rodzina niepełna

To rodzic (opiekun) wraz z jednym dzieckiem lub większą liczbą potomstwa.

Rodzina poszerzona

Częściej występowała dawniej, gdy rodzice (opiekunowie) i ich dzieci żyli wspólnie z dziadkami i ich rodzeństwem bądź wraz z rodzeństwem jednego z rodziców (np. z niezamężną siostrą lub nieżonatym bratem).

Pokrewieństwo

Rodzina biologiczna

To grupa, w której dzieci są potomkami wychowujących je rodziców.

Rodzina zrekonstruowana

To związek dorosłych wychowujących dzieci, z których co najmniej jedno jest naturalnym albo adoptowanym dzieckiem tylko jednej z tych osób (tzw. rodzina patchworkowa [czyt.: paczłorkowa]).

Rodzina zastępcza

Zapewnia opiekę i wychowanie dzieciom (według polskiego prawa maksymalnie trojgu), których biologiczni rodzice z różnych powodów nie mogą wypełniać swoich obowiązków.

Liczba pokoleń

Rodzina dwupokoleniowa

Składa się z rodziców (opiekunów) i dzieci.

Rodzina wielopokoleniowa

Składa się z rodziców (opiekunów), dzieci oraz dziadków, pradziadków i innych starszych krewnych.

Dzietność

Rodzina mała

Rodzina z liczbą dzieci mniejszą od przeciętnej w danym kraju lub jej równą.

Rodzina wielodzietna

Rodzina z liczbą dzieci większą niż przeciętna w danym kraju (w Polsce minimum troje dzieci).

Odsetek dzieci (0–17 lat) żyjących w rodzinie z...

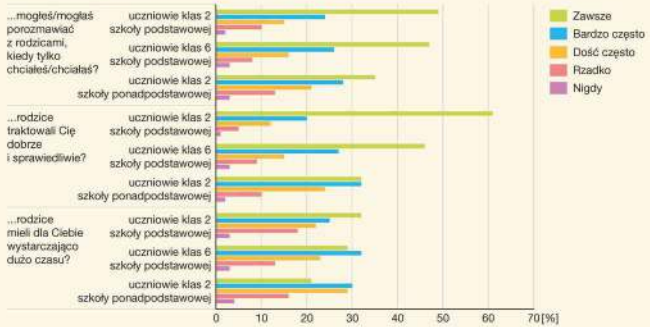


Źródło: OECD Family Database. SF1.2. Children in families, www.oecd.org [dostęp: 15.03.2022].

Życie rodzinne uczniów w Polsce

W 2021 r. na zlecenie Rzecznika Praw Dziecka wśród polskich uczniów przeprowadzono sondaż dotyczący ich relacji z rodzicami oraz oceny jakości życia domowego. Badanie, w którym wzięło udział ponad 5800 osób, odbyło się w trzech grupach – objęło uczniów drugich i szóstych klas szkoły podstawowej oraz drugich klas szkół ponadpodstawowych (liceów i techników). Poniższy wykres prezentuje wyniki sondażu dotyczące więzi uczniów z rodzicami i poczucia szczęścia w życiu rodzinnym.

Czy w ostatnim tygodniu...



Źródło: Ogólnopolskie badanie jakości życia dzieci i młodzieży w Polsce. Obszar nr 2: Relacje z rodzicami i życie w domu. Raport Rzecznika Praw Dziecka, Warszawa 2021, brpd.gov.pl [dostęp: 18.03.2022].

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Zapoznaj się z rysunkiem i wykonaj polecenia.

Praca z ilustracją



a) Oceń, jakie znaczenie w codziennym życiu jednostki ma wypełnianie przez rodzinę swoich funkcji. Uzasadnij swoją opinię.

b) Wyjaśnij, dlaczego rodzina jest nazywana „podstawową komórką życia społecznego".

! **2** Rozważ, która z funkcji rodziny ma współcześnie największe znaczenie dla rozwoju społeczeństw. Uzasadnij swoją opinię.

★ **3** Odszukajcie w dostępnych Wam źródłach informacje na temat zjawiska bezdomności wśród dzieci występującego w państwach poradzieckich. Następnie przeprowadźcie dyskusję na temat sowieckiego eksperymentu społecznego, który przyczynił się do tragicznego położenia tzw. bezprizornych, czyli „dzieci niczyich". Rozważcie, w jaki sposób podważenie fundamentalnej pozycji rodziny wpływa na życie społeczne.

Na forum klasy

★ **4** Przeprowadź rozmowy z osobami ze starszego pokolenia na temat życia rodzinnego w okresie ich dzieciństwa. Następnie porównaj modele funkcjonowania dawnych i współczesnych rodzin.

5 Wybierz właściwe dokończenie zdania.

Nazwa „rodzina nuklearna" wskazuje, że określana w ten sposób rodzina jest

A. głównym źródłem konfliktów prowadzących do rozpadu więzi społecznych.

B. niepełną komórką życia społecznego, która nie może samodzielnie wypełniać swoich funkcji.

C. podstawowym – podobnie jak atom w przyrodzie – elementem w strukturze społecznej.

D. niewielką – maksymalnie trzyosobową – grupą społeczną.

6 Przeczytaj tekst źródłowy i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

[...] konserwatystom i tradycjonalistom wygodniej jest myśleć, że to liberalna propaganda nakręca dekoniunkturę małżeństwa. To teza nieprawdziwa. Są istotne i złożone powody, dla których małżeństwa mają pod górkę. [...] rodzina przestaje być niezbędnym warunkiem do wystarczającego zadbania o wychowanie i edukację dzieci. Coraz większą odpowiedzialność za to bierze na siebie państwo. Można powiedzieć, że dzieci podlegają procesowi upaństwowienia. Nie wierzę, że państwo ma jakiś [...] tajny plan [...]. Raczej odpowiada w ten sposób na ambicje i potrzeby obywateli. Skoro dorośli obojga płci chcą coraz więcej czasu poświęcać zarabianiu pieniędzy, realizowaniu swoich pasji i talentów, kupowaniu i konsumowaniu, to państwo – wykonując swoją służebną funkcję – powołuje coraz to nowe instytucje, które mają rodziców uwolnić od ciężaru opieki nad dziećmi. Skutkiem ubocznym jest kurczenie się czasu i zasobów energii, jakie dorośli chcą i mogą przeznaczać na [...] budowanie emocjonalnych więzi. [...] Jeśli matce i ojcu brak czasu, by opiekować się dzieckiem przez co najmniej pierwsze pół roku jego życia, gdy go nie karmią, nie przytulają, nie kąpią, nie uczą świata, nie są blisko – gdy zastępują w tym ich inne osoby lub instytucje, to może się nie wytworzyć podstawowa więź emocjonalna między dzieckiem a rodzicami. Nawet jeśli rodzicom wystarczy instynktu, by – mimo braku kontaktu – kochać swoje dzieci, to dziecko i tak nie będzie czuło się dostatecznie kochane. Wtedy w jego psychice zagnieździ się trudno usuwalna wątpliwość co do możliwości bycia ważnym i wybranym przez kogokolwiek. Na dodatek brak silnej pozytywnej więzi między rodzicami a dziećmi – skutkujący brakiem umiejętności i potrzeby spędzania razem czasu – skazuje współczesne dzieci na budowanie zastępczej więzi z elektronicznymi maszynami. W rezultacie wychowujemy coraz więcej dzieci cierpiących na zaburzenie zdolności do kontaktowania się i współpracy z innymi ludźmi oraz do budowania trwałych relacji. Nazywam to syndromem cyberautyzmu.

Źródło: *Kryzys małżeństwa i rodziny?*, wywiad z W. Eichelbergerem przeprowadziła B. Pawłowicz, 13 stycznia 2017, zwierciadło.pl [dostęp: 18.03.2022].

a) Wyjaśnij, na czym polegają wspomniane w tekście zjawiska upaństwowienia dzieci i cyberautyzmu.

b) Przedstaw, jak będzie – Twoim zdaniem – wyglądać w przyszłości życie przeciętnej rodziny. W swojej wypowiedzi uwzględnij spodziewane przemiany funkcji podstawowej komórki społecznej.

7 Utwórzcie 5-osobowe zespoły. Zadaniem każdej grupy jest przygotowanie prezentacji na temat jednego z wymienionych poniżej problemów, z którymi borykają się rodziny w Polsce. Uwzględnijcie wyniki badań opinii publicznej oraz dane gromadzone m.in. przez Główny Urząd Statystyczny.

Projekt edukacyjny

A Przewlekłe choroby i wypadki w rodzinach

B Konflikty między rodzicami, między rodzeństwem lub między dorosłymi a dziećmi

C Przemoc i agresja w rodzinach

D Negatywny wpływ rozstań i rozwodów na dzieci

E Przedkładanie kariery zawodowej ponad życie rodzinne

F Trudności z zapewnieniem opieki nad małymi dziećmi (żłobki i przedszkola)

G Używki i nałogi (uzależnienia) w rodzinie

H Zanikanie więzi z dalszą rodziną – nadmierna izolacja od otoczenia

2 Wspólnoty religijne

religia | religijność | sekularyzacja | prywatyzacja religii | wspólnoty religijne w Polsce

Religia towarzyszy człowiekowi od dawna – najstarsze ślady praktyk religijnych pochodzą sprzed 40 tys. lat. Różne formy życia religijnego występują we wszystkich współczesnych społeczeństwach. Jaką rolę odgrywa religia? Na czym polegają procesy, które zachodzą obecnie w życiu religijnym?

Religia – religijność – wiara

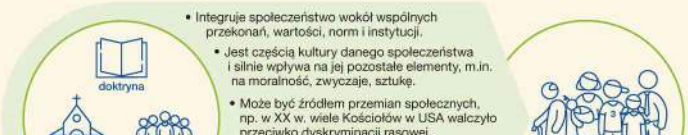
Każda religia składa się z trzech podstawowych elementów: **doktryny**, **kultu** i **organizacji**. Doktryną nazywamy zespół wierzeń dotyczących m.in. istnienia bóstw lub jednostkowego Boga oraz ich roli w świecie, w historii ludzkości i w życiu każdego człowieka. Z wierzeniami związany jest kult religijny. Są to zachowania, obrzędy i rytuały, przez które wierni oddają cześć siłom nadprzyrodzonym, a także związanym z nimi przedmiotom lub postaciom (np. prorokom, świętym). Ludzie podzielający te same przekonania religijne tworzą wspólnoty, które zwykle są zorganizowane w pewnej strukturze.

Religijnością określamy społeczny aspekt religii, czyli to, jakie formy przybiera ona w życiu codziennym. Religijność obejmuje m.in.:

- formy kultu (np. modlitwy, śpiewanie pieśni, posty, nabożeństwa, procesje, pielgrzymki);
- stosunek osób wierzących do religii, w tym do jej zasad i sposobu zorganizowania wspólnoty (m.in. podzielanie dogmatów religijnych, pojmowanie roli religii w ludzkim życiu, przestrzeganie na co dzień norm obowiązujących wiernych);
- zaangażowanie religijne (m.in. częstotliwość uczestnictwa w obrzędach religijnych lub indywidualnej modlitwy).

Wiara jest natomiast prywatną sprawą człowieka – jego osobistym przekonaniem. Zwykle dotyczy założeń i dogmatów religii, którą wyznaje dana osoba. Jednak wierzący nie musi rozumieć świętości w sposób typowy dla określonej doktryny – może mieć własne wyobrażenie Boga, porządku świata i sensu istnienia, wynikające z jego potrzeb duchowych oraz z refleksji nad otaczającą go rzeczywistością.

Rola religii w społeczeństwie



Organizacje religijne

Społeczny charakter religii wynika także z tego, że wierzący organizują się w większych wspólnotach. Mogą one przybierać formy m.in.:

- sformalizowanego **Kościoła**, otwartego na przyjmowanie dużej liczby nowych wiernych;
- mniej sformalizowanego i często zdecentralizowanego **ruchu religijnego**;
- zamkniętej grupy gorliwych wyznawców, czyli **sekty**.

Typowy dla organizacji religijnych jest podział członków na dwie kategorie: świeckich wyznawców oraz duchowieństwo, które stanowi elitę wspólnoty. Duchowni sprawują kult, nauczają zasad wiary i świadczą posługi religijne. Takie rozróżnienie wewnątrz grupy nie zawsze jest wyraźne – niektóre organizacje religijne podkreślają równość wszystkich swoich członków. W prawie każdej ze wspólnot są jednak osoby odpowiedzialne za sprawy kultu, cieszące się dużym autorytetem.

Religie na świecie

Większość ludzi deklaruje, że wyznaje jakąś religię. Zdecydowaną mniejszość stanowią **ateiści** – osoby, które negują istnienie jakiejkolwiek siły nadprzyrodzonej – oraz **agnostycy**, podkreślający, że nie można dowieść istnienia lub nieistnienia bóstwa.

Na świecie istnieje kilka tysięcy religii. Najbardziej rozpowszechnione są dwie religie monoteistyczne: **chrześcijaństwo** i **islam**. Powstały one na Bliskim Wschodzie, podobnie jak najstarsza z religii, których podstawą jest wiara w jednego Boga – **judaizm**. Dużą liczbę wyznawców mają także dwie religie Dalekiego Wschodu: **hinduizm** i **buddyzm**.

W ramach poszczególnych religii często występują liczne odłamy, ruchy czy sekty. Na przykład chrześcijaństwo jest podzielone na trzy główne wyznania: katolicyzm, prawosławie i protestantyzm. Te nurty również uległy rozdrobnieniu, np. wśród protestantów można wyróżnić m.in. luteran, baptystów, zielonoświątkowców i metodystów. Z kolei w islamie funkcjonują dwa główne odłamy: sunnizm i szyizm.

Relacje między religiami

Stosunki między wyznawcami poszczególnych religii mogą się układać w bardzo różny sposób. Z jednej strony liczne są przykłady wojen, które toczono w imię wiary, chociaż bardzo często nie była ona rzeczywistą przyczyną konfliktu, a jedynie pretekstem do działań zmierzających do podporządkowania sobie danych społeczności. Z drugiej strony w wielu regionach na świecie przedstawiciele różnych wyznań od stuleci żyją ze sobą w zgodzie – konflikty nie zdarzają się między nimi zbyt często i zwykle mają łagodny przebieg. Ponadto obecnie jest realizowanych wiele inicjatyw, które mają na celu rozwijanie współpracy między różnymi wspólnotami religijnymi (zob. przykład).

Przykład

Dialog międzyreligijny i ekumeniczny

Dialog międzyreligijny obejmuje spotkania przedstawicieli różnych religii mające na celu lepsze wzajemne poznanie i zrozumienie oraz rozwijanie współpracy dla dobra ludzkości. Oficjalnie został on zainicjowany przez Kościół katolicki w połowie XX w. Natomiast dialog ekumeniczny toczy się między reprezentantami wyznań chrześcijańskich. Jego idea narodziła się w połowie XIX w. wśród przedstawicieli Kościołów protestanckich. Do celów tego dialogu należą budowanie wzajemnego zrozumienia, kształtowanie relacji między wyznaniami na zasadzie tolerancji, a w dalszej perspektywie także przywrócenie jedności chrześcijan.



Spotkanie papieża Franciszka z patriarchą Konstantynopola Bartłomiejem I, zwierzchnikiem duchowym wyznawców prawosławia.

Wielkie religie świata

Spośród wszystkich istniejących religii największy wpływ na dzieje świata i kształt cywilizacji wywarły chrześcijaństwo, judaizm, islam, buddyzm i hinduizm. Większość z nich, z wyjątkiem judaizmu, przeważa również zdecydowanie nad pozostałymi religiami pod względem liczby wyznawców.

Chrześcijaństwo

Powstało w I w. n.e. w Palestynie, na gruncie judaizmu. Jego podstawą jest wiara w jednego Boga istniejącego w trzech osobach oraz w posłannictwo Jezusa Chrystusa. Świętą księgą chrześcijaństwa jest Biblia. Najważniejsze zasady moralne obowiązujące jego wyznawców są zawarte w Dekalogu. Poszczególne nurty i wyznania chrześcijańskie różnią się między sobą m.in. stosunkiem do sakramentów, relikwii czy kultu świętych oraz sposobem organizacji wspólnoty wiernych.



Judaizm

Ukształtował się w II tysiącleciu p.n.e. Jest ściśle związany z narodem żydowskim. Podstawą judaizmu jest wiara w jednego Boga (Jahwe) oraz w nadejście Mesjasza, czyli zbawiciela ludzkości. Świętą księgą tej religii jest Biblia hebrajska (Tanach). Normy religijne obowiązujące wyznawców judaizmu dotyczą m.in. świętowania ostatniego dnia tygodnia, czyli szabatu (m.in. powstrzymania się od pracy), oraz przestrzegania specjalnych zasad spożywania i przyrządzania posiłków (koszerności). Miejscem modlitw i zgromadzeń są dla judaistów synagogi.

STRUKTURA WYZNANIOWA LUDNOŚCI ŚWIATA





Hinduizm

Jego początki sięgają IV tysiąclecia p.n.e. Opiera się na wierze w wielu bogów (np. Wisznu, Siwa), którzy są jednak uznawani tylko za pewne wcielenia absolutu. Najważniejszymi świętymi księgami hinduizmu są Wedy. Religia ta dzieli się na wiele odłamów, które łączy wiara w reinkarnację, czyli w proces wcielania się duszy w kolejne byty fizyczne, od którego człowiek może wyzwolić się przez ćwiczenia duchowe, modlitwę, właściwe postępowanie.

Buddyzm

Został utworzony na przełomie VI i V w. p.n.e. przez Siddharthę Gautamę, zwanego Buddą. Z założenia jest religią bez bogów, chociaż w niektórych jego nurtach występują istoty nadprzyrodzone. Główne zagadnienia buddyzmu dotyczą cierpienia oraz dążenia do wyzwolenia się od niego poprzez osiągnięcie nirwany, czyli stanu absolutnego spokoju i szczęśliwości. Do celu tego prowadzą m.in. etyczne postępowanie i medytacje. Głównymi ośrodkami życia religijnego buddystów są klasztory.





Islam

Powstał w VII w. na obszarze obecnej Arabii Saudyjskiej. Jego założycielem był Mahomet. Podstawowym dogmatem islamu jest wiara w jedynego Boga — Allaha, oraz w posłannictwo proroka Mahometa, któremu Stwórca objawił świętą księgę – Koran. Życie religijne muzułmanów opiera się na tzw. 5 filarach. Są to: wyznanie wiary w jedynego Boga, modlitwa, post w miesiącu ramadan, jałmużna oraz pielgrzymka do Mekki (przynajmniej raz w życiu). Wyznawcy islamu modlą się w meczetach.

Kryzys religii w Europie?

Zjawiskiem, które w ostatnich kilku stuleciach wystąpiło w większości państw europejskich, jest **sekularyzacja** (**laicyzacja**). Polega ona na stopniowym zmniejszaniu się znaczenia religii w społeczeństwie. Do najważniejszych przejawów tego procesu należą:

- spadek liczby osób należących do wspólnot religijnych i uczestniczących w obrzędach;
- obniżenie prestiżu i osłabienie wpływów tradycyjnych Kościołów (np. katolickiego, protestanckich) w życiu publicznym;
- odchodzenie ludzi od zasad wiary i wynikających z nich reguł postępowania.

Społeczeństwa europejskie nie stały się jednak ateistyczne. Badania opinii publicznej pokazują, że większość obywateli poszczególnych państw wierzy w istnienie Boga lub innej nadprzyrodzonej siły. Jednak współcześnie znaczna część ludzi opiera wiarę na własnych doświadczeniach i przekonaniach, a nie na dogmatach głoszonych przez konkretne wspólnoty religijne. Zjawisko to jest nazywane **prywatyzacją religii**.

Sekularyzacja nie oznacza również, że Kościoły przestały być ważnymi uczestnikami życia publicznego. Organizacje religijne podejmują w sferze publicznej różnorodne działania, np. zabierają głos w debatach dotyczących problemów etycznych i społecznych – sprzeciwiają się aborcji, eutanazji, nadmiernej ingerencji państwa w życie jednostki oraz niesprawiedliwościom społecznym. W ten sposób upowszechniają kluczowe dla danego wyznania wartości i zasady moralne oraz mobilizują obywateli do sprzeciwu wobec rozwiązań, które są sprzeczne z tymi normami.

Czy wiesz, że...

Pewną popularnością w Europie cieszą się grupy religijne, które powstały stosunkowo niedawno – są to tzw. nowe ruchy religijne. Niektóre z nich wywodzą się z tradycyjnych religii (np. hinduistyczny ruch Hare Kryszna), inne stanowią połączenie elementów kilku wyznań (np. bahaizm). Są wśród nich także takie, które spajają w nową całość idee religijne i teorie naukowe (np. ruch New Age [czyt.: nju ejdż]).

Organizacje religijne w Polsce

Konstytucja RP: art. 25, 53

W Polsce obowiązuje zasada **wolności religijnej** (wolności sumienia i wyznania). *Konstytucja RP* gwarantuje ją zarówno instytucjom religijnym, jak i wszystkim obywatelom. Zgodnie z przepisami ustawy zasadniczej:

- wszystkie Kościoły i związki wyznaniowe mają równe prawa;
- państwo i wspólnoty wyznaniowe powinny wzajemnie szanować swoją niezależność;
- władze publiczne są obowiązane zachowywać bezstronność w sprawach religijnych;
- każdy obywatel ma swobodę wyboru wyznawanej religii oraz prawo do uzewnętrzniania swojej wiary, np. przez uczestnictwo w publicznych obrzędach.

W Polsce jest zarejestrowanych ponad 160 wspólnot wyznaniowych. Wśród nich szczególną rolę odgrywa Kościół Rzymskokatolicki, historycznie związany z państwem polskim i zrzeszający większość obywateli. W naszym kraju działają również pozostałe Kościoły chrześcijańskie, a także organizacje reprezentujące wiele innych religii, m.in. islam, judaizm, buddyzm.

Największe wspólnoty wyznaniowe w Polsce

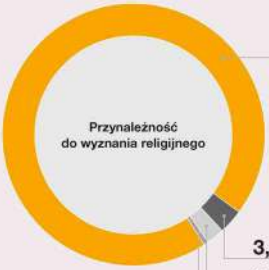
Nazwa wspólnoty wyznaniowej	Liczba wiernych
Kościół Rzymskokatolicki	32 440 722*
Polski Autokefaliczny Kościół Prawosławny	503 996
Świadkowie Jehowy w Polsce	114 899**
Kościół Ewangelicko-Augsburski w RP	60 900
Kościół Greckokatolicki	55 000
Kościół Zielonoświątkowy w RP	24 840
Kościół Starokatolicki Mariawitów w RP	22 691

* ochrzczeni ** głosiciele

Źródło: „Mały Rocznik Statystyczny Polski" 2021, GUS, www.stat.gov.pl [dostęp: 11.02.2022].

Religijność w Polsce

Zdecydowana większość Polaków określa się jako osoby wierzące.
Przyjrzyjmy się więc różnym aspektom religijności polskiego społeczeństwa.



93,6% należący do jakiegoś wyznania

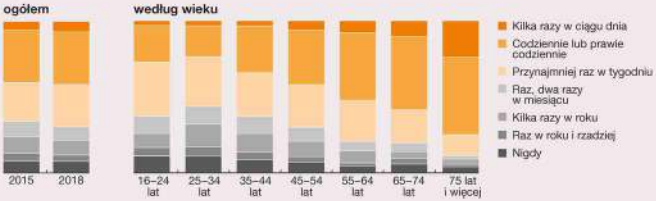
- **93,2%** **chrześcijanie**
  - 91,9% katolicy
  - 0,9% prawosławni
  - 0,3% protestanci
  - 0,1% grekokatolicy
- **0,4%** **wierni innych religii i wyznań**
  - 0,2% świadkowie Jehowy
  - 0,2% żydzi, muzułmanie, hinduiści, buddyści, inni

3,1% nienależący do żadnego wyznania

2,8% odmawiający odpowiedzi

0,5% niepotrafiący wskazać wyznania

Jak często Pan/Pani się modli?



Odsetek osób w wieku 16 lat lub starszych, które określiły się jako wierzące i głęboko wierzące



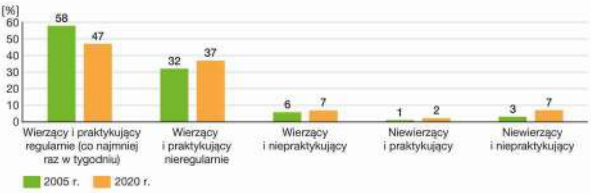
Źródło: Życie religijne w Polsce. Wyniki badania spójności społecznej 2018, www.stat.gov.pl [dostęp: 6.05.2019]; *Regionalne zróżnicowanie jakości życia w 2018 r.*, www.stat.gov.pl [dostęp: 6.05.2019].

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Zapoznaj się z danymi przedstawionymi na wykresie i wykonaj polecenia. Praca z wykresem

Deklaracje respondentów dotyczące wiary i udziału w praktykach religijnych (mszach, nabożeństwach, spotkaniach religijnych)



Źródło: Zmiany w zakresie podstawowych wskaźników religijności Polaków po śmierci Jana Pawła II, „Komunikat z badań" 2015, nr 26, www.cbos.pl [dostęp: 11.02.2022]; *Religijność Polaków w ostatnich dwudziestu latach*, „Komunikat z badań" 2020, nr 63, www.cbos.pl [dostęp: 11.02.2022].

a) Odpowiedz, jak zmienił się w badanym okresie odsetek respondentów przedstawiających się jako osoby wierzące, a jak – deklarujących się jako niewierzący. Określ skalę tych zmian w punktach procentowych.

b) Zinterpretuj przedstawione dane statystyczne i rozważ, czy w polskim społeczeństwie występują zjawiska sekularyzacji oraz prywatyzacji religii.

!2 Wyjaśnij, jaką rolę odgrywa religia w życiu człowieka, a jaką – w funkcjonowaniu całego społeczeństwa. Uwzględnij przykłady działań podejmowanych przez organizacje religijne.

3 Scharakteryzuj religijność w Polsce. W tym celu skorzystaj z danych zaprezentowanych na infografice na s. 59 podręcznika.

4 Wyraź swoją opinię na temat problemu, którego dotyczy dyskusja na forum internetowym. Wątek na forum

Główna | Powiadomienia | Wyloguj

Czy ludzie Zachodu potrzebują jeszcze religii?



Ania 3 godz.
Nie potrzebują. Religia to dla mnie tylko wypracowany przez wieki sposób na wytłumaczenie nam, jak mamy żyć – co nam wolno, a czego nie. Ja tego nie kupuję, potrafię sama decydować o własnym życiu i żadne religijne wskazówki nie są mi potrzebne.



Rafał 5 min
Ja mam zupełnie inne zdanie, choć muszę przyznać, że myślałem kiedyś bardzo podobnie. Zorientowałem się jednak, że całkowite odrzucenie religii to też pewna forma religijności, stwarzająca tylko pozory niezależności. Bo przecież cel postawy ateistycznej jest taki sam jak w przypadku wiary – chodzi o wytłumaczenie sobie świata i znalezienie w życiu równowagi, spokoju i szczęścia. Która droga jest lepsza? Dla Ciebie oczywiście Twoja, ja w końcu odnalazłem właściwy kierunek w religii, którą dziś wyznaję.

5 Przeczytaj tekst i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

Europa Środkowo-Wschodnia wierzy w Boga, lecz rzadko praktykuje. [...] Interesująca na tym tle jest różnica między [religijnymi] praktykami zbiorowymi a osobistymi. Jak się okazuje, [według raportu opublikowanego w 2017 r.] w zdecydowanej większości badanych krajów więcej mieszkańców modli się codziennie, niż chodzi regularnie do kościoła. Najsilniej różnicę tę odczuwa się w krajach prawosławnych, zwłaszcza w republikach byłego ZSRR (np. o ile 45 proc. Ormian modli się codziennie, o tyle do cerkwi co tydzień chodzi jedynie 9 proc.). Podobna sytuacja występuje jednak także w katolickiej Chorwacji (40 proc. modlących się codziennie, 27 proc. chodzących regularnie do kościoła). Odwrotna sytuacja występuje jedynie w Bośni, Czechach i w Polsce (gdzie co tydzień do kościoła chodzi 45 proc. badanych, a codziennie modli się jedynie 27 proc.).

Mimo intensywnych praktyk Polacy są – obok Chorwatów – najbardziej krytycznie nastawieni do instytucji dominującego w ich kraju Kościoła. Najbardziej przeszkadza nam zbytnie zaangażowanie Kościoła w politykę (na które wskazało aż 71 proc. badanych Polaków), ale także zbyt silne skupienie się na regułach (58 proc.), na władzy i pieniądzach (68 proc.). Stosunkowo najbardziej pozytywną ocenę otrzymała instytucja Kościoła w Gruzji i w Grecji. O ile np. 70 proc. Gruzinów wskazuje na ważną rolę Kościoła w pomocy ubogim, o tyle w Polsce dostrzegło ten fakt już tylko 52 proc.

Wśród krajów katolickich religijność Polaków jest najmocniej powiązana z tożsamością narodową – 64 proc. Polaków uważa, że bycie katolikiem jest ważną cechą dla tej tożsamości (dla porównania, uważa tak tylko 43 proc. Węgrów). Model powiązania religijności z tożsamością narodową jest bardziej typowy w krajach prawosławnych – np. w Armenii na te powiązania wskazuje 82 proc., a w Grecji – 76 proc. badanych.

Źródło: J. Piekutowski, *Paradoksy środkowoeuropejskiej religijności*, www.wiez.com.pl [dostęp: 11.02.2022].

a) Wyjaśnij, jaka jest różnica w podejściu do indywidualnych praktyk religijnych między Polakami a większością narodów Europy Środkowo-Wschodniej.

b) Odpowiedz, z czego – w świetle przytoczonych danych – wynika krytyczne nastawienie Polaków do Kościoła katolickiego.

6 Zapoznaj się z art. 53 *Konstytucji RP*. Następnie wyjaśnij, na czym polega wolność religii gwarantowana w ustawie zasadniczej.

Konstytucja RP

7 Podzielcie się na 7 zespołów. Zadaniem każdej grupy jest przygotowanie prezentacji na temat jednego z Kościołów lub związków wyznaniowych wymienionych w tabeli na s. 58 podręcznika. W swojej pracy uwzględnijcie:

Projekt edukacyjny

- główne założenia wybranych religii lub wyznania oraz historię danej wspólnoty wiernych;
- wiadomości na temat tego, jak dany Kościół lub związek wyznaniowy jest zorganizowany w Polsce (m.in. o liczbie wyznawców, o podziale na jednostki terytorialne, o najważniejszych stanowiskach we wspólnotowej hierarchii oraz o piastujących je osobach);
- informacje dotyczące działalności religijnej i społecznej prowadzonej przez wybraną wspólnotę w miejscowości lub regionie, w których mieszkacie.

3 Państwo

cechy państwa | rodzaje władzy | legitymizacja władzy | teorie genezy państwa | funkcje państwa

Obecnie na świecie istnieje około 190 państw, między którymi występują ogromne różnice. Obszar kilku z nich jest porównywalny z obszarem przeciętnej polskiej gminy, inne z kolei są kilkadziesiąt razy większe od Polski. Mieszkańców niektórych państw można liczyć w dziesiątkach tysięcy, innych natomiast – w setkach milionów, a nawet w miliardach. Co w takim razie łączy wszystkie te tak różne podmioty, że możemy je określać tą samą nazwą? Dlaczego ludzie z reguły podporządkowują się władzy państwowej? Czy można jednoznacznie ustalić, w jaki sposób powstała instytucja państwa?

Czym jest państwo?

Państwo można opisać jako suwerenną organizację, która sprawuje władzę nad danym terytorium i zamieszkującą je ludnością za pośrednictwem specjalnie do tego powołanych instytucji i z wykorzystaniem środków przymusu. Łatwo zauważyć, że definicja ta zawiera wyliczenie cech i elementów. Taką formę definiowania państwa zaproponował na przełomie XIX i XX w. niemiecki prawnik **Georg Jellinek** (zob. przykład). Jest ona obecnie najbardziej rozpowszechniona, jednak w przeszłości powstało wiele innych definicji. Przykładowo, Arystoteles twierdził, że państwo jest wspólnotą ludzi należących do różnych grup, której celem jest realizacja zasad etycznych (dobra, sprawiedliwości). Zupełnie inaczej w drugiej połowie XIX w. państwo definiowali marksiści, dla których było ono organizacją umożliwiającą wyższym klasom społecznym panowanie nad klasami niższymi.

Cechy państwa

Zgodnie z definicją podaną na początku tego tematu państwo jest organizacją suwerenną, terytorialną i przymusową.

Suwerenność państwa oznacza, że jest ono samodzielne i niezależne. Ma ona dwa wymiary: wewnętrzny oraz zewnętrzny. **Suwerenność wewnętrzna** polega na tym, że państwo sprawuje najwyższą władzę nad swoim terytorium i zamieszkującą je ludnością, samodzielnie decyduje o swoich wewnętrznych

Przykład

Definicja Georga Jellinka i jej znaczenie

G. Jellinek uznał, że aby można było mówić o państwie, konieczne jest wystąpienie następujących elementów: władzy, ludności i terytorium. Definicja ta zyskała duże uznanie, gdyż umożliwia odróżnienie państwa od innych podmiotów działających na arenie międzynarodowej. Koncepcja Jellinka znalazła swoje potwierdzenie w prawie, m.in. w *Międzyamerykańskiej konwencji praw i obowiązków państw* z 1933 r. (tzw. konwencji z Montevideo), w której zapisano, że państwo charakteryzuje się takimi elementami, jak: ludność, rząd, terytorium oraz zdolność do utrzymywania relacji z innymi państwami.



sprawach (np. o ustroju politycznym i społeczno-gospodarczym), a jego organy są niezależne od innych podmiotów (zbiorowości, organizacji) działających w jego granicach. Natomiast **suwerenność zewnętrzna** to niezależność od innych państw i organizacji międzynarodowych. Oznacza, że państwo samodzielnie, dobrowolnie i bez zewnętrznych nacisków kształtuje swoje relacje z innymi państwami oraz decyduje o przystąpieniu do różnych organizacji międzynarodowych.

Terytorium to obszar, nad którym państwo sprawuje władzę i który obejmuje:

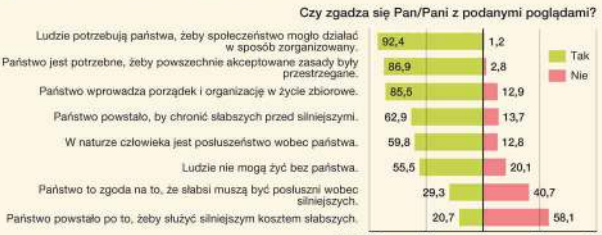
- powierzchnię lądową wraz z wodami wewnętrznymi (rzekami, jeziorami),
- pas wód morskich przylegający do lądu,
- strefę powietrzną nad lądem i pasem morza,
- przestrzeń pod powierzchnią ziemi.

Terytorium państwa jest oddzielone od terytoriów innych państw **granicami**. Podlegają one ochronie, którą zapewniają straże graniczne i specjalne jednostki wojskowe. Przekraczanie granic z reguły jest utrudnione (wymagane są specjalne dokumenty) i może się odbywać tylko w wyznaczonych miejscach (przejściach granicznych), choć zdarzają się wyjątki od tej zasady, np. można swobodnie przekraczać granice między większością państw Unii Europejskiej.

Przymusowość państwa ma dwa aspekty. Po pierwsze, polega ona na tym, że organy państwowe mogą stosować różne instrumenty i metody (tzw. środki przymusu), aby wymusić na ludności posłuszeństwo i przestrzeganie prawa. Do środków tych należą m.in. **groźby**, które mają zniechęcać do naruszania obowiązujących norm. Taki charakter posiadają np. przepisy przewidujące określone sankcje za popełnienie zakazanych czynów. Środkami przymusu są również wszelkiego rodzaju **kary** nakładane na osoby, które naruszyły prawo (np. grzywna, pozbawienie wolności). Państwa mogą stosować również siłę fizyczną (przymus fizyczny)– takie uprawnienia przysługują np. policji czy straży więziennej.

Po drugie, przymusowość oznacza, że przynależność do danego państwa, czyli obywatelstwo, nie jest dobrowolna. Z reguły jednostka staje się obywatelem na mocy odpowiednich przepisów prawnych, a nie z własnej woli. Ponadto każda osoba przebywająca na terytorium danego państwa jest zobowiązana do przestrzegania norm obowiązujących w jego granicach.

Jak Polacy postrzegają państwo?



Źródło danych: Z. Rau, K.M. Staszyńska, M. Chmieliński, K. Zagórski, *Doktryna Polaków. Klasyczna filozofia polityczna w dyskursie potocznym*, Łódź–Warszawa 2018, s. 178–180.

? Rozstrzygnij, czy większość badanych postrzega instytucję państwa w sposób pozytywny, czy – negatywny. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do danych z wykresu.

Czym jest władza?

Zgodnie z podaną na początku tematu definicją nieodłącznym elementem państwa jest **władza**. W najbardziej ogólny sposób można stwierdzić, że jest ona możliwością wpływania jednej strony na zachowania drugiej. Tak rozumiana władza występuje w grupach zarówno formalnych, jak i nieformalnych, np. w zakładach pracy, w relacjach między przełożonymi a podwładnymi, albo w rodzinie – między rodzicami a dziećmi (władza rodzicielska).

Władza państwowa

Szczególnym rodzajem władzy jest **władza państwowa**. Jest to taki rodzaj relacji, w której **rządzący** mogą w trwały sposób narzucać **rządzonym** określone normy postępowania oraz egzekwować ich przestrzeganie. Władza państwowa wyróżnia się trzema cechami:

- jest wysoce zorganizowana – funkcjonuje dzięki pracy różnego rodzaju organów, urzędów i instytucji, tworzących skomplikowany system;
- ma suwerenny charakter – jest najwyższym rodzajem władzy, niezależnym od innych jej form występujących w państwie;
- zawiera element przymusu – rządzący mają prawo za pomocą różnych metod wymuszać na rządzonych posłuszeństwo.

Z władzą państwową powiązana jest **władza polityczna**, która oznacza, że wybrane zbiorowości, organizacje czy jednostki mogą określać cele i metody działalności organów państwa. Władzę tego rodzaju sprawuje np. partia polityczna, która po zwycięstwie w wyborach i utworzeniu rządu realizuje swój program, albo społeczeństwo, gdy podejmuje określoną decyzję w referendum.

Ścisła relacja łączy władzę państwową także z **władzą samorządową**, która polega na możliwości podejmowania decyzji w imieniu mieszkańców części terytorium państwa (np. w gminie) lub innej zbiorowości (np. w ramach samorządu zawodowego). Dziedziny, w których funkcjonuje ta władza, zostają określone przez państwo, którego organy sprawują nadzór nad działaniami samorządów. Władze państwowa, samorządowa i polityczna są określane wspólnym mianem **władzy publicznej** (zob. schemat poniżej).

Czy wiesz, że...
Jednym z aspektów sprawowania władzy w społeczeństwie, na który zwracają uwagę badacze, jest możliwość kształtowania ludzkich poglądów, emocji, pragnień i potrzeb. W ten sposób oddziałują na nas nie tylko państwo i różnego rodzaju organizacje, lecz także media i reklama.

Władza państwowa a władza publiczna

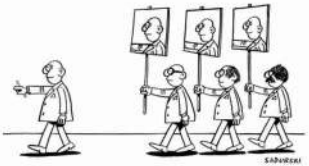
Władza państwowa jest najważniejszą formą władzy publicznej. Ma bowiem charakter nadrzędny w stosunku do władzy samorządowej, a także wobec władzy politycznej, która jest realizowana przede wszystkim przez instytucje państwa.



Czym jest legitymizacja władzy?

Same środki przymusu nie wystarczą, żeby władza państwowa mogła funkcjonować i skutecznie działać. Musi się ona również opierać na autorytecie i cieszyć akceptacją społeczeństwa – w przeciwnym razie rządzeni mogą ją postrzegać jako obcą, zewnętrzną siłę i na różne sposoby bojkotować jej decyzje. Przekonanie obywateli, że dana władza jest prawomocna i że należy się jej podporządkować, nazywamy **legitymizacją**.

Dlaczego jednak ludzie uznają czyjeś prawo do sprawowania władzy i konieczność zachowywania posłuszeństwa wobec rządzących za rzeczy oczywiste? Jakie są źródła legitymizacji? Odpowiedzi na te pytania starał się znaleźć niemiecki socjolog **Max Weber**, który po uwzględnieniu możliwych źródeł legitymizacji wyróżnił trzy typy władzy: **panowanie legitymizowane tradycyjnie, charyzmatycznie** oraz **legalnie** (zob. tabelę poniżej). Badacz zaznaczył przy tym, że są to „typy idealne", co oznacza, że w czystej postaci występują dość rzadko. Zwykle jedna forma legitymizacji dominuje w danym państwie (współcześnie jest to najczęściej legitymizacja legalna), a inne ją uzupełniają. Zdarza się również, że dwa lub nawet trzy typy legitymizacji mają charakter niemal równorzędny.



Typy legitymizacji władzy według Maxa Webera

Panowanie legitymizowane tradycyjnie	• Legitymizacja opiera się na zwyczajach i tradycji, które określają status rządzących, ich prawa i przywileje, a także relacje łączące ich ze społeczeństwem. • Uzasadnienie władzy wynikające z tradycji i zwyczaju jest często wzmacniane przez przekonania religijne, np. poddani wierzą, że monarcha panuje *dei gratia* – „z łaski Bożej". • Legitymizowanie tradycyjne było powszechne w przeszłości, przede wszystkim we wspólnotach plemiennych oraz w monarchiach feudalnych (np. w Polsce pod panowaniem Piastów). • Współcześnie forma ta występuje m.in. w monarchiach islamskich: Arabii Saudyjskiej, Kuwejcie czy Maroku.
Panowanie legitymizowane charyzmatycznie	• Legitymizacja opiera się na osobistych, wyjątkowych cechach przywódcy, czyli na jego tzw. charyzmie. • Ludzie są posłuszni charyzmatycznemu liderowi i uznają jego autorytet, gdyż darzą go zaufaniem i są silnie przekonani o jego wyjątkowości oraz nieprzeciętnych zaletach osobowościowych lub intelektualnych. • Związek między przywódcą a jego zwolennikami ma charakter emocjonalny i osobisty. • Legitymizacja charyzmatyczna dotyczy najczęściej wybitnych wodzów oraz osób stojących na czele partii politycznych albo ruchów społecznych czy religijnych. Przywódcami tego typu byli m.in. Napoleon Bonaparte, Józef Piłsudski, Adolf Hitler, Mahatma Gandhi czy Nelson Mandela.
Panowanie legitymizowane legalnie (racjonalnie)	• Legitymizacja wynika z norm prawnych, które określają kompetencje organów władzy, zasady sprawowania rządów, a także procedury nabywania uprawnień do rządzenia przez dane osoby (np. procedury wyborcze). • Podporządkowanie się władzy wynika z przekonania o konieczności posłuszeństwa wobec norm prawnych oraz instytucji ustanawiających i realizujących te normy. • Forma ta jest charakterystyczna dla państw demokratycznych, zwłaszcza tych o ustroju republikańskim, np. dla Polski, Niemiec, Francji, USA.

Skąd się wzięło państwo?

Od wieków ludzi nurtowało pytanie: „W jaki sposób doszło do powstania państw?". Autorzy różnych odpowiedzi rozważali wpływ czynników zewnętrznych i wewnętrznych, ludzkich oraz boskich. Ich refleksja stała się zaczątkiem różnych teorii genezy państwa, wśród których największe znaczenie mają koncepcje: Arystotelesa, teistyczne, umowy społecznej, podboju i przemocy oraz marksistowska.

Teoria Arystotelesa

Zdaniem greckiego filozofa państwo powstało w drodze naturalnego rozwoju: rodziny łączyły się w większe wspólnoty – gminy, które z kolei zrzeszały się w struktury państwowe. Proces ten wynikał z dążenia ludzi do utworzenia organizacji, która byłaby w pełni samowystarczalna i zapewniła im bezpieczne życie na odpowiednim poziomie. Takie zalety – w opinii Arystotelesa – posiada tylko państwo.

Teorie teistyczne

Wiążą początki państwa z działaniem sił boskich. Najstarsze z nich, sformułowane w starożytności, zakładały, że państwa powstały na skutek bezpośredniej boskiej ingerencji w sprawy ziemskie. Władców uznawano za potomków bogów, a nawet za uosobienie samego bóstwa (np. w Egipcie).

W późniejszych wiekach zawężono tę interpretację. Św. Augustyn sądził, że każdy panujący otrzymuje władzę z rąk Boga. Natomiast same państwa są tworzone zgodnie z boską wolą przez ludzi po to, by ograniczyć grzeszne skłonności ludzkiej natury oraz zapewnić pokój i bezpieczeństwo. Nieco inny pogląd prezentował św. Tomasz z Akwinu, który głosił, że od Boga pochodzi sama istota (zjawisko) władzy. Monarcha powinien więc naśladować Stwórcę w rządzeniu. Natomiast samo objęcie władzy w państwie może nastąpić wbrew Bogu, z naruszeniem ustanowionych przez niego zasad. Jeśli rządzący łamią prawo boskie i postępują skrajnie niesprawiedliwie, społeczeństwo może się przeciwko nim zbuntować i pozbawić ich władzy.

Teorie umowy społecznej

Opierają się na przekonaniu, że państwo powstało w wyniku porozumienia zawartego między ludźmi, którzy chcieli w ten sposób zapewnić sobie pokój i bezpieczeństwo oraz ustanowić pewien porządek społeczny. Teorie umowy społecznej ukształtowały się ostatecznie w XVII i XVIII w., choć podobne idee pojawiały się już w starożytności. W czasach nowożytnych poglądy takie głosili m.in. Thomas Hobbes [czyt.: tomas hobz], John Locke [czyt.: dżon lok] i Jean-Jacques Rousseau [czyt.: żą żak ruso]. Locke uważał, że państwo zostało ustanowione przez ludzi po to, by chronić ich naturalne prawa: do życia, wolności i własności. Z takiej interpretacji wynika, że jeśli rządzący sami zaczną naruszać te prawa, społeczeństwo może zerwać obopólną umowę, czyli wypowiedzieć im posłuszeństwo. Koncepcje umowy społecznej wywarły ogromny wpływ na postrzeganie państwa i przemiany polityczne w epoce oświecenia (zob. przykład).

Przykład

Teoria umowy społecznej w *Deklaracji niepodległości Stanów Zjednoczonych* z 1776 r.

[...] Uważamy za niezbite i oczywiste prawdy: że ludzie zostali stworzeni równymi sobie; że Stwórca udzielił im pewnych praw niezbywalnych, w rzędzie których na pierwszym miejscu postawić należy prawo do życia, do wolności i do poszukiwania szczęścia; że w celu zapewnienia sobie tych praw ludzie ustanowili między sobą rządy, których władza wypływa z woli rządzonych; że ilekroć jakakolwiek forma rządu sprzeciwia się celowi, w jakim była ustanowiona, naród ma prawo zmienić ją lub znieść zupełnie i ustanowić nowy rząd [...].

Źródło: M. Ferenc, *Epoka nowożytna. Teksty źródłowe*, Kraków 2001, s. 224.

Teorie podboju i przemocy

Zakładały, że państwo powstało w wyniku podboju słabszych ludów przez ludy silniejsze, a jego organy miały początkowo na celu utrwalenie władzy zwycięzców nad pokonanymi. Koncepcje te były najbardziej popularne wśród historyków pod koniec XIX w., a twórcą pierwszej z nich był polski badacz żydowskiego pochodzenia Ludwik Gumplowicz.

Teoria marksistowska

Według niej państwa powstały wskutek przemian, które nastąpiły w społeczeństwach pierwotnych. W zbiorowościach tych narzędzia i środki produkcji były początkowo wspólną własnością. Jednak na pewnym etapie rozwoju zostały one zagarnięte przez silniejsze jednostki i stały się własnością prywatną. W efekcie wspólnoty pierwotne rozpadły się na dwie klasy społeczne: posiadaczy środków produkcji oraz ludzi ich pozbawionych. Klasa posiadająca uzyskała przewagę ekonomiczną, co pozwoliło jej zdobyć władzę. Dla utrwalenia swego panowania stworzyła aparat państwowy oraz system pobierania danin i podatków. Koncepcję tę sformułowali w XIX w. niemieccy filozofowie Karol Marks i Fryderyk Engels.

Czym zajmuje się państwo?

Współczesne państwa podejmują liczne i bardzo różnorodne działania, aby z jednej strony zapewnić obywatelom bezpieczeństwo i dogodne warunki do rozwoju, z drugiej natomiast realizować własne interesy (tzw. rację stanu). Aktywności organów państwowych nakierowane na osiągnięcie celów w określonych sferach życia społecznego nazywamy **funkcjami państwa**.

Każde państwo pełni kilka funkcji (zob. schemat obok). Za najstarsze i najbardziej podstawowe są uznawane funkcje wewnętrzna i zewnętrzna. Zakres realizacji pozostałych funkcji różni się w poszczególnych państwach i zależy m.in. od organizacji władzy, przyjętego modelu gospodarczego i zamożności danego kraju.

Funkcje państwa



Funkcja wewnętrzna

Zapewnienie porządku i bezpieczeństwa wewnątrz kraju. Zajmują się tym m.in. policja, sądownictwo, organy administracji państwowej.



Funkcja zewnętrzna

Prowadzenie korzystnej dla państwa i jego obywateli polityki zagranicznej oraz zapewnienie bezpieczeństwa zewnętrznego. Zadania te realizują m.in. służby dyplomatyczne i wojsko.



Funkcja gospodarczo-organizatorska

Wpływanie na procesy ekonomiczne i organizowanie gospodarki, w tym m.in.: wspieranie rozwoju gospodarczego, utrzymywanie stabilnego systemu pieniężnego, zwalczanie inflacji.



Funkcja socjalna

Zapewnienie obywatelom odpowiedniego standardu życia. W tym zakresie państwo m.in. finansuje służbę zdrowia, organizuje pomoc społeczną, zwalcza bezrobocie.



Funkcja kulturalno-oświatowa

Zapewnienie funkcjonowania systemu edukacji (budowa szkół, określanie treści nauczania); wspieranie rozwoju kultury i sztuki, finansowanie działalności bibliotek, muzeów, teatrów itp.



Funkcja wychowawcza

Promowanie w społeczeństwie określonych wartości, norm postępowania, poglądów politycznych i filozoficznych; kształtowanie postaw.

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Zapoznaj się z danymi zaprezentowanymi na wykresie i wykonaj polecenia. Praca z wykresem

Proszę spojrzeć na poniższą listę i wskazać te działania w sferze gospodarki, w które państwo powinno się obecnie angażować przede wszystkim. Proszę wybrać maksymalnie trzy odpowiedzi.



Źródło: *Rola państwa w gospodarce*, „Komunikat z badań" 2017, nr 132, www.cbos.pl [dostęp: 17.02.2022].

a) Podaj nazwy dwóch funkcji państwa, które są realizowane w ramach działań uwzględnionych w zaprezentowanym badaniu opinii. Uzasadnij swoją odpowiedź.

b) Rozstrzygnij, które z podanych zdań są prawdziwe, a które – fałszywe.

A W odróżnieniu od przeciwników aktywnej roli państwa w gospodarce większość zwolenników państwowej ingerencji wskazywała na konieczność zaangażowania się instytucji państwowych w zwalczanie bezrobocia.

B W obu grupach respondentów mniejszość stanowiły osoby uznające, że państwo powinno aktywnie zabiegać o inwestycje zagraniczne i je wspierać.

C Zarówno wśród zwolenników, jak i wśród przeciwników aktywności państwa w gospodarce w większości były osoby uważające, że jego istotnym zadaniem jest wspieranie innowacyjności i rozwoju nowych technologii.

D W obu grupach ankietowanych więcej osób opowiedziało się za repolonizacją zagranicznych przedsiębiorstw działających w Polsce niż za prywatyzacją firm państwowych.

2 Wyjaśnij, co oznacza stwierdzenie, że władza ma charakter społeczny.

3 Uzasadnij, że jednym z aspektów relacji między rodzicami a dziećmi jest władza.

! 4 Wyjaśnij, czym jest legitymizacja władzy. Omów typy legitymizacji wyróżnione przez Maxa Webera.

5 Przyporządkuj każdej z wymienionych teorii genezy państwa myśliciela, który był jej zwolennikiem. Następnie podaj podstawowe założenia każdej z tych koncepcji.

teoria marksistowska A	1 John Locke
teoria umowy społecznej B	2 św. Tomasz z Akwinu
teoria teistyczna C	3 Ludwik Gumplowicz
teoria podboju i przemocy D	4 Arystoteles
	5 Fryderyk Engels

6 Przeczytaj tekst źródłowy i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

Ponieważ wiadomo, że posiadanie władzy bardzo często – choć nie bezwyjątkowo – korumpuje ludzi, ponieważ ludzie, którzy przez długi czas cieszyli się jakimś znacznym zakresem władzy, mają w końcu poczucie, że władza należy im się na mocy porządku natury, podobnie jak władza dawnych monarchów miała być z boskiego nadania, a gdy ją z jakichś powodów utracą, uważają to za katastrofę kosmiczną, ponieważ walka o władzę jest głównym źródłem wojen i wszelkich okropności świata, pojawiły się dziecinne utopie anarchistyczne, które znalazły na to wszystko zbawienne lekarstwo: zlikwidować w ogóle władzę. Co więcej, utopie takie głoszą czasem tacy myśliciele, którzy nadają władzy sens najszerszy, powiadając na przykład, że władza rodziców nad dziećmi jest z natury rzeczy okropną tyranią: wynikałoby stąd, że gdy rodzice uczą dzieci ojczystej mowy, to sprawują nad nimi tyrańską przemoc, odbierając im wolność, i że najlepiej byłoby zostawić je w stanie zwierzęcym, by same sobie wymyśliły język, obyczaje i całą kulturę. Ale anarchizm mniej absurdalny ma na myśli zniesienie władzy politycznej: zlikwidujemy wszelkie rządy, administrację i sądy, a ludzie będą się cieszyli przyrodzonym braterstwem. [...]

Nie, władzy zlikwidować nie można, można tylko lepszą zastąpić gorszą albo czasami odwrotnie. Nie jest niestety tak, że gdy władzy politycznej nie będzie, wszyscy staną się braćmi; skoro interesy ludzi są skłócone z natury rzeczy, nie z przypadku, skoro niepodobna przeczyć temu, że nosimy w sobie pewne zasoby agresji, skoro potrzeby i zachcianki nasze mogą rosnąć w nieskończoność, to gdyby instytucje władzy politycznej cudem wyparowały, wynikiem byłoby nie powszechne braterstwo, ale powszechna rzeź.

Źródło: L. Kołakowski, *Mini wykłady o maksi sprawach*, Kraków 1999, s. 7–15.

a) Podaj nazwę teorii genezy państwa, o której wspomniał autor.

b) Odpowiedz, jakie negatywne zjawiska wiążą się – zdaniem autora – z funkcjonowaniem władzy państwowej.

c) Wyjaśnij, dlaczego – według autora – istnienie władzy jest konieczne.

7 Napisz dwustronicowe wypracowanie, w którym przedstawisz podstawy organizacji państwa: z jakich elementów się ono składa, według jakich reguł funkcjonuje, jakie są jego funkcje i na czym opiera się władza państwowa.

*** 8** Zapoznaj się z art. 4 *Konstytucji RP*. Omów zawarte w nim przepisy z wykorzystaniem następujących pojęć: „władza publiczna", „władza polityczna", „władza państwowa".

Konstytucja RP

4 Obywatelstwo

prawo ziemi | prawo krwi | naturalizacja | bezpaństwowcy | podwójne obywatelstwo

W *Powszechnej deklaracji praw człowieka* stwierdzono: „Każdy człowiek ma prawo do posiadania obywatelstwa". Czy umieszczenie takiego zapisu w jednym z najważniejszych dokumentów dotyczących praw człowieka jest uzasadnione? Jakie negatywne konsekwencje może mieć brak obywatelstwa? W jaki sposób nabywa się obywatelstwo w Polsce? Czy można być obywatelem kilku państw?

Czym jest obywatelstwo?

Obywatelstwo to **więź prawna** łącząca jednostkę z państwem. Relacja ta oznacza, że dana osoba przynależy do konkretnego państwa oraz że przysługuje jej pełnia praw umożliwiających uczestnictwo w jego życiu publicznym. Z bycia obywatelem wynikają również określone obowiązki. Są one zwykle wymienione – podobnie jak prawa obywatelskie – w konstytucji danego państwa (zob. tabelę poniżej).

Instytucja obywatelstwa wykształciła się w starożytności. W antycznej Grecji za obywateli uznawano osoby posiadające prawa polityczne i uczestniczące w życiu publicznym. Natomiast w starożytnym Rzymie z posiadania statusu obywatela wynikały równość wobec prawa oraz gwarancja ochrony ze strony władz państwowych. Ważnym aspektem obywatelstwa rzymskiego było również wypełnianie obowiązków wobec państwa, m.in. służba wojskowa i płacenie podatków. W średniowiecznym systemie feudalnym związek jednostki z państwem został zastąpiony przez osobiste relacje i zależności łączące seniora z wasalami. Do starożytnego sposobu rozumienia obywatelstwa powrócono w XVIII w. – w ustalonym wówczas kształcie instytucja ta funkcjonuje do dziś.

Nabywanie obywatelstwa

Konstytucja RP: art. 34

Z reguły ludzie nabywają obywatelstwo w momencie narodzin, na mocy obowiązującego prawa. Następuje to zgodnie z jedną z dwóch zasad:

- z **prawem ziemi** (łac. *ius soli*), gdy dziecko nabywa obywatelstwo państwa, na którego terytorium się urodziło;

Prawa i obowiązki obywatela polskiego w świetle *Konstytucji RP*

Spośród praw i wolności zagwarantowanych w ustawie zasadniczej niektóre przysługują wyłącznie obywatelom polskim. Wymieniono je w poniższej tabeli.

Prawa	Obowiązki
• dostęp do służby publicznej (art. 60) • prawo do informacji o działalności organów władzy publicznej (art. 61) • prawo do udziału w referendach i wyborach (art. 62) • prawo do zabezpieczenia społecznego w razie niezdolności do pracy (art. 67) • równy dostęp do opieki zdrowotnej (art. 68) • zakaz niewpuszczania obywatela do Polski i jego wydalania z kraju, z wyjątkiem ekstradycji w ściśle określonych przypadkach (art. 52, 55)	• wierność Rzeczypospolitej Polskiej oraz troska o dobro wspólne (art. 82) • przestrzeganie prawa RP (art. 83) • ponoszenie ciężarów i świadczeń publicznych, w tym płacenie podatków (art. 84) • obrona ojczyzny (art. 85) • dbałość o stan środowiska (art. 86)

- z **prawem krwi** (łac. *ius sanguinis*), kiedy dziecko staje się obywatelem państwa, którego obywatelami są także jego rodzice.

Zazwyczaj w danym państwie jedna z tych reguł jest traktowana jako główna, natomiast zastosowanie drugiej dopuszcza się tylko w wyjątkowych sytuacjach. W większości państw europejskich, w tym także w Polsce, podstawową zasadą jest prawo krwi. Prawo ziemi odgrywa kluczową rolę m.in. w USA i wielu krajach Ameryki Łacińskiej.

Obywatelstwo można nabyć także przez **naturalizację**, czyli na mocy decyzji organów państwa wydanej na wniosek danej osoby. Zwykle wnioskodawca musi spełnić określone warunki (np. odpowiednio długo mieszkać w danym kraju), jednak w wyjątkowych sytuacjach nie jest to wymagane.

Sposoby nabycia obywatelstwa polskiego

W Polsce głównym aktem prawnym, który określa zasady nabywania obywatelstwa, zarówno z mocy prawa, jak i w drodze naturalizacji, jest ***Ustawa o obywatelstwie polskim***.

Z mocy prawa

Prawo krwi
Dziecko nabywa obywatelstwo w momencie narodzin, jeśli co najmniej jedno z jego rodziców posiada obywatelstwo polskie – nie ma znaczenia, czy urodziło się na terytorium Polski, czy poza jej granicami.

Prawo ziemi
Obywatelstwo nabywa dziecko, które urodziło się lub zostało znalezione na terytorium Polski, jeżeli oboje rodzice są nieznani albo jeśli nie posiadają żadnego obywatelstwa lub nie da się go określić.

Adopcja
Małoletni cudzoziemiec uzyskuje obywatelstwo, jeśli przed ukończeniem 16 roku życia zostaje adoptowany przez obywatela Polski. Uznaje się wtedy, że nabył obywatelstwo polskie w dniu narodzin.

Repatriacja
Osoba polskiego pochodzenia mieszkająca dotąd w azjatyckiej części byłego ZSRR nabywa obywatelstwo, gdy osiedla się na stałe w Polsce. Następuje to w dniu przekroczenia przez nią polskiej granicy na podstawie specjalnej wizy (więcej zob. na s. 200).

Przez naturalizację

Nadanie przez Prezydenta RP
Cudzoziemiec może złożyć do Prezydenta RP wniosek o nadanie obywatelstwa za pośrednictwem:
- wojewody – jeśli mieszka w Polsce,
- konsula – jeśli przebywa za granicą.

Decyzja Prezydenta RP w tej sprawie jest ostateczna – nie można się od niej odwołać. W przypadku nadania obywatelstwa obojgu rodzicom jest ono również przyznawane ich małoletnim dzieciom.

Uznanie przez wojewodę
Nabycie obywatelstwa może nastąpić wskutek decyzji wydanej przez wojewodę na wniosek zainteresowanej osoby. Ta procedura jest przeznaczona dla cudzoziemców, którzy spełniają kilka spośród wymogów określonych w ustawie, np.:
- przebywają w Polsce legalnie i nieprzerwanie przez określony czas (w zależności od rodzaju zezwoleń i spełnienia innych wymogów może chodzić o okres trwający rok, 2 lub 3 lata albo 10 lat);
- znają język polski i mogą przedstawić potwierdzający to dokument (certyfikat, świadectwo);
- mają stałe źródło dochodu oraz posiadają prawo do lokalu mieszkaniowego;
- zawarli małżeństwo z obywatelem polskim;
- mają polskie pochodzenie.

Od decyzji wojewody można się odwołać do Ministra Spraw Wewnętrznych.

Przywrócenie przez Ministra Spraw Wewnętrznych
Z wnioskiem w tej sprawie może wystąpić cudzoziemiec, który w przeszłości posiadał polskie obywatelstwo, ale je utracił na mocy dawnych ustaw o obywatelstwie.

Utrata obywatelstwa

Konstytucja RP: art. 34

Na świecie obowiązują różne rozwiązania dotyczące utraty obywatelstwa. W niektórych krajach (np. w Kolumbii, Ekwadorze) jednostka może z niego zrezygnować bez konieczności spełnienia określonych warunków, a jej decyzja jest wiążąca dla państwa. Z reguły jednak obowiązują specjalne procedury zrzekania się obywatelstwa, w których uczestniczą odpowiednie organy władzy. W wielu państwach prawo przewiduje także możliwość odebrania obywatelstwa w pewnych sytuacjach, np. z powodu uzyskania obywatelstwa innego kraju.

W Polsce organy państwa nie mogą odbierać obywatelstwa. Można natomiast się go zrzec. W tym celu należy zwrócić się z odpowiednim wnioskiem do Prezydenta RP, który musi wydać zgodę na rezygnację.

Brak obywatelstwa

Mimo że w każdym państwie istnieją przepisy gwarantujące nabycie obywatelstwa z chwilą urodzenia, istnieje duża grupa **bezpaństwowców** (apatrydów), czyli osób bez żadnej przynależności państwowej. Do najczęstszych przyczyn ich sytuacji należą: migracje międzynarodowe, niewydawanie przez niektóre państwa aktów urodzenia, niewłaściwie skonstruowane regulacje prawne.

Brak obywatelstwa niesie ze sobą negatywne konsekwencje. Przede wszystkim uniemożliwia lub znacznie utrudnia korzystanie z wielu podstawowych praw, np. do opieki zdrowotnej, edukacji, podjęcia legalnego zatrudnienia. Ponadto bezpaństwowcy często nie posiadają dokumentów tożsamości, które są niezbędne podczas załatwiania codziennych spraw.

W skali globalnej problemem apatrydów zajmuje się Organizacja Narodów Zjednoczonych. Przyjęła ona dwie konwencje (z 1954 i 1961 r.), które m.in. zobowiązują państwa do wydawania osobom bez obywatelstwa legalnie przebywającym na ich terytorium dokumentów tożsamości oraz do zagwarantowania im podstawowych praw. Większość państw na świecie, w tym Polska, jeszcze nie ratyfikowała tych umów. Bezpośrednią pomoc dla bezpaństwowców organizuje specjalny organ ONZ – Wysoki Komisarz Narodów Zjednoczonych ds. Uchodźców (UNHCR).

Czy wiesz, że...

W II Rzeczypospolitej i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej organy państwa mogły w pewnych okolicznościach odbierać obywatelstwo. Ustawa o obywatelstwie uchwalona w 1951 r. przewidywała taką sankcję wobec przebywających za granicą osób, które m.in. opuściły terytorium Polski nielegalnie, działały na szkodę PRL lub odmawiały powrotu do kraju na wezwanie władz.

Podwójne obywatelstwo

Zdarza się, że dana osoba posiada obywatelstwo dwóch, a nawet większej liczby państw. Może to wynikać np. z naturalizacji w danym państwie przy jednoczesnym niezrzeczeniu się obywatelstwa pierwotnego, ze zmiany granic międzypaństwowych czy z różnic w zasadach nabywania obywatelstwa obowiązujących w poszczególnych krajach. Przykładowo, jeśli rodzice są obywatelami państwa, w którym obowiązuje prawo krwi, a dziecko urodziło się w kraju, gdzie obowiązuje prawo ziemi, to nabywa ono dwa obywatelstwa, spełnia bowiem warunki w obu systemach prawnych.

Z posiadaniem podwójnego obywatelstwa wiążą się pewne korzyści – np. dla osób, które przez dłuższy czas mieszkają za granicą. Może to jednak również rodzić pewne trudności, np. wówczas, gdy dany człowiek ma obowiązek odbycia służby wojskowej w dwóch krajach.

W niektórych państwach obowiązuje prawo, które wyklucza możliwość posiadania obywatelstwa innego kraju. W Polsce nie ma takiego zakazu, choć – podobnie jak w większości innych państw – stosuje się zasadę **wyłączności obywatelstwa**. Oznacza to, że obywatel polski posiadający drugie obywatelstwo ma – gdy przebywa w Polsce – takie same prawa i obowiązki jak osoba legitymująca się wyłącznie obywatelstwem polskim.

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Przeczytaj tekst źródłowy i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

> Z instytucją obywatelstwa wiąże się w sposób konieczny prawo pobytu obywatela na terytorium państwa jego obywatelstwa. Oznacza to, że obywatel danego państwa ma prawo wjazdu na jego terytorium oraz że nie może być z niego wydalony. Jest to jedyne prawo związane z instytucją obywatelstwa, które stanowi niezbędny element jej charakterystyki. W literaturze przedmiotu obowiązek państwa [dotyczący] dopuszczenia [...] obywatela na podległe mu terytorium jest uważany za tak istotną konsekwencję obywatelstwa, że jest niemal z nim zrównywany. [...] Wyjątkową sytuacją ograniczenia prawa pobytu obywatela w swoim państwie jest jego ekstradycja na wniosek innego państwa. [...]
>
> W niemal wszystkich krajach różnica między obywatelem a cudzoziemcem polega na tym samym co różnica między osobami [...] z bezwarunkowym prawem pobytu na terytorium kraju [...] i osobami, których pobyt na [tym] terytorium poddany jest reglamentacji [ograniczeniu]. Nawet [...] [cudzoziemcy], których pobyt w państwie jest szczególnie chroniony [...], w przypadku gdy zostaną uznani za stanowiących zagrożenie dla bezpieczeństwa publicznego, mogą zostać z kraju pobytu wydaleni [...].
>
> Źródło: D. Pudzianowska, *O istocie instytucji prawnej obywatelstwa*, s. 21–24, studiabas.sejm.gov.pl [dostęp: 22.04.2022].

a) Podaj numery artykułów *Konstytucji RP*, w których zostało zawarte prawo omówione w tekście źródłowym.

b) Wyjaśnij, na czym polega przedstawiona w tekście różnica między sytuacją obywatela danego państwa a sytuacją cudzoziemca przebywającego na jego terytorium.

2 Wyjaśnij, jakie są różnice między sposobami nabycia obywatelstwa, które zestawiono ze sobą poniżej.

a) nabycie na mocy prawa krwi – nabycie na mocy prawa ziemi

b) nadanie obywatelstwa – uznanie za obywatela

!3 Zapoznaj się z art. 34 *Konstytucji RP*. Następnie uzasadnij, że w świetle tego przepisu prawo krwi jest główną zasadą nabywania obywatelstwa w Polsce.

Konstytucja RP

***4** Przeanalizuj rysunek i wykonaj polecenia.

Praca z ilustracją

a) Określ, do jakiej cechy wielu współczesnych społeczeństw nawiązał autor rysunku.

b) Wyjaśnij, jakie znaczenie w ukazanej sytuacji ma instytucja obywatelstwa.

c) Podaj możliwe przyczyny ukształtowania się sytuacji przedstawionej na rysunku. W odpowiedzi odwołaj się do różnych sposobów nabywania obywatelstwa.



5 Naród

koncepcje narodu | czynniki narodotwórcze | tożsamość narodowa

Polacy posiadają swój język i własne państwo. Kurdowie tworzą wspólnotę odrębną od innych nacji, ale nie mają własnego państwa. Belgowie i Szwajcarzy w swoich państwach posługują się kilkoma językami, Brytyjczycy natomiast mówią w jednym języku, choć reprezentują kilka narodowości. Dlaczego mimo tych różnic wszystkie te zbiorowości nazywamy narodami? Dlaczego niektórzy ludzie utożsamiają się z więcej niż jednym narodem? Jak powstawały narody? Co może łączyć jednostkę z narodem?

Czym jest naród?

Konstytucja RP: preambuła

Odpowiedź na to pytanie można przedstawić następująco – **naród** to historycznie ukształtowana wspólnota, która:

- wyróżnia się właściwą sobie nazwą oraz posiada własną historię, odrębne język i kulturę, a także terytorium uznawane przez jej członków za ojczyznę;
- charakteryzuje się tym, że jej przedstawiciele mają wspólną **świadomość narodową**, czyli poczucie przynależności do jednego narodu, i podzielają przeświadczenie o wspólnym pochodzeniu;
- posiada własne państwo albo dąży do jego utworzenia.

Takie wyjaśnienie jest jednak pewnym uproszczeniem. Można wskazać wiele zbiorowości uważanych za narody, mimo że nie wykazują one wszystkich cech wymienionych w podanej definicji. Jednocześnie niektórym zbiorowościom oficjalnie odmawia się – najczęściej z przyczyn politycznych – statusu narodu, choć wydawałoby się, że odpowiadają one teoretycznemu opisowi wspólnoty narodowej. Wybrane inne kwestie sporne wynikające z odpowiedzi na pytanie, czym jest naród, zostały przedstawione na poniższej grafice.

Współcześnie odchodzi się od prób sformułowania jednej uniwersalnej definicji narodu. Funkcjonuje natomiast kilka **koncepcji narodu**. W ich ramach można opisać różne procesy prowadzące do ukształtowania się wspólnoty narodowej.

Spory o pojęcie narodu



Naród polityczny i nowoczesny

Konstytucja RP: art. 4

Przyjmuje się, że obecnie większość ludzi jest świadoma swojej przynależności narodowej. Nie zawsze jednak było to normą. Uznaje się, że przełom w myśleniu o tym, kto należy do narodu, był skutkiem rewolucji amerykańskiej w 1775 r. i rewolucji francuskiej w 1789 r. W trakcie tego drugiego przewrotu podjęto próbę przekonania wszystkich mieszkańców Francji, że każdy z nich – niezależnie od statusu społecznego czy zawodu – należy do tej samej wspólnoty równych obywateli, czyli do narodu francuskiego.

Wcześniej przez wieki świadomość narodową przejawiały jedynie stosunkowo nieliczne, uprzywilejowane warstwy społeczne, np. arystokracja i szlachta – uczestniczyły one w życiu politycznym danego kraju, dlatego przez badaczy są nazywane **narodem politycznym**. Natomiast ogromna większość ludzi nie czuła się częścią narodu – nawet jeśli niektórzy dostrzegali, że bliższe związki łączą ich z osobami wychowanymi w tej samej kulturze i mówiącymi w zrozumiałym dla nich języku. Dopiero stopniowe upowszechnianie się idei rewolucji francuskiej i wysiłki działaczy patriotycznych, dążących do uświadomienia narodowego niższych warstw społecznych (zwłaszcza chłopów), doprowadziły do powstania **narodu nowoczesnego**. Składa się on ze wszystkich warstw i klas społecznych. Ponadto jego członkowie mają równe prawa.

Opisaną przemianę narodu politycznego w nowoczesny przedstawia poniższy schemat.

Czy wiesz, że...

W XX w. ukształtowały się państwa narodowe. Tego rodzaju organizmy polityczne mają na celu zapewnienie ludziom jednej narodowości warunków do swobodnego życia i decydowania o swoich sprawach w niepodległej ojczyźnie.

Powstanie narodów

Historycy i socjologowie najczęściej wskazują, że narody Europy kształtowały się według jednego z dwóch wzorców.

- Narody zachodnioeuropejskie powstały w większości na skutek działania czynnika politycznego, czyli w rezultacie **odgórnej integracji terytorium i społeczeństwa** przeprowadzonej przez urzędników istniejącego wcześniej państwa.
- W przypadku przeważającej części narodów z Europy Środkowej, Wschodniej i Południowej najważniejszą rolę w procesie narodotwórczym odegrał czynnik etniczno-kulturowy, czyli **mobilizacja ludu**, w którym obudziła się świadomość narodowa. Aktywizacja wszystkich warstw społecznych przebiegała poza strukturami państwa lub nawet w opozycji do władz państwowych. Proces ten był inicjowany i kierowany przez przywódców narodowych (np. artystów, intelektualistów, duchownych, nauczycieli).

Obie koncepcje mają charakter uogólnienia – ich celem jest podkreślenie dominującego wpływu danego czynnika na indywidualny rozwój poszczególnych wspólnot narodowych.



NARÓD POLITYCZNY

(nieliczna, uprzywilejowana warstwa społeczeństwa, np. arystokracja, szlachta)

Demokratyzacja
(włączanie ludu do życia politycznego)

Rewolucje francuska i amerykańska
(idee wolności i równości wszystkich ludzi, swobody obywatelskie)

Unifikacja społeczna
(np. wprowadzenie powszechnego systemu oświaty i powszechnego poboru do wojska)

Praca nad uświadomieniem narodowym ludu
(np. tworzenie stowarzyszeń, agitacja)



NARÓD NOWOCZESNY

(wszystkie warstwy i klasy społeczeństwa: wyższe, średnie i niższe)

Koncepcje narodu nowoczesnego

W opisie formowania się narodów nowoczesnych (zwłaszcza europejskich) można przywołać dwie koncepcje. Rozbieżności między nimi przejawiają się już na podstawowym poziomie – w odmiennym sposobie rozumienia pojęć „naród" i „państwo".

	POLITYCZNA KONCEPCJA NARODU	ETNICZNO-KULTUROWA KONCEPCJA NARODU
	 PAŃSTWO rządzący i urzędnicy	 NARÓD inteligenci i artyści
Ścieżka rozwoju i jego poszczególne etapy		
	„Od państwa do narodu" Państwo stwarza warunki do pojawienia się wśród mieszkańców poczucia wspólnoty kulturowej i przezwyciężenia istniejących wcześniej podziałów, np. etnicznych, językowych, religijnych. państwo → wspólnota językowo-kulturowa → naród	**„Od narodu do państwa"** Członkowie ukształtowanej już wspólnoty kulturowej uświadamiają sobie własną odrębność narodową. Dążą do utworzenia własnego państwa, które miałoby zapewnić narodowi optymalny rozwój. wspólnota językowo-kulturowa → naród → państwo
Przybliżona lokalizacja		
	Europa Zachodnia (np. Francuzi, Brytyjczycy, Szwajcarzy, Hiszpanie)	**Europa Środkowa, Wschodnia i Południowa** (np. Polacy, Niemcy, Litwini, Grecy)
Podstawy utworzenia narodu		
	Terytorium Naród to lud zamieszkujący wspólne terytorium, które leży w granicach danego państwa.	**Obywatelskość** Naród to wspólnota wolnych i równych obywateli, którzy podlegają temu samemu prawu i je akceptują.
	Genealogia Naród to wielka etniczna rodzina ludzi, których łączy przekonanie o wspólnym pochodzeniu od dawnych przodków.	**Kultura** Naród to zbiorowość ludzi połączonych przede wszystkim wspólną kulturą.
Efekt procesu		
	Naród państwowy (polityczny) (inaczej: „naród przez przypadek")	**Naród etniczno-kulturowy** (inaczej: „naród według projektu")
Status jednostki wobec narodu (zob. przykład 1. na s. 77)		
	Stanowisko woluntarystyczne Jednostka sama wybiera, do którego narodu należy. Jej decyzja zależy od osobistego poczucia przynależności do określonej wspólnoty, związanego np. z miejscem urodzenia lub zamieszkania. Sprawia to, że – zgodnie ze słowami francuskiego badacza Ernesta Renana – „istnienie narodu jest codziennym plebiscytem".	**Stanowisko kulturowe** Pochodzenie człowieka i kultura, w której się on wychował, decydują o jego przynależności narodowej. Jednostka jest członkiem danego narodu od urodzenia – nie można zmienić wspólnoty narodowej, ponieważ najważniejsze są więzy krwi oraz tradycja. „Uśpioną" świadomość narodową można „obudzić".
Relacja między narodem a państwem (zob. przykłady 3. i 4. na s. 77)		
	Model obywatelski Pojęcia narodu i państwa oraz narodowości i obywatelstwa są często utożsamiane.	**Model etniczny** Pojęcia narodu i państwa oraz narodowości i obywatelstwa są rozdzielane, a nawet sobie przeciwstawiane.

Przykład 1

Alzatczycy – Niemcy czy Francuzi?

Pytanie o to, czym jest naród, stało się kluczowe w przypadku mieszkańców Alzacji – pogranicznego regionu, który Niemcy przyłączyli do swojego państwa po wygranej wojnie z Francją w 1871 r. Przywódcy Rzeszy Niemieckiej wzięli pod uwagę czynnik kulturowy i uznali Alzatczyków za Niemców, ponieważ posługiwali się oni na co dzień dialektem niemieckim. Francuski badacz Ernest Renan sprzeciwiał się uzależnianiu przynależności narodowej od wspólnego pochodzenia i języka, mimo że również był zwolennikiem kulturowej koncepcji narodu. Dowodził, że każdy naród jest zlepkiem różnych grup etnicznych, które w ciągu wieków stale mieszały się ze sobą. Doceniał jednak także znaczenie wspólnej historii i indywidualnych wspomnień, które często stają się przyczyną podjęcia wolnej decyzji o przynależności do konkretnej nacji. Twierdził, że: „Naród wymaga dla swojego istnienia tradycji. W teraźniejszości jednak zasada narodowa wyraża się w namacalnym fakcie: dobitnej zgodzie i pragnieniu kontynuowania wspólnego życia. Istnienie narodu jest codziennym plebiscytem".

Przykład 2

Spór o nazwę „Macedonia"

W 1991 r. Socjalistyczna Republika Macedonii, będąca dotąd częścią Jugosławii, ogłosiła niepodległość i przyjęła nazwę „Republika Macedonii". Wywołało to spór z Grecją, która uznała, że nowe państwo nie ma prawa używać starożytnej greckiej nazwy „Macedonia", gdyż jego mieszkańcy są w większości Słowianami. Ponadto Grecy obawiali się, że państwo macedońskie może w przyszłości wysuwać roszczenia do południowej części historycznej Macedonii, będącej grecką prowincją. W 1993 r. na forum ONZ Grecja przeforsowała decyzję o nadaniu sąsiedniemu państwu tymczasowej nazwy: „Była Jugosłowiańska Republika Macedonii". Po latach bezowocnych negocjacji i mediacji kolejną próbę zakończenia tego sporu podjęto w 2018 r. Premierzy obu państw uzgodnili nazwę „Republika Macedonii Północnej", która wskazuje na położenie kraju, a nie na jego historyczną spuściznę. Następnie w tej sprawie odbyło się w Macedonii referendum, w którym ok. 90% uczestników wyraziło zgodę na kompromis z rządem greckim. Wynik tego głosowania okazał się jednak nieważny – wskutek bojkotu ogłoszonego przez opozycję i prezydenta frekwencja była za niska, wyniosła bowiem zaledwie ok. 30%. Mimo to w 2019 r. parlamenty obu państw zaakceptowały nazwę „Macedonia Północna".

Przykład 3

***Nation* jako „naród" i „państwo"**

Różnice w przebiegu procesów narodotwórczych na zachodzie i wschodzie Europy uwidoczniły się nawet w języku. W zachodnich społeczeństwach znaczenie terminu „naród" (ang. i franc. *nation*, hiszp. *nación*) niemal pokrywa się ze znaczeniem pojęcia „państwo", podobnie jak słowo „narodowość" (ang. *nationality*) jest często używane w znaczeniu „obywatelstwo". Natomiast w językach narodów etniczno-kulturowych zakresy znaczeniowe wymienionych pojęć wyraźnie się różnią. Zachodni sposób rozumienia został odzwierciedlony w nazwie Organizacji Narodów Zjednoczonych (ang. *United Nations*), która zrzesza w rzeczywistości nie narody, lecz państwa, a także w polskim wyrażeniu „stosunki międzynarodowe" (ang. *international relations*), które odnosi się do relacji między państwami, a nie narodami.

Przykład 4

Dwie koncepcje narodu w Polsce

Twórcy *Konstytucji RP* odwołali się do obu głównych koncepcji narodu: politycznej i etniczno-kulturowej. W początkowej części preambuły przedstawiono naród jako wspólnotę polityczną obywateli: „Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej [...]". W innym fragmencie uroczystego wstępu oraz w artykule 6 jest natomiast mowa o narodzie w znaczeniu etniczno-kulturowym: „[...] złączeni więzami wspólnoty z naszymi rodakami rozsianymi po świecie [...]" (preambuła), „Rzeczpospolita Polska stwarza warunki [...] dostępu do kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju" (art. 6, ust. 1).

Czynniki narodotwórcze

W procesie wyodrębniania się danego narodu decydujące znaczenie mają czynniki narodotwórcze. W poszczególnych wspólnotach etnicznych i narodowych mogą one odgrywać mniejszą lub większą rolę. Dzięki analizie tego, w jaki sposób czynniki te wpływają na życie narodów, można wskazać wiele podobieństw i różnic między poszczególnymi nacjami.

Więzy krwi (mit wspólnego pochodzenia)

Przeświadczenie, że większość przedstawicieli narodu pochodzi od tych samych pradawnych przodków, umacnia relacje łączące członków wspólnoty i utwierdza ich w przekonaniu, że tworzą społeczność wyjątkową na tle innych grup etnicznych. Legendarne pokrewieństwo, którego nie potwierdzają badania archeologiczne i historyczne, jest ważnym faktem społecznym – elementem tożsamości i źródłem narodowych mitów.



Działania państw i aktywność stowarzyszeń

Państwo może uznać wszystkich swoich obywateli za członków jednego narodu lub niektórych z nich za przedstawicieli mniejszości narodowych. W ten sposób przyczynia się do rozwoju oficjalnie uznanych wspólnot. Również odgórne decyzje i deklaracje polityczne – np. te ogłoszone na szczeblu międzynarodowym – wpływają niekiedy na kształtowanie się narodów. Obecnie dzieje się tak np. w przypadku narodów bośniackiego i kosowskiego. Rozwojowi danej nacji sprzyja także sytuacja, gdy jej członkowie organizują się w formalnych stowarzyszeniach, które zajmują się różnymi aspektami funkcjonowania wspólnoty narodowej.



Historia i tradycja

Zbiorowa pamięć o ważnych historycznych sukcesach i klęskach narodowych jednoczy wspólnotę, jest bowiem świadectwem tego, że jej członkowie w różnych okresach dzielili razem podobny los i przetrwali jako odrębny naród mimo trudności. Wybrane fakty historyczne stają się symbolami narodowymi, niekiedy dość mocno zmitologizowanymi. Dzieje danej nacji są również wykorzystywane w bieżącej polityce do uzasadniania decyzji rządzących i aktualnych interesów państwa.



Kultura

Wychowanie człowieka w danej kulturze narodowej i uczestnictwo w jej różnych obszarach wpływają na sposób jego myślenia, postępowania i postrzegania świata. W czasie socjalizacji jednostka przyswaja sobie charakterystyczne dla danego narodu symbole, obyczaje, tradycje i wartości.



Język i alfabet

Posiadanie przez daną wspólnotę własnego języka odróżnia ją od sąsiednich nacji i dodaje jej prestiżu. Ujednolicenie języka – m.in. odgórne ustalenie zasad jego pisowni – często ma być dowodem na to, że dana zbiorowość osiągnęła taki sam poziom rozwoju kulturalnego jak inne w pełni ukształtowane narody.



Świadomość narodowa

Subiektywne poczucie jednostek, że przynależą do danej nacji, często napędza proces narodotwórczy, nawet jeśli oddziaływanie innych czynników jest słabo zauważalne. Postrzeganie siebie i swojej grupy jako części większej zbiorowości, różniącej się od innych narodów, mobilizuje ludzi do wspólnego działania w celu zaznaczenia własnej odrębności.



Terytorium (ojczyzna)

Bardziej lub mniej precyzyjnie określony obszar, który od pokoleń jest (lub był) zamieszkiwany przez znaczną część danego narodu, często budzi w jego przedstawicielach szczególne emocje, np. wielu z nich uważa, że tylko w ojczyźnie mogą poczuć, że są tak naprawdę u siebie.



Religia i wyznanie

Kwestie wiary i przynależności do danej wspólnoty religijnej mają obecnie zróżnicowaną rangę. Istnieją narody, w których religia nadal jest ważnym elementem tożsamości większości członków, są jednak także nacje, w których znaczenie wiary zmalało. Generalnie historia większości narodów europejskich była ściśle związana z dziejami chrześcijaństwa i jego różnych Kościołów.



Czym jest tożsamość narodowa?

Tożsamość to wewnętrzne poczucie człowieka dotyczące tego, kim jest, wynikające z obiektywnych okoliczności, np. z pochodzenia, z obecnej sytuacji życiowej albo z historii jego rodziny. Tożsamość ma kilka wymiarów. Jednym z nich jest wymiar etniczno-narodowy, który dotyczy związków jednostki z konkretną grupą etniczną lub wspólnotą narodową. Pojęcie tożsamości narodowej należy odróżnić od bliskiego mu pojęcia świadomości narodowej – pierwsze z nich ma szersze znaczenie niż drugie. Ich wzajemną relację przedstawia poniższy schemat. Dołączony do niego przykład pokazuje, że obie części tożsamości narodowej są cechami człowieka, które występują w różnym natężeniu i mogą się do pewnego stopnia zmieniać.

Poczucie tożsamości narodowej zazwyczaj umacnia się w sytuacjach przełomowych dla danej nacji. Gdy zagrożone jest bezpieczeństwo ojczyzny, jednostki mobilizują się do podejmowania wspólnych działań na rzecz jej obrony. Wydarzeniami, dzięki którym silnie odczuwamy swoją tożsamość narodową, są także sukcesy odnoszone przez przedstawicieli naszego narodu w prestiżowych dziedzinach aktywności, np. w sporcie, nauce, sztuce.

Formy tożsamości narodowej

Formę tożsamości narodowej można ustalić, biorąc pod uwagę różne kryteria. Jednym z tych wyznaczników jest stosunek jednostki do własnego narodu, m.in. to, w jaki sposób postrzega ona jego historię i osiągnięcia oraz jak ocenia innych jego członków (np. czy przypisuje im określone cechy pozytywne lub negatywne). Można wyróżnić trzy główne postawy jednostki wobec własnej narodowości, które decydują o formie tożsamości narodowej.

- **Akceptacja** – neutralny lub pozytywny stosunek do własnego narodu skłania do zachowania tożsamości bez zmian.
- **Negacja** – negatywna ocena własnego narodu zachęca do odrzucenia tożsamości w każdej postaci.
- **Modyfikacja** – krytyczna refleksja nad własnym narodem prowadzi do przekonania, że konieczne jest jego „zreformowanie", np. przez upowszechnienie określonych pozytywnych postaw i zwalczanie cech uznanych za negatywne.

Tożsamość narodowa może przybierać formy jednolitą albo złożoną (wielowarstwową). **Tożsamość jednolita** oznacza, że dana osoba lub zbiorowość deklaruje przynależność tylko

TOŻSAMOŚĆ NARODOWA
(wewnętrzne przekonanie jednostki o własnej narodowości)

Część subiektywna
ŚWIADOMOŚĆ NARODOWA
- identyfikowanie się z danym narodem
- poczucie przynależności do określonej wspólnoty narodowej
- deklaracje i postawy wskazujące na narodowość danej osoby
- więź emocjonalna z narodem

Część obiektywna
ZNAJOMOŚĆ KANONU NARODOWEGO
- porozumiewanie się z innymi członkami narodu za pomocą wspólnego kodu kulturowego (jego elementem jest np. język)
- wiedza na temat historii, tradycji i obyczajów narodowych
- odróżnianie „swoich" od „obcych"

Przykład

Subiektywna tożsamość ormiańska
Robert z pochodzenia jest Ormianinem, choć nigdy nie był w Armenii. Jego rodzina od trzech pokoleń mieszka w Krakowie. W zakamarkach domu swojej babci chłopiec znalazł pamiątki, które należały do jego pradziadka Arama. Niestety nie potrafi przeczytać odszukanych zapisków przodka, ponieważ nie zna ormiańskiego. Mimo to jest dumny ze swoich korzeni i deklaruje narodowość ormiańską.

do jednego narodu. Natomiast **tożsamość złożona** występuje, gdy określona jednostka lub grupa identyfikuje się z dwoma narodami, a nawet z większą ich liczbą. Dzieje się tak np. wówczas, gdy mieszkańcy konkretnego kraju uważają się za członków kilku odrębnych narodów etniczno-kulturowych i jednocześnie w mniejszym lub większym stopniu utożsamiają się z narodem politycznym, tworzonym przez wszystkich obywateli. Taka sytuacja panuje m.in. w Hiszpanii, Belgii, Wielkiej Brytanii (zob. przykład).

Co utrwala tożsamość narodową?

Konstytucja RP: art. 6

Co sprawia, że niektóre osoby zachowują swoją tożsamość narodową i przekazują ją kolejnym pokoleniom, a inne ją porzucają? Wiele różnorodnych czynników społecznych, ekonomicznych i politycznych może zachęcać ludzi do utrzymywania bliskich związków z danym narodem. Należą do nich m.in.:

- **atrakcyjność** – dzięki przynależności narodowej jednostka ma możliwość realizowania własnych celów (np. politycznych i ekonomicznych), których osiągnięcie poza wspólnotą byłoby utrudnione;
- **solidarność** – życie w solidarnej wspólnocie chroni członków narodu przed sytuacjami, w których mogliby się czuć opuszczeni, zmarginalizowani lub poniżeni;
- **otoczenie społeczne** – jego zmiana, np. osiedlenie się na stałe w innym kraju, może spowodować osłabienie dotychczasowej tożsamości, a w kolejnych pokoleniach – nawet jej zanik.

Przykład

Tożsamości narodowe w Wielkiej Brytanii



Zjednoczone Królestwo Wielkiej Brytanii i Irlandii Północnej obejmuje cztery historyczne części składowe: Anglię, Walię, Szkocję oraz Irlandię Północną. Rodzimi mieszkańcy każdej z nich mają silne poczucie odrębnej tożsamości narodowej. Szkoci, Walijczycy i Irlandczycy porozumiewają się w języku angielskim, ale często stawiają się w opozycji wobec Anglików. Jednocześnie wielu z nich nie odrzuca wspólnej tożsamości brytyjskiej.

	Tradycyjne narody Wielkiej Brytanii			
	Anglicy	Szkoci	Walijczycy	Irlandczycy
Język	Angielski – należący do grupy języków germańskich – jest dominującym językiem w całej Wielkiej Brytanii. Oprócz jego odmiany oficjalnej wśród Anglików funkcjonują również liczne angielskie dialekty i gwary.	Najpowszechniejsza jest szkocka odmiana angielszczyzny. Niewiele osób zna oficjalny język pochodzenia celtyckiego – gaelicki szkocki. Popularniejszy jest tzw. język ***scots*** [czyt.: skats], który jest spokrewniony z angielskim.	Większość Walijczyków posługuje się na co dzień językiem angielskim. Około 18% obywateli Walii mówi w oficjalnym języku walijskim, który ma rodowód celtycki.	Dominuje wśród nich język angielski. Język irlandzki (iryjski, gaelicki irlandzki) wywodzi się z języków celtyckich i jest na ogół nieznany mieszkańcom brytyjskiej Irlandii Północnej.
Tożsamość	Większość Anglików ma mocne poczucie przynależności do narodu brytyjskiego.	Istnieje silny ruch społeczny działający na rzecz niepodległości Szkocji, jednak większość Szkotów nie odrzuca tożsamości brytyjskiej.	Walijczycy uważają siebie za członków narodu brytyjskiego, ale ich tożsamość kształtowała się w opozycji do władzy i kultury angielskiej.	Konflikt między protestantami a katolikami kształtuje tożsamość mieszkańców Irlandii Północnej i ich stosunek do narodu brytyjskiego.

Polskość – duma czy wstyd?

Różne analizy dotyczące polskiej tożsamości wskazują na wyjątkowe na tle innych narodów „rozdwojenie" czy też „pęknięcie". Na pytanie o to, jacy są, Polacy często wymieniają przeciwstawne cechy, które paradoksalnie trafnie opisują ich specyficzną postawę wobec polskości.

1 **Polaków cechuje swoista mania polskości wyrażająca się w nieustannym poruszaniu tematu kategorii narodowej [...]. Drugą [...] [z] kluczowych naszych cech jest [...] ambiwalencja w podejściu do kwestii polskości: duma połączona ze wstydem albo inaczej megalomania wynikająca z niskiego poczucia własnej wartości.**

[...] [Janusz Tazbir] potwierdza: przerzucamy się z jednej ostateczności w drugą, przechodząc płynnie od postawy przeszłościowo-optymistycznej do porównawczo-pesymistycznej. Oznacza to, że najpierw zachłystujemy się sobą, własną wielkością, czemu towarzyszy nieuchronnie akcentowanie mizernych osiągnięć i mocarstwowej pozycji zajmowanej niegdyś w Europie, żeby za chwilę przypominać, [...] jak nieznaczne są nasze osiągnięcia w porównaniu z Zachodem. [...] Paweł Śpiewak mówi o typowym dla nas połączeniu zagubienia i braku pewności siebie z syndromem narcystycznym. [...] Z jednej strony: duma ze swego narodu, z drugiej zaś: umieszczanie go pośród gorszych, zmarginalizowanych Europejczyków.

Źródło: A. Bisko, *Polska dla średnio zaawansowanych*, Kraków 2014, s. 392, 394–395.

2 **[„Poranne zorze, poranne zorze, / Gdy idę w Sopocie nad morzem / Po plaży brudno-piaskowej, / Bałtyk śmierdzi ropą naftową. / Poranne chodniki, / Gdy idę, nie rozmawiam z nikim, / Jak jest w niedzielę nad ranem. / Po sobotnich balach chodniki zarzygane. / Polska, mieszkam w Polsce, [...] mieszkam tu, tu, tu, tu!" (fragment piosenki zespołu Kult pt. *Polska*)]**

[Kazik Staszewski – wokalista i autor tekstu:] „I to mnie zastanawia [...], dlaczego przy tym numerze jest [...] od ćwierć wieku zawsze amok. I są często takie koncerty, że właściwie od pierwszej piosenki ludzie domagają się właśnie *Polski*...".

[...] Utwór pomyślany jako antyhymn, utwór pełen żółci i bólu w opisie naszego wspólnego domu, stał się dla pokolenia Kultu i późniejszych rodzajem hymnu. Bo dla słuchaczy najważniejszy jest w nim refren [...]. Na te słowa publiczność na koncertach czeka jak na żadne inne. Żeby wykrzyczeć je razem z Kazikiem. Jakby chciała powiedzieć: tak, wiem, że ta Polska to kraj [...] miejsc tak „brudnych i brzydkich, że aż pękają oczy". Ale to mój kraj.

Źródło: W. Weiss, *Kult. Biała księga, czyli wszystko o wszystkich piosenkach*, Warszawa 2009, s. 99–100.

3 **[...] zachowywanie obecnej formy tożsamości nie jest najlepszą strategią. Zgodnie z badaniami [...] obecni mieszkańcy Żmiącej [wsi w Małopolsce] narzekają na kwestie zarówno polityczne, jak i ekonomiczne [...].**

[...] nie mają oni poczucia, że ich interesy są zbieżne z interesami rządzących, a polskie elity polityczne oceniają bardzo nisko. [...] Nie wydaje się [...], aby polska tożsamość narodowa dawała im jakiekolwiek narzędzia pomagające przeciwstawić się [...] [różnym] niekorzystnym zjawiskom. [...] tożsamość po prostu jest, jednak jej oczywistość sprawia, że za bardzo nie może do czegokolwiek służyć.

Z drugiej strony również radykalne stanowisko dekonstrukcyjne [tzn. odrzucające jakąkolwiek tożsamość polską] nie wydaje się zbyt obiecujące. [...] [Takie stanowiska] często opierają się na naiwnej krytyce tożsamości narodowej jako przygodnej [przypadkowej] konstrukcji. Miałaby ona nadmiernie upraszczać i zafałszowywać rzeczywistość, a dopiero osłabienie jej wpływu mogłoby [...] stanowić podstawę do lepszego organizowania stosunków społecznych.

Źródło: B. Skrzypulec, *Cykl tożsamości. W poszukiwaniu nowej polskości*, „Presspe" 2013, teka 35, s. 22–23.

Ludzie zwykle darzą sympatią członków grupy „swoich" i przypisują im więcej cech pozytywnych niż negatywnych, natomiast w stosunku do „obcych" są raczej nieufni i oceniają ich przez pryzmat negatywnych stereotypów. Jednak wśród Polaków często wygląda to inaczej.

O TYM SIĘ MÓWI!

4 **Kompleks [Polaków] dotyczy głównie Europy i Ameryki, wobec których [...] czują się gorsi, co wynika z ich braku pewności siebie. [...] [Jeden z cudzoziemców] uważa, że Polacy [...]: „powinni spojrzeć w lustro, a nie przez szybę na innych. Bo na razie Polska jest trochę jak mąż, który ma piękną żonę, a, nie wiedzieć czemu, spoziera na sąsiadkę".**

[...] Polacy odczuwają swoisty kompleks kraju, który ciągle ma dużo zaległości do nadrobienia, a jednocześnie uważa, że jest traktowany gorzej, niż na to zasługuje. [...] Jako ilustrację tej tezy [...] [można przywołać] jeden z humorystycznych rysunków Andrzeja Mleczki [...]. Młody mężczyzna na spacerze z żoną i dzieckiem spogląda zatroskany na pociechę i mówi szeptem do żony: „Kiedyś musimy mu powiedzieć, że jest Polakiem".

[...] nie do końca można zgodzić się [zatem] z tezą o małym dystansie do siebie Polaków, a więc i braku poczucia humoru na swój temat, choć mówimy tu raczej o prześmiewczym i lekko szyderczym humorze. Świadczy o tym też poniekąd cała seria dowcipów dotyczących [...] kompleksu naszej rzekomej ułomności czy nieudolności. Jeden z nich zaczyna się tradycyjnie: byli sobie Polak, Rusek i Niemiec oraz diabeł, który złapał ich i obiecał, że wypuści tego, kto przygotuje najbardziej zadziwiającą sztuczkę z dwiema kulkami. Przystąpili do zawodów, w których i Rusek, i Niemiec pochwalili się imponującą żonglerką. A Polak? Jedną kulkę zgubił, drugą zepsuł.

[...] o ile Polacy nie mają najwyraźniej problemu z żartowaniem z samych z siebie, o tyle niekoniecznie równie chętnie przyjmują dowcipy o Polakach słyszane spoza granic naszego kraju. Tym bardziej jeśli są to – a często są – specyficzne dowcipy, zwane *Polish jokes*. Opowiadane [są] głównie w Stanach [Zjednoczonych], [...] [mają] też niemiecki odpowiednik, *Polenwitze* [...]. [...] przykładem niemieckiego odłamu jest: „Jak brzmi zdanie z dziewięcioma słowami i czterema kłamstwami? Uczciwy, trzeźwy Polak jedzie rano swoim samochodem do pracy". Trzeba powiedzieć, że większość Polaków chronicznie wprost nie znosi tego typu dowcipów, czemu trudno się dziwić.

[...] Problem polega na tym, że wielu rodaków nie widzi przy tym niczego niestosownego w opowiadaniu nie bardziej wyszukanych kawałów np. o Żydach czy Murzynach (bo przecież nie o poprawnych politycznie Afroamerykanach) [...].

Polacy wydają się przekonani, że mają [...] monopol na krytykę czy narzekanie na własne przywary. Tak przynajmniej wynika z opinii sporego grona obcokrajowców. [...] choć Polacy często drwią ze swojej niedoli, krytykują stan kraju [...] to cudzoziemcy nie powinni robić tego samego. Polacy są bowiem bardzo wyczuleni na opinie innych o ich kraju i nich samych [...]. [...] są bardzo samokrytyczni i lubią mówić o swoich wadach. Nie ma takiego problemu [...], który nie byłby regularnie i wnikliwie analizowany, rozkładany na czynniki pierwsze i badany pod różnym kątem, po czym dyskutowany bez końca. Nie ma takiej cechy narodowej, rzeczywistej czy wydumanej, nad którą by nie lamentowano [...]. Niemniej jednak jest to gra przeznaczona tylko dla zawodników rodzimej drużyny, którzy nie chcieliby, żeby ktokolwiek inny wypominał im ich przewinienia. Zaatakowani, będą bronić każdego błędu, najczęściej zaczynając od słów: „Nie zrozumiesz tego, to jest typowo polski problem". [...] są oni skorzy do rozmowy głównie wtedy, kiedy są chwaleni, a kiedy chwalić się przestaje, mówią: „Jak ci się nie podoba, to wracaj do siebie, droga wolna!".

Źródło: A. Bisko, *Polska dla średnio zaawansowanych*, Kraków 2014, s. 413–417.

? Rozważ, która forma tożsamości polskiej jest – Twoim zdaniem – współcześnie najbardziej rozpowszechniona: akceptacja, negacja czy modyfikacja. Uzasadnij swoje stanowisko.

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

!1 Wskaż te spośród wymienionych wyrażeń, które odnoszą się do politycznej koncepcji narodu.

• ścieżka rozwoju „od narodu do państwa" • odgórna integracja społeczeństwa • stanowisko woluntarystyczne • rozdzielanie pojęć „naród" i „państwo" • obywatelskość

2 Zapoznaj się z przykładami i wykonaj polecenia.

A. W XIX w. carat nakazał, aby nieliczne wówczas druki w języku litewskim były wydawane tylko grażdanką, czyli czcionką rosyjską. W odpowiedzi obawiający się rusyfikacji litewscy działacze narodowi rozpoczęli tajne rozpowszechnianie swoich pism w alfabecie łacińskim. Po jakimś czasie miejscowi językoznawcy – w celu podkreślenia odrębności języka litewskiego od ruszczyzny i polszczyzny – wprowadzili do swojego alfabetu rozwiązania zaczerpnięte z języka czeskiego, m.in. zastąpili typowe dla języka polskiego dwuznaki „cz", „sz" literami wzorowanymi na alfabecie czeskim: „č", „š".

B. W XIX i XX w. członkowie ruchów narodowych odwoływali się do przeszłości, aby uzasadnić swoje postulaty dotyczące uznania odrębności własnych nacji. Polacy przypominali m.in. o przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, Litwini – o średniowiecznym państwie Giedymina i Kiejstuta, a Ukraińcy – o Rusi Kijowskiej, do której dziejów nawiązywali również Rosjanie. Słowacy źródeł swojej dawnej niezależności politycznej doszukiwali się w historii państwa wielkomorawskiego, istniejącego w IX i X w. Macedończycy zaś z dumą wskazywali na potęgę antycznego państwa Aleksandra Macedońskiego, co stało się jedną z przyczyn sporu z Grekami.

C. Pod koniec XIX w. określenie „Bośniak" było przez mieszkańców Bośni traktowane jako sztuczny termin stworzony przez austriackich urzędników. Później idea „bośniactwa" została przez nich zapomniana aż do lat 90. XX w. – w komunistycznej Jugosławii uznawano, że jej terytorium zamieszkują Chorwaci, Serbowie i Muzułmanie (w sensie etnicznym). Jednak w trakcie wojny, która doprowadziła do rozpadu jugosłowiańskiego państwa, niektórzy lokalni działacze odwołali się do idei narodu bośniackiego nienawiązującej do różnic wyznaniowych i konfliktów na tle religijnym. Koncepcja ta została potwierdzona i wypromowana przez światowe mocarstwa, m.in. w kończącym wojnę w Bośni porozumieniu z Dayton [czyt.: dejton] z 1995 r.

a) Określ, jakie czynniki narodotwórcze przedstawiono w poszczególnych przykładach.

b) Wyjaśnij, na czym zależało działaczom narodowym wspomnianym w zamieszczonych tekstach.

3 Podzielcie się na 4 zespoły. Zadaniem każdej grupy jest przygotowanie prezentacji na temat procesu kształtowania się jednego ze współczesnych narodów, np. narodu polskiego, niemieckiego, czeskiego lub ukraińskiego. Projekt edukacyjny

a) Przedstawcie krótko najważniejsze historyczne wydarzenia, które były – zdaniem członków danego narodu – decydujące dla uformowania się ich wspólnoty.

b) Omówcie cechy analizowanego przez Was procesu narodotwórczego. Rozważcie, czy przebiegał on zgodnie z polityczną koncepcją narodu, czy też odpowiadał koncepcji etniczno-kulturowej. Sformułujcie argumenty potwierdzające Waszą ocenę.

4 Wymień czynniki narodotwórcze, do których odwołali się twórcy *Konstytucji RP* w jej preambule. Konstytucja RP

5 Przeprowadźcie w swojej klasie sondę, z której dowiecie się, co oznacza dla Was polskość.

Na forum klasy

a) Na niepodpisanych kartkach zanotujcie do 10 słów lub wyrażeń, które kojarzą się Wam z przynależnością do polskiego narodu. Zbierzcie wszystkie przygotowane przez Was listy określeń.

b) Wyznaczcie dwie osoby, które pogrupują zapisane słowa na określenia pozytywne i negatywne, a następnie obliczą, ile odpowiedzi znalazło się w każdej kategorii.

c) Po zapoznaniu się z wynikami badania zastanówcie się wspólnie, co najsilniej wpływa na to, w jaki sposób postrzegacie naród polski.

6 Zapoznaj się z przykładami i wykonaj polecenia.

A. Max urodził się w Niemczech w rodzinie imigrantów z Polski. Choć w jego domu mówiło się czasami po polsku, chłopiec nie czuje się związany z krajem swoich rodziców i uważa się za Niemca. Lubi czytać książki o historii Niemiec i Polski, spotyka się czasami z polskimi kuzynami i rozumie ich sposób myślenia, ale marzy o karierze piłkarza niemieckiej reprezentacji.

B. We wczesnym dzieciństwie Justyna mieszkała w Grodnie na Białorusi. Wiedziała, że jej dziadek przybył do tego miasta przed wojną z Warszawy. Chodziła do białoruskiej szkoły, a po lekcjach rozmawiała z koleżankami najczęściej po rosyjsku. Jej rodzice znali polski, ale ona nie uczyła się tego języka – sporo po polsku rozumiała, ale nie umiała pisać. Gdy Justyna skończyła 10 lat, jej rodzina przeprowadziła się do Polski. Dziewczynka polubiła swoją nową szkołę i uważa, że jest Polką, tak jak jej nowe koleżanki. Równocześnie jednak chętnie opowiada o białoruskiej kulturze i swoich korzeniach.

a) Oceń, czy w przedstawionych przykładach w większym stopniu przejawia się subiektywna część tożsamości narodowej, czy – jej część obiektywna. Uzasadnij swoją opinię.

b) Rozważ – odwołując się do zamieszczonych opisów – od jakich czynników zależą zmiany dotyczące tożsamości narodowej danej osoby.

7 Wyraź swoją opinię na temat problemu, którego dotyczy dyskusja na forum internetowym.

Wątek na forum

Główna | Powiadomienia | Wyloguj

Czy narody to naturalne wspólnoty ludzkie, czy – wymyślone twory polityczne?

Piotrek 34 min

Myślę, że nie da się ostatecznie rozstrzygnąć tej kwestii, ponieważ wszystkie narody są – w różnych proporcjach – zarówno konicepcjami teoretycznymi, jak i realnymi wspólnotami. Od dzieciństwa jesteśmy wychowywani w duchu miłości do ojczyzny. Tą socjalizacją w dużej mierze steruje państwo. Jednak równocześnie oddziałują na nas także ludzie z naszego otoczenia, dla których tożsamość narodowa jest ważną wartością. To oni sprawiają, że wspólnota jest namacalna i rzeczywista.



Ania 15 min

Zgadzam się z Tobą, że nie da się jednoznacznie odpowiedzieć na to pytanie. Myślę jednak także, że osoby należące do jednego narodu mają w zasadzie tylko wspólne język i zwyczaje – a i to nie zawsze! Tak naprawdę więcej je dzieli, niż łączy. Ja często czuję dużo silniejszy związek z osobami innej narodowości, które podobnie jak ja postrzegają ważne dla mnie sprawy, niż z niektórymi rodakami, którzy nawet nie próbują zrozumieć moich poglądów. Czasami myślę, że podział na narody to tylko oderwana od mojego życia teoria.

6 Polityka narodowościowa

grupy mniejszościowe | akulturacja | asymilacja | polityki: asymilacyjna, integracyjna, pluralistyczna

Ludzkość składa się z wielu zbiorowości wyodrębnionych na podstawie pochodzenia etnicznego – przynależność do nich może się przejawiać np. w poczuciu danego człowieka, że jest zakorzeniony w dziejach swojego **etnosu**, czyli wspólnoty etnicznej. Szacuje się, że obecnie na całym świecie funkcjonuje ok. 8 tys. etnosów, w tym 109 na terenie Europy, gdzie ok. 60 takich zbiorowości jest uważanych za samodzielne nacje. Obecnie na Starym Kontynencie narody w większości albo posiadają własne państwa, albo są zorganizowane w jednostkach autonomicznych. Reprezentujące je organy władzy prowadzą politykę, w której kształtują strukturę narodowo-etniczną na podległym sobie terytorium. Czym różnią się od siebie poszczególne modele polityki narodowościowej? Na czym polegają asymilacja i akulturacja? Jakie zbiorowości uznaje się za mniejszości narodowe i etniczne?

Zróżnicowanie etniczne

O strukturze narodowo-etnicznej ludności państw od wieków decyduje wiele różnorodnych uwarunkowań. Można wśród nich wyróżnić czynniki:

- **geograficzne** (np. sąsiedztwo państw),
- **historyczne** (np. skutki wojen, zmian granic i deportacji ludności),
- **ekonomiczne** (np. niski wzrost gospodarczy, zniechęcający do imigracji lub zachęcający do emigracji),
- **polityczne** (np. polityka proimigracyjna albo antyimigracyjna danego państwa).

W trakcie badań społecznych prowadzonych w poszczególnych krajach – a także podczas uchwalania aktów prawa krajowego dotyczących mniejszości – przyjmuje się różnorodne klasyfikacje jednostek etnicznych zamieszkujących określone terytorium. W ramach tych podziałów stosuje się kilka terminów służących do opisu składu etnicznego na danym obszarze. Nie ma uniwersalnych i ścisłych definicji tych pojęć, ponieważ ich rozumienie w poszczególnych państwach w dużej mierze zależy od decyzji politycznych i tradycji kulturowych. Przeważnie przy charakterystyce konkretnej struktury narodowo-etnicznej sięga się po przedstawione poniżej terminy.

- **Grupa (mniejszość) etniczna** jest trwałą wspólnotą, której członków łączą tożsamość kulturowa (często związana z tradycyjną kulturą ludową) i przekonanie o wspólnym pochodzeniu. Zazwyczaj zbiorowość taka jest silnie związana z określonym terytorium. Przynależność do grupy etnicznej często nie wyklucza identyfikacji jej członków z jakimś narodem (np. niektórzy Łemkowie uważają się za reprezentantów narodu ukraińskiego), choć są i takie jednostki etniczne, których przedstawiciele nie utożsamiają się z żadną większą wspólnotą (np. niektórzy Romowie).
- **Mniejszość narodowa** to społeczność, która w danym państwie nie przynależy do dominującego narodu, lecz identyfikuje się jako część narodu zorganizowanego w ramach innego państwa (np. mniejszość czeska w Polsce utożsamia się z narodem czeskim żyjącym w Czechach) albo dążącego do stworzenia własnych struktur państwowych (np. Kurdowie zamieszkujący obszar Turcji, Syrii, Iraku

i Iranu). Zbiorowości tego typu pielęgnują własną, odrębną kulturę i posiadają długoletnią tradycję obecności w danym kraju. Mniejszości powstają w wyniku ruchów migracyjnych, zmian granic lub procesów scalania się różnych grup etniczno-kulturowych w jeden naród, a także w rezultacie utworzenia państwa wielonarodowego albo podboju obcych ziem dokonanego przez dane państwo.

- **Autochtoni** to przedstawiciele rdzennej (tubylczej) ludności żyjącej na danym obszarze od wieków. Fakt wcześniejszego osiedlenia się na tym terenie odróżnia ich od ludności napływowej, przybyłej później. Na przykład Indianie w Ameryce Północnej są autochtonami wobec potomków Europejczyków, którzy pojawili się na tym kontynencie dopiero na przełomie XV i XVI w. Szacuje się, że obecnie na świecie jest ok. 350 mln autochtonów i ok. 5 tys. grup autochtonicznych żyjących w ponad 70 krajach świata. Zazwyczaj ludność tubylcza ulega dość szybkiej asymilacji (przymusowej lub naturalnej). Obecnie stanowi w poszczególnych państwach na ogół bardzo niewielki odsetek społeczeństwa.
- **Imigranci** są cudzoziemcami, którzy przybyli do danego państwa z innego kraju z zamiarem stałego osiedlenia się. Często tworzą lokalne skupiska osób o podobnym pochodzeniu etnicznym, np. w wielkich miastach w Stanach Zjednoczonych funkcjonują tzw. dzielnice latynoskie, a w Polsce można wyróżnić osiedla zamieszkiwane głównie przez Wietnamczyków. Imigranci stopniowo przystosowują się do życia w społeczeństwie przyjmującym – proces ten może zakończyć się na etapie separacji, adaptacji, integracji albo asymilacji (zob. więcej na s. 91). Do tej grupy zalicza się również **uchodźców**, czyli osoby, które uciekły ze swojego kraju z powodu wojny albo z obawy przed grożącymi im prześladowaniami.
- **Grupa regionalna (etnograficzna)** to zamieszkująca określony obszar społeczność, której członkowie mają świadomość własnej odrębności kulturowej wobec ludności z innych regionów danego kraju. Odmienność ta może wynikać np. z języka lub gwary albo ze specyficznych zwyczajów, tradycji i historii. Odrębność etniczna takiej grupy nie jest na ogół uznawana albo jest podawana w wątpliwość – jej członkowie zwykle są zaliczani do narodu dominującego w danym państwie (w Polsce np. Kaszubi, Ślązacy, Kujawiacy, Mazurzy, Kociewiacy).

Naród czy grupa etniczna?

Rozstrzygnięcie, czy dana mniejszość jest częścią narodu, czy – grupy etnicznej, w praktyce jest dość umowne. Zależy m.in. od stopnia jej rozwoju kulturowego i historycznego.

- Za wspólnoty rozwinięte, czyli **narody**, uznaje się te zbiorowości, które posiadają np. tradycję własnej państwowości, język literacki i kulturę wysoką.
- Za wspólnoty rozwijające się, czyli **grupy etniczne**, uważa się te zbiorowości, które odróżniają się od pozostałej ludności danego państwa, ale których kultura i tradycja często są blisko związane z historią innych nacji.



Rysunek satyryczny z 1893 r., zatytułowany *Spójrzcie za siebie*, nawiązuje do dziejów imigracji w Stanach Zjednoczonych. Amerykanie w większości są potomkami przybyszów z różnych stron świata. Autochtonami są w USA nieliczni dziś Indianie.

Warunki uznania za mniejszość narodową

Aby dana jednostka została uznana za przedstawiciela mniejszości narodowej, nie wystarcza zwykle zadeklarowanie przez nią innej przynależności narodowej niż ta wskazywana przez większość mieszkańców kraju. Przykładowo, w Polsce nowi imigranci i uchodźcy z Ukrainy nie są automatycznie zaliczani do mniejszości ukraińskiej, a powstanie dużych skupisk osób pochodzących z Wietnamu lub Chin nie spowodowało uznania mniejszości wietnamskiej czy chińskiej. Wynika to z faktu, że władze danego państwa samodzielnie decydują, jakie obowiązują na jego terytorium zasady nadawania statusu mniejszościowego. Konkretne rozwiązania stosowane w poszczególnych krajach mogą służyć różnym celom politycznym i społecznym. Często przyjmowane przez państwa definicje terminu „mniejszość narodowa" są efektem połączenia kilku różnych koncepcji. Wybrane kryteria stosowane przy rozstrzyganiu, czy dana zbiorowość jest mniejszością, zostały przedstawione w poniższej tabeli.

Definicja mniejszości narodowej – pytania do rozstrzygnięcia

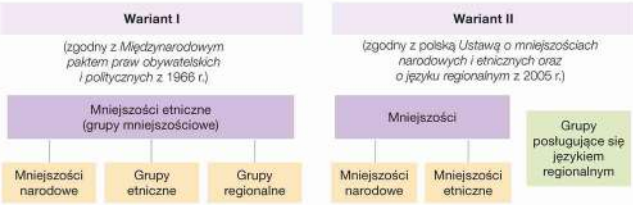
Kryteria	Warianty rozszerzające definicję	Warianty zawężające definicję
	Czy należy uznać za mniejszość narodową zbiorowość, która...	
Liczebność zbiorowości i relacje między jej członkami	• ...liczy wielu członków niepołączonych bliskimi relacjami? • ...jest mniejsza liczebnie niż pozostała część ludności państwa – nawet jeśli liczy niewielu członków?	• ...jest bardzo niewielka, ale spójna wewnętrznie i zorganizowana? • ...jest mniejsza liczebnie niż pozostała część ludności państwa, ale jednocześnie jej wielkość jest znacząca?
Traktowanie zbiorowości	• ...jest traktowana na równi z pozostałą częścią społeczeństwa?	• ...jest dyskryminowana i nie ma pełni praw politycznych i obywatelskich?
Rozmieszczenie zbiorowości	• ...jest rozproszona po całym terytorium państwa i nie tworzy dużych skupisk?	• ...zamieszkuje głównie teren uważany przez jej członków za ziemię ojczystą?
Proces powstania zbiorowości – kwestia historyczności	• ...powstała wskutek napływu imigrantów jednej narodowości? • ...jest złożona z potomków dawnych osadników oraz z nowych imigrantów tej samej narodowości?	• ...składa się z rdzennych mieszkańców danego terytorium (autochtonów)? • ...jest złożona z ludzi wywodzących się ze społeczności zamieszkującej dane terytorium np. od 100 lub 500 lat?
Brak dominującej pozycji w państwie	• ...zgodnie z prawem nie posiada przywilejów nadających jej przewodnią (dominującą) rolę w państwie?	• ...nie zdobyła – ani prawnie, ani pod żadnym innym względem – dominującej pozycji w państwie?
Kwestia obywatelstwa państwa zamieszkania	• ...składa się ze wszystkich żyjących w państwie obywateli i imigrantów jednej narodowości – innej niż dominująca w społeczeństwie?	• ...składa się wyłącznie z obywateli państwa utożsamiających się z jednym narodem – innym niż dominujący w społeczeństwie?
Odrębność	• ...składa się z osób, które dobrowolnie deklarują, że posiadają cechy odróżniające je od pozostałej ludności państwa?	• ...składa się z osób, którym od urodzenia przypisano cechy odróżniające je od pozostałej ludności państwa?
Więź i reprezentacja	• ...charakteryzuje się tym, że jej członków łączy więź wynikająca np. z przekonania o wspólnym pochodzeniu?	• ...jest reprezentowana na zewnątrz przez przedstawicieli domagających się realizacji jej celów narodowych?
Świadomość własnej odrębności	• ...składa się z osób przekonanych o tym, że należą do mniejszości narodowej, nawet jeśli większość społeczeństwa nie uznaje jej odrębności?	• ...składa się z osób przekonanych o tym, że należą do mniejszości narodowej o odrębnym statusie uznanym przez większość społeczeństwa i państwo?
Zagraniczna ojczyzna	• ...nie jest częścią narodu zorganizowanego we własnym państwie?	• ...jest częścią narodu zorganizowanego we własnym państwie?

System ochrony mniejszości

Ostateczne decyzje prawne i polityczne dotyczące uznania danej społeczności za mniejszość narodową lub etniczną zwykle należą do właściwych organów państwa. To władze kraju samodzielnie określają status poszczególnych grup mniejszościowych. Dlatego mniejszości złożone z osób należących do tych samych narodów lub grup etnicznych w różnych krajach mogą posiadać różny status i odmienne uprawnienia. Zakresy znaczeniowe pojęć „mniejszość narodowa" i „mniejszość etniczna" są przedstawiane zazwyczaj w dwóch wariantach (zob. poniższy schemat).

Czy wiesz, że...

W porządku prawnym niektórych państw nie przewiduje się odrębnego statusu etnicznych grup mniejszościowych. Przykładowo, w prawie francuskim nie jest stosowane pojęcie mniejszości narodowej, ponieważ – zgodnie ze ściśle pojmowaną polityczną koncepcją narodu – wszyscy obywatele Francji są uznawani po prostu za Francuzów, niezależnie od ich pochodzenia, języka lub reprezentowanej przez nich kultury. Rozwiązanie to opiera się na założeniu, że nie należy nadawać przywilejów żadnym społecznościom, wszyscy bowiem powinni być jednakowo traktowani przez organy władzy publicznej, a różnice etniczne są sprawą prywatną.



Prawo międzynarodowe wobec mniejszości narodowych i etnicznych

Najogólniejsze reguły dotyczące ochrony praw grup mniejszościowych sformułowano na forum ONZ, a bardziej szczegółowe zasady powstały w ramach Rady Europy (RE), Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE) oraz Unii Europejskiej (UE). Poniżej zostały zaprezentowane przykładowe postanowienia.

ONZ: *Międzynarodowy pakt praw obywatelskich i politycznych* z 1966 r.

Art. 27. [...] osoby należące do mniejszości narodowych nie mogą być pozbawione prawa do własnego życia kulturalnego i praktykowania własnej religii oraz do posługiwania się własnym językiem we wspólnocie z innymi członkami swej grupy.

OBWE: *Dokument podsumowujący spotkanie kopenhaskie...* z 1990 r.

Art. 32. Osoby należące do mniejszości narodowych nie mogą podlegać żadnym próbom asymilacji wbrew ich woli. [...] Przynależność do mniejszości jest sprawą indywidualnego wyboru osoby. Z dokonania takiego wyboru nie może wynikać żadne upośledzenie.

RE: *Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych* z 1994 r.

Art. 16. Strony [państwa] powstrzymają się od stosowania środków zmieniających proporcje narodowościowe ludności w rejonach zamieszkałych przez osoby należące do mniejszości narodowych i mających na celu ograniczenie praw i wolności wynikających z zasad zawartych w niniejszej konwencji ramowej.

Asymilacja i akulturacja

Jednostki, które odróżniają się od dominującej części społeczeństwa (w przypadku imigrantów – od społeczeństwa przyjmującego, czyli gospodarzy), mogą równolegle przechodzić przez dwa procesy.

- **Asymilacja** polega na stopniowym upodabnianiu się danej osoby do przedstawicieli społeczeństwa przyjmującego. Termin ten może także oznaczać końcowy etap procesu przystosowania się jednostki, na którym staje się ona w pełni członkiem danego społeczeństwa (zob. tabelę na s. 91).
- **Akulturacja** obejmuje zarówno wzajemne oddziaływanie na siebie różnych kultur, jak i zmianę zachowywanych przez jednostkę wzorców kulturowych wskutek kontaktów z osobami i grupami o odmiennej tożsamości. Proces ten nie musi prowadzić do porzucenia rodzimej kultury na rzecz kultury dominującej w danym kraju, czyli do tzw. dekulturacji, która często towarzyszy pełnej asymilacji. Efekty akulturacji uwidaczniają się nie tylko w postawach przedstawicieli mniejszości, lecz także w postępowaniu osób zaliczanych do większości społeczeństwa. Zjawisko to może bowiem polegać na urozmaicaniu własnej kultury elementami z kultury obcej, a także na łączeniu części pochodzących z dwóch kultur w nową całość.

Polityka państw wobec cudzoziemców i mniejszości

Państwa demokratyczne stają przed dylematem, w jaki sposób należy traktować osoby, które posiadają system wartości, tradycję, kulturę czy język inne niż np. większość ludności danego kraju. Można wskazać na trzy główne modele polityki narodowościowej oparte na prawach człowieka i zasadach demokracji: **asymilacyjny**, **integracyjny** i **pluralistyczny** (zob. poniższą tabelę). Z pozoru wydaje się, że wymienione strategie wykluczają się wzajemnie, okazuje się jednak, że w wielu państwach jednocześnie są podejmowane działania zmierzające w różnych kierunkach. Rzeczywiste rezultaty tych wysiłków odbiegają niekiedy od zakładanych celów. W historii nieraz zdarzało się, że grupy narodowościowe poddawane twardej, przymusowej asymilacji umacniały się w swoim poczuciu odmienności i w postawie oporu wobec prób wynarodowienia (m.in. Polacy pod zaborami w XIX w.).

Modele polityki narodowościowej

	Polityka asymilacyjna (unifikacyjna)	Polityka integracyjna (równościowa)	Polityka pluralistyczna (wielokulturowa)
Główne założenie	Państwo dąży do zbudowania jednorodnego społeczeństwa, w którym różnice między mieszkańcami nie będą źródłem konfliktów etnicznych i kulturowych.	Państwo akceptuje istnienie grup etnicznych, ale nie może ich wspierać, np. nie przyznaje mniejszościom i imigrantom żadnych dodatkowych praw sprzecznych z zasadą równości jednostek.	Państwo ustala zasady swojego funkcjonowania w taki sposób, aby wspierać i chronić różnorodność społeczeństwa: jego wielokulturowość, wielonarodowość i wielojęzyczność.
Oczekiwany rezultat	Dane osoby „wtapiają się" w dominującą część społeczeństwa, a ich odrębność stopniowo się zaciera.	Różnice kulturowe i etniczne nie wpływają na życie publiczne, należą bowiem do sfery prywatnej.	Różne grupy etniczne i kulturowe zgodnie współżyją w państwie i zachowują swoją odrębność.
Przykład działania	Przeprowadzanie państwowych egzaminów ze znajomości języka urzędowego oraz z wiedzy o historii i kulturze danego kraju.	Dofinansowywanie przez państwo organizacji, które prowadzą kursy miejscowego języka dla cudzoziemców.	Wspieranie stowarzyszeń, które działają na rzecz ochrony dziedzictwa kulturowego poszczególnych grup mniejszościowych.

Imigrant w społeczeństwie przyjmującym

Ludzie przybywający do obcego kraju z zamiarem osiedlenia się na stałe stają przed wieloma wyzwaniami. Niektórzy z nich stopniowo „wtapiają się" w społeczeństwo przyjmujące i z czasem się asymilują, czyli upodobniają się w życiu codziennym do większości mieszkańców państwa i przyswajają wiele elementów ich tożsamości. Inni z kolei pozostają w izolacji lub dostosowują się do życia w danym kraju tylko w pewnym zakresie. Poniższa tabela przedstawia kolejne etapy przystosowywania się imigranta do nowych warunków. Plusem (+) oznaczono wymiary życia, w których na danym etapie osoba osiągnęła wysoki poziom przystosowania, plusem i minusem (+/–) – dziedziny, w których dostosowała się tylko częściowo, a minusem (–) – obszary, w których w ogóle nie przystosowała się do społeczeństwa przyjmującego.

Etapy procesu przystosowania się do życia w społeczeństwie przyjmującym

Etapy	Wymiar			
	ekonomiczny	kulturowy	społeczno-polityczny	tożsamościowy
Separacja	– Jednostka nie funkcjonuje na miejscowym rynku pracy, utrzymuje się ze środków pomocy społecznej lub dzięki pracy tylko „wśród swoich".	– Osoba zamyka się na wpływy kultury gospodarzy lub jest obojętna wobec rodzimego i nowego środowiska, ponieważ w obu czuje się równie źle.	– Jednostka izoluje się od gospodarzy, nie nawiązuje z nimi kontaktów, a także nie angażuje się w życie społeczne i polityczne.	– Imigrant silnie podkreśla swoją rodzimą tożsamość – odrębną od tożsamości większości mieszkańców państwa przyjmującego.
Adaptacja	+ Imigrant pracuje niekiedy na stanowisku poniżej swoich kwalifikacji: słabo płatnym i odrzucanym przez osoby miejscowe.	+/– Jednostka poznała na poziomie podstawowym język i kulturę społeczeństwa przyjmującego.	+/– Osoba utrzymuje relacje tylko z niektórymi grupami gospodarzy, najczęściej w celach zawodowych.	– Imigrant utożsamia się na ogół ze swoją rodzimą wspólnotą albo odczuwa niepewność dotyczącą tego, kim jest.
Integracja	+ Osoba pracuje w wyuczonym zawodzie – musi wykazywać się dobrą znajomością języka i kultury gospodarzy.	+ Imigrant częściowo przyswoił sobie kulturę gospodarzy, jednocześnie jednak zachowuje wzorce kultury rodzimej.	+ Jednostka współdziała z gospodarzami na wielu polach, ale w sferze prywatnej z reguły utrzymuje ścisłe związki tylko z rodakami.	– Osoba okazuje solidarność oraz lojalność wobec społeczeństwa przyjmującego, a jednocześnie podtrzymuje „starą" tożsamość.
Asymilacja (unifikacja)	+ Imigrant jest zatrudniony na stanowisku, które daje mu szansę na awans trudny do osiągnięcia w kraju pochodzenia.	+ Jednostka porzuciła rodzimą kulturę i przyjęła za własną kulturę większości mieszkańców państwa przyjmującego.	+ Osoba w pełni dostosowała się do społeczeństwa przyjmującego, m.in. wchodzi w związki rodzinne z gospodarzami.	+ Jednostka całkowicie zmieniła swoją tożsamość: uważa się za członka społeczeństwa przyjmującego.

Polityka i przemiany narodowościowe na Zachodzie oraz na Wschodzie

Współcześnie polityka narodowościowa państw koncentruje się głównie na kwestii imigrantów. W poszczególnych krajach są wdrażane rozwiązania, które mają na celu włączenie cudzoziemców do społeczeństwa przyjmującego. W państwach Europy Zachodniej polityka imigracyjna ewoluuje pod wpływem doświadczeń związanych z kolejnymi falami migracji.

1 **W polityce migracyjnej Unii Europejskiej można wyróżnić kilka etapów. W okresie funkcjonowania Wspólnot Europejskich wyraźnie zaznaczono podejście humanitarne. Państwa członkowskie przyjęły regulacje dotyczące przepływu pracowników w celu podjęcia pracy w tych krajach, a także regulacje prawne związane z kwestią łączenia migrantów z rodzinami. [...]**

Przełomowe stały się lata 70. XX wieku [...]. [...] W tym okresie zaostrzono kontrole napływu imigrantów na wspólny rynek pracy, jednakże wiele państw wspólnoty prowadziło niezbyt restrykcyjną politykę azylową, która była otwarta na uchodźców z Europy Środkowo-Wschodniej, Afganistanu i innych regionów objętych konfliktami. Głównymi państwami, do których napływali imigranci, były: Republika Federalna Niemiec, Włochy i Szwecja. Państwa takie jak Francja, Wielka Brytania, Królestwo Niderlandów były otwarte na napływ imigrantów ze swoich byłych kolonii. [...] W latach 90. XX wieku w Niemczech, Francji i Holandii narastał problem nielegalnej imigracji. [...] nie funkcjonowały jednolite programy nastawione na integrację imigrantów ze społeczeństwem państw przyjmujących. Tworzenie gett kulturowo-etnicznych [...], a także wykorzystywanie w dużym zakresie pomocy socjalnej doprowadziło do poważnego problemu adaptacji czy integracji imigrantów. [...] Państwa europejskie wprowadziły kontrolę i zarządzanie migracją w celu ściągnięcia wyłącznie osób potrzebnych na rynku pracy. Od 2014 roku – [...] [czyli od] kryzysu migracyjnego – kraje Unii Europejskiej, w tym Niemcy, Francja i Holandia, zaostrzyły swoją wewnętrzną politykę imigracyjną. Niemcy wprowadziły dokument z 6 sierpnia 2016 roku *Wsparcie i wymagania*. [...] [Zawarty w nim program] obejmuje kursy integracyjne z kultury, niemieckiego społeczeństwa i niemieckich wartości. Kursy te stały się obowiązkowe dla wszystkich starających się o azyl [...]. Brak uczestnictwa w kursie skutkuje obcięciem albo wstrzymaniem świadczeń socjalnych. [...] W trybie zwykłym uchodźcy mogą starać się o pobyt stały po 5 latach [...], pod warunkiem posiadania środków na utrzymanie siebie i rodziny, a także znajomości języka niemieckiego [...]. [...]

Francja 1 lipca 2016 roku wprowadziła dla cudzoziemców przybywających z zamiarem osiedlenia się kontrakt integracji republikańskiej [...]. [...] Kontrakt podpisywany jest na rok. Cudzoziemiec ma obowiązek uczestnictwa w szkoleniu obywatelskim [...], ponadto musi odbyć szkolenie językowe [...]. Musi nauczyć się języka i zdać egzamin [...]. Miejscowy prefekt [urzędnik regionalny] w zależności od rezultatów szkoleń może wydać cudzoziemcowi zezwolenie na pobyt czasowy na okres od 2 do 4 lat. Od tego momentu rozpoczyna się II etap procesu integracji cudzoziemca we Francji. W jego ramach [...] korzysta z bezpłatnej nauki języka francuskiego w celu zdania certyfikatu [...] na poziomie A2. Jest to bezwzględny warunek do otrzymania karty stałego rezydenta we Francji.

[...] Celem polityki imigracyjnej w Holandii jest zdanie testu integracyjnego jeszcze przed przyjazdem do Holandii, złożenie egzaminu ustnego z języka niderlandzkiego, a także z wiedzy o społeczeństwie holenderskim. Za niedopełnienie tych czynności grożą grzywny, wstrzymanie wypłat świadczeń socjalnych, odmowa wjazdu na terytorium Holandii, a także odmowa nadania obywatelstwa holenderskiego. [...] rząd holenderski wprowadza szereg rozwiązań promocyjnych dla wysoko wykwalifikowanych imigrantów, którzy byliby wartością dodaną dla holenderskiego rynku pracy. [...] Imigranci zobowiązani są do podpisania kontraktu, w którym zgadzają się na warunki postawione przez rząd; muszą zobowiązać się do nauki języka niderlandzkiego, respektowania prawa, a także do przestrzegania „europejskich wartości".

Źródło: J. Ślęzak, *Polityka migracyjna Unii Europejskiej a problem integracji imigrantów w Niemczech, Francji i Holandii*, „Cywilizacja i Polityka" 2018, nr 16, s. 390, 397–399, czasopisma.bg.ug.edu.pl [dostęp: 25.03.2022].

Czasami czynnikiem, który wpływa na strukturę narodowościową w danym państwie, są wydarzenia i okoliczności zewnętrzne, niezależne od decyzji władz. Na przykład gwałtowne przemiany dotyczące tożsamości narodowej mieszkańców Ukrainy zachodzą nie wskutek celowej polityki państwa ukraińskiego, lecz w rezultacie brutalnej wojny prowadzonej w tym kraju przez Rosję.

O TYM SIĘ MÓWI!

2 **Od początku rosyjskiej inwazji społeczeństwo ukraińskie, a także wojsko, władze centralne i lokalne wykazują się odwagą i determinacją w stawianiu czoła agresorowi oraz zdolnością do podejmowania skutecznych działań w skrajnie trudnych warunkach. Mimo przewagi militarnej Rosji, brutalności jej armii oraz ogromnej skali zniszczeń i strat dominującymi postawami są wściekłość na najeźdźcę i duma ze swojego kraju, narodu i wojska. [...]**

Od początku inwazji na Ukrainie w błyskawicznym tempie wytworzyła się i skrystalizowała pewna „wspólnota nienawiści" wobec najeźdźcy. Dotyczy ona przede wszystkim państwa, władz, armii i cerkwi, ale często rozciąga się na wszystko, co rosyjskie: produkty, kulturę, społeczeństwo. Wielu Ukraińców zrywa więzi ze znajomymi czy nawet z rodziną z Rosji z uwagi na różnicę w ocenie wydarzeń. Wielu deklaruje, iż kultura tego kraju przestaje dla nich istnieć. Liczni mieszkańcy wschodniej Ukrainy, których językiem codziennych kontaktów od zawsze był rosyjski, demonstracyjnie przechodzą na ukraiński. Powszechne jest wyrażanie względem Rosji pogardy – Ukraińcy kpią z „niewolniczej mentalności" jej mieszkańców, z pokory, z jaką dają się oni prowadzić ku zapaści ekonomicznej, pacyfikować i umieszczać w aresztach [...]. Wrogość wobec Rosji wyrażają politycy, z prezydentem na czele, dziennikarze, wojskowi, zwykli ludzie w każdym wieku, również starsi.

Wojna zatarła różnice regionalne w postawach względem Rosji. Politycy ze wschodniej Ukrainy, całe życie mówiący po rosyjsku i przychylnie nastawieni do kontaktów i więzi z Rosją [...], dzisiaj wypowiadają się o niej w kategoriach śmiertelnego wroga, który bombarduje ich miasta, elektrownie, wodociągi, dąży do „oczyszczenia Ukrainy z Ukraińców". Można oceniać, iż zmiana ich stanowiska podyktowana jest tyleż szokiem związanym ze skalą i z brutalnością rosyjskiej inwazji, co niechęcią do podporządkowywania się rosyjskim rządom. Efekty takiej kolaboracji widoczne są w separatystycznych tzw. Donieckiej i Ługańskiej Republikach Ludowych (DRL i ŁRL), znajdujących się od 2014 r. w zapaści ekonomicznej i społecznej. Elity wschodniej Ukrainy, w tym władze samorządowe i biznes, mają świadomość, że okupacja rosyjska wiązałaby się dla nich z utratą dorobku życia, a także poczucia własnego bezpieczeństwa. [...] Bez względu na rozwój wypadków w najbliższej przyszłości trwałość postaw antyrosyjskich negatywnie rokuje dla Kremla w kontekście ewentualnego powodzenia planów okupacji Ukrainy. Jego kalkulacje dotyczące przychylnej recepcji [przyjaznego przyjęcia] wojsk FR [Federacji Rosyjskiej] przez mieszkańców miast na wschodzie Ukrainy oraz szybkiego ustanawiania tam kolejnych tzw. republik ludowych (na wzór DRL i ŁRL) okazały się jak dotąd fiaskiem. W zajmowanych miastach Rosjanie skazani są na przygotowywanie manipulacyjnych ustawek, by zademonstrować odbiorcom w kraju, że Ukraińcy witają ich jako wyzwolicieli. [...]

Wrogość wobec Rosji przenika całą Ukrainę, łącząc obywateli różnych narodowości i regionów. Staje się ona najpotężniejszym w ostatnich 30 latach katalizatorem [powodem] krystalizowania się ukraińskiego narodu politycznego, budowanego w kontrze do Rosji [...]. Ten ogólnonarodowy zryw prezydent Zełenski [...] zaczął określać „wojną ojczyźnianą", toczoną solidarnie przez wszystkich Ukraińców przeciwko najeźdźcy powszechnie określanemu mianem faszystowskiego. Procesy te wydają się nieodwracalne i potwierdzają ostateczne fiasko projektu tzw. rosyjskiego świata na Ukrainie.

Źródło: J. Rogoża, Ukraina: konsolidacja społeczna przeciwko agresorowi, „Komentarze OSW" 2022, nr 431, 14 marca 2022, www.osw.waw.pl [dostęp: 27.03.2022].

? Scharakteryzuj czynniki, które sprzyjają asymilacji osób osiedlających się w państwach zachodnioeuropejskich, oraz uwarunkowania wpływające aktualnie na strukturę narodowościową społeczeństwa ukraińskiego.

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Opisz – na podstawie informacji znalezionych w dostępnych Ci źródłach – sytuację wybranej grupy mniejszościowej w okresie historycznym, w którym były prowadzone wobec niej działania zmierzające do przymusowej asymilacji, segregacji lub eksterminacji. Twoje wypracowanie może dotyczyć np. segregacji rasowej w USA, apartheidu w RPA lub Holokaustu przeprowadzonego przez nazistowskie Niemcy. Uwzględnij warunki, w których wiedli codzienne życie przedstawiciele danej mniejszości w wybranym okresie.

!2 Wyjaśnij, jaka jest różnica między asymilacją i akulturacją.

!3 Przeczytaj tekst źródłowy. Następnie wymień wady i zalety modelu polityki narodowościowej opisanego w przytoczonym fragmencie.

Praca z tekstem źródłowym

Współcześnie zasada równości wobec prawa, także równości kultur, wydaje się czymś naturalnym, jednakże warto zdać sobie sprawę z tego, że jej upowszechnienie wiąże się dopiero z działalnością Organizacji Narodów Zjednoczonych po II wojnie światowej. [...] w przeciwieństwie do stanowiska, zgodnie z którym zasada równości skupia się na ochronie przed dyskryminacją [...], system ochrony praw człowieka uznający wielokulturowość za swoją podstawową wartość daje więcej instrumentów prawnych służących zasadzie równości. W rezultacie nie tylko chroni on mniejszości, lecz także je popiera. Nie tyle pochyla się nad nimi, ile traktuje je w sposób uprzywilejowany, zakładając, że aby mogły przetrwać, potrzebują szczególnego wsparcia. Tym samym dostrzega się, że społeczeństwo nie składa się z większości i mniejszości, lecz raczej z różnorodnych grup narodowych, etnicznych, regionalnych, które mają prawo do wzajemnego współistnienia i rozwoju. [...] można zauważyć, że odchodzi się od tradycyjnie rozumianej ochrony przed dyskryminacją na rzecz rozwiązań popierających międzykulturowość, wręcz promujących mniejszości. [...] W wielu państwach [...] przyjęto szeroko rozumianą politykę wielokulturowości. We współczesnej filozofii politycznej istnieje jednak zasadniczy spór dotyczący słuszności przyjęcia tejże polityki i traktowania jej jako remedium na konflikty etniczne i problemy z właściwym zagwarantowaniem praw mniejszości. W wyniku zwiększającego się zagrożenia terroryzmem wiele państw odwróciło się od wielokulturowości na rzecz dążenia do asymilacji mniejszości narodowych i etnicznych.

Źródło: T. Snarski, *Wielokulturowość*, [w:] *Filozofia prawa w pytaniach i odpowiedziach*, red. J. Zajadło, K. Zeidler, Warszawa 2013, s. 358, 360.

4 Rozważ, czy państwo powinno prowadzić taką samą politykę wobec różnych grup mniejszościowych (np. wobec obywateli należących do oficjalnie uznanych mniejszości i przybywających do kraju imigrantów), czy też różnicować swoje działania w zależności od tego, do jakich społeczności są one kierowane. Uzasadnij swoją odpowiedź.

5 Opisz kolejne fazy procesu przystosowywania się imigranta do życia w społeczeństwie przyjmującym. Oceń, który z tych etapów powinien być ostatecznym celem polityki państwa wobec przybyszów z innych krajów. Uzasadnij swoje zdanie.

6 Porównaj ze sobą trzy modele polityki narodowościowej: asymilacyjny, integracyjny i pluralistyczny. Następnie wyjaśnij, jakie czynniki decydują o tym, który z tych modeli państwo realizuje w największym stopniu.

7 Zapoznaj się z tekstem źródłowym i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

Wielu autorów (np. John Berry [czyt.: dżon beri]) uważa, że najbardziej pożądanym sposobem „wchodzenia" w społeczeństwo gospodarza jest właśnie integracja, inni sądzą, że stanem najbardziej stabilnym i rokującym najlepsze warunki rozwoju nie jest integracja, ale asymilacja, integracja bowiem na skutek ciągłego „stosowania" polityki integracyjnej wytwarza „obcego". Przez obowiązek uczestnictwa w zajęciach integracyjnych podkreśla się „inność". W takiej sytuacji często pojawia się wyobcowanie z obu społeczności, tzw. podwójne doświadczenie „inności" – imigranci uczestniczący w programach integracyjnych są ciągle bowiem „inni" niż gospodarze, ale również „inni" niż imigranci, którzy się nie integrują […]. Poza tym każda forma niejednakowego traktowania wynikająca z pochodzenia etnicznego stygmatyzuje osoby i nierzadko uzależnia je od pomocy. Paradoksalnie zatem polityka integracyjna, zamiast ułatwiać „wchodzenie" w społeczeństwo gospodarzy, mimowolnie, w sposób niezamierzony, może je utrudniać. […]

Podobnie jak w przypadku integracji, istnieją różne oceny asymilacji. Jedni postrzegają ją jako szansę na lepsze życie dla członków grupy mniejszościowej (wyjście z etnicznego getta, zanik etnoklas) i dla całego społeczeństwa (stworzenie stabilnej, w miarę jednolitej kulturowo wspólnoty); inni widzą w niej zagrożenie dla większości (brak czystości etnicznej) i zdradę wobec etnosu mniejszościowego [czyli wobec innych członków danej mniejszości i jej kultury] (niedochowanie wierności tradycji). Dla jednych jest to stan najbardziej pożądany, dla innych zupełnie nie do przyjęcia.

Źródło: M. Budyta-Budzyńska, Integracja czy asymilacja? Strategie stawania się członkiem nowej wspólnoty: przypadek polskich imigrantów w Islandii, migracje.civitas.edu.pl, s. 47–48.

a) Wymień niezamierzone skutki, które może przynieść polityka integracyjna.

b) Przedstaw zarzuty wysuwane przeciwko procesowi asymilacji.

c) Podaj przytoczone w tekście argumenty za integracją i asymilacją. Oceń, z którymi z nich się zgadzasz, a które Cię nie przekonują. Uzasadnij swoje stanowisko.

8 Wyraź swoją opinię na temat problemu, którego dotyczy dyskusja na forum internetowym.

Wątek na forum

Główna | Powiadomienia | Wyloguj

Czy państwo powinno szczególnie chronić kulturę społeczeństwa dominującego?



Michał 10 godz.
Myślę, że tak, bo to właśnie tradycje większości mieszkańców powinny jednak decydować o życiu kulturalnym w kraju. W Polsce ważna jest także historia: trzeba przecież pamiętać, że wiele pokoleń Polaków musiało walczyć o to, aby polska kultura przetrwała okres zaborów i byśmy mogli dzisiaj swobodnie posługiwać się językiem polskim – po prostu czuć się w swojej ojczyźnie jak u siebie. Także ze względu na tamten wysiłek nasze narodowe dziedzictwo jest bezcennym skarbem, wartym specjalnej ochrony.



Iwona 27 min
Ale przecież dziś nikt nie odmawia Polakom prawa do pielęgnowania swojego dziedzictwa. Nic już nie grozi polskiej kulturze… Znacznie sensowniejsze jest wspieranie grup słabszych, których bezcenny dorobek może w przyszłości ulec zapomnieniu – chodzi mi tutaj o tradycje mniejszości narodowych od setek lat zamieszkujących Polskę. Czy chcemy tego, czy nie, będziemy mieli coraz więcej kontaktów z ludźmi z innych kultur – aby budować wzajemne zrozumienie, musimy pomagać grupom mniejszościowym...

7 Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce

zmiany w strukturze narodowościowej Polski | mniejszość narodowa | mniejszość etniczna | język regionalny | prawa mniejszości | wybitni przedstawiciele mniejszości

Struktura społeczna Rzeczypospolitej przedrozbiorowej i międzywojennej charakteryzowała się wieloetnicznością. II wojna światowa przyniosła radykalną zmianę – Polska stała się względnie jednolitym państwem narodowym, w którym przedstawiciele mniejszości stanowili niewielki odsetek populacji. Współczesne migracje (zwłaszcza fala uchodźców z Ukrainy) skutkują urozmaiceniem składu narodowo-etnicznego ludności w naszym państwie. Jakie są podstawowe polskie regulacje prawne dotyczące mniejszości? Na podstawie jakich kryteriów rozróżnia się mniejszości narodowe i mniejszości etniczne? Jaki język regionalny jest otoczony ochroną państwa polskiego? Którzy przedstawiciele mniejszości są szczególnie zasłużeni dla polskiej kultury?

Przemiany w strukturze narodowościowej Polski po 1939 r.

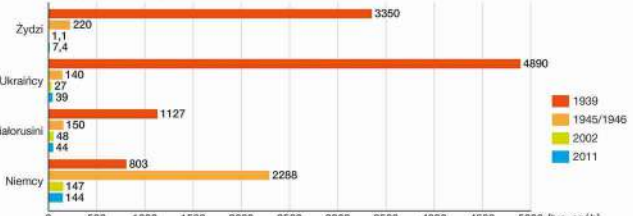
Przed wybuchem II wojny światowej w 1939 r. wśród blisko 35 mln obywateli Rzeczypospolitej Polacy stanowili 69%, Ukraińcy – 13,9%, Żydzi – 8,4%, Białorusini – 3,1%, Niemcy – 2,3%, a pozostali mieszkańcy (m.in. Litwini, Karaimi, Rosjanie, Czesi) – 3,3%. Okupacja niemiecka i sowiecka w latach 1939–1945 przyniosła katastrofalne skutki: działania wojenne, eksterminacje, deportacje i wysiedlenia zniszczyły dotychczasową strukturę narodowościową kraju. Szacuje się, że ogółem populacja Polski zmniejszyła się o ponad 6 mln ludzi – zginęło m.in. 2,9 mln polskich Żydów. Przekształcenie Polski w państwo dość jednolite narodowo nastąpiło również z powodu przesunięcia jej granic ze wschodu na zachód oraz związanych z tym migracji i przesiedleń. Na terenach między dawną wschodnią granicą II Rzeczypospolitej a Odrą i Nysą Łużycką przemieszczono ok. 20–30 mln osób (głównie Polaków, Niemców, Żydów, Ukraińców oraz Białorusinów).

Do 1989 r. władze podtrzymywały mit jednolitości narodowej PRL – chciano w ten sposób uzasadnić powrót państwa do „etnicznych" granic z czasów piastowskich i przeciwstawić rzekomo stabilną powojenną Polskę II RP, targanej konfliktami etnicznymi (zob. przykład na s. 97). Kwestia odrębności narodowo-etnicznej części obywateli z reguły nie była poruszana.

W okresie komunistycznym doszło również do kilku fal migracji z Polski, m.in. Niemców w ramach powojennych wysiedleń, ludności pochodzenia żydowskiego wskutek antysemickiej nagonki wywołanej przez władze w 1968 r., a także Mazurów i Warmiaków, którzy w latach 70. XX w. licznie wyjeżdżali do Republiki Federalnej Niemiec (RFN) z tzw. Ziem Odzyskanych. Życie społeczno-kulturalne i instytucjonalne poszczególnych grup mniejszościowych odrodziło się dopiero po upadku PRL. W III RP mniejszości objęto specjalną ochroną prawną zagwarantowaną w przepisach konstytucyjnych.

Czy wiesz, że...
W historii i politologii przyjmuje się, że państwo jest jednolite etnicznie wówczas, gdy przedstawiciele mniejszości narodowych stanowią mniej niż 5% obywateli.

Liczebność wybranych mniejszości w Polsce w latach 1939–2011



Źródło: Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami, red. W. Materski i T. Szarota, Warszawa 2009, s. 32–35; *Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce oraz ich języki*, www.gov.pl [dostęp: 27.04.2022].

Przykład

Polityka PRL wobec mniejszości

„Deklaracja Sejmu Ustawodawczego z 1947 roku i konstytucja z 1952 roku [...] poza ogólnymi stwierdzeniami o zakazie dyskryminacji [...] nie zawierały żadnych wzmianek o mniejszościach narodowych i do 1956 roku [ten] termin [...] w języku politycznym właściwie się nie pojawiał. [...] paradoksalnie, w szczytowym okresie stalinizmu [...] zrezygnowano z polityki przymusowej asymilacji i zezwolono na reaktywację – w ograniczonym zakresie – szkolnictwa mniejszościowego. [...] O mniejszościach [od 1956 roku] mówiło się już oficjalnie [...]. Zezwolono na powstawanie mniejszościowych Towarzystw Społeczno-Kulturalnych [podporządkowanych MSW], rozbudowano szkolnictwo narodowe, zezwolono na wydawanie czasopism w językach narodowych [...]. [...] Pod koniec lat 60. polityka państwa wobec wszystkich mniejszości [...] zaczęła zmieniać się kolejny raz. Ograniczono [...] pomoc finansową [...]. Liczba szkół [...] zaczęła spadać. W połowie lat 70. w rejonach, które w przeszłości zamieszkiwała mniejszość ukraińska i łemkowska, zaczęto zmieniać nazwy miejscowości na nazwy czysto polskie. [...] Dopiero rok 1980 przyniósł zmiany [...]. Wśród Polaków [...] zaczęła się «moda» na problematykę narodowościową. Wśród mniejszości nastąpiło natomiast odrodzenie świadomości narodowej. [...] W całym okresie komunistycznym status poszczególnych mniejszości był bardzo zróżnicowany. W latach 40. legalnie działały w Polsce towarzystwa żydowskie i greckie [...]. [...] mniejszość grecka w Polsce nie jest mniejszością historyczną, [ale] [...] w tamtym okresie ważniejsze były względy ideologiczne [popierający komunistyczną partyzantkę Grecy uciekli do Polski po przegranej wojnie domowej]. [...] Grupą najbardziej dyskryminowaną byli etniczni Niemcy, wywłaszczeni i do 1950 roku nieposiadający obywatelstwa, oraz Ukraińcy, [których wysiedlono w ramach akcji «Wisła» i] którym do połowy lat 50. nie zezwalano na wybór miejsca zamieszkania [...]. Do 1989 roku na Górnym Śląsku [...] istniał niepisany zakaz nauczania języka niemieckiego".

Źródło: M. Budyta-Budzyńska, *Mniejszości narodowe – bogactwo czy problem?*, Warszawa 2003, s. 18–22.

Odrębne tożsamości w Polsce

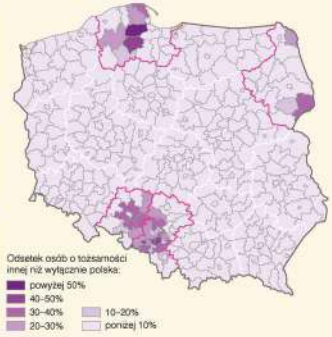
Ogromna większość mieszkańców współczesnej Polski – prawie 95% według spisu powszechnego z 2011 r. – deklaruje polską tożsamość narodową. Jednak liczba osób, które identyfikują się ze wspólnotami innymi niż naród polski, jest zbliżona do liczby mieszkańców Warszawy i wynosi ok. 1,5 mln. W niektórych gminach i powiatach ludność o tożsamości innej niż wyłącznie polska stanowi nawet większość, np. w gminie Puńsk (w województwie podlaskim) ponad 75% mieszkańców deklaruje narodowość litewską, a w gminie Czyże (w tym samym województwie) – narodowość białoruską. Większe skupiska osób o tożsamości innej niż dominująca w państwie żyją na Górnym Śląsku, Pomorzu i Podlasiu (zob. więcej na s. 98).

Ludność deklarująca tożsamość inną niż wyłącznie polska

Województwo pomorskie
ok. 250 tys. mieszkańców o tożsamości innej niż wyłącznie polska (17% wszystkich osób deklarujących taką tożsamość w skali kraju)

Województwo podlaskie
ok. 51 tys. mieszkańców o tożsamości innej niż wyłącznie polska (3,5% wszystkich osób deklarujących taką tożsamość w skali kraju)

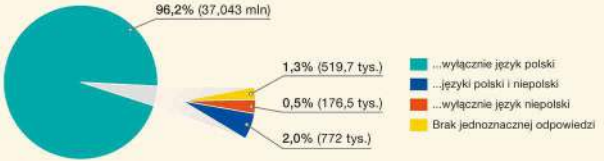
Województwa śląskie i opolskie
ponad 900 tys. mieszkańców o tożsamości innej niż wyłącznie polska (63% wszystkich osób deklarujących taką tożsamość w skali kraju)



Odsetek osób o tożsamości narodowo-etnicznej...



Odsetek osób, które w odpowiedzi na pytanie o język używany w domu wskazały...



Źródło: Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań 2011, GUS, stat.gov.pl [dostęp: 5.04.2022].

Ustawa o mniejszościach i języku regionalnym

W ustawie z 2005 r. podano kryteria decydujące o zaliczeniu danej zbiorowości do prawnie uznanych grup mniejszościowych.

Warunki: obywatelstwa, liczebności, odrębności, solidarności, świadomości i historyczności

Warunek dotyczący istnienia państwa narodowego

Lista mniejszości narodowych

Warunki dotyczące: obywatelstwa, liczebności, odrębności, solidarności, świadomości i historyczności

Warunek dotyczący braku państwa narodowego

Lista mniejszości etnicznych

Warunki dotyczące: tradycyjności, obywatelstwa, liczebności i odrębności

Wskazanie języka regionalnego

Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r.
o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym

Art. 2

1. Mniejszością narodową, w rozumieniu ustawy, jest grupa obywateli polskich, która spełnia łącznie następujące warunki:
   1) jest mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej;
   2) w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją;
   3) dąży do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji;
   4) ma świadomość własnej historycznej wspólnoty narodowej i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę;
   5) jej przodkowie zamieszkiwali obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat;
   6) utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie.

2. Za mniejszości narodowe uznaje się następujące mniejszości:
   1) białoruską; 2) czeską; 3) litewską; 4) niemiecką; 5) ormiańską; 6) rosyjską; 7) słowacką; 8) ukraińską; 9) żydowską.

3. Mniejszością etniczną, w rozumieniu ustawy, jest grupa obywateli polskich, która spełnia łącznie następujące warunki:
   1) jest mniej liczebna od pozostałej części ludności Rzeczypospolitej Polskiej;
   2) w sposób istotny odróżnia się od pozostałych obywateli językiem, kulturą lub tradycją;
   3) dąży do zachowania swojego języka, kultury lub tradycji;
   4) ma świadomość własnej historycznej wspólnoty etnicznej i jest ukierunkowana na jej wyrażanie i ochronę;
   5) jej przodkowie zamieszkiwali obecne terytorium Rzeczypospolitej Polskiej od co najmniej 100 lat;
   6) nie utożsamia się z narodem zorganizowanym we własnym państwie.

4. Za mniejszości etniczne uznaje się następujące mniejszości:
   1) karaimską; 2) łemkowską; 3) romską; 4) tatarską.

[...] **Art. 19**

1. Za język regionalny w rozumieniu ustawy, zgodnie z Europejską Kartą Języków Regionalnych lub Mniejszościowych, uważa się język, który:
   1) jest tradycyjnie używany na terytorium danego państwa przez jego obywateli, którzy stanowią grupę liczebnie mniejszą od reszty ludności tego państwa;
   2) różni się od oficjalnego języka tego państwa; nie obejmuje to ani dialektów oficjalnego języka państwa, ani języków migrantów.

2. Językiem regionalnym w rozumieniu ustawy jest język kaszubski.

? Wyjaśnij, czym – zgodnie z ustawą – różni się mniejszość narodowa od mniejszości etnicznej.

Ochrona mniejszości i języka regionalnego

Konstytucja RP: art. 35

Wśród konstytucyjnych praw znajdują się specjalne gwarancje dla obywateli RP, którzy należą do mniejszości narodowych i etnicznych. Mogą oni zachowywać tożsamość inną niż polska, a także mają prawo do tworzenia własnych instytucji różnego typu (np. organizacji społecznych) oraz możliwość uczestniczenia w rozstrzyganiu spraw dotyczących ich wspólnoty.

Te ogólne wskazania z *Konstytucji RP* zostały rozwinięte w *Ustawie z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym*. Zgodnie z tym aktem w Polsce dziewięć społeczności ma status **mniejszości narodowej**. Są to mniejszości: białoruska, czeska, litewska, niemiecka, ormiańska, rosyjska, słowacka, ukraińska i żydowska. Do grona **mniejszości etnicznych** zalicza się z kolei społeczności: karaimską, łemkowską, romską i tatarską. Polski ustawodawca wyróżnił jeszcze Kaszubów, których uznał za **grupę posługującą się językiem regionalnym**.

Zakaz dyskryminacji

Do najistotniejszych gwarancji, które w Polsce zabezpieczają prawa osób należących do mniejszości, zalicza się:

- zakaz dyskryminacji z powodu pochodzenia narodowego lub etnicznego;
- zakaz działalności organizacji, które głoszą nienawiść rasową i narodowościową;
- obowiązek ścigania przez państwo przestępstw popełnianych na tle narodowościowym lub etnicznym;
- funkcjonowanie Komisji Wspólnej Rządu i Mniejszości Narodowych i Etnicznych;
- zakaz wyciągania negatywnych konsekwencji wobec osób, które potwierdzają lub negują swoją przynależność do mniejszości;
- zakaz stosowania środków służących zasymilowaniu osób, które należą do mniejszości;
- obowiązek wspierania przez organy władzy publicznej działalności na rzecz ochrony i rozwoju tożsamości kulturowej mniejszości.

Ochrona kultur mniejszości

W Polsce obowiązuje wolność posługiwania się własnym językiem, zachowywania rodzimych obyczajów i tradycji oraz rozwijania kultury narodowej lub etnicznej. Przedstawiciele mniejszości mają prawo tworzyć i prowadzić organizacje społeczne, kulturalne, naukowe, edukacyjne i religijne. Mogą również ubiegać się o środki finansowe od państwa na realizację zadań i inwestycji mających na celu zachowanie i rozwój ich tożsamości kulturowej, m.in. na: działalność stowarzyszeń, prowadzenie bibliotek, muzeów, skansenów oraz innych ośrodków kultury, wydawanie książek, czasopism i broszur, organizację spotkań, konferencji, konkursów, festiwali. Ponadto publiczne stacje radiowe i telewizyjne powinny uwzględniać w swoich programach potrzeby mniejszości narodowych i etnicznych. Przykładowo, obecnie w lokalnych oddziałach telewizji publicznej emitowane są audycje adresowane do mniejszości i przygotowywane przez ich przedstawicieli.



Muzeum Historii Żydów Polskich „Polin" w Warszawie prezentuje dzieje i kulturę żyjącej w Polsce mniejszości, która w przeszłości była najliczniejszą diasporą narodu żydowskiego na świecie.

Więcej informacji
Serwis MSWiA: **gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne**

Szkolnictwo mniejszości

W dziedzinie oświaty przedstawicielom mniejszości w Polsce również przysługuje szereg uprawnień. Gwarantowane są m.in. prawa do:

- nauczania w szkołach języka, historii i kultury danej mniejszości, a także geografii państwa, z którym ta mniejszość się utożsamia;
- nauczania w języku mniejszości różnych przedmiotów szkolnych (poza obowiązkowymi lekcjami języka polskiego oraz historii i geografii Polski);
- finansowania ze środków publicznych szkół, do których uczęszczają członkowie mniejszości, na zasadach korzystniejszych niż w przypadku innych placówek edukacyjnych;
- tworzenia kierunków studiów wyższych poświęconych kulturze i językowi danej grupy mniejszościowej.

Przywileje polityczne mniejszości

Mniejszości w Polsce są nieliczne. Aby dać im szansę na wprowadzenie swoich posłów do Sejmu RP, zwolniono komitety wyborcze utworzone przez organizacje mniejszości narodowych z wymogu przekroczenia 5-procentowego progu wyborczego. Obowiązuje także zakaz prowadzenia przez organy państwa działań, których skutkiem byłaby zmiana proporcji narodowościowych i etnicznych na obszarach zamieszkiwanych przez mniejszości.

Język mniejszości w administracji

Uznane ustawowo mniejszości mają prawo do używania w gminie swojego języka jako języka pomocniczego. Oznacza to m.in., że ich przedstawiciele mogą zwracać się do organów gminnych w ojczystej mowie – w formie pisemnej lub ustnej. Takie rozwiązanie może zostać wprowadzone pod warunkiem, że:

- liczba osób należących do mniejszości stanowi co najmniej 20% ogólnej liczby mieszkańców gminy;
- dana jednostka terytorialna została wpisana na wniosek rady gminy do *Urzędowego rejestru gmin, w których używany jest język pomocniczy*. W 2018 r. figurowały w nim 33 gminy z trzech województw (zob. mapy zamieszczone poniżej).

Ponadto można też – jeśli są spełnione warunki wyszczególnione w ustawie – wprowadzić na poziomie gminnym podwójne nazewnictwo miejscowości i obiektów geograficznych: w języku polskim i języku grupy mniejszościowej. Aktualny spis takich nazw znajduje się w *Rejestrze gmin, na których obszarze używane są nazwy w języku mniejszości*. W 2022 r. uwzględniono w nim 63 gminy, w tym 31 z dodatkowymi nazwami niemieckimi, 28 – z kaszubskimi, 2 – z łemkowskimi, a po jednej – z litewskimi i białoruskimi. W sumie spis ten zawiera ponad 1250 dwujęzycznych nazw.

Gminy z językiem pomocniczym wpisane do urzędowego rejestru

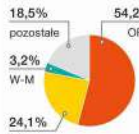
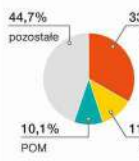


Źródło: Urzędowy rejestr gmin, w których używany jest język pomocniczy, www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne [dostęp: 12.04.2022].

Dziedzictwo i aktywność mniejszości w Polsce

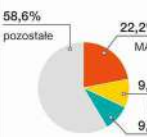
Prawnie uznane w Polsce mniejszości narodowe i etniczne oraz grupa posługująca się językiem regionalnym wyróżniają się dzięki własnemu dziedzictwu kulturowemu i wielowiekowej historii. Odrębne tradycje, język lub wyznanie leżą u podstaw tożsamości deklarowanej przez przedstawicieli tych społeczności. Podejmują oni różne działania, aby upowszechnić swój dorobek kulturowy, m.in.: prowadzą stowarzyszenia, muzea, ośrodki kultury i szkoły, organizują festiwale, zjazdy, spotkania i konferencje, wydają prasę i książki, tworzą filmy oraz programy radiowe i telewizyjne, uczestniczą w życiu politycznym.

Mniejszości narodowe w Polsce

Liczebność i rozmieszczenie w województwach	Wyznanie / religia	Przykładowy element dziedzictwa i tradycji	Przykład współczesnej aktywności
Niemcy			
ok. 144,5 tys. obywateli Polski  	w większości katolicy, także protestanci (luteranie)	 Orkiestry dęte mniejszości niemieckiej	 Komitet Wyborczy Wyborców „Mniejszość Niemiecka"
Białorusini			
ok. 44 tys. obywateli Polski  	w większości prawosławni	 Folklor białoruski, w tym tradycyjny śpiew	 Festiwal Muzyki Młodej Białorusi „Basowiszcza" w Gródku na Podlasiu
Ukraińcy			
ok. 39 tys. obywateli Polski  	w większości grekokatolicy i prawosławni	 Ukraińskie cmentarze i groby z krzyżami kozackimi	 Festiwal Kultury Ukraińskiej „Ekołomyja" w Górowie Iławieckim

Rosjanie

ok. 8,8 tys. obywateli Polski



w większości prawosławni, kilkuset starowierców



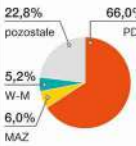
Rosyjskie potrawy i zwyczaje, np. podczas święta zwanego Maslenicą



Rosyjskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe w Polsce

Litwini

ok. 7,4 tys. obywateli Polski



w większości katolicy



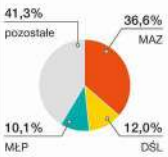
Przedstawienia litewskich teatrów stodolanych



Litewska szkoła ponadpodstawowa w Puńsku

Żydzi

ok. 7,4 tys. obywateli Polski



judaizm



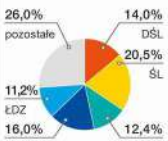
Upamiętnienie ofiar Holokaustu i powstańców w gettach



Teatr Żydowski w Warszawie

Czesi

ok. 2,8 tys. obywateli Polski



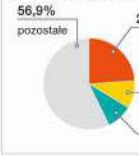
w większości protestanci (kalwini)



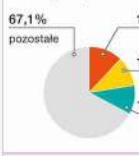
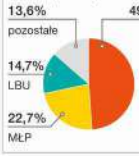
Granie na dzwonkach w parafii ewangelicko-reformowanej w Zelowie



Ośrodek Kultury Czeskiej „Klub Czeski" w Zelowie

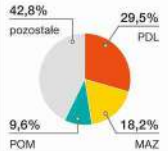
Liczebność i rozmieszczenie w województwach	Wyznanie / religia	Przykładowy element dziedzictwa i tradycji	Przykład współczesnej aktywności
Słowacy			
ok. 2,7 tys. obywateli Polski 	w większości katolicy	 Msze św. po słowacku na Spiszu i Orawie, np. w kościele w Krempachach	 Miesięcznik mniejszości słowackiej „Život”
Ormianie			
ok. 1,7 tys. obywateli Polski 	w większości katolicy obrządku ormiańskiego lub łacińskiego	 Chaczkary (ormiańskie krzyże) upamiętniające m.in. ludobójstwo Ormian z 1915 r.	 Dni Ormiańskie organizowane w różnych miastach

Mniejszości etniczne w Polsce

Liczebność i rozmieszczenie w województwach	Wyznanie / religia	Przykładowy element dziedzictwa i tradycji	Przykład współczesnej aktywności
Romowie			
ok. 17 tys. obywateli Polski 	w większości katolicy	 Pamięć o dawnych taborach i o zagładzie Romów	 Festiwale Romów w Ciechocinku i Gorzowie Wlkp.
Łemkowie			
ok. 9,6 tys. obywateli Polski 	w większości prawosławni lub grekokatolicy	 Stare cerkwie na Łemkowszczyźnie	 Łemkowska Watra w Zdyni

Tatarzy

ok. 1,8 tys. obywateli Polski



islam



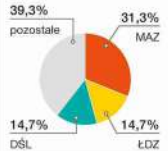
Wspólnoty muzułmanów w Bohonikach i Kruszynianach



Magazyn „Tatarskie wieści", emitowany w TVP Białystok

Karaimi*

ok. 300 obywateli Polski



religia karaimska (wywodząca się z mozaizmu – tradycji mojżeszowej)



Cmentarz karaimski na warszawskiej Woli



Karaimskie serwisy internetowe i archiwa cyfrowe

* Grupa etniczna pochodzenia tureckiego.

Grupa posługująca się językiem regionalnym w Polsce

Liczebność i rozmieszczenie w województwach	Wyznanie	Przykładowy element dziedzictwa i tradycji	Przykład współczesnej aktywności
Kaszubi			
ok. 232,5 tys. obywateli Polski (w tym 108,1 tys. osób używających języka kaszubskiego w domu) 	w większości katolicy	 Tradycyjna pieśń *Kaszubskie nuty*, zwana też „kaszubskim abecadłem"	 Dwujęzyczne tablice z nazwami ponad 800 miejscowości na Kaszubach

Wyjaśnienie skrótowych zapisów nazw województw na wykresach ze s. 102–105: DŚL – dolnośląskie, LBU – lubuskie, ŁDZ – łódzkie, MAZ – mazowieckie, MŁP – małopolskie, OPO – opolskie, PDL – podlaskie, POM – pomorskie, ŚL – śląskie, W-M – warmińsko-mazurskie, ZPM – zachodniopomorskie.

Źródło danych: *Narodowy spis powszechny ludności i mieszkań 2011*, GUS, www.stat.gov.pl [dostęp: 5.04.2022]; *Charakterystyka mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce*, mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl [dostęp: 5.04.2022].

Przedstawiciele mniejszości w polskiej kulturze

Grupy mniejszościowe żyjące w Polsce zachowują własne, oryginalne dziedzictwo kulturowe. Jednak ich przedstawiciele wnoszą też wkład w rozwój kultury polskiej, wzbogacając ją i czyniąc bardziej różnorodną.

Bronisława Wajs „Papusza"

1908–1987

- Była pierwszą romską poetką w polskiej literaturze. Wprowadziła do niej elementy kultury i obyczajowości Romów.
- Z powodu swojej twórczości została odrzucona przez społeczność Romów, którzy oskarżyli ją o zdradę tradycji.
- Jej życie stało się inspiracją dla twórców literatury, teatru i kina. Opowiada o niej m.in. film *Papusza*, zrealizowany przez Joannę Kos-Krauze i Krzysztofa Krauzego.







bp Juliusz Bursche

1862–1942

- Był polskim działaczem niepodległościowym pochodzenia niemieckiego. W latach 1905–1942 stał na czele Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce.
- Na paryskiej konferencji pokojowej po I wojnie światowej przekonywał o konieczności przyznania Polsce Górnego Śląska, Śląska Cieszyńskiego oraz Mazur.
- Potępił ideologię nazistowską, za co został uznany za zdrajcę narodu niemieckiego. Był więziony w Berlinie, gdzie zmarł po torturach.



Artur Rubinstein

1887–1982

- Był światowej sławy wirtuozem fortepianu. Urodził się w żydowskiej rodzinie z Łodzi.
- Szczególnie ceniono go za mistrzowskie interpretacje utworów Fryderyka Chopina i Karola Szymanowskiego.
- W 1939 r. uciekł z ogarniętej wojną Polski i osiedlił się w Stanach Zjednoczonych.
- Na konferencji założycielskiej ONZ w San Francisco w 1945 r. w proteście przeciwko niezaproszeniu polskiej delegacji ostentacyjnie odegrał polski hymn narodowy.

Gerard Labuda

1916–2010

- Był jednym z najbardziej cenionych polskich historyków. Pochodził z Kaszub.
- W latach 1962–1965 sprawował obowiązki rektora Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Pełnił również funkcję prezesa Polskiej Akademii Umiejętności.
- Jako zasłużony popularyzator kaszubskiej kultury podkreślał, że na tożsamość Polaków składają się także tożsamości lokalne i regionalne.

Jerzy Nowosielski

1923–2011



- Był wybitnym malarzem, rysownikiem, pisarzem ikon i teologiem prawosławnym łemkowskiego pochodzenia.
- Początkowo malował kobiece akty i pejzaże. W latach 50. XX w. zaczął tworzyć ikony i freski. Projektował także kościoły i cerkwie.
- Jego twórczość można podziwiać m.in. w rzymskokatolickim kościele w Wesołej pod Warszawą, greckokatolickiej cerkwi w Białym Borze oraz prawosławnej cerkwi w Krakowie.





Magdalena Abakanowicz

1930–2017

- Ta światowej sławy rzeźbiarka tatarskiego pochodzenia jest uznawana za jedną z najważniejszych polskich artystek XX w.
- Jej najbardziej rozpoznawalnymi dziełami są abakany – monumentalne, abstrakcyjne konstrukcje z tkaniny.
- Jest autorką rzeźb eksponowanych m.in. w Parku Granta w Chicago, Parku Olimpijskim w Seulu, Muzeum Miejskim w Hiroszimie, Ogrodzie Rzeźby Muzeum Izraela w Jerozolimie oraz parku Cytadela w Poznaniu.

Aleksy (Alosza) Awdiejew

ur. 1940

- Posiada obywatelstwo polskie i rosyjskie. Jest aktorem, muzykiem, publicystą i językoznawcą.
- Występował w słynnym krakowskim kabarecie Piwnica pod Baranami z repertuarem rosyjskich, romskich i żydowskich ballad oraz piosenek satyrycznych.
- Zagrał m.in. w filmach Agnieszki Holland: *Europa, Europa* i *Gorączka*.

ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski

ur. 1953



- Jest duchownym katolickim, a także historykiem, publicystą, społecznikiem i poetą o ormiańskich korzeniach.
- W PRL działał w opozycji antykomunistycznej, m.in. jako kapelan podziemnej Solidarności, za co prześladowała go Służba Bezpieczeństwa.
- Jako współzałożyciel i prezes Fundacji im. Brata Alberta zajmuje się m.in. pomocą osobom z niepełnosprawnością intelektualną. Ponadto organizuje konwoje humanitarne kierowane do Czeczenii, Albanii, Ukrainy i krajów byłej Jugosławii.

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE



★ **1** Przeczytaj tekst źródłowy i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

> **Art. 21.** [...] **1a.** Do zadań publicznej radiofonii i telewizji, wynikających z realizacji misji [publicznej,] [...] należy w szczególności: [...]
> 8aj) uwzględnianie potrzeb mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym, w tym emitowanie programów informacyjnych w językach mniejszości narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym [...].
>
> **Art. 30. 1.** Tworzenie i rozpowszechnianie regionalnych programów telewizji publicznej należy do terenowych oddziałów spółki [...].
> **4a.** Powołując rady programowe oddziałów emitujących programy w językach mniejszości narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym, dyrektorzy oddziałów uwzględnią kandydatów zgłaszanych przez organizacje społeczne mniejszości narodowych i etnicznych oraz społeczności posługującej się językiem regionalnym.
>
> *Źródło: Ustawa z 29 grudnia 1992 r. o radiofonii i telewizji*, Dz.U. z 2020 r., poz. 805, tj. z późn. zm.

a) Odszukaj w dostępnych Ci źródłach informacje na temat programów telewizyjnych, których emisję zagwarantowano w zacytowanych przepisach. Wymień audycje tego typu i regionalne ośrodki telewizyjne, w których są one nadawane. Określ, do których grup mniejszościowych są kierowane te programy.

b) Obejrzyj jeden odcinek wybranego cyklicznego programu telewizyjnego, którego nadawanie uregulowano w przytoczonych przepisach. W tym celu możesz skorzystać z platformy vod.tvp.pl lub ze stron internetowych ośrodków regionalnych TVP. Napisz krótkie streszczenie obejrzanej audycji. Określ, jakie przedstawiono w niej wydarzenia i problemy z życia danej społeczności.

! **2** Przeprowadźcie dyskusję na temat kulturowych, politycznych i społecznych konsekwencji zmian w strukturze narodowościowej Polski po 1939 r. Uwzględnijcie m.in. wpływ polityki narodowościowej państwa w latach 1945–1989 na relacje między Polakami a członkami mniejszości narodowych i etnicznych. W ramach przygotowania do rozmowy zgromadźcie informacje na temat historii i teraźniejszej sytuacji wybranej mniejszości lub społeczności kaszubskiej.

Na forum klasy

3 Wyjaśnij, na czym polega – w świetle przepisów polskiego prawa – warunek dotyczący historyczności mniejszości narodowych i etnicznych.

! **4** Zapoznaj się z art. 35 *Konstytucji RP*. Następnie podaj trzy przykłady działań państwa polskiego, przez które realizuje ono wskazane postanowienia konstytucyjne.

Konstytucja RP

★ **5** Odszukaj w dostępnych Ci źródłach argumenty, na podstawie których język Kaszubów uznano za odrębny język regionalny, a językowi Ślązaków odmówiono takiego statusu. Oceń, czy zgadzasz się z takim uzasadnieniem tych decyzji.

6 Wymień po trzy prawa mniejszości narodowych w Polsce dotyczące oświaty, kultury i administracji.

7 Wytłumacz, jakie uprawnienia przysługują przedstawicielom określonych mniejszości narodowych w polskich gminach, w których wprowadzono język pomocniczy.

8 Określ, które mniejszości korzystają obecnie z prawa do posługiwania się własnym językiem jako językiem pomocniczym w gminie, a które – z prawa do stosowania dodatkowego nazewnictwa miejscowości i obiektów geograficznych.

9 Wskaż regiony Polski, w których – zgodnie z wynikami ostatniego spisu powszechnego – odsetek mieszkańców o niepolskiej tożsamości jest największy. Następnie wymień prawnie uznane mniejszości narodowe, których przedstawiciele tworzą znaczne skupiska na tych obszarach.

10 Podzielcie się na trzyosobowe zespoły, a następnie wybierzcie przedstawiciela mniejszości narodowej lub etnicznej albo grupy posługującej się językiem regionalnym, który swoją działalnością przyczynił się do wzbogacenia polskiej kultury. Przygotujcie prezentację multimedialną na temat dokonań tej postaci oraz opracujcie projekt kampanii społecznej popularyzującej jej osiągnięcia.

Projekt edukacyjny

11 Wyraź swoją opinię na temat problemu, którego dotyczy dyskusja na forum internetowym.

Wątek na forum



12 Scharakteryzuj pisemnie – na podstawie informacji z dostępnych Ci źródeł – współczesną sytuację wybranej mniejszości narodowej, mniejszości etnicznej albo grupy posługującej się językiem regionalnym. Twoja praca powinna liczyć od 2 do 3 stron w zeszycie. Uwzględnij w niej podane zagadnienia.

A. Liczebność danej społeczności i jej rozmieszczenie na terytorium Polski
B. Struktura społeczna i zawodowa przedstawicieli danej grupy mniejszościowej oraz jej położenie ekonomiczne
C. Poziom zachowania tradycji i kultury przodków
D. Prognozy demograficzne dotyczące wybranej społeczności

Podsumowanie

1 Rodzina

- **Rodzina** – grupa społeczna złożona z reguły ze spokrewnionych ze sobą osób, w której dorośli biorą odpowiedzialność za wychowanie dzieci.
- **Funkcje rodziny:** prokreacja, reprodukcja, socjalizacja (w tym wychowanie), opieka, integracja i kontrola społeczna, stratyfikacja społeczna, utrzymanie materialne.
- **Modele rodziny:** matriarchalny, patriarchalny, partnerski.
- **Typy rodziny:** pełna – niepełna, nuklearna – poszerzona, biologiczna – zrekonstruowana – zastępcza, dwupokoleniowa – wielopokoleniowa, mała – wielodzietna.

2 Wspólnoty religijne

- **Religia** – zjawisko społeczne, na które składają się doktryna (zespół wierzeń dotyczących m.in. istnienia bóstw lub jednostkowego Boga), kult (obrzędy i rytuały) oraz organizacja (grupa wyznawców o określonej strukturze).
- **Prywatyzacja religii** – zjawisko polegające na indywidualizacji wiary, która zaczyna odnosić się do osobistych doświadczeń i przekonań jednostki, a nie do dogmatów religijnych.
- **Sekularyzacja** – zespół zjawisk, działań i tendencji prowadzących do stopniowego zmniejszenia znaczenia religii w życiu społecznym.
- W 2018 r. ok. 94% Polaków deklarowało przynależność do jakiegoś wyznania. Najliczniejszą grupę stanowili katolicy – blisko 92%. Z żadnym wyznaniem nie utożsamiało się ok. 3% mieszkańców Polski.

3 Państwo

- **Państwo** – suwerenna organizacja, która sprawuje władzę nad danym terytorium i zamieszkującą je ludnością za pośrednictwem specjalnych instytucji (przede wszystkim organów państwa). Często przywoływana jest również tzw. trójelementowa definicja autorstwa G. Jellinka, zgodnie z którą państwo to pewna całość złożona z władzy, ludności i terytorium.
- **Władza państwowa** – możliwość narzucania społeczeństwu przez rządzących określonych norm postępowania oraz egzekwowanie ich przestrzegania.
- **Legitymizacja władzy** – przekonanie obywateli, że dana władza jest prawomocna i że należy się jej podporządkować. Można wyróżnić trzy typy legitymizacji: tradycyjną, charyzmatyczną i legalną.



4 Obywatelstwo

- **Obywatelstwo** – więź prawna łącząca jednostkę z państwem. Posiadanie obywatelstwa oznacza, że państwo gwarantuje danej osobie określone prawa oraz wymaga od niej wypełnienia określonych obowiązków.
- Nabycie obywatelstwa danego państwa może nastąpić:
  - z mocy prawa – przede wszystkim w momencie narodzin, zgodnie z zasadą prawa krwi lub prawa ziemi;
  - w wyniku naturalizacji – czyli decyzji wydanej przez właściwy organ na wniosek zainteresowanego.

5 Naród

- **Naród** – ukształtowana historycznie trwała wspólnota, której członkowie mają własne terytorium, język, kulturę oraz poczucie tożsamości i odrębności od innych zbiorowości, a także utrzymują własne instytucje polityczne oraz posiadają państwo albo dążą do jego utworzenia.
- Do **czynników narodotwórczych** zaliczamy: język, alfabet, terytorium (ojczyznę), więzy krwi (mit wspólnego pochodzenia), religię, wyznanie, kulturę, historię, tradycję, świadomość narodową, działania państwa i aktywność instytucji narodowych.
- **Naród polityczny a naród nowoczesny** – w narodzie politycznym jedynie wąski krąg społeczeństwa (np. arystokracja i szlachta) ma wpływ na życie polityczne kraju, natomiast w narodzie nowoczesnym udział w rządach zostaje zagwarantowany przedstawicielom wszystkich warstw społecznych (w tym np. robotnikom, chłopom).
- Koncepcje narodu nowoczesnego

Koncepcja	
polityczna	etniczno-kulturowa
Ścieżka rozwoju i jej poszczególne etapy	
„Od państwa do narodu" 1) państwo 2) wspólnota językowo-kulturowa 3) naród	„Od narodu do państwa" 1) wspólnota językowo-kulturowa 2) naród 3) państwo narodowe

6 Polityka narodowościowa

- **Asymilacja** – proces polegający na tym, że imigranci upodabniają się do większości mieszkańców danego państwa, w tym przyjmują wiele elementów ich tożsamości (np. język i kulturę).
- **Akulturacja** – proces polegający na wzajemnym oddziaływaniu na siebie i przenikaniu się dwóch różnych kultur. Jego rezultatem jest zmiana wzorców kulturowych zachowywanych przez przedstawicieli obu kultur bądź tylko jednej z nich.



7 Mniejszości narodowe i etniczne w Polsce

- Ustawowo uznane mniejszości w RP

Mniejszości narodowe	Mniejszości etniczne
Niemcy, Białorusini, Ukraińcy, Rosjanie, Litwini, Żydzi, Czesi, Słowacy, Ormianie	Romowie, Łemkowie, Tatarzy, Karaimi
Różnica	
Identyfikowanie się z narodem posiadającym własne państwo.	Nieidentyfikowanie się z narodem posiadającym własne państwo.

- **Ustawowo uznany język regionalny:** język kaszubski.

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Zadanie 1.

O pojęciu „narodu" w Konstytucji 3 maja z 1791 r.

W tekście ustawy rządowej z dnia 3 maja 1791 roku wyraz „naród" użyty został wielokrotnie i w wielu kontekstach, chociaż jej twórcy wiedzieli nie tylko o tym, że określenie „naród" przysługiwało przede wszystkim wyróżnionej w konstytucji elicie społecznej, jaką była szlachta („naród szlachecki"), lecz zwłaszcza o tym, że w „państwach Rzeczypospolitej" nie istnieje jeden naród mający te same właściwości. Ówczesna Polska, będąca tworem rozległym terytorialnie, skupiała narody oraz wiele grup narodowościowych i etnicznych o różnym stopniu świadomego związania z państwem polskim jako miejscem wspólnego pochodzenia, źródłem wspólnej kultury, wiary i języka. Polska nie była pod tym względem państwem wyjątkowym, [...] w czasach nowożytnych niemal nigdzie nie doszło do utworzenia organizmów państwowych całkowicie jednoetnicznych, składających się z osób o tej samej narodowości. [...] Akcentowanie swoistej pozycji narodu w postanowieniach konstytucji mogło mieć także jeszcze jedno znaczenie. Miało możliwość aktywizującego oddziaływania na obywatelskie zachowania nie tylko szlachty wiązanej w ustroju Polski szlacheckiej z aparatem władzy państwowej, lecz także mieszczan, warstwy, która uzyskała korzystny dla niej status obywatelski i społeczny w *Prawie o miastach z dnia 18 kwietnia 1791 r.*, której ustawa rządowa z dnia 3 maja nadała w treści art. III rangę konstytucyjną.

Źródło: W.J. Wołpiuk, *Naród jako pojęcie konstytucyjne*, „Studia Iuridica Lublinensia" 2014, nr 22, s. 371–373, studiaiuridica.umcs.pl [dostęp: 25.04.2022].

1.1. Uzasadnij stwierdzenie, że w przytoczonym tekście użyto pojęcia „naród" w znaczeniu zarówno politycznym, jak i kulturowym.

1.2. Rozstrzygnij, czy przez przyjęcie art. III Konstytucji 3 maja Rzeczpospolita skorzystała ze swojej suwerenności wewnętrznej. Odpowiedź uzasadnij.

Wskazówki

1.1. Przeczytaj tekst i podkreśl sformułowania wprost odnoszące się do problemu wskazanego w poleceniu. Przypomnij sobie informacje na temat dwóch głównych koncepcji narodu: politycznej i etniczno-kulturowej. Pamiętaj, że w koncepcji politycznej podstawowym wyznacznikiem tożsamości narodowej jest posiadanie obywatelstwa, czyli m.in. praw zapewniających możliwość aktywnego udziału w życiu politycznym. W koncepcji drugiej czynnikiem kluczowym jest świadomość wspólnoty narodowej budowana na fundamencie szeroko rozumianej kultury, obejmującej język, religię, tradycję, obyczaje i dorobek artystyczny.

Przeanalizuj zaznaczone wcześniej fragmenty tekstu. Na podstawie zawartych w nich informacji sformułuj uzasadnienie odnoszące się do stwierdzenia zawartego w poleceniu. Pamiętaj, że musisz zbudować argumenty dowodzące prawdziwości podanej tezy.

1.2. Przeczytaj polecenie, a następnie odszukaj w tekście informację o tym, jaką zmianę wprowadzała Konstytucja 3 maja w art. III. Następnie przypomnij sobie, co oznaczają dwa rodzaje suwerenności, z których korzystają niepodległe państwa. Zastanów się, czy włączenie określonej grupy ludności do grona obywateli było w większym stopniu reformą ustroju wewnętrznego państwa, czy też wyrazem zewnętrznej niezależności w relacjach z innymi państwami.

Odpowiedź

1.1. Znaczenie polityczne: W przytoczonym fragmencie tekstu użyto określenia „naród szlachecki", które odnosi się do elity społecznej państwa korzystającej z praw politycznych. Autor podkreślił również znaczenie przyznania obywatelstwa przedstawicielom mieszczaństwa – uzyskanie praw politycznych sprawiło, że mieszczanie także stali się członkami narodu.

Znaczenie kulturowe: W tekście podkreślono, że I Rzeczpospolita nie była jednolita etnicznie, a jej ludność w większości nie identyfikowała się z jednym narodem polskim o określonych właściwościach. Było to państwo, którego mieszkańcy nie posiadali jednolitej tożsamości etniczno-kulturowej wynikającej ze wspólnych pochodzenia, kultury, wiary i języka.

1.2. Rozstrzygnięcie: Tak.
Uzasadnienie: Z suwerenności wewnętrznej wynika m.in. możliwość samodzielnego kształtowania przez państwo ustroju społecznego panującego w jego granicach. Przykładem tego typu aktywności było nadanie mieszczanom statusu obywateli Rzeczypospolitej.

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

Zadanie 2.

Tekst 1. O przyczynach wybuchu powstania

Po przegranej wojnie w obronie Konstytucji 3 maja państwo polskie znalazło się w trudnej sytuacji. W wyniku drugiego rozbioru w granicach kraju pozostała już niewielka część dawnej, potężnej Rzeczypospolitej, zdana na łaskę zaborców. […] Król Stanisław August Poniatowski po przyłączeniu się do konfederacji targowickiej utracił poważanie wśród większości poddanych. […] Po przegranej wojnie polsko-rosyjskiej Kościuszko w grudniu 1792 r. wyjechał do Saksonii, gdzie […] przygotowywał plany powstania w Polsce. Sprzymierzeńcem w tej walce miała być Francja, dlatego […] prowadził w Paryżu negocjacje z francuskimi władzami rewolucyjnymi. Został bardzo dobrze przyjęty, a Zgromadzenie Narodowe uhonorowało go tytułem Obywatela Francji w uznaniu zasług na rzecz walki o wolność. […] Na wieść o buncie jednej z brygad kawalerii, niegodzącej się na redukcję wojskowych etatów, Kościuszko przybył do kraju. 24 marca 1794 r. na krakowskim rynku odczytano akt powstania, a Tadeusz Kościuszko złożył uroczystą przysięgę.

Tekst 2. Akt powstania z 1794 r.

Uwolnienie Polski od obcego żołnierza, przywrócenie i zabezpieczenie całości jej granic […], ten jest cel święty powstania naszego […]. Za powszechną więc nas wszystkich wolą stanowimy, co następuje: obieramy i uznajemy niniejszym aktem naszym Tadeusza Kościuszkę za najwyższego i jedynego Naczelnika i rządcę całego zbrojnego powstania naszego.

Źródło: kosciuszko.muzhp.pl/[...] [dostęp: 7.04.2022].

2.1. Rozstrzygnij – z uwzględnieniem koncepcji Maxa Webera – jaki charakter miała legitymizacja władzy Tadeusza Kościuszki w 1794 roku. Odpowiedź uzasadnij.

2.2. Wyjaśnij, na czym polegał interes państwa, który przemawiał za ogłoszeniem wybuchu powstania kościuszkowskiego.

Zadanie 3.

Opis 1.

[...] mniejszość [...], do której przynależność podczas przeprowadzonego w 2011 r. *Narodowego spisu powszechnego ludności i mieszkań* zadeklarowało 1 684 obywateli polskich [...]. [Pierwsze] kolonie [zamieszkiwane przez tę mniejszość], powstałe około XI w. na Rusi Kijowskiej (Lwów, Łuck, Kamieniec Podolski), weszły w skład państwa polskiego za panowania Kazimierza Wielkiego. [...] Po II wojnie światowej [członkowie tej mniejszości] z dawnych kresów południowo-wschodnich w większości repatriowali się na obecne tereny państwa polskiego. W latach 90. XX wieku na terenach Polski osiedliła się stosunkowo liczna grupa migrantów [– ich rodaków z Kaukazu] [...].

Opis 2.

[...] to najliczniejsza mniejszość [...] zamieszkująca Polskę. Podczas przeprowadzonego w 2011 r. *Narodowego spisu powszechnego ludności i mieszkań* narodowość [...] [tej mniejszości] zadeklarowało 144 238 obywateli polskich [...], w tym: w województwie opolskim – 78 157 osób [...], śląskim – 34 799 [...], warmińsko-mazurskim – 4 645 [...]. [...] Na terenie 19 gmin województwa opolskiego i 3 gmin województwa śląskiego przedstawiciele mniejszości [...] stanowią ponad 20% mieszkańców [...]. W parlamencie zasiada przedstawiciel mniejszości [...].

Źródło: *Charakterystyka mniejszości*, www.gov.pl/web/mniejszosci-narodowe-i-etniczne [dostęp: 22.04.2022].

3.1. Podaj nazwy mniejszości, których dotyczą poszczególne opisy. Następnie określ, czy są to mniejszości etniczne, czy – narodowe.

3.2. Rozstrzygnij, czy migranci wspomniani w ostatnim zdaniu opisu 1. są uznawani – zgodnie z polską *Ustawą o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym* – za członków przedstawionej grupy mniejszościowej. Odpowiedź uzasadnij.

Zadanie 4.

Fotografia



4.1. Zaznacz właściwe dokończenie zdania.

Przedstawiona na zdjęciu grupa to rodzina

A. pełna i dwupokoleniowa.
B. niepełna i wielopokoleniowa.
C. pełna i wielopokoleniowa.
D. niepełna i dwupokoleniowa.

4.2. Opisz problem życia rodzinnego ukazany na zamieszczonej fotografii.



3 Funkcjonowanie społeczeństwa

1. Rodzaje społeczeństw
2. Socjalizacja
3. Kapitał społeczny
4. Struktura społeczna
5. Przemiany społeczne w Polsce
6. Nierówności społeczne
7. Problemy społeczne w Polsce

1 Rodzaje społeczeństw

społeczeństwo | zmiana społeczna | postęp społeczny | społeczeństwo zbieracko-łowieckie | społeczeństwo nomadyczne | społeczeństwo rolnicze | społeczeństwo przemysłowe | społeczeństwo postprzemysłowe | społeczeństwa tradycyjne i nowoczesne

Rzeczywistość, w której żyjemy, została ukształtowana na skutek zmian, jakie w ciągu stuleci nastąpiły w różnych dziedzinach życia. Przeobrażenia te znacznie przyspieszyły w ciągu ostatnich dwustu lat. Nie wszędzie jednak przebiegały one w ten sam sposób. Na czym polegały te zmiany? Jakie typy społeczeństw uformowały się w ich wyniku? Jakie zjawiska wywierają decydujący wpływ na kształt współczesnych społeczeństw zachodnich?

Społeczeństwo

Pojęcie społeczeństwa potocznie kojarzy się ze zbiorowością ludzi zamieszkujących dany kraj, np. mówimy o społeczeństwie polskim czy amerykańskim. Pomimo że współcześnie to właśnie państwa są głównymi formami organizacji życia społeczeństwa, należy pamiętać, że wykształciło się ono dużo wcześniej niż struktury państwowe. Wspólnoty działające w ramach państw i narodów są tylko jego odmianami. Do grupy społeczeństw zalicza się prócz nich także:

- wspólnoty mniejsze od państwa (zbiorowości lokalne, grupy etniczne, mniejszości narodowe, warstwy społeczne, stowarzyszenia, wspólnoty parafialne, społeczności uniwersyteckie);
- zbiorowości większe od państwa (międzynarodowe korporacje, cywilizacje, federacje, wspólnoty regionalne czy kontynentalne, społeczeństwo globalne).

Aby wspólnota mogła zostać nazwana społeczeństwem, między jej członkami musi istnieć określony system zależności. Do czynników spajających taką zbiorowość należą: podobieństwo warunków życia, wspólne wzorce zachowań i normy postępowania, tradycja i kultura. Społeczeństwo jest więc wspólnotą, która zamieszkuje dane terytorium, posiada swoistą kulturę i tożsamość, wytworzyła własne instytucje oraz sieć stosunków międzyludzkich.

Zmiana społeczna

W socjologii społeczeństwo jest utożsamiane z żywym organizmem, który ciągle się rozwija i często ulega przeobrażeniom. Przekształcenia zachodzące w zbiorowości, możliwe do zaobserwowania i oceny z perspektywy czasu, nazywamy **zmianami społecznymi**. Są one stałym elementem życia społecznego. Można je zaobserwować w różnych obszarach – zmieniają się m.in. liczebność poszczególnych grup czy ruchów społecznych, funkcje pełnione przez członków społeczeństwa i odgrywane przez nich role społeczne, a także interesy, normy, idee i wartości przyjęte w danej wspólnocie i regulujące w niej relacje międzyludzkie.

Wszystkie przekształcenia wzorców kulturowych określających życie społeczne oraz struktury danej grupy lub całego społeczeństwa skutkują modyfikacją zachowań społecznych. Niektóre społeczności zmieniają się bardzo powoli (np. plemiona afrykańskie), inne – znacznie szybciej. Ich przeobrażenia mogą zostać zaplanowane (np. przez władze przeprowadzające reformy) bądź być wynikiem nieprzewidzianych wydarzeń. Przemiany społeczne przybierają – w zależności od ich intensywności i charakteru – formę **ewolucji**, przebiegającej stopniowo, powoli, według przyjętych praw, lub **rewolucji**, czyli gwałtownego

i głębokiego przekształcenia całokształtu stosunków społecznych, politycznych i gospodarczych. Na przebieg zmian społecznych wpływają takie czynniki, jak procesy demograficzne (np. migracje), zjawiska kulturowe (np. powstanie subkultury prowadzące do zmian obyczajowych w społeczeństwie), postęp naukowy i techniczny (np. upowszechnienie się wynalazków zmieniających styl życia ludności, takich jak elektryczność czy samochody).

Rozwój i postęp społeczny

Do zmiany społecznej prowadzi **proces społeczny**. Jest to ciąg następujących po sobie zdarzeń, nazywanych fazami lub etapami. Procesy mogą być cykliczne, powtarzalne (kiedy po pewnym czasie sytuacja wraca do stanu początkowego), lub mieć charakter kierunkowy, nieodwracalny (gdy każdy z etapów jest odmienny od pozostałych, a każda kolejna faza zmierza do poprawy albo pogorszenia stanu wyjściowego). Rodzajem procesu kierunkowego jest **rozwój społeczny**. W jego ramach podnosi się poziom jednego z czynników wpływających na życie społeczne, np. jeśli rośnie liczba ludności, mówimy o rozwoju demograficznym.

Aby daną zmianę można było uznać za **postęp społeczny**, musi ona być sprawiedliwa, poprawiać sytuację zbiorowości i sprzyjać realizacji ważnych dla niej celów. Konieczne jest także, by zjawisko to zyskało akceptację ogółu, ponieważ jego uznanie za postęp zależy od przyjętych we wspólnocie wartości. Zanim jednak do tego dojdzie, wiedza o określonej zmianie musi rozpowszechnić się w danej społeczności. Przeciwieństwem postępu jest **regres**, czyli stagnacja lub powrót do pierwotnego stanu, uznawanego za gorszy.

Czy wiesz, że...

Równolegle do postępu społecznego przebiega postęp techniczny. Oznacza on rozwój technologii stosowanych w produkcji, w tym udoskonalanie maszyn, urządzeń i narzędzi. Proces ten pozwala na coraz efektywniejsze wykorzystywanie dostępnych zasobów.

Typy społeczeństw

Kiedy w dowolnej encyklopedii wyszukamy hasło „społeczeństwo", w definicji napotkamy takie terminy, jak „społeczeństwo tradycyjne", „społeczeństwo nowoczesne", „społeczeństwo feudalne", „społeczeństwo przemysłowe", „społeczeństwo masowe". Każde z tych pojęć oznacza określony typ zbiorowości ludzkich, który jest wyodrębniany ze względu na pewne ważne cechy.

Jedna z najczęściej stosowanych klasyfikacji uwzględnia sposoby, dzięki którym ludzie zdobywają środki do życia. Zgodnie z tym podziałem można wyróżnić społeczeństwa:

- **zbieracko-łowieckie** (pierwotne),
- **nomadyczne** (pasterskie),
- **rolnicze**,
- **przemysłowe** (industrialne),
- **postprzemysłowe** (postindustrialne).

Typy te pojawiały się kolejno w następujących po sobie okresach dziejów ludzkości (zob. schemat na s. 118–119). Większość z nich funkcjonuje także we współczesnym świecie.

Inna popularna klasyfikacja jest stosowana przez socjologów dzielących społeczeństwa na **nowoczesne**, ukształtowane w wyniku głębokich przeobrażeń zapoczątkowanych w XIX w., oraz **tradycyjne**, istniejące w okresach wcześniejszych lub takie, w których zmiany z XIX w. nie nastąpiły.

Przykład

Społeczeństwo aktywne

Jeśli społeczeństwo wykazuje zdolność do przekształceń i samodoskonalenia, określa się je jako aktywne lub postępowe. Tworzone jest przez jednostki kreatywne, niezależne, poszukujące wiedzy, np. przez reformatorów, polityków, działaczy, ideologów, intelektualistów. Rozwojowi tego rodzaju zbiorowości sprzyjają pluralizm i otwartość struktur społecznych oraz tolerancja. Przeciwieństwem społeczeństwa aktywnego jest społeczeństwo pasywne, w którym dominuje stagnacja.

Jak zmieniały się społeczeństwa?

Najstarszy typ społeczeństwa – społeczeństwo zbieracko-łowieckie – ukształtował się najprawdopodobniej ok. 35 tys. lat temu. Następujące po sobie modele życia społecznego pojawiały się po opanowaniu przez człowieka nowych umiejętności oraz wskutek jego kolejnych odkryć, dzięki którym był możliwy rozwój rolnictwa (ok. 10 tys. lat p.n.e.) i przemysłu (XVIII/XIX w.).



Społeczeństwa zbieracko-łowieckie (pierwotne)

W społeczeństwach pierwotnych gospodarka opiera się na **zbieraniu** dziko rosnących roślin i **polowaniu** na zwierzynę. Ludzie, którzy prowadzą zbieracko-łowiecki tryb życia, nie zamieszkują na stałe danego terytorium – często przemieszczają się w poszukiwaniu pożywienia. Ich wędrówki są uzależnione od cyklu pór roku i zmian zachodzących w przyrodzie – m.in. od migracji stad dzikich zwierząt.

Wspólnoty zbieraczy i łowców mają zazwyczaj **niewielką liczebność**, są bowiem w stanie zdobyć i zmagazynować ograniczoną ilość żywności. Ich organizacja społeczna wynika ze związków rodzinnych łączących poszczególnych członków – relacje te opierają się na wspólnym pochodzeniu i pokrewieństwie. Obowiązujący w takich zbiorowościach podział pracy uwzględnia przede wszystkim zróżnicowanie wiekowe i płciowe – mężczyźni i kobiety mają przypisane stałe role społeczne.

Przypuszcza się, że zbieracko-łowiecki tryb życia jest najstarszym modelem funkcjonowania społeczeństwa. Mała liczba wspólnot tego typu funkcjonuje do dziś, przede wszystkim w niektórych częściach Afryki, Australii i Ameryki Południowej.

Przykład

Buszmeni

Zbieracko-łowiecki tryb życia prowadzi część Buszmenów, którzy zamieszkują niezbyt urodzajne tereny w południowej części Afryki. Są oni uznawani za jeden z najstarszych ludów świata. Żyją w niewielkich społecznościach (złożonych z kilku rodzin), które nieustannie się przemieszczają. Łowiectwem zajmują się mężczyźni, natomiast zbieractwem – kobiety. Niektóre używane przez ten lud narzędzia niemal nie zmieniły się przez tysiące lat. Buszmeni tworzą również sztukę w formie malowanych lub rytych na skałach obrazów, które najczęściej przedstawiają wizerunki zwierząt oraz sceny o tematyce myśliwskiej lub zbierackiej.





Społeczeństwa nomadyczne (pasterskie)

Zbiorowości pasterskie składają się z ludzi prowadzących **wędrowny tryb życia**, zwanych nomadami. Przemieszczają się oni w poszukiwaniu pastwisk, na których mogliby wypasać należące do nich stada zwierząt. Podobnie jak u łowców i zbieraczy, ich migracje są spowodowane cyklem życia przyrody.

Społeczeństwa te są liczniejsze niż społeczeństwa pierwotne. Podczas wędrówki często dzielą się na mniejsze grupy, aby skuteczniej poszukiwać terenów zdatnych do czasowego pobytu. Tak samo jak wśród ludów zbieracko-łowieckich, organizacja społeczna opiera się w nich na związkach rodzinnych i pokrewieństwie.

W zbiorowościach pasterskich obowiązuje także tradycyjny podział na zajęcia kobiece i męskie. Współcześnie tego typu wspólnoty występują przede wszystkim na obszarze Afryki i w Azji Środkowej.

Czy wiesz, że...

Ciekawym przykładem społeczeństwa nomadycznego była niegdyś wspólnota Romów. Jej członkowie przez długi czas starali się zachować wędrowny tryb życia, choć byli związani ekonomicznie z mieszkańcami państw, w których przebywali, m.in. świadczyli na ich rzecz określone usługi i prowadzili z nimi wymianę handlową. Po II wojnie światowej władze wielu państw zmusiły Romów do osiedlenia się na stałe w wybranych miejscach.

Przykład

Nomadzi w Mongolii

Wędrowny tryb życia prowadzi duża część mieszkańców Mongolii – państwa w Azji. Podstawą ich utrzymania jest hodowla koni, bydła, owiec i kóz. Konieczność częstych – zazwyczaj kilku w roku – zmian miejsca pobytu wynika z trudnych warunków naturalnych: większą część kraju pokrywa ubogi w roślinność step. Mongołowie tworzą auły – społeczności obejmujące pewną liczbę spokrewnionych ze sobą rodzin, które wspólnie wypasają stada. Mieszkają w przenośnych namiotach – jurtach.



Społeczeństwa rolnicze

Dla członków społeczeństwa rolniczego głównymi źródłami utrzymania są **uprawa roślin** i **hodowla zwierząt**. W związku z tym większość z nich mieszka na wsi.

Narodziny rolnictwa, datowane na ok. 10 tys. lat p.n.e., były jednym z przełomowych wydarzeń w dziejach ludzkości. Dzięki opanowaniu umiejętności uprawy ziemi ludzie mogli zaprzestać wędrówek w poszukiwaniu jedzenia i przejść do **osiadłego trybu życia**.

Stałe zamieszkiwanie na wybranym obszarze pozwalało na magazynowanie większych zapasów pożywienia. Dzięki temu ludzie zajmujący się rolnictwem mogli przebywać w jednym miejscu dłużej, a nawet byli do tego zmuszeni, ponieważ uprawa wymagała wieloletniej pielęgnacji ziemi na danym terenie. Zaczęli więc zakładać trwałe siedziby, co sprzyjało powstawaniu stabilniejszych wspólnot. Narodziny rolnictwa doprowadziły zatem do powstania pierwszych stałych osad, a także umożliwiły rozwój cywilizacji i techniki oraz wykształcenie się bardziej skomplikowanych form życia społecznego: **relacji feudalnych** (w ramach których większość ludności pracowała dla właścicieli ziemskich) oraz **państw**.

Charakter rolniczy miały m.in. społeczeństwa europejskie w epokach poprzedzających upowszechnienie się przemysłu. Współcześnie zbiorowości, w których głównym zajęciem ludności jest uprawa roli, występują głównie w Afryce, Ameryce Łacińskiej i Azji.

Społeczeństwa przemysłowe (industrialne)

Społeczeństwo przemysłowe ukształtowało się w wyniku procesu **industrializacji** zwanego **rewolucją przemysłową**. Rozpoczął się on w Europie w XVIII w. Wynalezienie i upowszechnienie silnika parowego zmieniło metody produkcji i doprowadziło do mechanizacji. Produkty codziennego użytku wytwarzano w fabrykach, a nie – jak w społeczeństwach rolniczych – w warsztatach rzemieślniczych lub manufakturach (zakładach wykorzystujących pracę ręczną). Industrializacja przebiegała w kilku fazach. Najwcześniej rozwinęły się przemysł włókienniczy, hutnictwo, górnictwo i transport kolejowy. Ten etap nazwano **pierwszą rewolucją przemysłową**.

Pod koniec XIX w. rozpoczęła się **druga rewolucja przemysłowa**. Zasilanie elektryczne wyparło silniki parowe, a linie produkcyjne zaczęły wytwarzać towary w dużych ilościach. Nastąpił rozwój przemysłu chemicznego i maszynowego oraz motoryzacji i energetyki. Wokół fabryk zaczęły wówczas powstawać wielkie osiedla i miasta przemysłowe, w których mieszkali **robotnicy**. Doszło do masowej migracji ze wsi do miast, w których ustaliły się relacje społeczne oparte na umowie, wymianie handlowej i sprzedaży pracy – odmienne od relacji feudalnych, związanych z ziemią, tradycją i podziałem na stany. Pojawiły się nowe grupy zawodowe, m.in. robotnicy, inżynierowie, specjaliści świadczący różnorodne usługi.

Przykład

Społeczeństwo Bhutanu

Charakter rolniczy ma społeczeństwo Bhutanu – państwa położonego w Azji, w Himalajach. Z rolnictwa utrzymuje się ok. 80% jego mieszkańców. Większość tamtejszych gospodarstw jest niewielka – ich powierzchnia nie przekracza na ogół dwóch hektarów. Rolnicy uprawiają głównie ryż i kukurydzę na własne potrzeby. Charakterystyczne dla rolnictwa w Bhutanie jest wykorzystywanie tradycyjnych metod gospodarowania – praca na roli jest tam zmechanizowana w bardzo małym stopniu.



Następstwa rewolucji przemysłowej

Skutki pozytywne

- Wzrosła ilość dostępnych dóbr i usług oraz spadła ich cena.
- Podniósł się poziom życia ludności.
- Stopniowo polepszyły się warunki sanitarne i mieszkaniowe.
- Nastąpił rozwój medycyny i służby zdrowia, co przyczyniło się do zwiększenia średniej długości życia.
- Zaczęły działać związki zawodowe dbające o interesy robotników, a w życiu politycznym w wielu krajach rozpoczął się proces demokratyzacji.

Skutki negatywne

- W początkowej fazie rewolucji przemysłowej duża część społeczeństwa nie mogła korzystać z jej pozytywnych osiągnięć.
- Intensywne uprzemysłowienie wielu krajów spowodowało dewastację środowiska: wycinkę lasów, zanieczyszczenie powietrza (smog), wód, gleb.
- Duża mobilność ludności doprowadziła do rozpadu wielu społeczności lokalnych.
- Rywalizacja w przemyśle wywołała wzrost napięć politycznych między państwami.

Społeczeństwa postprzemysłowe (postindustrialne)

Społeczeństwa postindustrialne ukształtowały się w wyniku gwałtownego postępu naukowego i technologicznego oraz przemian społecznych, które nastąpiły w XX w. W drugiej połowie tego stulecia w najbardziej rozwiniętych państwach rozpoczęła się **trzecia rewolucja przemysłowa**, która polegała na automatyzacji i komputeryzacji produkcji oraz rozwoju telekomunikacji. Komputery i roboty zaczęły wykonywać wiele czynności, które dotychczas wymagały udziału człowieka. W wyniku tego zatrudnienie w przemyśle znacznie się zmniejszyło. Większość ludzi przeszła do **sektora usług**, obejmującego m.in. handel, transport, bankowość, komunikację, turystykę i edukację. Stał się on dominującym działem gospodarki. Wraz z jego rozrostem zwiększyło się zapotrzebowanie na pracowników wykwalifikowanych w konkretnych dziedzinach – stali się oni ważną grupą zawodową. W związku z tym nastąpił rozwój szkół wyższych kształcących przyszłych specjalistów.

Dalsze zmiany w funkcjonowaniu społeczeństw postprzemysłowych nastąpiły na przełomie XX i XXI w. w związku z upowszechnieniem się internetu i technologii informatycznych. Ich zastosowanie w gospodarce zapoczątkowało **czwartą rewolucję przemysłową**. W jej ramach zaczęły się kształtować m.in. **przemysł 4.0**, w którym w procesie produkcji systemy informatyczne i maszyny działają w sposób autonomiczny, czyli niemal bez udziału człowieka, oraz tzw. **internet rzeczy**, czyli sieć urządzeń (np. smartfonów, sprzętu RTV i AGD) podłączonych do internetu i komunikujących się między sobą. Wraz z upowszechnieniem się technologii informatycznych obok trzech tradycyjnych sektorów gospodarki – rolnictwa, przemysłu i usług – zaczęto wyróżniać także sektor IT [czyt. aj ti], obejmujący produkcję sprzętu komputerowego i oprogramowania.

W stosunku do społeczeństw postindustrialnych używa się także takich określeń, jak „informacyjne", „masowe", co ma wskazywać na cechy, które wyróżniają zbiorowości tego typu.

Czy wiesz, że...
Pierwsza automatyczna taśma produkcyjna została wprowadzona w fabryce koncernu samochodowego Ford w Stanach Zjednoczonych – maszyny odciążyły pracowników i przyspieszyły produkcję. Amerykańska innowacja zapoczątkowała epokę produkcji masowej.

Etapy rewolucji przemysłowej



Cechy współczesnych społeczeństw

Społeczeństwo otwarte

Jego członkowie korzystają z szerokiego zakresu wolności. Samodzielnie decydują o własnym życiu i ponoszą konsekwencje swoich wyborów. W społeczeństwie tym dominują postawy tolerancji i poszanowania dla różnorodności. Sprawujący władzę odpowiadają za swoje decyzje przed obywatelami. Cechą społeczeństwa otwartego jest również ruchliwość społeczna, czyli możliwość awansu zawodowego i społecznego dla wszystkich jego członków.



Społeczeństwo informacyjne

Najważniejsza jest dla niego dziedzina gospodarki obejmująca tworzenie, przetwarzanie i wymianę informacji, które jego członkowie uważają za szczególną wartość, cenniejszą niż dobra materialne. W tym rodzaju społeczeństwa funkcjonują wysoko rozwinięte sektory szkolnictwa i usług. Na rynku pracy najbardziej poszukuje się kompetencji związanych z obsługą systemów komputerowych, np. z programowaniem. Ludzie powszechnie używają nowoczesnych środków komunikacji.



Społeczeństwo konsumpcyjne

Zaczęło funkcjonować po upowszechnieniu się kultury i produkcji masowej oraz na skutek zmian w strukturze społecznej i zatarcia się różnic między klasami społecznymi. Ważnym aspektem aktywności jego członków jest konsumpcja. Korzystanie przez ludzi z określonych produktów i usług ma na celu nie tylko jak najpełniejsze zaspokojenie ich potrzeb, lecz także poinformowanie innych o zajmowanej pozycji społecznej (np. podkreślenie majętności danej osoby). Konsumpcja ma też ważne znaczenie dla państwa, m.in. przyczynia się do jego rozwoju gospodarczego. Jej negatywnym aspektem jest to, że prowadzi do wyczerpywania się zasobów naturalnych i zanieczyszczenia środowiska.



Społeczeństwo masowe

Dochodzi w nim do zatarcia różnic między ludźmi – biernymi odbiorcami kultury popularnej. Tracą oni indywidualność: podobnie myślą i się zachowują, mają zbliżone gusta. Najbardziej rozpowszechnione wzorce są członkom tego społeczeństwa narzucane przez media, których przekaz często jest pozbawiony głębszych treści. Dominującymi postawami stają się konformizm i konsumpcjonizm. Wypierają one przywiązanie do tradycyjnych wartości i norm.



Społeczeństwa tradycyjne

Członkowie tego typu społeczeństw korzystają z najstarszych sposobów gospodarowania – zajmują się rolnictwem, zbieractwem, łowiectwem. Zdecydowana większość z nich **mieszka na wsi**, gdzie tworzy wspólnoty oparte na silnych więziach międzyludzkich (zob. przykład).

Podział pracy w społeczeństwie tradycyjnym nie jest skomplikowany – uwzględnia zróżnicowanie płciowe i wiek. Kobiety zajmują się sprawami rodzinnymi, domowymi: przygotowaniem posiłków, opieką nad dziećmi, utrzymaniem porządku oraz tradycyjnym rzemiosłem żeńskim (np. tkactwem). Mężczyźni polują lub uprawiają ziemię, zdobywają środki niezbędne do utrzymania rodziny, wykonują zajęcia postrzegane jako prace męskie (np. kowalstwo, stolarstwo).

Przedstawiciele społeczeństwa tradycyjnego pielęgnują zwyczaje przekazywane z pokolenia na pokolenie. Ważnym elementem życia zbiorowego jest dla nich **religia**, która określa dominujące wzory myślenia i postępowania. W społecznościach tradycyjnych często obowiązuje **hierarchia patriarchalna** – główne role odgrywają w nich mężczyźni o największym życiowym doświadczeniu.

Społeczeństwa nowoczesne

Są one często stawiane w opozycji do społeczeństw tradycyjnych. Większość ich członków **żyje** i **pracuje w miastach**. Społeczeństwa nowoczesne są bardzo zróżnicowane wewnętrznie: składają się z wielu podgrup odmiennych pod względem ekonomicznym i światopoglądowym. Ponadto w zbiorowościach tego typu obowiązuje skomplikowany podział pracy.

Ogromną rolę w życiu nowoczesnych społeczeństw odgrywają technologie informatyczne i komunikacyjne: internet i zaawansowane urządzenia elektroniczne dają ludziom wiele nowych możliwości porozumiewania się i zarabiania. Nowoczesna gospodarka opiera się na zautomatyzowanym przemyśle i międzynarodowym handlu. Jej istotnym działem jest sektor IT.

W społeczeństwie nowoczesnym podważone zostają reguły, wzorce postępowania i hierarchie, które obowiązywały na wcześniejszym etapie rozwoju zbiorowości. Szybkie zmiany społeczne i technologiczne powodują, że zmniejsza się znaczenie doświadczenia i wiedzy osób starszych, ważne stają się natomiast umiejętności zdobywane przez ludzi młodych. Istotną funkcję w procesie kształtowania się tożsamości, wiedzy i poglądów współczesnego człowieka pełnią **środki masowego przekazu** i kultura popularna.

Przykład

Tradycyjna społeczność wiejska

W społeczeństwach rolniczych mieszkańcy poszczególnych wsi tworzą tzw. tradycyjne społeczności wiejskie. Zbiorowości te są zamknięte. Ich członkowie mają silne poczucie wspólnoty i odrębności od reszty świata. Niezwykle ważny w ich myśleniu jest podział na „swoich" i „obcych". Istotną rolę odgrywają relacje rodzinne i sąsiedzkie. Sąsiedzi udzielają sobie pomocy – często spotykają się, aby wspólnie wykonywać pewne prace. Dużą wagę przywiązuje się do przestrzegania utrwalonych przez pokolenia zasad postępowania. W związku z tym we wspólnotach wiejskich funkcjonuje silna nieformalna kontrola społeczna.



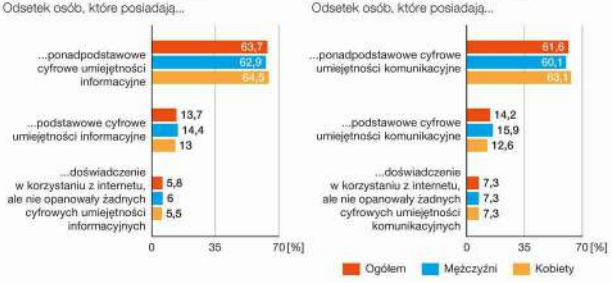
Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Zapoznaj się z wykresami i wykonaj polecenia.

Praca z wykresem

Poziom umiejętności cyfrowych w społeczeństwie polskim w 2020 r.



* m.in. działania na plikach i folderach, korzystanie z usług e-administracji, wyszukiwanie różnego rodzaju informacji

** m.in. korzystanie z poczty internetowej i serwisów społecznościowych, umieszczanie w sieci własnych treści

Źródło: Społeczeństwo informacyjne w Polsce w 2020 r., GUS, Warszawa–Szczecin 2020, s. 158–159, stat.gov.pl [dostęp: 01.04.2022].

a) Wskaż zdanie prawdziwe.

A Wśród mężczyzn odnotowano większy odsetek osób o ponadpodstawowych cyfrowych umiejętnościach komunikacyjnych niż wśród kobiet.

B Z wykresów wynika, że jakiekolwiek doświadczenie w korzystaniu z internetu posiada ponad 90% respondentów.

C W badanej grupie poziom cyfrowych kompetencji informacyjnych okazał się wyższy niż poziom cyfrowych umiejętności komunikacyjnych.

b) Odpowiedz, czy – Twoim zdaniem – polskie społeczeństwo ma charakter społeczeństwa informacyjnego. Uzasadnij swoją opinię, odwołując się do przedstawionych danych oraz do własnej wiedzy.

! 2 Scharakteryzuj relacje międzyludzkie w społeczeństwie nowoczesnym. Porównaj je ze stosunkami panującymi w społeczeństwie tradycyjnym.

★ 3 Społeczeństwo konsumpcyjne ma wielu krytyków. Wskazują oni m.in. na to, że w tego typu zbiorowości nabywanie dóbr i usług oraz rozrywka stają się najważniejszymi wartościami, a postawy i zachowania konsumpcyjne przenikają do wszystkich sfer ludzkiego życia. Czy zgadzasz się z takimi opiniami? Uzasadnij swoje zdanie, odwołując się do przykładów z różnych obszarów – związanych np. z wypoczynkiem, kulturą, zdrowiem czy relacjami rodzinnymi i przyjacielskimi.

! 4 Wymień główne cechy społeczeństw zbieracko-łowieckiego, nomadycznego i rolniczego. Następnie scharakteryzuj współczesną społeczność z wybranej grupy.

5 Przeprowadźcie w klasie dyskusję na temat tego, który typ społeczeństwa – zbieracko-łowiecki czy rolniczy – w większym stopniu zaspokaja ludzką potrzebę bezpieczeństwa. **Na forum klasy**

! 6 Scharakteryzuj poszczególne etapy rewolucji przemysłowej. Przytocz przykłady ilustrujące, jak zmiany zachodzące w każdym z tych okresów wpłynęły na funkcjonowanie społeczeństw. Następnie wskaż główne różnice między społeczeństwami przemysłowym i poprzemysłowym.

7 Wymień przykłady pozytywnego i negatywnego wpływu, jaki wywierają na człowieka zjawiska charakterystyczne dla społeczeństwa informacyjnego. Oceń, czy życie w tego typu zbiorowości można uznać za korzystne dla jednostki. Uzasadnij swoje stanowisko.

*** 8** Przeczytaj tekst źródłowy i wykonaj polecenia. **Praca z tekstem źródłowym**

Jak głęboko każde społeczeństwo uwikłane jest w wielowymiarową i trwającą w czasie zmianę, socjologowie w pełni uświadomili sobie […] dopiero w ostatnich latach. Przykładem jest praca Piotra Sztompki *Socjologia zmiany społecznej* z 1993 roku, w której autor stwierdza: „Badanie zmiany społecznej jest jądrem socjologii. Być może cała socjologia dotyczy zmiany". Posiłkował się w tym miejscu ustaleniami Neila J. Smelsera: „Zmiana jest cechą rzeczywistości społecznej na tyle oczywistą, że od jakichkolwiek pojęć społeczna teoria naukowa by się nie zaczynała, musi się ona nią prędzej czy później zająć". […]

Piotr Sztompka przez pojęcie zmiany społecznej rozumie różnicę między stanem całości społecznej (np. grupy) bądź stanem systemu prawno-instytucjonalnego (np. organizacji) w jednym (wcześniejszym) momencie czasowym i stanem tej samej całości bądź systemu w innym (późniejszym) momencie czasowym. Autor wskazuje na pięć najważniejszych zbitek sytuacyjnych mogących wywoływać zmianę społeczną, […] być jej źródłem, inspiracją, przyczyną, a finalnie – skutkiem. W takim rozumieniu zmiany nie zachodzą w oderwaniu, lecz odwrotnie – wiążą się ze sobą, zachodzą na siebie i […] pociągają za sobą inne. […] Różne są natomiast konsekwencje społeczne jakościowo odmiennych zmian. Po pierwsze, mogą to być procesy integracji społecznej i związanego z nimi przystosowania społecznego – scalania i konstrukcji, co przyczynia się do trwałości i stabilności społeczeństw; po drugie, mogą to być procesy dyfuzji – wymiana, przejmowanie i scalanie nowych różnorodnych wartości przez całości społeczne, co przyczynia się do ich jakościowego rozwoju; po trzecie, mogą to być procesy dezintegracji społecznej i związanego z nimi nieprzystosowania społecznego – rozbicia i destrukcji, co przyczynia się do czasowego przynajmniej zakłócenia równowagi […] społecznej.

Źródło: A. Sosnowski, *Wyznaczniki przemian życia społecznego. Zmiana społeczna, konflikt społeczny, stereotypy, tożsamość, transformacja, lokalność, młodzież*, Olsztyn 2016, s. 36–37, 38–39.

a) Wymień trzy potencjalne konsekwencje wynikające ze zmiany w życiu społecznym.

b) Rozważ, czy zgadzasz się ze stwierdzeniem podkreślonym w tekście. Uzasadnij swoje stanowisko.

2 Socjalizacja

socjalizacja pierwotna | socjalizacja wtórna | instytucje socjalizacji | socjalizacja odwrócona | resocjalizacja

Już w momencie narodzin człowiek staje się członkiem społeczeństwa. Aby jednak mógł w pełni uczestniczyć w różnych sferach życia zbiorowego, musi nie tylko opanować pewne umiejętności, np. językowe, lecz także przyswoić sobie określone reguły postępowania – krótko mówiąc, musi przejść socjalizację. Na czym ona polega? Kto i co w największym stopniu nas kształtuje?

Czym jest socjalizacja?

Socjalizacja to proces polegający na wprowadzaniu jednostki w życie społeczne oraz na przygotowywaniu jej do odgrywania określonych ról w zbiorowości. Dana osoba stopniowo nabywa umiejętności konieczne do funkcjonowania wśród ludzi i w poszczególnych grupach. Poznaje zwyczaje typowe dla danej kultury oraz reguły myślenia i postępowania obowiązujące w jej otoczeniu, np. w domu, szkole lub miejscu pracy. Dzięki kontaktom społecznym kształtują się także system wartości każdego człowieka oraz jego osobowość i tożsamość. Rozwój tych elementów jest jednak zależny nie tylko od relacji jednostki z otoczeniem, lecz także od jej indywidualnych predyspozycji. Socjalizacja trwa przez całe życie, a jej efektem jest **uspołecznienie** – przystosowanie się człowieka do życia we wspólnocie zgodnie z obowiązującymi w niej normami. Proces socjalizacji dzieli się na dwa etapy: socjalizację pierwotną i socjalizację wtórną.

Socjalizacja pierwotna

Konstytucja RP: art. 40, 48

Ten początkowy etap przygotowania do życia w społeczeństwie ma dla człowieka kluczowe znaczenie. Dokonuje się w dzieciństwie w grupach pierwotnych, przede wszystkim w rodzinie. Przebieg tego procesu zostaje jednostce narzucony – zależy nie od jej decyzji, lecz od tego, w jakim środowisku przyszła ona na świat i jakie obowiązują w nim reguły.

Fundamentem socjalizacji pierwotnej staje się więź emocjonalna z tzw. **znaczącymi innymi** (np. z rodzicami), których dziecko

Jak przebiega rozwój umysłowy dziecka?

Szwajcarski psycholog Jean Piaget [czyt.: żą piażе] na podstawie obserwacji dzieci w różnym wieku wyodrębnił 4 fazy rozwoju.

Faza sensomotoryczna (do 2 roku życia)	Faza przedoperacyjna (od 2 do 7 roku życia)	Faza operacji konkretnych (od 7 do 11 roku życia)	Faza operacji formalnych (od 12 roku życia)
Dziecko uczy się przez zmysły – dzięki dotykaniu, obserwowaniu i słuchaniu. Jego doświadczenia ograniczają się do bezpośrednich, fizycznych kontaktów z otoczeniem.	Dziecko zdobywa umiejętność posługiwania się językiem i symbolami. Trudności sprawia mu jednak zrozumienie, że inne osoby postrzegają rzeczywistość z innej niż ono perspektywy.	Dziecko uczy się logicznie myśleć i rozpoznaje związki łączące zjawiska i wydarzenia. Zaczyna rozumieć, że różni ludzie mogą rozpatrywać sprawy z odmiennych punktów widzenia.	Dziecko zaczyna myśleć abstrakcyjnie – potrafi sobie wyobrazić miejsca, w których nigdy nie było, i sytuacje, w których nie uczestniczyło. Uznaje odmienność perspektyw innych ludzi.

rozpoznaje i z którymi się identyfikuje. To oni stanowią dla niego najważniejsze punkty odniesienia – poznaje ono świat przez pryzmat ich działań, poglądów i doświadczeń.

W dzieciństwie człowiek zaczyna pojmować siebie jako wykonawcę ról i dostrzegać własną odrębność od innych osób. Opanowuje też podstawowe umiejętności, które umożliwiają mu dalszy rozwój, m.in. zaczyna chodzić i mówić. Dzięki przyswojeniu sobie **języka** dziecko może nie tylko porozumiewać się z innymi ludźmi, lecz także pojmować wydarzenia i zjawiska z otaczającego je świata. Jeżeli poznawany przez nie język jest bogaty w słownictwo i rozwinięty gramatycznie, lepiej rozumie ono sytuacje społeczne, w których uczestniczy lub które obserwuje.

Obok języka podstawowym czynnikiem, który umożliwia socjalizację, jest naśladownictwo. Przykładowo, podczas zabawy w sklep dzieci odtwarzają zachowania dorosłych wynikające z określonych ról społecznych. Dzięki umiejętnościom i wiedzy nabytym w trakcie socjalizacji pierwotnej jednostka wchodzi w fazę socjalizacji wtórnej, czyli rozpoczyna kolejny etap życia społecznego.

Czy wiesz, że...

Na znaczenie socjalizacji w życiu człowieka jako pierwszy zwrócił uwagę francuski socjolog i filozof Émile Durkheim [czyt.: emil diurkiem]. Badacz twierdził, że każda jednostka jest z natury aspołeczna i egoistyczna. Dopiero przejście procesu socjalizacji – czyli przyswojenie określonych norm i akceptacja mechanizmów przymusu – czyni ją zdolną do życia w grupie. Durkheim dowiódł zatem, że socjalizacja jest niezbędna dla istnienia społeczeństwa.

Socjalizacja wtórna

Ta faza rozpoczyna się w wieku dorosłym i trwa do końca życia jednostki. Stanowi kontynuację rozwoju człowieka i towarzyszących temu przemian osobowości. Przebiega podobnie do procesu socjalizacji pierwotnej, jednak z tą różnicą, że dana osoba zaczyna utożsamiać się już nie tylko ze swoim najbliższym otoczeniem – jak na pierwszym etapie – lecz także z całym społeczeństwem, czyli z tzw. **uogólnionym innym**. W tym okresie jednostka wychodzi poza sferę rodzinną, przyjmuje nowe role społeczne, uczy się uznawania instytucji społecznych.

Kolejną cechą wyróżniającą socjalizację wtórną jest opcjonalność. Oznacza to, że dana osoba ma możliwość wyboru swojego otoczenia, np. może rozpocząć studia, zmienić miejsce pracy lub styl życia albo się przeprowadzić. Może również odmówić uczestnictwa w formach socjalizacji wtórnej, które są sprzeczne z wartościami wyniesionymi z grupy pierwotnej.

Szczególnie ważna jest socjalizacja wtórna związana z wykonywaniem określonej pracy. Wymaga ona od jednostki przyjęcia wartości i norm postępowania obowiązujących w danym środowisku zawodowym. Na przykład adwokat broniący w sądzie osoby oskarżonej o przestępstwo prywatnie może uznawać ją za winną, jednak jego służbowym obowiązkiem jest działanie w interesie tego człowieka, m.in. przez nieujawnianie informacji, które mogłyby wskazywać na jego winę.

Przykład

Konformizm jako efekt socjalizacji

Dostosowaniu się do wymogów socjalizacji sprzyja przyjęcie postawy konformistycznej. Choć zazwyczaj nie jest to w pełni uświadomione, konformizm bywa sposobem na uniknięcie nieprzyjemności ze strony otoczenia społecznego. Na negatywne przeżycia szczególnie narażone są jednostki wzbudzające kontrowersje swoimi poglądami lub zachowaniem. Aby temu zapobiec, część osób woli podporządkować się panującym w ich środowisku zwyczajom i obowiązującym normom niż bronić swojej odmienności i wyjaśniać jej przyczyny. Na przykład duża grupa ludzi często korzysta z popularnych serwisów społecznościowych, ponieważ uważa, że dzięki takiemu postępowaniu nie będzie się wyróżniać na tle większości.

Socjalizacja wczoraj i dziś

W przeszłości główną rolę w procesie socjalizacji odgrywała **rodzina**. Zwykle była to rodzina wielopokoleniowa, którą tworzyli dziadkowie, ich dorosłe dzieci z małżonkami oraz wnuki. Poza nią niewiele instytucji wpływało na przebieg socjalizacji – należały do nich **Kościoły i inne wspólnoty religijne**, a w miastach także **cechy rzemieślnicze** i **bractwa**, skupiające najczęściej osoby wykonujące ten sam zawód.

W epoce przemysłowej, czyli w XIX i XX w., stopniowo wprowadzano powszechny obowiązek edukacji dzieci i młodzieży, dlatego bardzo istotną funkcję socjalizującą zaczęła pełnić **szkoła**. Instytucją ważną w procesie socjalizacji wtórnej stał się wówczas także **zakład pracy**.

Współcześnie znaczącą rolę odgrywają **środki masowego przekazu**, czyli media: radio, telewizja i internet. Nie tylko dostarczają one ludziom informacji, lecz także kształtują ich opinie, postawy i zachowania. Dużą siłę oddziaływania ma zwłaszcza internet, którego użytkownicy tworzą trwałe wirtualne społeczności i mają łatwy dostęp do bogactwa treści. Należy jednak pamiętać, że w wielu sprawach różne media prezentują bardzo odmienne, często wykluczające się punkty widzenia. Dlatego odbiorca powinien krytycznie podchodzić do przekazywanych przez nie wiadomości.

Od kilkudziesięciu lat coraz większą rolę w socjalizacji młodzieży odgrywają **grupy rówieśnicze**. Obowiązujące w nich wartości i normy niekiedy są sprzeczne z tymi, które młody człowiek poznaje w rodzinie i szkole. Współcześnie więzi pokoleniowe są dodatkowo wzmacniane dzięki komunikacji internetowej. Socjologowie i psychologowie coraz częściej wskazują, że zamknięcie się młodych ludzi w kręgu rówieśniczym i świecie wirtualnym grozi zakłóceniem przebiegu socjalizacji pierwotnej i może prowadzić do problemów z funkcjonowaniem w społeczeństwie.

Czy wiesz, że...

Jedną z form socjalizacji jest socjalizacja polityczna, która oznacza proces zdobywania umiejętności niezbędnych do świadomego udziału w życiu publicznym danej zbiorowości. Jakość takiego przygotowania wpływa na późniejsze zaangażowanie jednostki w sprawy wspólnoty – na zainteresowanie bieżącymi kwestiami politycznymi, uczestnictwo w wyborach oraz aktywność w lokalnej społeczności.

Typy kultur według Margaret Mead

W trakcie socjalizacji jednostka przyswaja kilka rodzajów norm funkcjonujących w społeczeństwie, m.in. wzorce kulturowe. Sposoby ich przekazywania między pokoleniami zanalizowała amerykańska badaczka Margaret Mead [czyt.: mid]. Na podstawie swoich spostrzeżeń wyróżniła trzy typy kultury: postfiguratywny, konfiguratywny i prefiguratywny.

Kultura postfiguratywna	Kultura konfiguratywna	Kultura prefiguratywna
• Wzorce kulturowe są przekazywane z pokolenia na pokolenie przez powszechnie szanowanych ludzi starszych. Dzięki temu styl życia kolejnych generacji jest bardzo podobny. • Kultura postfiguratywna jest charakterystyczna dla społeczeństw tradycyjnych.	• Członkowie społeczeństwa przejmują wzorce kulturowe od swoich rówieśników. W związku z tym można dostrzec znaczne różnice międzypokoleniowe. • Taki rodzaj kultury ukształtował się w epoce rewolucji przemysłowej, która wymusiła wypracowanie nowego modelu życia codziennego.	• Ważnym źródłem wzorców kulturowych jest najmłodsze pokolenie, które przekazuje wiedzę starszym (socjalizacja odwrócona – zob. na s. 130). • Ten typ kultury występuje w społeczeństwach postprzemysłowych, w których zmiany kulturowe zachodzą bardzo szybko.

Co decyduje o przebiegu procesu socjalizacji?

W trakcie socjalizacji na jednostkę wpływa bardzo wiele osób, grup i instytucji społecznych. Które z nich odgrywają w tym procesie najistotniejszą rolę?

Rodzina

Jest pierwszą i często najtrwalszą grupą społeczną, w której żyje człowiek. Dzięki niej jednostka:

- nawiązuje silne więzi z najbliższymi osobami,
- uczy się najprostszych codziennych czynności,
- kształtuje własny sposób postrzegania rzeczywistości i innych ludzi.

Szkoła

To w niej dziecko zdobywa ważne informacje o otaczającym je świecie. W szkole młody człowiek nawiązuje nowe relacje, np. z rówieśnikami oraz nauczycielami.

Rówieśnicy

Kontakt z osobami w tym samym wieku pomaga jednostce uświadomić sobie, że w społeczeństwie istnieją różne wartości i normy. Wśród rówieśników mogą obowiązywać inne reguły postępowania niż te, które dziecko poznało dzięki rodzicom i dziadkom.



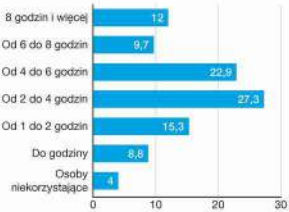
Mass media

Za ich pośrednictwem człowiek poznaje różnorodne wzorce zachowań oraz wartości i normy pochodzące z innych kultur, środowisk. Media mogą pełnić funkcje zarówno pozytywne (np. przekazywać obiektywną wiedzę o rzeczywistości), jak i negatywne (np. podawać nadmiernie uproszczone informacje o relacjach społecznych).

Inne grupy

W procesie socjalizacji mają znaczenie także inne grupy i instytucje, np. sąsiedzi czy wspólnoty religijne. Każda z nich wpływa na to, jak dana osoba postrzega rzeczywistość oraz jakie zachowania uważa za pożądane lub niepożądane.

Ile godzin dziennie młodzież spędza w internecie?



Źródło: Nastolatki 3.0. Raport z ogólnopolskiego badania uczniów, 2019, www.nask.pl [dostęp: 3.03.2022].

Socjalizacja odwrócona

W ostatnich dekadach coraz częściej możemy obserwować przejawy socjalizacji odwróconej. To proces przebiegający w odwrotnym kierunku niż socjalizacja pierwotna. W przypadku socjalizacji odwróconej to osoby młodsze oddziałują na przedstawicieli starszego pokolenia, np. uczą ich umiejętności potrzebnych w dzisiejszym świecie.

Dzieje się tak m.in. dlatego, że współcześnie znacząco zwiększyło się tempo zmian społecznych i kulturowych. Młode pokolenie odznacza się większą otwartością niż starsza generacja, dlatego szybko przyswaja sobie nowe informacje, technologie, wartości i obyczaje. Cechą naszych czasów jest także wszechobecność mediów, zwłaszcza internetu. Środki masowego przekazu kreują nieznane wcześniej wzorce kulturowe – medialne treści często docierają do młodych ludzi z pominięciem rodziców czy nauczycieli, a czasem wbrew ich woli.

Takie warunki sprzyjają upowszechnianiu się modelu socjalizacji odwróconej. Przykładowo, młody człowiek może nauczyć dziadków obsługi smartfona albo zachęcić swoich rodziców do uprawiania sportu. Zdarza się również, że dorośli naśladują młodsze pokolenie, np. w sposobie ubierania się lub spędzania czasu wolnego.

Resocjalizacja

Socjalizacja pierwotna nie zawsze przebiega we właściwy sposób. W jej trakcie niektórzy ludzie mogą przyswoić sobie wzorce zachowania sprzeczne z normami obowiązującymi w społeczeństwie, a nawet zagrażające innym (np. w kręgach przestępczych młodzi ludzie są czasami przyuczani do kradzieży). Aby przeciwdziałać skutkom tego zjawiska, w każdym społeczeństwie funkcjonują instytucje, których celem jest resocjalizacja takich osób, czyli zmiana niewłaściwych form ich postępowania na ogólnie akceptowane.

W **procesie resocjalizacji** dzięki odpowiednim działaniom wychowawczym i terapeutycznym dany człowiek przyjmuje normy i wartości, których nie zdołał sobie przyswoić wcześniej. Dzięki temu może zrezygnować z zachowań, przez które łamał dotychczas zasady panujące w społeczeństwie.

Resocjalizacji są poddawani ludzie, którzy popełnili przestępstwo i przebywają w więzieniach albo zakładach poprawczych. Działaniami resocjalizacyjnymi zajmują się również organizacje społeczne i religijne, które pomagają osobom uzależnionym lub bezdomnym, a także szkoły, zakłady pracy i różnego rodzaju ośrodki wychowawcze (zob. przykład).

Przykład

Młodzieżowy ośrodek wychowawczy
Młoda osoba, która ukończyła 13 lat i wymaga resocjalizacji, może zostać skierowana do młodzieżowego ośrodka wychowawczego na mocy decyzji sądu rodzinnego. Jej pobyt w tej placówce może trwać do ukończenia przez nią 18 roku życia. Do najczęstszych przyczyn umieszczenia danej osoby w ośrodku należą: stosowanie agresji i przemocy, udział w wymuszeniach i kradzieżach, ucieczki z domu, wagarowanie, przynależność do sekt, spożywanie alkoholu, zażywanie narkotyków, uzależnienie od nikotyny. Przy młodzieżowych placówkach wychowawczych funkcjonują szkoły różnych szczebli. Pobyt w tego typu ośrodkach jest całodobowy i całoroczny.

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Przeczytaj tekst i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

John Locke* o zasadach wychowania

Nierzadko można obserwować, jak dzieci w szlacheckich rodzinach zwracają się do służby domowej w sposób wyniosły, w słowach pogardliwych, z dumną miną, tak jakby należała do innej rasy i do niższego od nich gatunku. Czy zły przykład, czy przewaga majątkowa, czy też ich wrodzona próżność dyktują im tę wyniosłość, należy jej jednak zapobiec lub ją wyplenić, a zamiast niej zaszczepić postępowanie łagodne, uprzejme i grzeczne w stosunku do ludzi niższej warstwy. Przez to nie stracą one nic ze swej wyższości, a wzrośnie ich znaczenie i wzmocni się ich powaga, skoro miłość złączy się u podwładnych z zewnętrznym szacunkiem, a poszanowanie osoby będzie również odgrywało rolę w ich posłuszeństwie. [...] Jeśli pozwolimy im od kołyski źle i po grubiańsku traktować ludzi dlatego, że, jak sądzą, dzięki tytułowi swego ojca mają nad nimi pewną władzę, to w najlepszym razie będzie to oznaką złego wychowania, a jeśli nie zwrócimy na to uwagi, to będzie to stopniowo podsycało ich przyrodzoną dumę, aż ta przejdzie w [...] pogardę wobec tych, którzy są od nich niżsi. A na czym się to prawdopodobnie skończy, jeśli nie na pognębieniu innych i na okrucieństwie?

* John Locke [czyt.: dżon lok] (1632–1704) – angielski filozof i teoretyk wychowania.

Źródło: J. Locke, *Myśli o wychowaniu*, przeł. F. Wnorowski, Wrocław 1956, s. 121–122.

a) Rozstrzygnij, czy tekst Johna Locke'a dotyczy socjalizacji pierwotnej, czy – socjalizacji wtórnej. Uzasadnij swoją odpowiedź.

b) Sformułuj normę społeczną, której dotyczy drugie zdanie w przytoczonym fragmencie. W jaki sposób autor wyjaśnia konieczność jej przestrzegania?

c) Wykaż, że wychowanie zgodne ze wskazówkami filozofa przyczyniłoby się do uspołecznienia dziecka z wyższych warstw społecznych.

2 Scharakteryzuj oba etapy socjalizacji. Podaj przykłady umiejętności i reguł postępowania, które człowiek przyswaja w każdej z tych faz.

3 Wyjaśnij, jaki wpływ na Twoje zachowanie, poglądy i styl życia wywierają rodzice, społeczność szkolna i media. Swoją odpowiedź zilustruj przykładami.

! 4 Porównaj model socjalizacji charakterystyczny dla Twojej grupy wiekowej z formą realizacji tego procesu, która była rozpowszechniona w pokoleniu Twoich rodziców. Wskaż osoby, grupy i instytucje, które odgrywały główną rolę w socjalizacji w przeszłości, oraz czynniki wywierające dominujący wpływ na to, jak współcześnie przebiega uspołecznienie młodych ludzi.

5 Rozważ, czy *Konstytucja RP* w pewnym zakresie reguluje przebieg procesu socjalizacji pierwotnej w rodzinie. Odwołaj się do treści artykułów 40 i 48.

Konstytucja RP

! 6 Wyjaśnij, na czym polega socjalizacja odwrócona. Przedstaw kilka przejawów tego zjawiska.

3 Kapitał społeczny

kapitał społeczny | kapitał stowarzyszeniowy | kapitał nieformalny | zaufanie społeczne

Autorzy analiz dotyczących czynników, które oddziałują na rozwój współczesnych społeczeństw, często używają słowa „kapitał" w różnych znaczeniach i kontekstach, nie tylko ekonomicznych. Jakie elementy obejmuje kapitał społeczny i czym się on różni od kapitału ludzkiego? Wysoki poziom kapitału społecznego ma pozytywny wpływ na relacje międzyludzkie, a tym samym podnosi jakość funkcjonowania społeczeństwa, państwa i gospodarki. Jak można go rozwijać, aby zapewnić sprawne działanie struktur społecznych? Jaką rolę w budowie tego kapitału odgrywa zaufanie społeczne?

Czym jest kapitał społeczny?

Słowa „kapitał" najczęściej używa się w jego ekonomicznym znaczeniu. W tym kontekście kapitał to zasoby trwałe (pieniądze, zasoby intelektualne oraz środki produkcji), pozwalające na rozpoczęcie lub kontynuowanie działalności gospodarczej. Jest on uznawany za jeden z podstawowych, obok pracy i ziemi, czynników produkcji. Nie należy go jednak mylić z kapitałem społecznym, który jest związany z relacjami łączącymi różne podmioty oraz z takimi wartościami, jak zaufanie, solidarność, współpraca, komunikacja, spójność społeczna i inkluzywność (włączenie społeczne). Kapitał społeczny obejmuje:

- **ogół stosunków międzyludzkich** występujących w danym społeczeństwie, wynikających ze skłonności człowieka do nawiązywania relacji społecznych i funkcjonowania w sieci różnorodnych współzależności;
- **normy** regulujące te stosunki i określające, które zachowania są pożądane i aprobowane w konkretnych sytuacjach z życia społecznego;
- **zaufanie**, jakim obdarzają się nawzajem jednostki, czyli przekonanie, że jedna strona relacji będzie postępować wobec drugiej uczciwie;
- dobrowolne **tworzenie wspólnot** oraz **organizacji** i podejmowanie w ich ramach wspólnych działań.

Elementy te umożliwiają skuteczniejszą realizację oddolnych inicjatyw oraz efektywniejszą współpracę członków społeczeństwa. Dzięki temu osiągnięte mogą zostać cele, których jednostki nie byłyby w stanie zrealizować samodzielnie.

Czy wiesz, że...
Pojęcie „kapitał społeczny" po raz pierwszy zostało użyte w 1916 r. przez Lydę Judsona Hanifana – zarządcę szkół wiejskich w USA. Zauważył on, że istotne znaczenie w życiu społeczności wiejskich ma współpraca między tworzącymi je jednostkami – dzięki wspólnemu działaniu mogą one łatwiej wytwarzać dobra i szybciej uzyskiwać większe przychody.

Koncepcja kapitału społecznego została spopularyzowana w latach 70. XX w. Posługiwali się nią tacy badacze, jak Pierre Bourdieu [czyt.: pjer burdju], James Coleman [czyt.: dżejms kolmen] i Robert Putnam [czyt.: patnam]. Ten ostatni wskazał na analogię między kapitałem społecznym a kapitałem fizycznym (w którego kontekście za istotne uznaje się czynniki ilościowe, np. liczbę pracowników, wielkość ziemi uprawnej) i kapitałem ludzkim (w którym większe znaczenie mają czynniki jakościowe, takie jak wykształcenie czy efektywność pracy). Putnam podkreślał, że tak jak bez umiejętności rzemieślniczych i odpowiednich zasobów materialnych nie uda się skonstruować żadnego narzędzia

Kapitał ludzki a kapitał społeczny

Kapitał ludzki	Kapitał społeczny
Dotyczy jednostek.	Dotyczy grup społecznych.
Obejmuje cechy, umiejętności i wiedzę jednostek.	Obejmuje relacje międzyludzkie.
Koncepcja kapitału ludzkiego dotyczy ekonomicznych zachowań jednostki, np. nabywania przez nią wiedzy i umiejętności w celu zwiększenia zarobków i podniesienia wydajności własnej pracy.	Koncepcja kapitału społecznego dotyczy sieci powiązań istniejących w społeczeństwie oraz norm, które je regulują.
Rozwój kapitału ludzkiego wymaga inwestycji w wiedzę i umiejętności jednostki, wpływają one bowiem bezpośrednio na jej sytuację ekonomiczną, a pośrednio – na stan całego społeczeństwa.	Rozwój kapitału społecznego bazuje na spójności grupy i jej sukcesie ekonomicznym, których niezbędnym warunkiem jest wzajemne zaufanie między członkami danej społeczności.

czy urządzenia, tak bez relacji międzyludzkich – opartych na pewnych regułach, zaufaniu i wzajemnej lojalności – nie uda się zbudować skutecznie działającego społeczeństwa.

Kapitał społeczny występuje w każdym społeczeństwie, jednak jego poziom może być różny: wysoki jest tam, gdzie często dochodzi do nawiązywania kontaktów społecznych, a jednostki obdarzają się wzajemnym zaufaniem. Nie jest on zatem efektem świadomych działań człowieka, lecz stanowi konsekwencję tworzenia przez ludzi więzi społecznych.

Rodzaje kapitału społecznego

W ramach najbardziej rozpowszechnionej klasyfikacji wyróżnia się dwa podstawowe rodzaje kapitału społecznego.

- **Kapitał stowarzyszeniowy** obejmuje dobrowolne i regularne uczestnictwo jednostek w działalności struktur organizacyjnych, które realizują cele o charakterze zbiorowym, społecznym (np. formalne członkostwo lub poczucie przynależności do danej struktury, świadczenie bezpłatnej pracy społecznej w ramach organizacji pozarządowych, w tym udział w realizowanych przez nie akcjach, imprezach i wydarzeniach).
- **Kapitał nieformalny** (rodzinny i towarzysko-sąsiedzki) dotyczy prywatnych powiązań – obejmuje relacje łączące członków rodziny, znajomych, przyjaciół i sąsiadów, oparte na bliskości emocjonalnej oraz gotowości do wzajemnej pomocy.

Inny podział kapitału społecznego wyróżnia dwa jego typy na podstawie charakteru więzi międzyludzkich.

- **Kapitał wiążący** funkcjonuje w zamkniętym kręgu społecznym, ograniczającym się głównie do członków rodziny, przyjaciół i bliskich znajomych. Zakłada on maksymalne zacieśnienie relacji łączących te osoby, a często także izolację danej grupy od otoczenia społecznego.
- **Kapitał pomostowy** odnosi się do kontaktów między członkami różnych grup. Sprzyja on tworzeniu nowych relacji oraz społeczności skupiających osoby z różnych środowisk. Na przykład koła zainteresowań mogą okazać się pomostem łączącym osoby „z różnych światów", z pozoru mające ze sobą niewiele wspólnego.

Czy wiesz, że...

Badacze wyróżniają także tzw. negatywny kapitał społeczny, który występuje w wąskich, zamkniętych grupach interesu, organizacjach mafijnych oraz sieciach klientelistycznych. Taki kapitał wpływa destrukcyjnie na funkcjonowanie całego społeczeństwa, gdyż sprzyja korupcji oraz wykluczeniu osób nienależących do określonej społeczności. Może także doprowadzić do tego, by dana grupa, najczęściej przestępcza, w sposób nieuprawniony przejęła kontrolę nad pewnym obszarem życia społecznego i środkami publicznymi. Tym samym wzrost kapitału negatywnego powoduje również obniżenie poziomu „pozytywnego" kapitału społecznego.

Funkcje kapitału społecznego

Funkcja ekonomiczna	• Przyczynianie się do wzrostu gospodarczego, a tym samym do wzrostu dobrobytu. • Redukowanie niepewności w życiu społecznym i gospodarczym, a tym samym stwarzanie dobrych warunków dla inwestycji gospodarczych. • Zmniejszanie wydatków obywateli na ochronę własnych dóbr (wynikające z zaufania społecznego), co pozwala przeznaczyć zaoszczędzone środki na inwestycje i zwiększa aktywność gospodarczą.
Funkcja społeczna	• Przekazywanie wiedzy i doświadczeń innym, w szczególności kolejnym pokoleniom. • Podtrzymywanie norm społecznych i moralnych, a tym samym utrwalanie cenionych powszechnie wartości i postaw oraz porządku społecznego. • Przygotowywanie do życia w społeczeństwie i państwie.
Funkcja kulturalna	• Przekazywanie wzorców i norm kulturowych. • Kształcenie kompetencji niezbędnych do właściwego odczytywania i interpretowania kodów kulturowych. • Rozwijanie umiejętności funkcjonowania w kulturze i posługiwania się dziedzictwem kulturowym.

Kapitał społeczny a rozwój państwa

Kapitał społeczny jest czynnikiem pobudzającym rozwój przedsiębiorczości i wzrost gospodarczy – do tego bowiem, aby państwo odniosło sukces ekonomiczny, niezbędne jest współdziałanie obywateli oparte na wzajemnym zaufaniu oraz wykorzystujące ich zdolności do nawiązywania formalnych relacji z otoczeniem.

Wysoki poziom kapitału społecznego podnosi jakość życia publicznego: wzmacnia solidarność społeczną, redukuje korupcję, zapobiega nadużyciom władz oraz podnosi poziom kontroli społeczeństwa nad polityką rządzących. Usprawnia także komunikację i wymianę wiedzy, co pozwala zwiększyć efektywność działalności gospodarczej, w tym zoptymalizować inwestycje i transakcje handlowe.

W firmach zarówno państwowych, jak i prywatnych kapitał społeczny przekłada się na większą wydajność zatrudnionych oraz na wzrost ich zaangażowania. Jeśli w danym przedsiębiorstwie poziom tego kapitału jest wysoki, pracownicy pomagają sobie nawzajem, prawidłowo się z sobą komunikują, identyfikują się z celami zespołu, a ewentualne konflikty potrafią rozwiązywać w zwyczajowo przyjęty sposób. Dzielą się także wiedzą i umiejętnościami, przez co podnoszą kompetencje i nieustannie się rozwijają. Dzięki temu ich firma może zwiększyć swoją konkurencyjność na rynku.

Jak budować kapitał społeczny?

W Polsce proces budowy kapitału społecznego jest planowany w specjalnych strategiach. Obowiązująca obecnie *Strategia rozwoju kapitału społecznego 2030* została przyjęta przez Radę Ministrów w 2020 r. na okres 10 lat. Jako cel główny wskazano w niej wzrost jakości życia społecznego i kulturalnego Polaków. Priorytet ten ma zostać zrealizowany przez podjęcie działań w trzech kluczowych obszarach.

- Obszar 1.: *Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie* – za najistotniejsze uznano w nim usprawnienie mechanizmów wspierania instytucji publicznych (zwłaszcza w zakresie ich współpracy z obywatelami) oraz rozwijanie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.
- Obszar 2.: *Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie* – działania w tym zakresie są ukierunkowane m.in. na promocję kultury polskiej za granicą, wspieranie uczestnictwa Polaków w życiu kulturalnym, ochronę rodzimego dziedzictwa kulturowego.
- Obszar 3.: *Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny* – priorytetami są tutaj wzrost udziału sektorów kreatywnych w rozwoju gospodarczym kraju (w tym rozwój kompetencji osób zatrudnionych w tych sektorach) oraz wzmocnienie potencjału kreatywnego społeczeństwa.

Aby ocenić skuteczność realizacji celów strategii, władze wykorzystują dane dotyczące subiektywnej jakości życia, liczby organizacji *non profit* i pracujących w nich osób, wydatków z budżetu państwa na kulturę oraz odsetka obywateli uczestniczących w wybranych obszarach życia społecznego i kulturalnego. Wskaźnikami pomocniczymi są rezultaty badań opinii publicznej na temat poziomu kapitału społecznego w polskim społeczeństwie, m.in. odsetek osób dorosłych deklarujących zaufanie wobec innych, odsetek obywateli angażujących się w działania na rzecz dobra wspólnego (np. w wolontariat), odsetek Polaków mających poczucie wpływu na sprawy kraju lub wyrażających zaufanie do władz lokalnych.

Elementy kapitału społecznego a rozwój jednostek, społeczeństwa i gospodarki

Element kapitału społecznego	Co obejmuje?	Jak wpływa na rozwój?
Kapitał wiedzy	Jest efektem procesu uczenia się – to zbiór informacji posiadanych przez poszczególne jednostki lub suma wiedzy wszystkich członków danej grupy społecznej.	Kwalifikacje i kompetencje zawodowe jednostki są uzależnione od poziomu jej specjalistycznej wiedzy, który przekłada się na jej pozycję na rynku pracy.
Kapitał intelektualny	To zdolność jednostek lub grup społecznych do praktycznego wykorzystania posiadanej wiedzy, np. w ramach nowych rozwiązań technologicznych lub organizacyjnych.	Innowacje naukowe, technologiczne i organizacyjne podnoszą standard życia w społeczeństwie – pozytywnie wpływają na zdrowie i komfort jego członków.
Proces zarządzania wiedzą	Obejmuje wszystkie działania, których celem jest gromadzenie, rozpowszechnianie bądź praktyczne wykorzystanie wiedzy.	W ramach tego procesu powstają nowoczesne kierunki studiów, są przyznawane granty i stypendia dla naukowców pracujących nad innowacyjnymi rozwiązaniami, a także są finansowane instytucje badawcze i szkoły wyższe.
Kapitał relacyjny	To całokształt relacji w danej grupie społecznej lub organizacji – wynikają one z umiejętności budowania przez ludzi sieci społecznej, czyli trwałych i bliskich więzi.	Sprzyja tworzeniu zespołów badawczych, zakładaniu przedsiębiorstw, uruchamianiu start-upów oraz rozwijaniu międzynarodowej współpracy naukowo-badawczej.
Normy i wartości społeczne, moralne i kulturowe	To reguły określające, co jest dobre i złe, pożądane i niepożądane, słuszne i niesłuszne, właściwe i niewłaściwe.	Podstawowe wartości, takie jak zdrowie czy środowisko, wyznaczają kierunki rozwoju społeczeństwa, a wspólne wartości ułatwiają współpracę między poszczególnymi jednostkami.
Empatia	Obejmuje umiejętności rozpoznawania i rozumienia emocji innych członków grupy społecznej bądź organizacji.	Umożliwia skuteczniejsze identyfikowanie potrzeb jednostek i zbiorowości oraz rozwiązywanie problemów społecznych.
Wzajemne zaufanie	Oznacza wiarę lub pewność, że członkowie danej grupy czy organizacji w określonych sytuacjach zachowają się zgodnie z oczekiwaniami.	Zaufanie umożliwia skuteczne działanie zespołowe oraz efektywny podział pracy pomiędzy poszczególne jednostki.
Zaangażowanie w życie społeczne	Wynika ze skłonności jednostek do podejmowania wspólnych działań w ramach grupy społecznej, organizacji lub społeczeństwa.	Zaangażowanie jednostek i grup w pracę na rzecz dobra wspólnego sprzyja rozwojowi osobistemu oraz ogólnemu postępowi społecznemu i naukowo-technicznemu.

Zaufanie w społeczeństwie

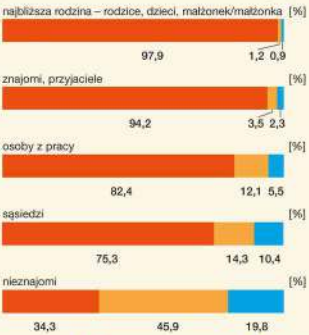
Podstawą kapitału społecznego jest wzajemne zaufanie. To jeden z najistotniejszych czynników umożliwiających budowanie trwałych relacji międzyludzkich, w tym zacieśnianie i umacnianie więzi w grupach społecznych. Zaufanie oznacza wiarę w dobre intencje innych osób. Opiera się na założeniu, że postępują one w sposób uczciwy i zgodny z powszechnie uznanymi normami. Rozpowszechnienie się takiego przekonania umożliwia harmonijne funkcjonowanie społeczeństw oraz ich kompleksowy rozwój. Wzrost poziomu zaufania zapewnia lepsze wzajemne zrozumienie między członkami danej społeczności, a także pozwala im lepiej rozumieć tych, którzy na co dzień nie są im bliscy. Sprawia to, że ludzie są bardziej otwarci, chętniej podejmują aktywności w przestrzeni społecznej, współpracują z innymi i w większym stopniu identyfikują się z grupami, w których żyją na co dzień. Natomiast brak zaufania zwykle powoduje nieporozumienia, które mogą przekształcić się w konflikty.

Zaufanie można analizować w kontekście relacji jednostek z instytucjami oraz w wymiarach prywatnym i uogólnionym. Jego określony poziom jest trwałą cechą każdej społeczności, najczęściej uwarunkowaną przez doświadczenia historyczne. Wysoki jest on w społeczeństwach stabilnych, które nie musiały zmagać się z niespodziewanymi problemami i których członkowie przestrzegają reguł prawnych oraz norm moralnych i obyczajowych.

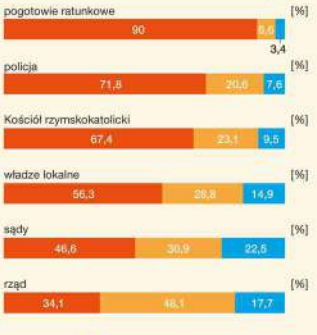
Poziom zaufania w polskim społeczeństwie

Dla Polski charakterystyczny jest niski poziom zaufania w dwóch aspektach życia społecznego – Polacy nie ufają zarówno instytucjom publicznym, jak i innym współobywatelom. Natomiast zaufanie w sferze prywatnej utrzymuje się w naszym kraju na wysokim poziomie. Stan ten wynika z doświadczeń z okresu komunizmu oraz z bieżących problemów w funkcjonowaniu organów państwa, m.in. z korupcji, braku przejrzystości w działaniach władz oraz niskiej efektywności państwowych polityk.

Zaufanie do ludzi z konkretnych grup w 2018 r. (badanie wśród osób w wieku 16 lat i starszych)



Zaufanie do wybranych instytucji w 2018 r. (badanie wśród osób w wieku 16 lat i starszych)



osoby mające zaufanie | osoby niemające zaufania | osoby niezdecydowane

Źródło: *Jakość życia i kapitał społeczny w Polsce. Wyniki badania spójności społecznej w 2018 r.*, GUS, Warszawa 2020, s. 160–161, stat.gov.pl [dostęp: 4.04.2022].

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

! 1 Rozważ, jakie znaczenie dla rozwoju państwa i społeczeństwa ma kapitał społeczny. Uzasadnij swoją odpowiedź.

★ 2 Przeczytaj tekst źródłowy i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

> Im wyższy poziom zaufania, tym bardziej sprzyjające warunki do tworzenia dużych organizacji gospodarczych. Im poziom zaufania niższy, tym trudniej przekroczyć granice małej firmy rodzinnej, gdzie jedynymi osobami darzonymi zaufaniem są członkowie najbliższej rodziny. W skrajnym przypadku może wręcz występować tzw. amoralny familializm, polegający na tym, iż jednostka nie odczuwa konieczności przestrzegania jakichkolwiek norm moralnych czy etycznych w stosunku do każdego, kto nie jest zaliczany do rodziny.
>
> Źródło: F. Fukuyama, *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, przeł. A. Śliwa, Warszawa–Wrocław 1997, s. 432.

a) Wyjaśnij, jak rozumiesz użyte przez autora pojęcie „amoralny familializm".

b) Wskaż patologię współczesnych systemów demokratycznych, która jest blisko związana z „amoralnym familializmem". Wyjaśnij, na czym polega relacja między tymi dwoma zjawiskami patologicznymi.

c) Wytłumacz, w jaki sposób „amoralny familializm" wpływa na poziom kapitału społecznego w społeczeństwie oraz na perspektywy rozwoju gospodarczego państwa.

3 Zapoznaj się z wykresem i wykonaj polecenia.

a) Wskaż, który rodzaj kapitału społecznego osiągnął, zdaniem respondentów, najwyższy poziom. Uzasadnij odpowiedź, przytaczając odpowiednie dane.

b) Na podstawie odpowiedzi ankietowanych określ poziom kapitału stowarzyszeniowego w Polsce. Rozważ, jakie czynniki mogły mieć decydujący wpływ na wyniki badania.

c) Rozstrzygnij, który z typów kapitału uwzględnionych na wykresie ma największe znaczenie dla właściwego funkcjonowania społeczeństwa. Uzasadnij swoją odpowiedź.

Poziom kapitału społecznego w Polsce w 2018 r. (badanie wśród osób w wieku 16 lat i starszych)



Źródło: Jakość życia i kapitał społeczny w Polsce. Wyniki badania spójności społecznej w 2018 r., GUS, Warszawa 2020, s. 155, stat.gov.pl [dostęp: 4.04.2022].

4 Zorganizujcie kampanię społeczną, w której uświadomicie koleżankom i kolegom z Waszej szkoły, jakie jest znaczenie zaufania w życiu społecznym. Stwórzcie fotorelację i odpowiednią notatkę z realizacji Waszego projektu, a następnie umieśćcie je w mediach społecznościowych, np. na profilu Waszej szkoły. Przedstawcie także sprawozdanie z Waszych działań nauczycielowi i pozostałym osobom z klasy.

Projekt edukacyjny

4 Struktura społeczna

stratyfikacja | klasy społeczne | warstwy społeczne | ruchliwość społeczna | awans | degradacja

W przekazach medialnych mowa jest czasami o drabinie społecznej, najczęściej w stwierdzeniach o tym, że ktoś zajmuje na niej określone miejsce lub wspina się po jej szczeblach. Porównania do drabiny zwykle służą do zilustrowania rozważań o strukturze społecznej. Czym jest ta struktura i jakie jej cechy mogą budzić takie skojarzenia? Na czym polega wchodzenie po szczeblach drabiny społecznej i od jakich czynników ono zależy?

Czym jest struktura społeczna?

Społeczeństwo jest nie tylko zbiorem jednostek, grup i organizacji, lecz także pewnego rodzaju całością. Wynika to m.in. z faktu, że jego poszczególne elementy są ze sobą powiązane różnego typu relacjami (np. współpracy, zależności, rywalizacji). Są one także w określony sposób uporządkowane – regularny układ części składowych społeczeństwa jest nazywany **strukturą społeczną**.

Jedną z najważniejszych cech struktury społecznej jest **hierarchiczność**. Oznacza to, że jej poszczególne elementy są usytuowane względem siebie w taki sposób, że niektóre z nich znajdują się na wyższym poziomie niż pozostałe. Miejsce, jakie poszczególne jednostki lub grupy zajmują w tej hierarchii, czyli ich **pozycja społeczna**, zależy od tego, ile posiadają one dóbr szczególnie cenionych w społeczeństwie. Do dóbr tych należą przede wszystkim władza, bogactwo i prestiż (zob. więcej na s. 152).

W każdym społeczeństwie pewnym grupom, mniej lub bardziej licznym, przysługuje podobny dostęp do dóbr, zajmują więc one miejsce na tym samym poziomie struktury społecznej. Dzięki temu strukturę tę można porównać do układu warstw albo do wspomnianej wcześniej drabiny, na której kolejnych szczeblach znajdują się różne zbiorowości. Socjologowie nazywają tę właściwość społeczeństwa **stratyfikacją** (uwarstwieniem). Do jej opisu najczęściej używają pojęć: „klasa społeczna" i „warstwa społeczna".

Czym są klasy społeczne?

Klasa społeczna to duża zbiorowość składająca się z ludzi o podobnym położeniu społecznym, którzy żyją w zbliżonych warunkach bytowych oraz posiadają poczucie odrębności wobec członków pozostałych klas. Najważniejsze teorie podziału społeczeństwa na klasy opracowali niemieccy uczeni: **Karol Marks** i **Max Weber**.



Strukturę społeczną można przedstawić jako układ warstw, do których należą osoby zajmujące zbliżone pozycje w społeczeństwie.

Według żyjącego w XIX w. Marksa o rozróżnieniu klas i ich pozycji w strukturze społecznej decyduje to, czy ich członkowie mają dostęp do kluczowych składników procesu produkcji dóbr (ziemi uprawnej, nieruchomości, urządzeń przemysłowych, surowców). Na podstawie tego kryterium filozof wyodrębnił dwie główne klasy:

- **burżuazję**, czyli posiadaczy urządzeń przemysłowych (a ogólniej tzw. kapitału przemysłowego, stąd ich inna nazwa: „kapitaliści");
- **robotników**, którzy nie posiadają dostępu do własnych środków produkcji, wobec czego muszą pracować w przedsiębiorstwach wytwórczych należących do burżuazji.

Oprócz tych dwóch klas Marks wyróżniał także klasy pośrednie, m.in. chłopów, którzy dysponują niewielkimi możliwościami produkcyjnymi.

Natomiast żyjący na przełomie XIX i XX w. Max Weber twierdził, że o przynależności klasowej decydują nie tylko posiadane środki produkcji (kapitał), lecz także umiejętności i kwalifikacje zawodowe oraz pozycja społeczna (związana nie z kapitałem, lecz np. ze sławą zdobytą w walce, z dorobkiem naukowym, karierą artystyczną lub sportową, z urodą, stylem). W świetle tej teorii podziały klasowe w społeczeństwie okazują się bardziej złożone niż w ujęciu Marksa.

Współcześnie badacze najczęściej wyróżniają trzy klasy społeczne: wyższą, średnią i niższą (zob. tabelę poniżej).

Warstwy społeczne

Wielu socjologów uważa, że obecnie nie można już wydzielić typowych klas społecznych. Ich zdaniem zbiorowości, które czasami są w ten sposób określane, nie posiadają podstawowych cech klas, mianowicie wspólnej tożsamości i poczucia odrębności. Wynika to m.in. z przejścia od epoki przemysłowej do epoki postprzemysłowej, w której materialne środki produkcji stają się mniej ważne od wiedzy technologicznej i rozwoju naukowego. Dlatego badacze proponują, by poszczególne poziomy struktury społecznej nazywać bardziej ogólnie **warstwami społecznymi**.

Bardzo często za takie warstwy są uważane grupy społeczno-zawodowe, to bowiem właśnie od wykonywanej profesji i zajmowanego stanowiska zależy przede wszystkim zamożność i prestiż społeczny jednostek. Grupy takie tworzą m.in. pracownicy umysłowi średniego szczebla i pracownicy biurowi.

Czy wiesz, że...

Zdaniem niektórych badaczy pojęcie warstw nie jest już adekwatne do opisu współczesnego społeczeństwa. Uważa tak np. francuski socjolog Michel Maffesoli (czyt.: miszel mafezoli), według którego obecnie możemy mówić o istnieniu tzw. neoplemion. Są to grupy złożone z ludzi o zbliżonym poczuciu estetyki, wyznających podobne wartości i zachowujących ten sam styl życia. Zbiorowości takie tworzą np. rekonstruktorzy wydarzeń historycznych oraz miłośnicy serii filmowych (np. sagi *Gwiezdne wojny*).

Charakterystyka klas społecznych

Klasa wyższa	• Tworzą ją osoby najbardziej zamożne i wpływowe. Z reguły zalicza się do niej kilka procent społeczeństwa. • Należą do niej m.in. właściciele dużych przedsiębiorstw oraz przedstawiciele elit politycznych, artystycznych i akademickich.
Klasa średnia	• Obejmuje osoby średniozamożne, wykonujące zawody wymagające pewnych kwalifikacji. W krajach wysoko rozwiniętych do tej klasy zaliczyć można większość społeczeństwa. • Należą do niej przedstawiciele bardzo wielu zawodów, m.in. prawnicy, lekarze, nauczyciele, specjaliści z różnych dziedzin, średni przedsiębiorcy.
Klasa niższa	• Obejmuje osoby wykonujące niskopłatne zawody lub utrzymujące się z prac dorywczych. • Z reguły zalicza się do niej różne grupy pracowników niewykwalifikowanych, wykonujących proste prace.

Ruchliwość społeczna

Zmiany miejsc zajmowanych przez poszczególnych ludzi w strukturze społecznej są nazywane **ruchliwością społeczną**. Wyróżnia się jej dwa rodzaje. O **ruchliwości pionowej** mówimy, gdy jednostka zmienia swoją pozycję społeczną na wyższą lub niższą. Ruchliwość tego typu może przybrać postać **awansu** – jeśli dana osoba zajmuje wyższe miejsce w hierarchii – lub **degradacji**, oznaczającej przejście na niższy szczebel drabiny społecznej. Z kolei z **ruchliwością poziomą** mamy do czynienia wówczas, gdy jednostka nie opuszcza dotychczasowego miejsca w hierarchii społecznej, ale zmienia swoje otoczenie społeczne i nawiązuje nowe relacje z ludźmi.

Ruchliwość społeczna a migracja

Ruchliwość geograficzna, czyli przemieszczanie się ludności w przestrzeni, jest w naukach społecznych nazywana **migracją**. Może ona mieć charakter międzynarodowy – polegać na przenosinach z kraju do kraju – lub wewnętrzny, gdy ruch odbywa się w granicach jednego państwa (np. z miasta do miasta).

Oba rodzaje ruchliwości – geograficzna i społeczna – są często mylone, m.in. dlatego, że przemieszczaniu się w strukturze społecznej coraz częściej towarzyszy migracja.

Przykład

Ruchliwość pionowa
Oficer służący w stopniu majora zostaje awansowany do stopnia podpułkownika i mianowany dowódcą jednostki. Mimo że na co dzień spotyka się najczęściej z tymi samymi osobami co dotychczas, to w strukturze Wojska Polskiego jego rozkazy dotyczą szerszego grona żołnierzy. Oficer odczuwa, że wzrósł jego prestiż – również w relacjach z władzami lokalnymi.

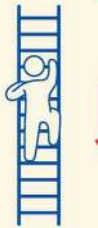
Ruchliwość pozioma
Menedżer mieszkający we Wrocławiu zostaje wyznaczony do kierowania nowym projektem. W praktyce nie musi nawet zmienić gabinetu, ale staje na czele odrębnej komórki utworzonej w firmie do realizacji ustalonych zadań. Dlatego zaczyna współpracować z innymi niż dotychczas osobami – z podwładnymi z dawnego zespołu ma teraz sporadyczny kontakt. Po pracy spotyka się raczej z nowymi kolegami. Jego wynagrodzenie nie wzrosło, nie zmieniła się też jego pozycja w hierarchii zawodowej.

Migracja
Kobieta pracująca jako główna księgowa w Gdańsku przyjmuje propozycję objęcia takiego samego stanowiska w innym oddziale swojej firmy w Krakowie. Po przeprowadzce wciąż współpracuje głównie z osobami z Trójmiasta – tym razem zdalnie. W nowym miejscu zamieszkania cieszy się podobnym prestiżem społecznym, odpowiadającym jej pozycji zawodowej.

Co może być przyczyną awansu lub degradacji?

AWANS SPOŁECZNY

- wzrost zamożności, np. w związku z rozwinięciem działalności gospodarczej
- małżeństwo z osobą wywodzącą się z wyższej warstwy społecznej
- awans zawodowy albo uzyskanie tytułu naukowego
- wzrost prestiżu grupy społeczno-zawodowej, do której należy dana jednostka



DEGRADACJA SPOŁECZNA

- utrata pracy lub wysokiego stanowiska
- bankructwo
- rozpad małżeństwa (rodziny)
- pogorszenie się stanu zdrowia, np. ciężka choroba, inwalidztwo
- konflikt z prawem (udział w przestępstwie, skazanie przez sąd)

Zagrożenia dla klasy średniej

Wielu badaczy twierdzi, że skutkiem światowej pandemii koronawirusa będzie globalna przebudowa środowiska pracy, która wpłynie na strukturę społeczną, w tym na poszerzenie i zubożenie klasy średniej.

O TYM SIĘ MÓWI!

1 **Grzegorz Sroczyński: Kto dostanie po głowie?**
Karol Muszyński: Klasa średnia biurowa. Wszyscy, którzy mogą pracować zdalnie. Na razie widać dużo optymizmu: „Praca zdalna w sumie jest OK, mogłoby tak zostać" – mówią ludzie. Nie do końca zdają sobie sprawę, że dwa lata pandemii całkowicie przeorały świadomość firm. Wiele z nich przekonało się, że zatrudnianie pracowników jest bez sensu. [...]

G.S.: Ale co z tego wynika dla [...] klasy średniej?

K.M.: [...] Firmy [...] będą coraz chętniej przechodzić na model wąskiego trzonu i rozproszonych podwykonawców. Bardzo pomagają w tym platformy pracownicze pośredniczące w świadczeniu usług online [...]. Te platformy sprzedają firmom swoją wizję: [...] w pandemii [...] nauczyliście się rozliczać ludzi zadaniowo, nie marnujcie tego, idźcie z duchem czasów, przecież nie musicie płacić pracownikowi co miesiąc, możecie zamówić tę samą pracę online! [...]

G.S.: [...] zamiast stu krajowych osobnych rynków z tysiącem specjalistów w jakiejś dziedzinie powstaje jeden globalny rynek, na którym jest sto tysięcy takich osób? O to chodzi?

K.M.: Tak. I nawet gdyby oni nadal pracowali tylko w swoich krajach, to i tak stawki [wynagrodzeń] spadają. [...] To mechanizm stary jak kapitalizm. Jeśli pod bramą fabryki pojawia się nadwyżka chętnych, to po prostu dotychczasowym pracownikom można mniej płacić. [...]

Sens działania platform polega na tym, żeby [...] wykosić konkurencję z rynku, mieć tanich pracowników i zwiększać własne marże. Platformy rzadko sprzeciwiają się transferom socjalnym, bo to pozwala im obniżać stawki. [...] To jest pewnego rodzaju zamknięte koło: ludzie mogą pracować za głodowe stawki, bo otrzymują pomoc [od państwa]; otrzymują pomoc, bo pozwala się firmom płacić głodowe stawki.

Źródło: Koniec klasy średniej biurowej, wywiad z K. Muszyńskim przeprowadził G. Sroczyński, 27 września 2021, next.gazeta.pl [dostęp: 3.03.2022].

2 **W obecnych prognozach szacuje się, że liczebność klasy średniej w gospodarce światowej wzrośnie ponad dwukrotnie w latach 2009–2030: z poziomu 1,8 mld do prawie 5 mld. W związku z tym szacuje się, że klasa ta stanowić będzie ok. 60% ludności świata. Z dużym prawdopodobieństwem można stwierdzić, że przeważająca część wzrostu będzie koncentrować się w Azji, gdzie mieszkać będzie 66% członków tej globalnej klasy średniej.**

Klasa ta nie będzie grupą jednorodną – utrzymywać się będzie różnica w sile nabywczej [tzn. w ilości dóbr możliwych do kupienia za zarobione pieniądze] między klasą średnią w krajach rozwiniętych a klasą średnią w krajach wschodzących. Niemniej rozpowszechnienie się klasy średniej będzie odzwierciedlać znaczący wzrost siły nabywczej dużych, uprzednio ubogich grup społecznych, co doprowadzi do większej mobilności i poprawy dostępu do technologii informacyjno-komunikacyjnych. Z dużym prawdopodobieństwem wzrosną także znacząco oczekiwania polityczne. [...]

Realna siła nabywcza nowej klasy średniej będzie w ogromnej mierze zależna od kosztów wykształcenia oraz zaspokojenia potrzeb mieszkaniowych i zdrowotnych w krajach, w których usługi publiczne obecnie nie istnieją, są słabo rozwinięte lub znajdują się w rękach sektora prywatnego. [...]

Niemniej klasa średnia krajów wschodzących charakteryzować się będzie dużymi dysproporcjami. Mniej zamożna i gorzej wykształcona niż jej odpowiednik w krajach zachodnich, będzie dysponować znacząco mniejszą siłą nabywczą ze względu na przewidywany wzrost kosztów wykształcenia, opieki zdrowotnej i świadczeń emerytalnych. Słabiej rozwinięte systemy zabezpieczenia społecznego zwiększą także podatność nowej klasy średniej na trudności gospodarcze.

Źródło: Światowe tendencje do 2030 r.: czy UE jest w stanie sprostać przyszłym wyzwaniom?, Europejski System Analiz Strategicznych i Politycznych, Luksemburg 2017, espas.eu [dostęp: 4.02.2022].

? Wymień czynniki, które współcześnie zagrażają pozycji członków klasy średniej w strukturze społecznej.

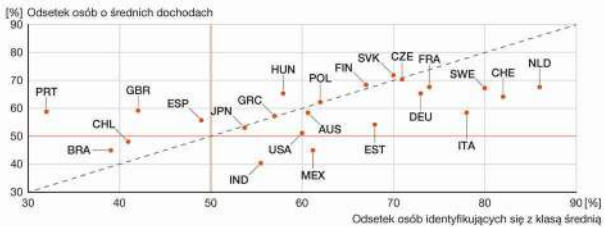
Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Zapoznaj się z wykresem i wykonaj polecenia.

Praca z wykresem

Odsetek osób o średnich dochodach i identyfikujących się z klasą średnią



Znaczenie skrótów: AUS – Australia, BRA – Brazylia, CHE – Szwajcaria, CHL – Chile, CZE – Czechy, DEU – Niemcy, ESP – Hiszpania, EST – Estonia, FIN – Finlandia, FRA – Francja, GBR – Wielka Brytania, GRC – Grecja, HUN – Węgry, IND – Indie, ITA – Włochy, JPN – Japonia, MEX – Meksyk, NLD – Holandia, POL – Polska, PRT – Portugalia, SVK – Słowacja, SWE – Szwecja, USA – Stany Zjednoczone.

Źródło: *Under Pressure: The Squeezed Middle Class*, OECD 2019, read.oecd-ilibrary.org [dostęp: 7.03.2022].

a) Rozstrzygnij, czy w większości państw uwzględnionych na wykresie więcej osób deklaruje swoją przynależność do klasy średniej, niż faktycznie osiąga średnie dochody, czy też odsetek średniozamożnych mieszkańców jest wyższy niż odsetek ludzi identyfikujących się z klasą średnią. Uzasadnij odpowiedź, odwołując się do danych.

b) Odpowiedz, na czym – w świetle zaprezentowanych wyników badania – polega różnica między społeczeństwem polskim a społeczeństwem czeskim.

2 Wyjaśnij, na czym polegają pionowa i pozioma ruchliwość społeczna. Opisz, w jakich okolicznościach można zaobserwować te zjawiska. Przedstaw znane Ci przykłady.

3 Wytłumacz, jak rozumiesz popularne wyrażenie: „od pucybuta do milionera". Posłuż się pojęciami: „struktura społeczna", „ruchliwość społeczna" oraz „klasa społeczna" lub „warstwa społeczna".

4 Przeanalizuj rysunek i wykonaj polecenia.

Praca z ilustracją



a) Określ, do jakiego problemu związanego ze strukturą społeczną odnosi się przedstawiona sytuacja.

b) Podaj znane Ci przykłady zbiorowości, które w życiu społecznym odgrywają – Twoim zdaniem – takie same role jak postacie ukazane na ilustracji.

c) Oceń, czy stosunki społeczne, do których nawiązuje rysunek, są normą w polskim społeczeństwie, czy też stanowią w nim wyjątek. Uzasadnij swoją opinię.

5 Wyjaśnij różnicę między pojęciami „klasa społeczna" a „warstwa społeczna".

6 Przeczytaj teksty źródłowe. Następnie rozstrzygnij, który fragment dotyczy teorii klasy społecznej Karola Marksa, a który prezentuje koncepcję Maksa Webera. Uzasadnij odpowiedź.

Praca z tekstem źródłowym

Tekst 1.
[...] zdaniem [...] [tego filozofa] o sytuacji klasowej jednostki decyduje teraz nie tyle jej stan posiadania, ile szanse, jakie ma na rynku, sprzedając swe talenty i kwalifikacje. Co może jeszcze ważniejsze, [...] [badacz] odrzuca [...] koncepcję obiektywnego interesu klasowego [...]. Według niego nie ma podstaw do traktowania klas społecznych jako rzeczywistych lub potencjalnych podmiotów działania zbiorowego: pojęcie klasy jest narzędziem klasyfikacji, a nie określeniem realnych bytów społecznych, których antagonizm wpływa na dynamikę społeczeństwa. [...] [Uczony] nie sądził, aby podział na klasy był podziałem najważniejszym, znajdującym odbicie we wszystkich dziedzinach życia społecznego.

Tekst 2.
Wielu autorów wskazywało na silną skłonność [...] [tego myśliciela] do dychotomizowania [...] struktury [społecznej], czyli przedstawiania jej jako układu dwóch klas podstawowych: posiadającej i nieposiadającej, a także pomniejszania znaczenia zarówno klasy średniej, jak i podziałów w obrębie klas podstawowych. [...] po pierwsze, [...] [uczony] sądził, że w każdej formacji społeczno-ekonomicznej można modelowo wyróżnić dwie klasy podstawowe [...]; po drugie, zakładał on, iż stosunek sił między klasami podstawowymi decyduje ostatecznie o pozycji wszystkich innych klas, jakie w społeczeństwie istnieją; po trzecie wreszcie, w swoich badaniach społeczeństwa kapitalistycznego przyjmował hipotezę, że struktura klasowa będzie się coraz bardziej upraszczać przez „[...] nieunikniony w obecnym systemie proces zagłady średnich klas mieszczańskich i stanu chłopskiego [...]".

Źródło: J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 2005, s. 225–226, 479.

7 Zapoznaj się z tekstem źródłowym i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

Zmniejsza się mobilność społeczna, czyli możliwość przemieszczania się obywateli i obywatelek w górę i w dół drabiny społecznej – alarmuje OECD [Organizacja Współpracy Gospodarczej i Rozwoju] w najnowszym raporcie *Popsuta społeczna winda* o promowaniu mobilności społecznej. Rosnący wpływ na przyszłość dzieci mają za to pieniądze rodziców. Bo pieniądze to dostęp m.in. do edukacji i ochrony zdrowia. Jeśli w latach 2002–2014 żyłeś w Polsce, a twój ojciec był robotnikiem fizycznym, miałeś 40 proc. szans na to, że powtórzysz jego los, i tylko 25 proc. szans na to, że awansujesz na kierownika. Jeśli zaś ojciec był kierownikiem, szanse na zostanie robotnikiem spadały do 20 proc., a do 50 proc. wzrastało prawdopodobieństwo, że także będziesz zarządzać pracownikami. [...] Badacze OECD [...] obserwują trend: od początku lat 80. wiele rodzin zostało uwięzionych na dole drabiny społecznej – ich dzieci mają niższą mobilność społeczną, czyli mniejsze szanse na awans niż poprzednie generacje. OECD donosi o zjawiskach „lepkiej podłogi" – dzieciach ubogich, niemogących wyrwać się z biedy – i „lepkiego sufitu": dzieciach bogatych, które muszą się mocno postarać, żeby spaść ze szczytu.

Źródło: A. Rozwadowska, *Lepka podłoga i popsuta społeczna winda*, 27 czerwca 2018, wyborcza.pl [dostęp: 8.03.2022].

a) Wyjaśnij, co oznaczają wyrażenia „lepka podłoga" i „lepki sufit".

b) Rozstrzygnij, czy w świetle przedstawionych w tekście danych trafna jest teza, że „sufit jest bardziej lepki od podłogi". Uzasadnij odpowiedź.

5 Przemiany społeczne w Polsce

struktura społeczna w PRL | transformacja ustrojowa | adaptacja społeczna | uwarstwienie polskiego społeczeństwa

Zdaniem socjologów najważniejszym czynnikiem, który ukształtował strukturę współczesnego społeczeństwa polskiego, były przemiany gospodarcze i polityczne związane z upadkiem komunizmu w 1989 r. Na czym one polegały? Jak przeobrażenia ekonomiczne wpłynęły na życie Polaków? W jaki sposób próbowali się oni dostosować do nowej rzeczywistości? Które warstwy społeczne zyskały na transformacji, a które na niej straciły?

Struktura społeczna przed 1989 r.

W okresie istnienia Polski Ludowej (1945–1989) w naszym kraju ostatecznie ukształtowały się klasy społeczne typowe dla tzw. społeczeństwa przemysłowego. Jednak struktura społeczna w Polsce różniła się pod pewnymi względami od struktury zachodnich społeczeństw industrialnych. Odmienności były następstwem zrealizowanej przez władze komunistyczne nacjonalizacji (upaństwowienia) przemysłu oraz reformy rolnej, która polegała na likwidacji dużych majątków dawnych właścicieli ziemskich. Ponadto ustrój gospodarczy PRL uniemożliwiał prowadzenie na większą skalę działalności prywatnej w takich dziedzinach, jak produkcja, handel i usługi.

Już kilka lat po zakończeniu II wojny światowej władze komunistyczne rozpoczęły proces szybkiego rozwoju przemysłu. W związku z tym nastąpił duży napływ ludności ze wsi do miast. W jego efekcie najliczniejszą klasą społeczną stali się **robotnicy** – pod koniec lat 70. XX w. stanowili oni blisko połowę osób czynnych zawodowo. Obowiązująca w PRL ideologia głosiła, że są oni najważniejszą klasą społeczną, a rządzący występują w ich imieniu (zob. przykład). Okazało się jednak, że komuniści nie mogli liczyć na bezwarunkowe poparcie robotników. Organizowane przez nich masowe strajki (w latach 1956, 1970 i 1980) powodowały zmiany na szczytach władzy. Robotnicy mieli także ogromny wkład w obalenie komunizmu w Polsce.

Drugą pod względem liczebności klasą byli **chłopi**. Wśród nich dominowali właściciele małych gospodarstw rolnych – część z nich otrzymała ziemię w wyniku reformy rolnej. Szczególną kategorię ludności wiejskiej stanowili pracownicy państwowych gospodarstw rolnych (tzw. PGR-ów), utworzonych przez władze najczęściej przez przekształcenie dużych majątków ziemskich, przejętych wcześniej od prywatnych właścicieli.

Przykład

Fragment preambuły *Konstytucji PRL* z 1952 r.

[...] Podstawę obecnej władzy ludowej w Polsce stanowi sojusz klasy robotniczej z chłopstwem pracującym. W sojuszu tym rola kierownicza należy do klasy robotniczej jako przodującej klasy społeczeństwa, opierającej się na rewolucyjnym dorobku polskiego i międzynarodowego ruchu robotniczego, na historycznych doświadczeniach zwycięskiego budownictwa socjalistycznego w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, pierwszym państwie robotników i chłopów. [...]

Źródło: Dz.U. z 1952 r. Nr 33, poz. 232.

W okresie PRL rozbudowano także sieć szkół średnich i wyższych. W rezultacie dość liczna stała się **inteligencja** – warstwa społeczna obejmująca osoby z wyższym lub specjalistycznym wykształceniem, zajmujące się pracą umysłową i twórczą (m.in. naukowców, dziennikarzy, lekarzy, prawników, inżynierów).

W PRL istniała także klasa drobnych przedsiębiorców. Należeli do niej właściciele małych sklepów, zakładów produkcyjnych, warsztatów rzemieślniczych. Władze PRL odnosiły się do tej warstwy niechętnie, ale ją tolerowały, ponieważ przedsiębiorcy ci zaopatrywali ludność w wiele produktów, których zakłady państwowe nie były w stanie wytworzyć w dostatecznej ilości. Na tle ówczesnego społeczeństwa ta warstwa była grupą dość zamożną.

W odróżnieniu od państw kapitalistycznych w PRL nie istniała natomiast klasa wyższa. Zamiast niej rolę kierowniczą w państwie i gospodarce odgrywała **nomenklatura**. Obejmowała ona przede wszystkim osoby zajmujące ważne stanowiska w Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej oraz w ugrupowaniach sojuszniczych: Zjednoczonym Stronnictwie Ludowym i Stronnictwie Demokratycznym. Przedstawiciele nomenklatury zasiadali w organach państwa, a także pełnili kierownicze funkcje w administracji terytorialnej, armii, organizacjach społecznych, mediach i przedsiębiorstwach państwowych.

Transformacja ustrojowa

Przemiany, które rozpoczęły się w **1989 r.**, były bardzo głębokie i dotyczyły niemal wszystkich dziedzin życia społecznego. Stopniowo wprowadzano rozwiązania ustrojowe typowe dla państw demokratycznych, m.in. swobodę działania partii politycznych, samorząd terytorialny, wolne wybory, trójpodział władzy. Rozpoczęto także proces budowy gospodarki rynkowej opartej na swobodzie prowadzenia działalności gospodarczej, wolnej konkurencji i własności prywatnej. Państwo przestało dofinansowywać PGR-y i przedsiębiorstwa, które nie przynosiły zysków. Znacznie obniżono również cła, co umożliwiło napływ towarów z zagranicy.

Skutki reform gospodarczych początkowo były bardzo bolesne dla społeczeństwa. Już w 1990 r. gwałtownie obniżył się poziom życia Polaków. Ceny towarów wzrosły kilkukrotnie. Zakłady przemysłowe, pozbawione dotacji i zmuszone do konkurowania z zachodnimi firmami, okazywały się nierentowne i upadały. W rezultacie w Polsce pojawił się problem masowego bezrobocia – w 1993 r. w skali całego kraju przekroczyło ono 16%, a w wielu miejscach było jeszcze wyższe. W pierwszym okresie przemian gospodarczych znaczna część społeczeństwa doświadczyła zatem **degradacji społecznej** – niekiedy problem ten dotykał całych regionów kraju.



Wiosną 1989 r. w trakcie obrad Okrągłego Stołu przedstawiciele władz komunistycznych i demokratycznej opozycji wypracowali porozumienie, które zapoczątkowało proces przemian ustrojowych.



W latach 90. XX w. częstym zjawiskiem były masowe protesty grup zawodowych, które najboleśniej odczuły skutki przemian.

Adaptacja społeczna

Rzeczywistość społeczno-ekonomiczna, która ukształtowała się w wyniku przemian, tak bardzo różniła się od tej z okresu PRL, że wszystkie klasy społeczne stanęły przed koniecznością **adaptacji**, czyli dostosowania się do funkcjonowania w zmienionych warunkach. Adaptacja polega zwykle na przyjęciu nowych sposobów działania, wzorców zachowań i wartości, a często doprowadza także do całościowej zmiany organizacji życia danej zbiorowości.

Wielu przedstawicieli nomenklatury wykorzystało szansę, jaką dał im proces prywatyzacji przedsiębiorstw i wprowadzenie swobody działalności gospodarczej. Zostali oni właścicielami lub udziałowcami dużych firm i weszli do kształtującej się klasy wyższej. Awans społeczny stał się udziałem także dużej części inteligencji, przed którą nowe możliwości otworzył m.in. napływ inwestycji z zagranicy. Zachodni przedsiębiorcy tworzyli w Polsce oddziały swoich firm, w związku z czym pojawiło się duże zapotrzebowanie na wysoko wykwalifikowanych pracowników, którym można by powierzyć stanowiska specjalistów i kierowników. Wielu przedstawicieli inteligencji zdecydowało się również na rozpoczęcie samodzielnej działalności gospodarczej i odniosło na tym polu znaczny sukces, który pozwolił im dołączyć do klasy wyższej. Beneficjentami przemian okazali się ponadto drobni przedsiębiorcy, ponieważ duża ich część skorzystała z możliwości rozwinięcia własnego biznesu.

Także przedstawiciele pozostałych warstw społecznych próbowali wykorzystać okazje, które stwarzała nowa rzeczywistość, i często robili to z powodzeniem. Jednak znaczna część ludności – zwłaszcza robotnicy i pracownicy PGR-ów – utraciła pracę i nie miała szans na zdobycie nowego zatrudnienia w dotychczasowym zawodzie. Wielu ludzi stanęło przed koniecznością znalezienia jakichkolwiek źródeł dochodów, dlatego w latach 90. XX w. nastąpił dynamiczny rozwój drobnego handlu, m.in. na bazarach. Dość powszechnym zjawiskiem stała się także **emigracja zarobkowa** do krajów Europy Zachodniej. W ostatniej dekadzie XX w. pojawiło się również wiele nietypowych sposobów zarabiania na życie, często balansujących na granicy prawa (zob. przykład).

Uwarstwienie polskiego społeczeństwa

Opisanie struktury współczesnego społeczeństwa jest trudnym zadaniem, gdyż o miejscu danej osoby lub grupy decydują w niej bardzo zróżnicowane uwarunkowania. Oprócz czynników tradycyjnych, takich jak władza, bogactwo, wykształcenie i prestiż, pozycję społeczną mogą wyznaczać także np. siła, trwałość i jakość

Przykład

Biedaszyby zamiast kopalni

„W czasie PRL-u Wałbrzych był potężnym ośrodkiem przemysłu węglowego [...]. Wałbrzyskie kopalnie [...] zaczęto likwidować na początku lat dziewięćdziesiątych [...]. W Wałbrzychu i jego okolicach pojawiło się zatem [...] olbrzymie bezrobocie [...], stopa bezrobocia sięgała w czasie moich badań od 28% do 32% [...]. Co więc zaczęto robić? Wielu byłych górników i robotników zaczęło [...] [wy]dobywać węgiel z kilkumetrowych szybów i szybików. Początkowo w samym mieście i jego okolicach pojawiły się półodkrywkowe minikopalnie obsługiwane przez kilku czy kilkunastu ludzi [...]. W większości zajmują się tym byli górnicy, którym pokończyły się zasiłki socjalne i środki z odpraw jednorazowych; początkowo wynajmowali oni ciężki sprzęt do prac ziemnych, który odkrywał powierzchniowo przebiegające pokłady węgla [...]. Jednak po serii konfiskat ciężkiego sprzętu (głównie w roku 2002) w miejscach tych wszystkie prace wykonuje się ręcznie; buduje się miniszyby, od kilkumetrowych do mających nieraz siedemdziesiąt metrów długości, są one zabudowywane [umacniane] w bardzo przemyślny i skomplikowany sposób".

Źródło: T. Rakowski, *Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy. Etnografia człowieka zdegradowanego*, Gdańsk 2014, s. 167.

relacji społecznych jednostki. Im te relacje są lepsze, bliższe i mocniejsze, tym wyższe jest jej miejsce w hierarchii społecznej (można stwierdzić, że posiada duży kapitał społeczny). Ponadto współcześnie uznaje się, że istotnymi wyznacznikami pozycji społecznej są także: styl życia (np. sposób ubierania się, odżywiania, wypoczywania), wzory zachowań konsumpcyjnych, system wartości oraz charakter udziału w kulturze (np. upodobanie do określonego rodzaju muzyki, czytanie książek).

Po uwzględnieniu wymienionych czynników część badaczy za podstawę opisu struktury społecznej przyjęła tradycyjny podział na trzy klasy: wyższą, średnią i niższą, często zwaną klasą ludową (zob. teksty na s. 148–149). Klasa średnia jest bardzo zróżnicowana – zazwyczaj zalicza się do niej zarówno specjalistów, jak i osoby wykonujące proste prace biurowe.

Inni badacze odchodzą natomiast od stosowania podziałów klasowych. Uznają oni, że o pozycji społecznej danej osoby przesądza wykonywany przez nią zawód i związany z nim prestiż. Wysokość zarobków jest tu kwestią drugorzędną, choć również istotną. Na przykład profesor uniwersytetu cieszy się większym prestiżem niż programista w międzynarodowej firmie, mimo że ten drugi często zarabia więcej niż naukowiec. Socjologowie przeciwni uwzględnianiu podziałów klasowych zwykle wyróżniają kilka kategorii społeczno-zawodowych (zob. schemat obok).

Czy wiesz, że...

Francuski socjolog Pierre Bourdieu [czyt.: pier burdjej] badał, w jaki sposób funkcjonowanie ludzi w kulturze wpływa na uwarstwienie społeczeństwa. Stworzył on pojęcie kapitału kulturowego, które oznacza ogół idei, wiedzy i kompetencji kulturowych gromadzonych przez całe życie jednostki, a nawet przez całe pokolenia w rodzinach. Zdaniem Bourdieu kapitał kulturowy jest jednym z głównych wyznaczników miejsca zajmowanego przez daną osobę w strukturze społecznej (podobnie jak kapitał ekonomiczny w ujęciu Karola Marksa). Zbyt mały kapitał kulturowy może być barierą uniemożliwiającą awans społeczny.

Kategorie społeczno-zawodowe

Wyżsi kierownicy, urzędnicy i specjaliści

osoby o najwyższych kwalifikacjach, wykonujące swoją pracę bez ścisłego nadzoru

Specjaliści średniego szczebla

osoby wykonujące zadania wymagające specjalistycznych kwalifikacji

Pracownicy biurowi

pracownicy umysłowi, którzy wykonują zadania niewymagające szczególnych kwalifikacji

Pracownicy handlu i usług

osoby wykonujące zawody fizyczno-umysłowe, np. listonosze, kasjerzy, magazynierzy

Średni i mali właściciele

m.in. rzemieślnicy, sklepikarze, właściciele warsztatów, osoby samozatrudnione

Robotnicy wykwalifikowani

pracownicy fizyczni, którzy posiadają ściśle określone, wąskie kwalifikacje

Robotnicy niewykwalifikowani

pracownicy fizyczni bez kwalifikacji, zwykle wykonujący prace pomocnicze

Chłopi i robotnicy rolni

właściciele gospodarstw rolnych różnej wielkości oraz zatrudniani w nich pracownicy

Podziały klasowe w Polsce

Po upadku komunizmu debata publiczna na temat podziałów klasowych w polskim społeczeństwie skupiała się na zagadnieniu dotyczącym formowania się klasy średniej, ponieważ odgrywa ona ważną rolę w państwach demokratycznych z gospodarką rynkową.

1 Istnieje kilka powodów, [...] [dla których] w rozwiniętej demokracji rynkowej klasa średnia jest jednym ze wzorów do naśladowania, a rząd i politycy odwołują się do niej.

Przede wszystkim jest tak dlatego, że z definicji obejmuje ona ludzi najbardziej efektywnych, produktywnych i dostosowanych do współczesnego rynku pracy – w przeciwieństwie do członków klasy niższej (którzy tych zasobów nie mają) i klasy wyższej, która w znacznym stopniu „dziedziczy" zasoby rodziców. Cechy te dostarczają klasie średniej [...] [poczucie] sukcesu, podnoszą samoocenę, zwiększają satysfakcję z życia, zapewniają poczucie wolności i niezależności od innych. Daje to wiarę, że głównym wyznacznikiem wysokiego statusu są osobiste osiągnięcia i własne zdolności, co jeszcze bardziej motywuje do podnoszenia kwalifikacji i demonstrowania oznak pomyślności ekonomiczno-zawodowej.

W społeczeństwie klasy średniej najlepszym środkiem udowodnienia swej przydatności jest osiąganie wysokich „kapitałów" samemu („jeżeli wszedłem na pozycje, które wymagają kompetencji, talentu, są funkcjonalne dla systemu społecznego i zmuszają do odpowiedzialności, to znaczy, że wywiązałem się z tego, czego się ode mnie oczekuje, przekonałem o tym siebie i innych"). Posiadanie klasy średniej sprzyja poprawieniu sytuacji całego społeczeństwa [...]. Redukuje to konflikty i napięcia społeczne – bo nie wypada krytykować ludzi za oznaki zamożności, skoro zawdzięczają [...] [ją] sobie. Gdy głównymi kryteriami oceny pozycji społecznej są samodyscyplina, użyteczność i zdolności jednostek, przynależność do klasy średniej wzbudza sympatię i mobilizuje do indywidualnego wysiłku. Powoduje to, że klasie średniej zależy na stabilności, udziale w rządzeniu, m.in. przez głosowanie w wyborach, a w jej interesie jest sprawowanie kontroli nad władzą.

Źródło: H. Domański, *Klasa średnia i problem meritokracji*, www.wszystkoconajważniejsze.pl [dostęp: 15.03.2022].

2 Z najnowszego raportu [Polskiego Instytutu Ekonomicznego – dalej PIE; raport z września 2019 r.] wynika, że uwzględniając kryterium dochodowe, czyli ekonomiczne, w gronie osób w wieku 24–64 lat do klasy średniej należy 54 proc. Polaków. Dla porównania: 30 proc. obywateli należy do klasy niższej, a 16 proc. – do klasy wyższej.

Podobne proporcje uzyskuje się, dokonując rozróżnienia klasowego ze względu na kryterium zawodowe, czyli społeczne, związane przede wszystkim z wykształceniem, kwalifikacjami oraz zajmowanym stanowiskiem w strukturze organizacyjnej zakładu pracy. W tym ujęciu do klasy średniej można przypisać 51 proc. osób w wieku 24–64 lat, do klasy niższej – 37 proc., zaś do [klasy] wyższej – 12 proc. [...]

Z powyższą szeroką definicją klasy średniej nie zgadza się Bohdan Wyżnikiewicz, prezes Instytutu Prognoz i Analiz Gospodarczych [...]. [...]

Według Wyżnikiewicza kluczowym kryterium przynależności do klasy średniej jest odgrywanie roli w gospodarce, [...] [m.in.] tworzenie miejsc pracy przez przedsiębiorców, kreowanie zmian na rynku, np. w drodze wyznaczania wzorców konsumpcyjnych, generowanie oszczędności, a także tworzenie popytu na dobra z tzw. wyższej półki. Istotne [...] [są] także: aktywne uczestnictwo w życiu społecznym, kreowanie wzorców zachowań społecznych, kształtowanie opinii publicznej, wszelka działalność artystyczna, wpływ na legislację itp.

Jak podkreśla Wyżnikiewicz, klasę średnią tworzą w większości ludzie z wyższym wykształceniem, jednak nie jest to warunek konieczny. Oznacza to, że w skład klasy średniej wchodzą przedsiębiorcy, specjaliści z różnych dziedzin, urzędnicy państwowi wyższego szczebla, naukowcy i intelektualiści, artyści i sportowcy. W ten sposób zdefiniowana klasa średnia obejmowałaby w Polsce ok. 3 mln osób.

Źródło: D. Rostkowski, *Jaka jest polska klasa średnia?*, www.obserwatorfinansowy.pl [dostęp: 15.03.2022].

Jednak globalny kryzys gospodarczy w latach 2007–2009, pandemia koronawirusa oraz zmiany polityczne z ostatniej dekady spowodowały, że w Polsce zaczęto dyskutować także o innych kwestiach związanych z różnicami klasowymi.

O TYM SIĘ MÓWI!

3 **„Klasa ludowa i średnia ma wspólny interes – lepszą organizację sfery publicznej, edukacji, służby zdrowia i mieszkalnictwa. Tak, żeby nam wszystkim żyło się tu trochę znośniej" – mówi socjolog Maciej Gdula [...].**

Grzegorz Sroczyński: Liberałowie mówią: istnieje tylko klasa średnia. I wszyscy powinni do niej dążyć.

Maciej Gdula: [...] Po pierwsze: istnieje klasa wyższa w Polsce, choć jest to skrzętnie ukrywane. [...] Ilu jest w Polsce takich ludzi? Ostatnie badanie NBP nad zamożnością gospodarstw domowych w Polsce pokazało, że ponad 140 tysięcy indywidualnych gospodarstw, czyli co najmniej pół miliona ludzi, posiada majątek w wysokości co najmniej 3 mln zł, z czego co najmniej 1–1,5 mln zł to kapitał, który można pomnażać i który służy do zabezpieczenia się przed niesprzyjającymi okolicznościami w życiu. To jest pół miliona ludzi, którzy żyją zupełnie inaczej niż klasa średnia w tym kraju.

G.S.: Gdzie ta różnica jest najwyraźniejsza?

M.G.: Socjologicznie i naukowo można zarysować różne linie podziału, ale ja bym zaproponował coś bardzo prostego: czy dzieci kupują mieszkanie na kredyt, czy za gotówkę?

G.S.: Czyli ta niewidzialna klasa wyższa to nie tylko bogacze latający odrzutowcami, [...] [ecz także] zwykli, dobrze zarabiający dziennikarze, naukowcy, przedsiębiorcy, managerowie czy część klasy politycznej. Oni w tym sensie żyją w innym świecie, że mają pewien rodzaj niedostępnego innym bezpieczeństwa.

M.G.: I zupełnie inaczej wyglądające szanse życiowe. Życie ich i ich dzieci podlega zupełnie innym regułom. [...] Różnice w życiowych szansach przekładają się też na jakość edukacji. Odkryłem ostatnio istnienie szkoły w Warszawie, która [...] przygotowuje do studiów za granicą. W badaniach pytałem ludzi: jak myślicie, ile kosztuje ta szkoła? „Pewnie drogo, dwa tysiące za miesiąc" – odpowiadała większość. Poprawnej odpowiedzi udzieliła mi jedynie córka developera – 10 tys. zł za miesiąc. To pokazuje, że są światy, o których się nie śniło klasie średniej. [...]

G.S.: A jakie są granice między klasą średnią a ludową?

M.G.: Jeśli chodzi o młodych, to często są to dzisiaj studia. Jakiekolwiek. W moich badaniach często wychodziło, że młodzi z klasy ludowej mieli aspiracje, żeby te studia ukończyć, ale z różnych powodów nie byli w stanie tego zrobić: czasami nie mieli ku temu kompetencji, bo ich dotychczasowa edukacja i kapitał kulturowy na to nie pozwalały, a czasami brakowało im pieniędzy, żeby samemu utrzymać się w mieście. Ale prawdziwe pytanie, które powinniśmy tutaj postawić, brzmi: dlaczego oni właściwie tak mocno wierzyli, że muszą te studia skończyć? Otóż nauczono ich, że taka jest właśnie „normalna" biografia: skończ studia, znajdź pracę, weź kredyt. Że obowiązuje tylko jedna, normatywna droga życiowa wytyczona wyobraźnią jednej klasy – klasy średniej. Tymczasem życie pracownika fizycznego nie jest bezwartościowe, jakby z takiej średnioklasowej logiki wynikało.

Źródło: Elity w nosie mają lekarzy i nauczycieli, bo sobie ich kupują, wywiad z M. Gdulą przeprowadził G. Sroczyński, www.krytykapolityczna.pl [dostęp: 15.03.2022].

? Rozstrzygnij, czy badacze, których poglądy przedstawiono w tekstach, w taki sam sposób opisują podziały klasowe występujące w polskim społeczeństwie. Uzasadnij swoją odpowiedź.

? Wyjaśnij, na czym polega różnica między szerokim a wąskim definiowaniem klasy średniej w Polsce.

? Omów wskazane w tekście 3. różnice między klasami społecznymi w Polsce.

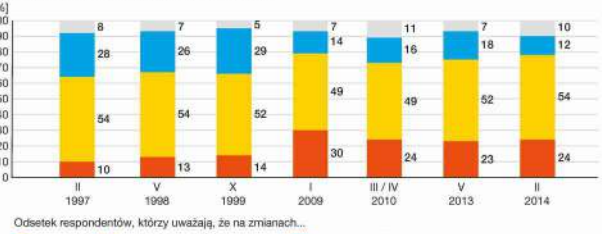
Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Zapoznaj się z wykresem i omów, jak zmieniały się odpowiedzi ankietowanych w kolejnych latach. Oceń, o czym mogą świadczyć różnice w wynikach poszczególnych badań opinii. Uzasadnij swoje zdanie, odwołując się do najnowszej historii Polski.

Praca z wykresem

Ocena przemian ustrojowych wśród Polaków



Źródło: Czy warto było zmieniać ustrój? Ocena zmian ustrojowych po 25 latach, „Komunikat z badań" 2014, nr 67, www.cbos.pl [dostęp: 15.03.2022].

2 Przeczytaj tekst i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

Inteligencja istnieje przede wszystkim przez swe idee, przez wartości, które budzą jej zbiorowe uznanie i które ją niejako skupiają. [...] Znajdą się wśród nich treści moralności uniwersalnej, humanistycznej, wielki oświeceniowy mit wolności, przekonania odnoszące się do takiej czy innej utopii społecznej, takiej czy innej tradycji patriotycznej, terytorialnej, socjalnej czy ideowej, przejawy kultu nauki, oświaty i postępu, wzniośle abstrakcyjne zasady filozoficzne i najprostsze reguły stosunków międzyludzkich, codziennym językiem napominające, żeby nie być świnią, egoistą czy prymitywnym chamem. [...] Wokół zbioru wartości aprobowanych skupiają się w pierwszym rzędzie ci, którzy gotowi są je rzeczywiście w życiu realizować. Są to niewątpliwi nonkonformiści, zdolni zapłacić za swe przekonania trochę, sporo, a czasem bardzo wiele. Stanowią oni, oczywiście, znikomą mniejszość środowiska inteligenckiego. W szerszym, odsuniętym na zewnątrz, ale znacznie liczniejszym kręgu sytuują się ci, którzy o nich wiedzą i postawy ich podziwiają, sami zaś skłonni są je naśladować tylko wtedy, gdy koszty takiego postępowania są żadne lub znikome. Rola ich w grupie przypomina raczej funkcję heroldów [tzn. głosicieli] niż bojowników, jest jednak społecznie ważna. Kolejny krąg stanowić mogą ci, którzy do żadnych działań się nie wysuwają, ale wyrażając się o owych śmiałkach z uznaniem, współtworzą przyjazną bronionym przez śmiałków wartościom opinię publiczną. [...] Proponując taką wizję środowiska inteligenckiego, przypisuję mu cechy zbliżone do tak zwanej grupy [...] celowej, której uczestnicy dobierają się ze względu na cel, który pragną razem realizować.

Źródło: B. Cywiński, *Inteligencji nekrologi przedwczesne*, archiwum.rp.pl [dostęp: 15.03.2022].

a) Wyjaśnij, czym – zdaniem autora tekstu – charakteryzuje się inteligencja.

b) Określ, jaką rolę odgrywa inteligencja w społeczeństwie. Uzasadnij swoją odpowiedź, odwołując się do fragmentów tekstu źródłowego.

3 Scharakteryzuj strukturę klasową polskiego społeczeństwa w okresie PRL. Określ, czym różniła się ona od uwarstwienia zachodnich społeczeństw przemysłowych z drugiej połowy XX w.

! 4 Wyjaśnij, na czym polega proces adaptacji społecznej. Podaj jego przykłady z okresu przemian po upadku komunizmu w Polsce.

! 5 Omów dwa główne sposoby opisu uwarstwienia współczesnego polskiego społeczeństwa stosowane przez badaczy. Odwołaj się do przykładów kategorii społecznych wyróżnianych przez socjologów.

6 Rozstrzygnij, które z podanych zdań dotyczących danych z tabeli są prawdziwe, a które – fałszywe.

Praca z tabelą

W społeczeństwach zwykle funkcjonują różne grupy, klasy, warstwy społeczne. Jak by Pan/Pani nazwał/nazwała grupę, klasę lub warstwę, do której Pan/Pani należy?	Wskazania respondentów według terminów badań			
	2013		2020	
	w procentach			
Grupy wyróżnione ze względu na status materialny i miejsce w strukturze społecznej				
Klasa/warstwa średnia (przeciętna, średniozamożna)	44,8	56,7	50,9	57,6
Klasa/warstwa niższa (w tym najniższa)	6,8		4,1	
Klasa/warstwa wyższa	0,7		1,2	
Biedota, biedni, klasa ludzi biednych, ubodzy o niskich dochodach	2,6		1,0	
Klasa/warstwa poniżej średniej (niższa klasa średnia, średnio uboga)	1,8		0,4	
Grupy wyróżnione ze względu na status społeczno-zawodowy				
Klasa robotnicza	7,9	22,9	5,2	19,2
Inteligencja, intelektualiści	3,5		4,9	
Emeryci	3,6		2,5	
Klasa pracownicza (ludzie pracy)	1,5		1,9	
Rolnicy	2,6		1,7	
Klasa chłopska (chłopi)	0,5		0,8	
Klasa chłopsko-robotnicza	0,2		0,3	
Bezrobotni	0,9		0,0	
Inne konkretne grupy wyróżnione ze względu na status społeczno-zawodowy	2,2		2,7	

Dane nie sumują się do 100%, gdyż respondenci mogli podać więcej niż jedną odpowiedź.

Źródło: *Identyfikacje przynależnościowe*, „Komunikat z badań" 2020, nr 53, www.cbos.pl [dostęp: 25.04.2022].

A W obu przeprowadzonych badaniach więcej Polaków utożsamiało się z grupami wyróżnionymi ze względu na status materialny i miejsce w strukturze społecznej niż z grupami wyodrębnionymi na podstawie statusu społeczno-zawodowego.

B W latach 2013–2020 odsetek osób, które postrzegały siebie jako członków klasy wyższej, wzrósł o 0,5%.

C W obu badaniach najczęściej wskazywaną przez respondentów kategorią społeczno-zawodową była inteligencja.

D Z przedstawionych danych wynika, że w latach 2013–2020 pogorszyła się sytuacja materialna społeczeństwa.

6 Nierówności społeczne

nierówności dochodowe | wskaźnik Giniego | nierówność szans życiowych | konflikty społeczno-ekonomiczne

Rozwarstwienie społeczne wynika przede wszystkim z nierównego dostępu do różnego rodzaju dóbr. Czym jeszcze może się różnić sytuacja ludzi tworzących społeczeństwo? Na czym polegają występujące w nim nierówności? Jaka jest ich skala w różnych społeczeństwach? Jakie mogą być ich konsekwencje?

Jakie są źródła nierówności społecznych?

Nierówność społeczna to sytuacja, w której dana osoba lub grupa dysponuje większą ilością dóbr cenionych w społeczeństwie niż inne jednostki lub zbiorowości. Zasoby takich dóbr są ograniczone – nie wystarcza ich, aby zaspokoić potrzeby wszystkich chętnych, co sprawia, że ich zdobycie wymaga wysiłku i jest uznawane za szczególnie korzystne. Jako najbardziej cenione postrzega się:

- **bogactwo** – dobra materialne niezbędne do zaspokojenia elementarnych potrzeb życiowych, a także dobra kulturowe, czyli przedmioty powszechnie pożądane, które wśród członków społeczeństwa zwiększają presję posiadania i aspiracje materialne;
- **władzę** – daje ona jednostce poczucie siły, bezpieczeństwa oraz przewagi nad innymi; jest wymienialna na dobra materialne; aby konkretne osoby mogły posiadać władzę, większość danej społeczności musi być jej pozbawiona;
- **prestiż** (szacunek, społeczne uznanie, sława) – może być wymieniany na dobra innego rodzaju, np. na władzę. Prestiż jest dobrem rzadkim – korzyścią wynikającą z jego posiadania jest to, że dana osoba jest postrzegana jako lepsza, bardziej wartościowa od innych.

Do dóbr generujących nierówności społeczne są zaliczane również **wykształcenie**, **zdrowie** i **sprawność fizyczna**. Każde z nich ma charakter stopniowalny – występują np. hierarchie społeczne uwzględniające poziom bogactwa, władzy i prestiżu. Osoby z poszczególnych grup społecznych dysponują różnym dostępem do dóbr, co przekłada się na zróżnicowanie szans życiowych w społeczeństwie.

Za najważniejsze są uznawane **nierówności dochodowe**, wynikają z nich bowiem wszystkie inne rodzaje dysproporcji. Przykładowo, spadek dochodów zmusza jednostkę do cięcia wydatków, np. na konsumpcję, powoduje także obniżenie jej prestiżu w społeczeństwie.

Nierówności często są także wypadkową zróżnicowanych uwarunkowań osobistych – wynikają stąd, że ludzie posiadają rozmaite **wrodzone talenty**, opanowali odmienne **umiejętności** w trakcie socjalizacji, a także różnią się poziomem **motywacji** do działania czy **pracowitości**.

Przyczyną występowania dysproporcji może być także **nierówne traktowanie** osób z określonych grup czy kategorii społecznych. Na przykład w społeczeństwach zachodnich szczególną uwagę zwraca się na zjawisko odmiennego traktowania kobiet w pracy, które przejawia się m.in. w przyznawaniu im wynagrodzeń niższych niż te otrzymywane przez mężczyzn zajmujących te same stanowiska.

Poziom nierówności dochodowych

Skalę nierówności występujących w społeczeństwie można mierzyć. Istnieje wiele służących do tego narzędzi – jednym z najczęściej stosowanych jest **wskaźnik Giniego** [czyt.: dżiniego]. Informuje on o stopniu koncentracji dochodów.

Jest obliczany przez porównanie sytuacji dochodowej poszczególnych gospodarstw domowych. Wskaźnik przyjmuje wartości od 0 (0%) do 1 (100%). Wartości niższe, najbardziej zbliżone do zera, świadczą o tym, że dochody rozkładają się w społeczeństwie równomiernie, a nierówności ekonomiczne są minimalne. Im wyższa jest wartość współczynnika, tym większa okazuje się dysproporcja między dochodami niewielkiej elity finansowej a dochodami większości (zob. poniższy schemat).



Wskaźnik Giniego jest wykorzystywany do porównywania skali nierówności występujących w różnych społeczeństwach. Jego wartości dla Polski i innych państw europejskich przedstawiono na infografice na s. 154.

Konsekwencje nierówności społecznych

Nierówności społeczne występują we wszystkich społeczeństwach i od wieków są przedmiotem sporów. Debata nad nierównościami, która toczy się współcześnie, dotyczy przede wszystkim ich skutków i dopuszczalnej skali. Wśród pozytywnych konsekwencji istnienia nierówności ekonomicznych najczęściej wskazuje się **mobilizację społeczeństwa**. Dążenie do uzyskania wyższych dochodów sprzyja aktywności jego członków – pobudza jednostki do wytężonej pracy i podnoszenia kwalifikacji, co z kolei przyczynia się do ogólnego rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego danego kraju.

Równocześnie jednak w państwach, w których dysproporcje w dochodach są zbyt duże, różnice ekonomiczne mogą mieć negatywne skutki. Badacze wskazują, że dramatyczne nierówności mogą hamować wzrost gospodarczy: w społeczeństwach podzielonych na elitę bogaczy i ubogą większość popyt na towary jest niższy, dochody bowiem są skoncentrowane w rękach niewielkiej części konsumentów. Nadmierne różnice zniechęcają ludzi do aktywności, a także przyczyniają się do pogłębienia różnych problemów społecznych, przede wszystkim do rozwoju przestępczości.

Czy wiesz, że...

W przeszłości podnoszono postulaty dotyczące utworzenia społeczeństwa, w którym wszyscy byliby równi. Cel taki zakładała m.in. ideologia komunistyczna. Jej zwolennicy w XX w. podjęli próbę budowy tzw. społeczeństwa bezklasowego. W ramach swojej polityki brutalnie zwalczali jednak przeciwników i dopuszczali się zbrodni na ogromną skalę. W państwach, w których przejęli władzę, nierówności występowały w dalszym ciągu.

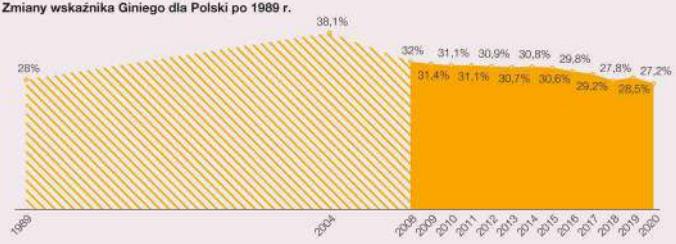
Nierówność szans życiowych

Negatywnym zjawiskiem związanym z istnieniem różnic ekonomicznych i społecznych są nierówności szans życiowych. **Szansami życiowymi** nazywamy prawdopodobieństwo, że danemu człowiek uzyska różne dobra cenione w społeczeństwie. Sukces w dążeniu do zdobycia dóbr zależy nie tylko od czynników indywidualnych (np. od talentów i umiejętności jednostki), lecz także od czynników społecznych. Za najważniejszy element wpływający na szanse życiowe jest uznawane wykształcenie. Trudności w dostępie do edukacji utrwalają złą sytuację osób z danej grupy społecznej w kolejnych pokoleniach. Dziecko wywodzące się z ubogiej rodziny z klasy niższej ma znacznie mniejsze możliwości edukacyjne niż dziecko zamożnych rodziców należących do klasy wyższej. Wynikające z takich przyczyn nierówności szans życiowych są uważane za szczególnie niesprawiedliwe i wymagają przeciwdziałania.

Nierówności dochodowe w Polsce i w Europie

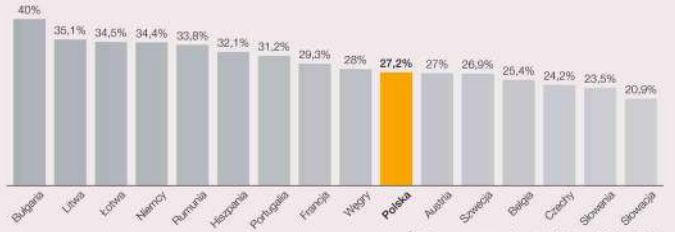
Poziom nierówności dochodowych w poszczególnych społeczeństwach jest bardzo zróżnicowany. Dane przedstawione poniżej pozwalają porównać skalę tych dysproporcji w Polsce i w innych państwach europejskich – z uwzględnieniem różnic między zarobkami kobiet i mężczyzn.

Zmiany wskaźnika Giniego dla Polski po 1989 r.



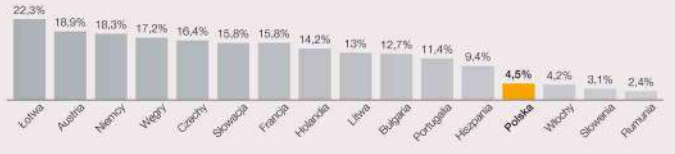
Źródło: sdg.gov.pl, stat.gov.pl [dostęp: 17.03.2022].

Wskaźnik Giniego w wybranych państwach europejskich w 2020 r.



Źródło: ec.europa.eu/eurostat [dostęp: 17.03.2022].

Procentowa różnica między zarobkami kobiet i mężczyzn w wybranych państwach europejskich w 2020 r.



Źródło: ec.europa.eu/eurostat [dostęp: 17.03.2022].

Parytety – szansa na równość czy sztuczna ingerencja?

O TYM SIĘ MÓWI!

Najpowszechniej występującym rodzajem nierówności jest nierówność płci. Jedną z form przeciwdziałania dyskryminacji są tzw. parytety – dla zapewnienia równego dostępu do pracy i funkcji publicznych ustala się proporcje określające minimalny odsetek stanowisk przypadających kobietom.

1 Powoli i ociężale, tak od lat budujemy równość płci w biznesie. Niby wiele się wydarzyło. Pojawiły się sprzyjające regulacje prawne, a międzynarodowe organizacje promują ideę. Budują dobre praktyki, tworzą rankingi, przyznają nagrody. Pracodawcy szkolą się, wprowadzają procedury, podpisują deklaracje różnorodności, ustalają parytety płci.

[…] Kobiety mają trudniej prawie we wszystkich obszarach zarządzania ludźmi. Zaczyna się już przy szukaniu kandydatów do pracy. […] Badania serwisów rekrutacyjnych pokazują, że oferty z branż zdominowanych przez mężczyzn zawierają stereotypowo męskie terminy, jak „rywalizacja" czy „przebojowość", a te dotyczące zawodów kobiecych podkreślają np. współpracę i empatię. To uruchamia stereotypy oraz zniechęca kobiety do ubiegania się o pracę w męskich zawodach, nawet jeśli uważają, że posiadają wymagane kompetencje. […] Obszar, gdzie nierówność płci chyba najbardziej się dostrzega, to szanse na awans. […] Największą przeszkodą dla kobiet w drodze do przywództwa wyższego poziomu jest ten pierwszy awans na stanowisko menedżera. […] Szanse na awans pań osłabia też ukształtowana przez wieki kultura „robienia biznesu". Poza biurem, przy drinku, podczas golfowej rozgrywki. Kobiety nie mają dostępu do nieformalnych sieci mężczyzn, więc nie budują relacji, które mogą pomóc im w awansie. […] Z ograniczoną możliwością awansu wiąże się nierówność w wynagrodzeniach. […] Na wyższych stanowiskach te różnice się […] istotnie zwiększają. Niektóre badania tłumaczą to tak, że mężczyźni są twardszymi negocjatorami. Kobiety odpuszczają sobie, żeby nie psuć relacji. […] Z grubsza ludzie nie doceniają wyników kobiet, a przeceniają wyniki mężczyzn. Kobiety w konsekwencji muszą dać z siebie więcej, żeby być postrzegane lepiej.

Źródło: A. Laśkiewicz-Kowalik, *Zasypać różnice czy pięknie się różnić*, „Forbes" 2021, nr 7, www.forbes.pl [dostęp: 29.03.2022].

2 Jesteśmy świadkami i uczestnikami rewolucji płci (*gender revolution* [czyt.: dżender rewoluszyn). […] W celu zrozumienia reakcji społeczeństwa na zachodzące zmiany […] należy [je] analizować z różnych perspektyw: nie tylko kobiecej, ale i męskiej […].

O ile bowiem częściowe porzucenie tradycyjnych ról daje szansę kobietom na awans społeczny przez wejście na rynek pracy lub wybranie męskich niegdyś ścieżek kariery, to już mężczyźni nie mają motywacji do wejścia w role tradycyjnie przypisywane kobietom […]. W ostatnich 30 latach zaszło w Polsce kilka zmian, które znacząco wpłynęły na różnice w przebiegu życia kobiet i mężczyzn, a w konsekwencji – na indywidualne i polityczne relacje między płciami. Najważniejszą z nich […] jest powstanie dużej różnicy w formalnym wykształceniu i kluczowych umiejętnościach. Obecnie w Polsce co piąty nastolatek i „tylko" co dziesiąta nastolatka nie posiadają podstawowych kompetencji w zakresie czytania, a na 10 młodych mężczyzn z wykształceniem wyższym przypada prawie 16 kobiet […]. […] [Druga istotna zmiana obejmuje] upowszechnienie się rozwodów i opóźnienie wieku zawierania małżeństw, […] [a także] w ogóle spadającą popularność tej instytucji wśród Polaków. Od 1990 roku liczba rozwodów na 1000 małżeństw wzrosła dwukrotnie. Jednocześnie w pierwszy związek małżeński Polki i Polacy wchodzą średnio o pięć lat później […]. Można więc powiedzieć, że mężczyźni i kobiety częściej niż w przeszłości żyją osobno zamiast we wspólnych i trwałych gospodarstwach domowych. W rezultacie […] doświadczenia życiowe i preferencje polityczne kobiet i mężczyzn coraz bardziej się różnią. Do takiej dywergencji [rozbieżności] przyczyniają się także zmiany zachodzące na rynku pracy – automatyzacja może szczególnie dotknąć słabiej wykształconych mężczyzn […].

Źródło: M. Gulczyński, *Przemilczane nierówności. O problemach mężczyzn w Polsce*, Kraków 2021, s. 7–8, klubjagiellonski.pl [dostęp: 12.04.2022].

? Przedstaw przyczyny nierówności omówionych w tekście 1. Rozważ, dlaczego zmiany społeczne wymienione w tym fragmencie nie doprowadziły do eliminacji dyskryminacji kobiet na rynku pracy.

? Wyjaśnij, w jaki sposób zmiany społeczne opisane w tekście 2. wpływają na poziom nierówności płci w Polsce. Czy w ich rezultacie różnice między sytuacją Polek a sytuacją Polaków zmniejszają się, czy – zwiększają? Uzasadnij swoją odpowiedź.

Ograniczanie nierówności

Większość współczesnych państw podejmuje działania na rzecz zmniejszenia skali nierówności społecznych. Służą do tego różne rozwiązania z zakresu polityki społecznej (zob. więcej na s. 165) i gospodarczej, w tym m.in.:

- powszechnie dostępna edukacja oraz działania na rzecz podnoszenia poziomu nauczania w szkołach publicznych;
- progresywny podatek dochodowy – zgodnie z jego zasadami dochody osób zarabiających najwięcej są obłożone wyższym podatkiem niż dochody zarabiających najmniej;
- aktywizacja zawodowa jak największej liczby osób w wieku produkcyjnym oraz gwarancje dotyczące godziwych płac (np. podwyższenie minimalnej kwoty wynagrodzenia);
- system ulg i dopłat dla najuboższych (np. dodatki mieszkaniowe, ulgi na przejazdy środkami transportu publicznego);
- bezpłatna służba zdrowia i opieka medyczna dla jak największej grupy osób;
- system świadczeń społecznych zabezpieczający obywateli na wypadek chorób i czasowego bezrobocia – gwarantujący np. różnego rodzaju zasiłki, renty.

Przykład

Wyrównywanie szans edukacyjnych

Edukacja włączająca to specjalne podejście stosowane w procesie kształcenia. Jej celem jest zwiększenie szans edukacyjnych wszystkich osób uczących się – bez względu na ich stan zdrowia, zdolności, status społeczny czy pochodzenie – dzięki zapewnieniu im odpowiednich warunków do rozwijania własnego potencjału. Polski system edukacji publicznej wspiera uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi za pomocą zindywidualizowanych form nauczania. Są one adresowane do osób borykających się z niepełnosprawnością, z trudnościami adaptacyjnymi albo z problemami zdrowotnymi zakłócającymi codzienne funkcjonowanie. W ramach zwiększania szans edukacyjnych państwo podejmuje również działania wspierające osoby wyjątkowo zdolne. Umożliwia się im realizację indywidualnego programu – ukierunkowanego na rozwijanie wiedzy w obszarach, w których wykazują one ponadprzeciętne predyspozycje – albo indywidualnego toku nauki pozwalającego na wcześniejsze ukończenie poszczególnych etapów kształcenia (np. dzięki realizacji w ciągu jednego roku szkolnego programu przewidzianego na dwa lata). Wyróżniającym się uczniom jest oferowane także wsparcie finansowe, w tym stypendia za wyniki w nauce, sukcesy sportowe czy wybitne osiągnięcia edukacyjne.

Nierówności zdrowotne

Obejmują możliwe do uniknięcia różnice w stanie zdrowia, które zachodzą między członkami poszczególnych grup społecznych żyjących w tym samym miejscu (np. w tym samym państwie lub regionie). Dysproporcje te są z założenia niesprawiedliwe i stanowią odzwierciedlenie nierówności społecznych. Im wyższy status społeczno-ekonomiczny danej osoby (określany przez poziom wykształcenia, zawód i dochody), tym większe prawdopodobieństwo, że będzie się ona cieszyć lepszym zdrowiem niż osoby o niższym statusie, m.in. dzięki większej świadomości dotyczącej znaczenia badań profilaktycznych czy dostępowi do bardziej wartościowej diety i prywatnych usług medycznych. Wśród ludzi uboższych wzrasta ryzyko przewlekłych chorób, nadwagi, otyłości, a nawet przedwczesnego zgonu. Polski system opieki zdrowotnej opiera się na powszechnym i obowiązkowym ubezpieczeniu zdrowotnym, które w założeniu gwarantuje obywatelom nieodpłatne świadczenia medyczne. Mimo to Polacy napotykają liczne trudności w dostępie do służby zdrowia, np. muszą oczekiwać wiele miesięcy na wizyty u lekarzy specjalistów. Zapobiegać społecznym nierównościom w obszarze zdrowia ma realizacja *Narodowego programu zdrowia na lata 2021–2025*. Do podstawowych celów wskazanych w tym dokumencie należą rozwój profilaktyki nadwagi i otyłości oraz profilaktyki uzależnień, a także promocja zdrowia psychicznego. W ramach wdrażania programu mają być również realizowane zadania dotyczące wyzwań demograficznych (np. związanych ze starzeniem się społeczeństwa) oraz chorób zakaźnych (np. promocji szczepień).

Przykład

Wsparcie dla osób z niepełnosprawnościami

Niepełnosprawności obejmują wszelkie ograniczenia fizyczne i psychiczne, które utrudniają lub uniemożliwiają jednostkom skuteczne wykonywanie wielu codziennych czynności. Przykładowo, osoby z niepełnosprawnościami ruchowymi borykają się z problemami w każdej sferze życia, m.in. muszą pokonywać przeszkody komunikacyjne w przestrzeni publicznej (np. w dostępie do środków transportu), co znacząco zmniejsza ich aktywność zawodową i edukacyjną. Państwo oferuje wsparcie dla niepełnosprawnych oraz ich rodzin w postaci bezpośredniej pomocy finansowej (rent, dofinansowań, zasiłków) oraz specjalnych programów z zakresu rehabilitacji, zatrudnienia i terapii zajęciowej. W Polsce osoby potrzebujące mogą korzystać ze środków Państwowego Funduszu Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych (PFRON). Dodatkowo od 2018 r. działa Fundusz Solidarnościowy, z którego finansowane są programy zapewniające np. opiekę wytchnieniową – usługi zawodowych opiekunów, którzy odciążają rodziców dzieci niepełnosprawnych w sprawowaniu codziennych obowiązków – oraz usługi asystenta osobistego dla osób z niepełnosprawnościami. Polityka państwa w omawianym obszarze ma również przeciwdziałać dyskryminacji na rynku pracy i aktywizować zawodowo osoby niepełnosprawne. Temu właśnie służą specjalne instrumenty wsparcia przeznaczone dla pracodawców: comiesięczne dofinansowania do wynagrodzeń niepełnosprawnych pracowników oraz zwroty kosztów ponoszonych na ich szkolenie lub na przystosowanie stanowisk pracy do ich potrzeb, np. na zakup urządzeń i technologii ułatwiających im wykonywanie obowiązków. Prowadzone są również specjalne placówki świadczące usługi z zakresu rehabilitacji społecznej, w tym wspierające osoby z niepełnosprawnościami w pozyskiwaniu umiejętności wymaganych na rynku pracy.

Polityka mieszkaniowa

Mieszkanie nie tylko zapewnia jednostce schronienie i bezpieczeństwo, lecz także decyduje o materialnych i społecznych warunkach jej egzystencji. Dlatego jednym z najistotniejszych zadań państwa jest wyrównywanie szans życiowych w zakresie dostępu do lokali mieszkalnych. Działania podejmowane przez władze polegają na wspieraniu rodzin, które nie są w stanie samodzielnie opłacić zakupu lub wynajmu mieszkania. Państwowe inicjatywy obejmują m.in. powoływanie i utrzymywanie instytucji finansujących budowę mieszkań socjalnych (komunalnych), przyznawanie dodatków mieszkaniowych (dopłat do bieżących opłat, np. czynszu) oraz rozbudowę zasobów mieszkaniowych, którymi dysponują samorządy gminne. Lokale socjalne są przeznaczone dla najbiedniejszych gospodarstw domowych oraz osób, które uzyskały orzeczenie o eksmisji z miejsca dotychczasowego zamieszkania z prawem do zastępczego lokum. Brak mieszkania lub złe warunki lokalowe to główny problem polskich rodzin. Zgodnie z rządowymi danymi współczynnik przeludnienia nieruchomości w 2020 r. wyniósł 36,9% (mieszkanie uznaje się za przeludnione w sytuacji, w której brakuje minimum jednego pokoju dla pary, osoby w wieku powyżej 18 lat, dwóch osób tej samej płci w wieku 12–17 lat oraz dla każdej dwójki dzieci poniżej 12 roku życia). 47,5% Polaków w wieku 25–34 lat mieszka wspólnie z rodzicami. 7,1% populacji żyje w złych warunkach, wynikających np. z braku łazienki w lokalu, przeciekającego dachu, zawilgocenia ścian czy butwiejących okien i podłóg. W celu poprawy tej sytuacji od 2016 r. jest realizowana strategia *Narodowy program mieszkaniowy*, zakładająca zwiększenie dostępu do mieszkań dla osób o niskich dochodach.

Czy wiesz, że...

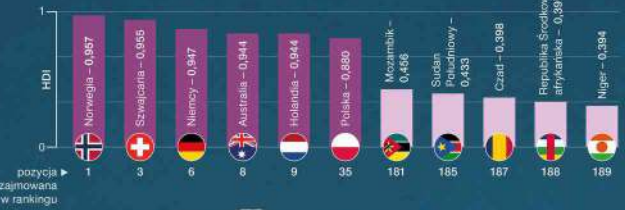
Na świecie działają niepaństwowe instytucje, które stawiają sobie za cel ograniczanie nierówności społecznych. Jedną z nich jest Grameen Bank [czyt.: gramin benk], czyli tzw. bank dla ubogich, utworzony w Bangladeszu przez profesora ekonomii Muhammada Yunusa [czyt.: junusa], który za tę inicjatywę otrzymał w 2006 r. Pokojową Nagrodę Nobla. Jego organizacja udziela ludziom najuboższym mikrokredytów na zakup narzędzi niezbędnych do rozpoczęcia działalności zarobkowej. Osoby korzystające z tej usługi nie miałyby szans, aby uzyskać kredyt w komercyjnym banku.

Nierówności globalne

Nierówności w dochodach oraz w dostępie do edukacji i opieki zdrowotnej dotykają ludzi na całym świecie i zyskują skalę globalną. Do ich zobrazowania używa się, prócz wskaźnika Giniego, również wskaźnika rozwoju społecznego HDI (ang. *Human Development Index*).

WSKAŹNIK ROZWOJU SPOŁECZNEGO HDI

Wskaźnik ten uwzględnia dane dotyczące oczekiwanej długości życia, dochodu narodowego w przeliczeniu na jednego mieszkańca (w dolarach), średniej liczby lat poświęconych na edukację przez osoby dorosłe oraz przewidywanej długości okresu nauki dzieci w wieku szkolnym. HDI przyjmuje wartość od 0 do 1 punktu, przy czym im jest ona wyższa, tym wyższy okazuje się poziom rozwoju społecznego w badanym państwie.





Światowa populacja liczy 7 900 000 000 osób.

EDUKACJA

760 mln ludzi na świecie nie potrafi czytać ani pisać. To ponad 9,6% światowej populacji. Problem analfabetyzmu jest najmocniej odczuwany w słabo rozwiniętych państwach w Azji i Afryce.



ZDROWIE

Nierówny dostęp do opieki zdrowotnej i leków skutkuje zwiększoną umieralnością, chorobami i niedożywieniem.

1,5 mln ludzi umiera każdego roku z powodu chorób, którym można by zapobiec dzięki szczepieniom.

400 mln ludzi na świecie nie ma dostępu do podstawowych usług zdrowotnych.

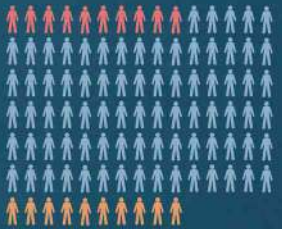
2,5 mln noworodków umiera rocznie z powodu braku opieki medycznej.

45,4 mln dzieci poniżej 5 roku życia cierpi na niedożywienie.

38,9 mln dzieci poniżej 5 roku życia ma nadwagę.

DOCHODY

W konsekwencji globalnych nierówności ekonomicznych miliony ludzi nie są w stanie zaspokoić swoich elementarnych potrzeb życiowych. Największe dysproporcje dochodowe występują w państwach Bliskiego Wschodu, Afryki Północnej i Ameryki Łacińskiej.



Jedna dziesiąta ludzi na świecie to **osoby najbogatsze**, będące w posiadaniu 76% światowego bogactwa. Jednocześnie około 10% światowej populacji żyje poniżej międzynarodowej granicy **ubóstwa** wyznaczonej przez Bank Światowy, czyli za mniej niż 1,90 USD dziennie.



10,2%
Ponad 810 mln ludzi cierpi z powodu głodu.



25,3%
Blisko 2 mld osób jest niedożywionych.

Nierówności społeczne a konflikty

Występujące w społeczeństwie nierówności są jednym z głównych źródeł konfliktów. Dysproporcje te prowadzą do pojawienia się między grupami społecznymi różnego rodzaju negatywnych emocji, m.in. do wybuchów wzajemnej wrogości. Sprzyja to powstawaniu sporów, które najczęściej dotyczą:

- niedających się pogodzić interesów i celów jednostek lub określonych grup;
- sprzecznych ideałów i wartości wyznawanych przez członków różnych zbiorowości.

Strony konfliktów o takim podłożu rywalizują ze sobą o różnego rodzaju dobra i przyjmują wobec siebie antagonistyczne postawy. Często aktywnie wyrażają swoje niezadowolenie wynikające z dotykających je nierówności – uczestniczą w strajkach, protestach, marszach, manifestacjach czy pikietach.

Karol Marks twierdził, że główny spór w każdym społeczeństwie nowoczesnym rozgrywa się między posiadaczami środków produkcji a tymi, którzy są ich pozbawieni, czyli pracownikami. Filozof przewidywał, że stopniowe narastanie tego konfliktu doprowadzi do wybuchu rewolucji i ustanowienia porządku społecznego, w którym środki produkcji będą własnością wszystkich. Przewidywania Marksa się nie sprawdziły, jednak problem, który wskazał w XIX w., występuje także współcześnie: częstymi przyczynami sporów społecznych są napięcia **między pracownikami a pracodawcami**.

Jeden ze współczesnych badaczy konfliktów, Ralf Dahrendorf [czyt.: darendorf], stwierdził, że obecnie głównym źródłem napięć są różnice w dostępie do środków sprawowania władzy. Jego zdaniem istotę demokracji stanowią stałe **konflikty o władzę**, równoważone przez różnorodne działania naprawcze.

Przebieg sporów wynikających z istnienia nierówności społecznych zależy od różnych czynników. Jednym z najważniejszych z nich jest nastawienie grupy uprzywilejowanej do grupy znajdującej się w gorszej sytuacji i kierującej do niej żądania lub postulaty. Jeśli zwolennicy utrzymania dotychczasowego porządku negują interesy przeciwników, a nawet samo ich prawo do wysuwania żądań, napięcie może się kumulować i doprowadzić do konfliktu o bardzo gwałtownym charakterze.

Konflikty mogą wybuchać z wielką siłą także wtedy, gdy podziały społeczne pokrywają się z różnicami narodowościowymi. Często to właśnie przynależność do mniejszości narodowej lub etnicznej jest przyczyną wykluczenia społecznego, ekonomicznego, kulturowego. Wynikające z takich nierówności **antagonizmy między narodami lub grupami etnicznymi** mogą stać się nawet zarzewiem konfliktu zbrojnego, zwłaszcza w okresach przemian politycznych i destabilizacji.

Przykład

Rzeź w Rwandzie

Ludobójstwo w Rwandzie wyniknęło m.in. z nierówności między dwoma ludami zamieszkującymi ten kraj. Przez wieki utrwalił się tam podział, zgodnie z którym do warstwy uprzywilejowanej należeli członkowie plemienia Tutsi, natomiast przedstawiciele plemienia Hutu byli dyskryminowani i pomijani w rządzeniu. W czasach kolonialnych tradycyjnie to Tutsi sprawowali ważne stanowiska państwowe i byli właścicielami ziemi. Hutu w zdecydowanej większości zajmowali niższe pozycje społeczne. Rwanda odzyskała niepodległość w 1962 r. Mimo to podziały ekonomiczne i społeczne wciąż się utrzymywały: w wolnym państwie to Hutu uzyskali dominującą pozycję, natomiast Tutsi stali się dyskryminowaną mniejszością. Impulsem do wybuchu rzezi etnicznej była śmierć urzędującego prezydenta Rwandy w katastrofie lotniczej w 1994 r. Polityk ten wywodził się z plemienia Hutu, dlatego o zamach na jego życie oskarżono przedstawicieli Tutsi. W wyniku zaplanowanych działań bojówki Hutu w ciągu trzech miesięcy w bestialski sposób zamordowały ok. 800 tys. współobywateli: głównie z plemienia Tutsi, choć ofiarą zabójstw padali także umiarkowani Hutu – zwolennicy utrzymania pokoju w kraju.

Przykład

Protesty antyrasistowskie

Napięcia wynikające z nierówności często przez dłuższy czas pozostają utajone i się kumulują – mogą doprowadzić do nagłego wybuchu konfliktu w następstwie przypadkowych zdarzeń. Do takiej właśnie sytuacji doszło w Londynie w 2017 r. – gwałtowne zamieszki rozpoczęły się tam po śmierci czarnoskórego mieszkańca miasta zatrzymanego przez policję. Fala manifestacji przeciwko rasizmowi i brutalności policyjnych funkcjonariuszy przetoczyła się również przez Stany Zjednoczone w 2020 r. Odbywały się one pod hasłem *Black Lives Matter* (#blacklivesmatter) [czyt.: blak lajfs mater], co oznacza dosłownie: „Czarne życia mają znaczenie". Protesty były organizowane w reakcji na zamordowanie czarnoskórego mężczyzny przez białego policjanta. George Floyd [czyt.: dżordż flojd] został zatrzymany za rzekome użycie sfałszowanego banknotu dwudziestodolarowego – całe zdarzenie zarejestrowano na nagraniu upublicznionym w internecie. Ukazuje ono brutalne zachowanie policjanta, który dociskał szyję Floyda kolanem do ziemi – zatrzymany kilkukrotnie sygnalizował, że nie może oddychać, po czym stracił przytomność. W trakcie protestów dochodziło do zamieszek, niszczenia mienia i podpaleń. W reakcji na te wydarzenia władze niektórych miast, np. Los Angeles i Atlanty, zdecydowały się na ogłoszenie godziny policyjnej. W Minneapolis doszło do starć manifestantów z policją, a gubernator stanu zdecydował się poprosić o pomoc Gwardię Narodową. Śmierć Afroamerykanina poruszyła ludzi na całym świecie – przeciwko policyjnej przemocy protestowano, m.in. w Londynie, Lizbonie, Berlinie, Brisbane, Paryżu, Toronto, Tokio, Rio de Janerio, Rzymie. Mimo że funkcjonariusz, który zabił George'a Floyda, został uznany za winnego i skazany na ponad 20 lat więzienia, wciąż nie rozwiązano problemu brutalności amerykańskiej policji – ciągle zdarzają się przypadki śmierci bezbronnych obywateli podczas policyjnych interwencji.



W Waszyngtonie tysiące protestujących przeciwko policyjnej przemocy zgromadziło się przed Białym Domem.

Wojna o awokado

Awokado to jeden z najmodniejszych produktów spożywczych na świecie. Rosnącemu popytowi na ten owoc towarzyszy stopniowe zmniejszanie się jego dostaw na rynek, wynikające ze zmian klimatu uszczuplających plony rolników. Aztekowie nazywali awokado „masłem Boga" – obecnie coraz częściej określa się je jako „krwawy owoc". Globalnym liderem w jego produkcji jest Meksyk – to w tym państwie panują najlepsze warunki naturalne do uprawy. Największe plantacje awokado są zlokalizowane w stanie Michoacan [czyt.: miczokan], który jest jednocześnie areną walk między kartelami narkotykowymi a policją. Działające na tym obszarze grupy przestępcze dość szybko zainteresowały się zyskami, które można czerpać z handlu awokado. Już w 2013 r. lokalni rolnicy utworzyli siły samoobrony, aby bronić się przed napadami na transporty zielonych owoców. Mimo powziętych środków bandyci przejmują codzienne średnio ok. 4 ciężarówek owoców. Zmuszają także plantatorów do płacenia wysokich haraczy. W Michoacan funkcjonuje minimum 20 uzbrojonych grup, które rywalizują między sobą o udziały w wartym miliardy dolarów rynku awokado.



Do wyprodukowania 3 sztuk awokado zużywa się ponad 270 litrów wody, czerpanej z rzek i podglebia. Uprawa tego owocu negatywnie wpływa zatem na środowisko, m.in. zwiększa ryzyko suszy i pożarów.

Ćwiczenia

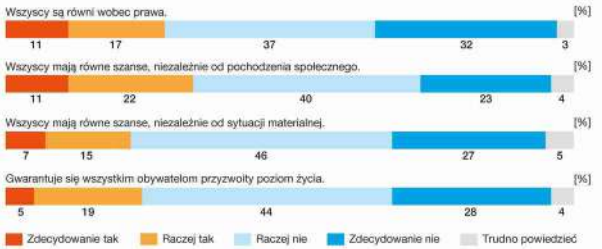
WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Zapoznaj się z wykresem i tabelą, a następnie wykonaj polecenia.

Praca z wykresem

Praca z tabelą

Czy zgadza się Pan/Pani z podanymi stwierdzeniami dotyczącymi równości w polskim społeczeństwie?



Stwierdzenia oceniane w badaniu	Odsetek osób zgadzających się z danym stwierdzeniem (zdecydowanie i raczej) wśród respondentów, którzy oceniają, że obecnie ich dochody w porównaniu z przeciętnymi dochodami rodzin w Polsce są...		
	...wyższe	...przeciętne	...niższe
Wszyscy są równi wobec prawa.	26	32	24
Wszyscy mają równe szanse, niezależnie od pochodzenia społecznego.	28	37	29
Wszyscy mają równe szanse, niezależnie od sytuacji materialnej.	20	26	19
Gwarantuje się wszystkim obywatelom przyzwoity poziom życia.	27	29	19

Źródło: Stosunek Polaków do nierówności społecznych, „Komunikat z badań" 2017, nr 85, www.cbos.pl [dostęp: 25.05.2022].

a) Rozstrzygnij, czy na podstawie przedstawionych danych można wykazać zależność, zgodnie z którą im lepsza jest ocena ankietowanych dotycząca dochodów ich rodzin, tym większa jest ich akceptacja dla poszczególnych stwierdzeń o równości w polskim społeczeństwie. Uzasadnij swoją odpowiedź.

b) Porównaj wyniki zaprezentowane na wykresie i w tabeli. Następnie oblicz, ile wynosi różnica między odsetkiem osób akceptujących (zdecydowanie i raczej) poszczególne stwierdzenia wśród ogółu uczestników badania a odsetkiem takich osób w poszczególnych grupach wyodrębnionych na podstawie oceny dochodów. Rozważ, o czym mogą świadczyć uzyskane wyniki.

2 Odpowiedz, czym jest współczynnik Giniego i o czym on informuje.

3 Przeczytaj tekst źródłowy i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

[Janina Słomińska]: Czy nierówności są czynnikiem stymulującym, czy hamującym [...] postęp?
[prof. Janusz Mucha]: Pewne napięcia, które wynikają z tego, że jedni mają mniej, a inni więcej, mogą zachęcać do rywalizacji [...]. [...] Jeśli mnie pani spyta, czy uważam, że zamiatacz ulic powinien zarabiać tyle samo co ja, to odpowiem „nie". Ale odpowiem „tak", jeśli pani spyta, czy jego dzieci powinny mieć dostęp do takich samych szkół jak moje dzieci. [...] To stymuluje nierówności, bo moim ojcowskim zadaniem jest zapewnienie własnym dzieciom jak najlepszej przyszłości, m.in. poprzez umożliwienie im ukończenia prestiżowych uczelni. Będę na to łożył pieniądze i uważam, że nikt nie ma prawa mi tego zabronić. Ale przecież bezrobotny jest wobec mnie na pozycji przegranej. Nie ma pieniędzy na kształcenie dzieci. Jeśli zatem mówić poważnie o wyrównywaniu szans, trzeba powiedzieć o konieczności podnoszenia podatków albo o jakichś innych źródłach finansowania wyrównywania szans edukacyjnych. [...]

Źródło: *Cienka, czerwona linia*, wywiad z prof. J. Muchą przeprowadziła J. Słomińska, wiadomosci.wp.pl [dostęp: 10.05.2022].

a) Wyjaśnij, jakich zmian w polityce państwa wymaga – zdaniem Janusza Muchy – wyrównywanie szans życiowych. Rozważ, czy zgadzasz się z tym poglądem. Uzasadnij swoje zdanie.

b) Wyjaśnij na czym polega przedstawiony w tekście związek między nierównościami społecznymi a nierównością szans życiowych.

4 Podzielcie się na 4-osobowe grupy. Zadaniem każdego zespołu jest przygotowanie prezentacji na temat wybranego protestu społecznego, o którym donosiły media w ostatnim miesiącu. Uwzględnijcie odpowiedzi na wymienione pytania.

Projekt edukacyjny

A Z jakiego rodzaju nierównością społeczną był związany dany protest?

B Jakie wydarzenia doprowadziły do zorganizowania demonstracji?

C Jak zareagowali na protest krajowi i zagraniczni politycy z różnych stronnictw?

D W jaki sposób zakończył się opisany przez Was konflikt społeczny lub – jeśli protesty nadal trwają – jak może się on zakończyć?

! 5 Scharakteryzuj wybrany konflikt społeczno-ekonomiczny toczący się w jednym ze współczesnych państw. Wskaż jego przyczyny i skutki. Podaj, jakie działania podjęły władze danego państwa lub społeczność międzynarodowa w celu rozwiązania tego sporu.

! 6 Na podstawie danych przedstawionych na infografice na s. 154 porównaj skalę nierówności społecznych występujących w Polsce i w wybranym państwie europejskim. Rozważ, czy dysproporcje uwzględnione na wykresach mają przełożenie na nierówność szans życiowych. Uzasadnij swoją odpowiedź.

! 7 Scharakteryzuj nierówności społeczne jako problem globalny. Wskaż główne przyczyny i skutki dysproporcji w rozwoju społecznym poszczególnych państw i regionów świata. Odwołaj się do danych przedstawionych na infografice na s. 158–159.

7 Problemy społeczne w Polsce

wykluczenie społeczne | polityka społeczna | bezrobocie | polityka rynku pracy | ubóstwo | przemoc i uzależnienia | pomoc społeczna | ubezpieczenia społeczne

Istnienie nierówności społecznych jest zjawiskiem normalnym. Jednak w ich rezultacie niektórzy członkowie społeczeństwa mogą się znaleźć w tak trudnej sytuacji życiowej, że bez pomocy z zewnątrz nie będą w stanie poprawić swojego losu. Z jakimi trudnościami najczęściej borykają się różne grupy mieszkańców Polski? Które z tych problemów są najtrudniejsze do przezwyciężenia?

Zjawisko wykluczenia społecznego

Konstytucja RP: art. 30

Wykluczenie to sytuacja, w której dana osoba nie ma możliwości pełnego uczestniczenia w życiu społecznym. Problem ten może przybierać wiele postaci, np. wykluczenia z rynku pracy, utraty więzi rodzinnych lub koleżeńskich, braku dostępu do instytucji publicznych (np. szkół), ograniczenia możliwości udziału w wydarzeniach kulturalnych (np. z powodu niewystarczających środków finansowych). Wykluczenie może być jednowymiarowe – dotyczyć tylko jednej sfery życia – albo wielowymiarowe, a także mieć charakter przejściowy lub trwały. Problem ten najczęściej dotyka **osoby**, **rodziny** lub **grupy**, które:

- funkcjonują stale w złych warunkach materialnych (np. bezdomni, ubodzy, żebracy);
- znalazły się w trudnym położeniu w wyniku różnych niekorzystnych okoliczności, np. wskutek gwałtownych przekształceń w gospodarce, upadku przedsiębiorstwa czy kryzysu gospodarczego;

Przyczyny i skutki wykluczenia społecznego

Gdy charakteryzujemy problemy związane z wykluczeniem społecznym, powinniśmy pamiętać o tym, że to samo negatywne zjawisko – np. ubóstwo – może być zarówno przyczyną wykluczenia, jak i jego skutkiem, a niekiedy nawet i jednym, i drugim, tyle że w różnej skali.



- nie posiadają umiejętności pozwalających na efektywne funkcjonowanie w społeczeństwie, np. odpowiednich kwalifikacji zawodowych (m.in. z powodu niskiego poziomu wykształcenia);
- nie mają dostępu do instytucji i organizacji umożliwiających rozwój;
- doświadczyły dyskryminacji z przyczyn kulturowych lub przez stereotypy;
- borykają się z długotrwałymi chorobami, niepełnosprawnością lub uzależnieniami (od alkoholu, narkotyków, leków);
- są ofiarami przemocy lub innych negatywnych działań ze strony otoczenia.

Polityka społeczna

Państwo wspiera osoby zagrożone wykluczeniem społecznym przez realizację określonych programów z zakresu polityki społecznej. W jej ramach centralne i samorządowe organy podejmują – z pomocą organizacji pozarządowych i instytucji społecznych – inicjatywy na rzecz poprawy warunków życia ludności. Działania państwa w tej sferze są adresowane do całego społeczeństwa – ich beneficjentami mogą zatem zostać wszyscy obywatele uprawnieni do korzystania z usług publicznych.

Celem polityki społecznej jest optymalna realizacja potrzeb zbiorowych i indywidualnych oraz eliminacja nierówności społecznych. Polityka ta polega na dostarczaniu obywatelom środków pieniężnych i różnego rodzaju usług, co bezpośrednio wpływa na poziom dobrobytu w państwie. Pojęcie dobrobytu oznacza tutaj zaspokojenie potrzeb ludności związanych z opieką zdrowotną, dostępem do edukacji i kultury, sytuacją materialną i warunkami mieszkaniowymi.

Władze publiczne realizują politykę społeczną przez następujące działania:

- stanowienie aktów prawnych (np. uchwalanie ustaw);
- udzielanie świadczeń (np. zasiłków);
- dostarczanie usług (np. organizowanie usług opiekuńczych czy szkoleń aktywizujących bezrobotnych);
- zakładanie instytucji pomocy społecznej i tworzenie innych instrumentów umożliwiających zaspokojenie potrzeb ludności.

Można wyodrębnić wiele obszarów, w których władze publiczne wdrażają inicjatywy i programy wspierające potrzebujących, m.in.:

- pomoc społeczną, obejmującą np. świadczenia wypłacane osobom w trudnej sytuacji bytowej, otrzymującym niskie pensje;
- ubezpieczenia społeczne, zapewniające obywatelom środki do życia na wypadek utraty przez nich zdolności do zarobkowania;
- politykę rynku pracy, np. adresowaną do bezrobotnych, zmierzającą do wykorzystania potencjału wszystkich osób w wieku produkcyjnym, w tym osób niepełnosprawnych oraz tych w wieku powyżej 50 lat;
- polityki prorodzinną i senioralną, gwarantujące wsparcie dla rodzin i osób starszych;
- ochronę zdrowia;
- przeciwdziałanie negatywnym zjawiskom demograficznym i patologiom społecznym.

Podmioty odpowiedzialne za realizację polityki społecznej stają bardzo często przed dylematem: czy ograniczyć się tylko do wsparcia materialnego, czy też podejmować próby aktywizacji ludzi zmarginalizowanych? Współcześnie uważa się, że działania pomocowe powinny zmierzać przede wszystkim do zmiany stylu życia osoby wykluczonej.

Aby osiągnąć taki efekt, organy państwa wykorzystują **instrumenty aktywizujące**, które mają nie tylko służyć poprawie aktualnej sytuacji życiowej potrzebujących obywateli, lecz także ułatwiać im trwałe wyjście ze stanu wykluczenia społecznego. Nie są to łatwe zadania. Po pierwsze, ich realizacja wymaga zmiany mentalności osób, do których kierowana jest pomoc. Po drugie, instytucje działające na rzecz ludzi zmarginalizowanych muszą poradzić sobie z ograniczeniami społecznymi i utrudnieniami prawnymi, które powoduje samo wykluczenie. Przykładowo, władze samorządowe nie są często w stanie ustalić nawet miejsca pobytu bezdomnych, co może być poważną przeszkodą w przekazywaniu świadczeń, które im przysługują.

Instrumenty aktywnej polityki społecznej

społeczno-zawodowe



Programy zwalczania bezrobocia, sprzyjające aktywizacji zawodowej: roboty publiczne, prace społecznie użyteczne, zatrudnienie w spółdzielniach socjalnych i organizacjach pozarządowych, szkolenia i kursy zawodowe.

edukacyjne



Inicjatywy mobilizujące do podjęcia nauki i uzupełnienia wykształcenia, m.in.: studia podyplomowe, szkolenia i kursy umożliwiające podniesienie kwalifikacji lub zmianę zawodu, finansowanie edukacji dzieci z ubogich rodzin.

zdrowotne



Działania zapewniające opiekę zdrowotną i psychologiczną: badania profilaktyczne i zawodowe, psychologiczne terapie rodzinne, programy korekcyjne realizowane w rodzinach dotkniętych problemem przemocy, terapie odwykowe.

społeczne



Organizacja czasu wolnego i przeciwdziałanie wykluczeniu kulturalnemu: prowadzenie ośrodków dziennego wsparcia, świetlic i klubów, przeprowadzanie warsztatów terapii zajęciowej, angażowanie bezrobotnych w wolontariat w instytucjach publicznych lub pozarządowych, zachęcanie do udziału w lokalnych imprezach kulturalnych, sportowych lub turystycznych.

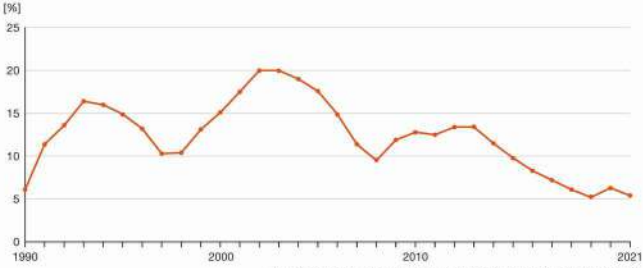
Problem bezrobocia

Jedną z głównych przyczyn wykluczenia społecznego jest **bezrobocie**. Nazywamy tak sytuację, w której osoba w wieku produkcyjnym (w przypadku kobiet: 18-59 lat, w przypadku mężczyzn: 18-64 lat) gotowa do podjęcia pracy pozostaje bezczynna zawodowo i – mimo chęci i starań – nie może znaleźć zatrudnienia. Jeżeli w społeczeństwie odsetek bezrobotnych – czyli tzw. **stopa bezrobocia** – waha się w granicach 3–5%, można mówić o równowadze na rynku pracy. Bezrobocie na tak niskim poziomie – zwanym **naturalną stopą bezrobocia** – wynika bowiem m.in. z tego, że pewne firmy zwalniają pracowników lub bankrutują, a znalezienie nowego zatrudnienia zwykle zajmuje pewien czas. Jeśli jednak wskaźnik ten jest wyższy, mamy już do czynienia z poważnym problemem. Do najczęstszych przyczyn występowania bezrobocia należą:

- ograniczanie produkcji spowodowane spadkiem popytu na towary, np. w czasach kryzysu gospodarczego, gdy konsumenci zwykle zmniejszają swoje wydatki;
- posiadanie przez osoby niezatrudnione wykształcenia i umiejętności nieodpowiadających aktualnym potrzebom rynku pracy, m.in. brak kwalifikacji niezbędnych do podjęcia pracy w gałęziach gospodarki, które rozwijają się najszybciej;
- bankructwo, likwidacja bądź przeniesienie zakładu pracy zatrudniającego wielu ludzi;
- skomplikowane procedury urzędowe i zbyt wysokie podatki – nadmiernie obciążeni pracodawcy redukują zatrudnienie w poszukiwaniu oszczędności;
- wprowadzanie nowych technologii do procesu produkcyjnego – urządzenia realizują zadania, które dotąd wykonywali ludzie, co skutkuje ograniczeniem zatrudnienia.

Bezrobocie negatywnie wpływa przede wszystkim na osobę niemogącą znaleźć pracy: utrzymuje ją w napięciu psychicznym i drastycznie obniża jej poziom życia. Szczególnie szkodliwe jest **bezrobocie długotrwałe** (powyżej roku) – im dłuższy jest okres bez zatrudnienia, tym

Stopa bezrobocia w Polsce w latach 1990–2021



Źródło: Stopa bezrobocia rejestrowanego, stat.gov.pl [dostęp: 13.03.2022].

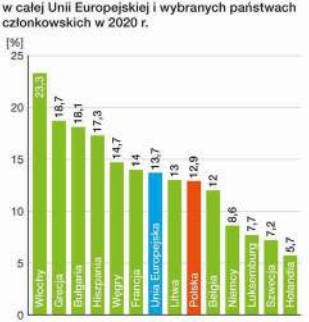
mniejsza staje się szansa na znalezienie stałej pracy. Przeciągająca się bezczynność zawodowa uniemożliwia osobie bezrobotnej podnoszenie kwalifikacji i doskonalenie umiejętności – nie ma wszak środków na dalszą edukację – a także powoduje obniżenie nastroju i rosnącą niechęć do kontynuowania poszukiwań pracy.

Bezrobocie wśród osób młodych

Stopa bezrobocia wśród dwudziestolatków jest zazwyczaj wyższa niż wśród osób w wieku 30–40 lat. Wynika to przede wszystkim z faktu, że część pracodawców mniej chętnie zatrudnia osoby bez doświadczenia zawodowego, w związku z czym poszukiwanie pracy przez absolwenta szkoły średniej lub wyższej może trwać dość długo. Skłonność do zatrudniania młodych ludzi maleje zwłaszcza w czasach, w których bezrobocie utrzymuje się na wysokim poziomie – wówczas pracodawcy mogą wybierać spośród wielu kandydatów i najczęściej wolą zatrudniać osoby doświadczone. Niejednokrotnie okazuje się także, że wiedza i umiejętności zdobyte podczas studiów nie pokrywają się z wymaganiami współczesnego rynku pracy. Należy ponadto pamiętać, że wyższa stopa bezrobocia wśród osób młodych często wynika również z tego, że niektóre z nich przez długi czas pozostają na utrzymaniu rodziny. W efekcie mają niższą motywację do poszukiwania pracy, a na rozmowach kwalifikacyjnych przedstawiają wygórowane oczekiwania finansowe.

Osoby młode, które cechują się biernością oraz brakiem ambicji edukacyjnych i zawodowych, często określa się skrótem „NEET". Pochodzi on od angielskiego wyrażenia *Not in employment, education or training*, oznaczającego człowieka „bez zatrudnienia, nieuczącego się i nieszkolącego".

Odsetek osób NEET w grupie wiekowej 15–29 lat w całej Unii Europejskiej i wybranych państwach członkowskich w 2020 r.



Źródło: Sytuacja osób młodych na rynku pracy w Polsce na tle krajów Unii Europejskiej. Opinie i ekspertyzy, Kancelaria Senatu, Warszawa 2021, www.senat.gov.pl [dostęp: 13.03.2022].

Zwalczanie bezrobocia

Konstytucja RP: art. 65

Walka z bezrobociem wymaga działań podejmowanych przez państwo, gdyż ani poszukujący pracy, ani pracodawcy nie są w stanie rozwiązać tego problemu samodzielnie. Sytuacja ekonomiczna zmienia się nieustannie, dlatego niezbędne jest kontrolowanie poziomu bezrobocia i przeciwdziałanie pojawiającym się kryzysom. W tym celu państwo prowadzi **politykę rynku pracy**. W sytuacji, kiedy równowaga na tym rynku zostaje zaburzona – czyli wówczas, gdy zatrudnienie spada, a bezrobocie rośnie – organy państwowe wykorzystują odpowiednie instrumenty, aby ją przywrócić.

W zależności od wybranych narzędzi (zob. tabelę poniżej) polityka rynku pracy może być **pasywna** lub **aktywna**. Polityka pasywna obejmuje programy o charakterze osłonowym, polegające na doraźnym wspieraniu osób bez pracy i zapewnianiu im środków do życia. Aktywna polityka przewiduje natomiast długofalowe działania instytucji państwowych zmierzające do zwiększenia szans osób bezrobotnych na znalezienie zatrudnienia i jego utrzymanie. Zaliczamy do niej inicjatywy, których celem jest tworzenie nowych miejsc pracy, poprawianie produktywności pracowników oraz zmniejszanie nierówności społecznych.

Zwalczanie bezrobocia wymaga sprawnej współpracy instytucji rządowych z wieloma innymi podmiotami, przede wszystkim z samorządami i instytucjami edukacyjnymi (szkołami średnimi i wyższymi). Organy władzy starają się również ograniczać niebezpieczeństwo pojawienia się masowego bezrobocia w przyszłości, np. przez wspieranie wzrostu gospodarczego oraz rozwoju wybranych branż i szkolnictwa o określonym profilu.

Czy wiesz, że...

Środki na działania realizowane w ramach polityki rynku pracy pochodzą z Funduszu Pracy. Zasilają go wpływy ze składek opłacanych przez osoby zatrudnione. Pieniądze z tego źródła są przeznaczane na programy przeciwdziałania bezrobociu, zasiłki dla bezrobotnych, dodatki aktywizacyjne i świadczenia integracyjne.

Instrumenty polityki rynku pracy

Rodzaje	Przykłady
Usługi rynku pracy	• pośrednictwo pracy • poradnictwo zawodowe (pomoc w wyborze odpowiedniego zawodu i przekazywanie ofert pracy)
Instrumenty aktywne (działania mające na celu utrzymanie miejsc pracy i wzrost zatrudnienia)	• szkolenia zawodowe • staże dla absolwentów • prace interwencyjne (nowe miejsca pracy dla określonej grupy osób, powstałe dzięki zawarciu umowy między urzędem pracy a pracodawcą, któremu przysługuje zwrot części wydatków poniesionych na wynagrodzenia lub ubezpieczenia dla pracowników) • roboty publiczne (zatrudnienie przy wykonywaniu prac organizowanych przez powiaty) • zachęty zatrudnieniowe (np. refundacja kosztów wyposażenia stanowisk pracy dla bezrobotnych skierowanych przez urząd pracy) • promowanie aktywności zawodowej osób niepełnosprawnych (np. ulgi podatkowe dla zatrudniających ich pracodawców) • bezpośrednie tworzenie nowych miejsc pracy • wsparcie przy zakładaniu działalności gospodarczej (np. środki finansowe na podjęcie działalności przyznawane jednorazowo bezrobotnym)
Instrumenty pasywne (działania wspierające bezrobotnych, które mają im zapewnić środki do życia)	• udzielanie świadczeń socjalnych • przyznawanie zasiłków dla bezrobotnych (Zasiłek taki przysługuje osobie, która straciła pracę i zarejestrowała się w urzędzie pracy. Musi ona jednak wykazać, że przed rejestracją przez co najmniej 365 dni w ciągu ostatnich 18 miesięcy była zatrudniona i otrzymywała wynagrodzenie, od którego odprowadzano składki do Funduszu Pracy.)

Instytucje rynku pracy

Aktywizacją zawodową obywateli i łagodzeniem skutków bezrobocia zajmują się instytucje rynku pracy. Inicjatywy podejmowane przez te jednostki mają na celu zapewnienie – w miarę możliwości – odpowiedniego zatrudnienia wszystkim osobom w wieku produkcyjnym. Ponadto instytucje rynku pracy działają na rzecz rozwoju kompetencji pracowników i zwiększenia ich mobilności oraz poprawy jakości wykonywanej przez nich pracy. Do organizacji tego typu należą m.in.:

- **publiczne służby zatrudnienia**, np. powiatowe i wojewódzkie urzędy pracy (zob. przykład poniżej);
- **agencje zatrudnienia**, świadczące usługi z zakresu pośrednictwa pracy, poradnictwa zawodowego, doradztwa personalnego i pracy tymczasowej;
- **instytucje szkoleniowe**, prowadzące edukację pozaszkolną i ustawiczną.

Przykład

Urzędy pracy

To samorządowe instytucje, które realizują politykę państwa w zakresie walki z bezrobociem. Funkcjonują na szczeblach powiatu i województwa, a ich działalność koordynuje minister właściwy ds. pracy. Do głównych zadań urzędów pracy należą: prowadzenie rejestru bezrobotnych, wypłacanie zasiłków, pośrednictwo pracy i poradnictwo zawodowe, a także organizowanie szkoleń, robót publicznych i staży.

Czy wiesz, że...

Najważniejszym wyznacznikiem sytuacji materialnej człowieka jest pozycja zajmowana przez niego na rynku pracy. Wiąże się to z tym, że z długotrwałego braku zatrudnienia wynika często zła kondycja finansowa danej osoby. Posiadanie stałej pracy nie zawsze jednak stanowi gwarancję bezpieczeństwa bytowego. We współczesnych społeczeństwach istnieje bowiem duża grupa „biednych pracujących". Są to ludzie otrzymujący bardzo niskie wynagrodzenie, głównie niewykwalifikowani robotnicy.

Zjawisko ubóstwa

Ubóstwo zazwyczaj jest rozumiane jako zjawisko polegające na tym, że pewnym osobom brakuje środków materialnych koniecznych do zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych (dotyczących np. wyżywienia, mieszkania, ubrania, ochrony zdrowia, edukacji). Można je jednak postrzegać również jako formę nierówności społecznej – z takiej perspektywy ubodzy są ci ludzie, którzy żyją na znacznie niższym poziomie niż większość społeczeństwa.

Obydwa sposoby rozumienia ubóstwa są brane pod uwagę przy określaniu jego skali w kraju. Instytucje państwowe wyznaczają pewne progi dochodowe – osoby i rodziny, które mają dochody niższe niż ustalona kwota, są w statystykach traktowane jako ubogie. W Polsce wyznaczono trzy takie progi:

- **granicę ubóstwa skrajnego** (minimum egzystencji) – przyjmuje się, że dochody poniżej tego poziomu nie pozwalają na zaspokojenie najbardziej podstawowych potrzeb, dotyczących m.in. wyżywienia i mieszkania, co stanowi zagrożenie dla zdrowia i życia;
- **granicę ubóstwa relatywnego** – to kwota wynosząca najczęściej 50% średnich wydatków gospodarstw domowych w kraju;
- **granicę ubóstwa ustawowego** – określa ona wysokość dochodu, który uprawnia do otrzymywania świadczeń pieniężnych ze środków instytucji pomocy społecznej.

Przykład

Ubóstwo skrajne w Polsce

Według danych GUS stopa ubóstwa skrajnego w Polsce w 2020 r. wyniosła 5,2%. O skali tego problemu w poszczególnych grupach ludności decydują różne czynniki, np. źródło dochodów. Najbardziej zagrożone są gospodarstwa domowe utrzymujące się z niezarobkowych źródeł (innych niż emerytury i renty) oraz z działalności rolniczej – w 2020 r. w obu tych grupach ubóstwo skrajne wyniosło 14%. Innym istotnym czynnikiem pozostaje poziom wykształcenia: najwięcej osób żyjących w skrajnej biedzie jest wśród ludzi z wykształceniem podstawowym (11,9%).

Jak skutecznie walczyć z ubóstwem?

Przedstawiciele lewicy i liberalizmu toczą spór o zakres pomocy socjalnej i jej konsekwencje dla funkcjonowania społeczeństwa w zasadzie już od momentu wprowadzenia pierwszych świadczeń dla najuboższych. Czy polityka społeczna zakładająca szerokie wsparcie finansowe dla potrzebujących jest właściwym rozwiązaniem problemu nierówności?

1 **Wydatki socjalne może wyciągają ze skrajnego ubóstwa, ale nie ratują od biedy. Konserwują ją. […] Uwierzyliśmy, że hojna polityka społeczna wyciąga ludzi z biedy, a nawet że przywraca im godność. Niestety, krzywdzimy tą wiarą nasze dzieci. Socjał z tej skrajnej biedy, owszem, niektórych wyciąga, ale w tej zwyklej, kojarzącej się z marazmem i życiem od pierwszego do pierwszego, konserwuje całe pokolenia.** […]

Jeszcze dekadę temu dyskusja o polityce społecznej koncentrowała się wokół zasiłków dla bezrobotnych. W oczach ekonomicznej lewicy były one koniecznym remedium na słabości kapitalizmu, dającym przetrwać najczarniejsze kryzysy – w oczach wolnorynkowców zaostrzały problemy, demotywując ludzi do pracy. To w związku z zasiłkami dla bezrobotnych Milton Friedman [czyt.: fridman] wypowiedział jedną ze swoich najczęściej cytowanych myśli: „Jeśli płacicie ludziom za to, że nie pracują, a każecie im płacić podatki, gdy pracują, nie dziwcie się, że macie bezrobocie". […]

Ekonomiści zauważyli, że […] bieda jest niejako przenoszona z pokolenia na pokolenie. Dzieci w dorosłym życiu nie mają się lepiej od rodziców. Co więcej, one także korzystają z zasiłków. Zaczęto więc pytać: czy to tylko przypadek? Może być przecież tak, że takie wsparcie – pomagając rodzinom doraźnie – w dłuższej perspektywie szkodzi całym pokoleniom? […] Wychodzący z biedy bezdzietny Nowak, który po odbyciu kursu zawodowego znajduje pracę i zaczyna zarabiać dobre pieniądze, to dla nich mniej więcej to samo, co Kowalski, który wciąż zarabia grosze, ale dostaje dodatkowe świadczenie na piątkę dzieci w stylu „500 plus". Tyle że chociaż obaj mają więcej dochodu rozporządzalnego, to jedynie Nowak zawdzięcza to sobie. I to on oferuje gospodarce coś bardziej wartościowego i nie tylko sam się bogaci, ale swoją pracą umożliwia bogacenie się innym. Tylko on […] ma perspektywę na dalszą poprawę losu. Tego nie można powiedzieć o Kowalskim, który chociaż także stał się odrobinę zamożniejszy, to nie dość, że nie wnosi do gospodarki żadnej dodatkowej wartości, to jeszcze odbiera Nowakowi część wypracowanego przezeń dochodu. […] To nie wina Kowalskiego, lecz systemu. System, który takie zjawisko wytwarza, przeszkadza w wychodzeniu z ubóstwa. Wiadomość, którą otrzymują ubodzy, jest jasna: lepiej być jak Kowalski. Pracy mniej, efekt ten sam. Tyle że to myślenie kategoriami „tu i teraz", skazujące ich na dochodową stagnację. Z 13,2 mln biernych zawodowo Polaków (takich, którzy [...] nie szukają pracy) istotna część jest bierna właśnie dlatego, że wiadomość tę zrozumiała i wcieliła w życie. Współczynnik aktywności zawodowej w Polsce wynosi ok. 56,2 proc. i jest niższy o ok. 1,5–2 pkt proc. od średniej unijnej. I zamiast rosnąć, stoi w miejscu. […] Tymczasem wzrost dostępności świadczeń socjalnych wzmacnia bodźce do pozostania w domu. Ludzie ubodzy bowiem nie są szaleni – to rozsądnie kalkulujący konsumenci wybierający z dostępnych możliwości te, które uważają za najbardziej korzystne. Jeśli pensja minimalna wynosi 1634 zł netto, jak w […] [2019] roku, a oni dostają np. świadczenie na trójkę dzieci w wysokości 1500 zł miesięcznie, to jedno z rodziców – np. to o mniejszych kwalifikacjach – może pracę odpuścić. Owszem, gdyby jednak pracowało, przychód gospodarstwa wzrósłby co najmniej o owe 1634 zł, ale zwiększyłyby się także wydatki, np. o koszty niańki czy żłobka dla najmniejszego dziecka. Wybór jest prosty i, jak pokazują badania opublikowane przez Instytut Badań Strukturalnych w marcu […] [2018] roku, nie jest to tylko hipotetyzowanie. Wynika z nich, że w pierwszym roku wypłat „500 plus" i na ich skutek aktywność zawodowa kobiet, zwłaszcza tych słabiej wykształconych i z mniejszych miast, spadła o 2,4 pkt proc.

Źródło: S. Stodolak, Czy zasiłki szkodzą pokoleniu? Socjał wyciąga ze skrajnego ubóstwa, ale nie ratuje od biedy, „Dziennik Gazeta Prawna", 7 kwietnia 2019, biznes.gazetaprawna.pl [dostęp: 24.03.2022].

Czy też może państwo powinno kłaść większy nacisk na instrumenty aktywizujące, aby poprawić sytuację życiową ludzi zmagających się z ubóstwem i umożliwić im trwałe wyjście ze stanu wykluczenia społecznego? Debata między zwolennikami dwóch koncepcji pomocy społecznej trwa.

O TYM SIĘ MÓWI!

2 W ostatnich latach zmniejszył się odsetek Polaków, którzy żyją poniżej minimum egzystencji. Pomogły świadczenia socjalne oraz dobra sytuacja na rynku pracy.

W latach 2015–2019 zasięg skrajnego ubóstwa w Polsce zmniejszył się z 6,5 proc. do 4,2 proc., wynika z danych GUS. Oznacza to, że w Polsce ponad 4,2 proc. osób żyje poniżej minimum egzystencji. […] Spadek skrajnego ubóstwa jest więc bardzo dobrą informacją. Jednak nie we wszystkich regionach zachodzi w równym tempie. Niektóre województwa skorzystały na pozytywnych zmianach, podczas gdy inne zostają w tyle. […] Sytuacja w dużych miastach znacznie różni się od tej na wsiach, gdzie w 2019 roku zasięg skrajnego ubóstwa był o około 6 pkt proc. większy. Z danych GUS wynika, że na pozytywnych zmianach w największym stopniu skorzystały województwa pomorskie i opolskie, gdzie od 2015 roku zasięg skrajnego ubóstwa zmniejszył się o odpowiednio 7,2 oraz 5,2 pkt proc. Obecnie wynosi nieco ponad 1 proc. i jest najniższy w kraju. Skrajne ubóstwo znacznie spadło też w [województwach] warmińsko-mazurskim, świętokrzyskim i podkarpackim. Spadek ten był zdecydowanie większy niż średnia dla [...] kraju, jednak zasięg ubóstwa […] pozostaje tam wysoki i wynosi ponad 5–6 proc. Jednak te województwa „startowały" z zupełnie innego poziomu. W 2015 roku w warmińsko-mazurskim, a także w świętokrzyskim poniżej minimum egzystencji żyło około 11–12 proc. mieszkańców, a w podkarpackim około 9 proc. […]

Spadek skrajnego ubóstwa w latach 2015–2019 był spowodowany dwoma głównymi czynnikami. Pierwszy czynnik to stale poprawiająca się sytuacja na rynku pracy, spadające bezrobocie i szybko rosnące płace, również te minimalne. Drugi czynnik to nowe świadczenie wychowawcze na dzieci, czyli […] [program „Rodzina] 500 plus". Największe zagrożenie ubóstwem dotyczyło bowiem rodzin wielodzietnych. – W części jest to wynik hojnego świadczenia na dzieci, które można bez ograniczeń łączyć z zasiłkami rodzinnymi. Bardzo dużą rolę odgrywały pozytywne zmiany na rynku pracy. Wiemy, że począwszy od 2015 roku aż do roku 2019 sytuacja na rynku pracy była coraz lepsza – mówi Ryszard Szarfenberg, przewodniczący Polskiego Komitetu Europejskiej Sieci Przeciwdziałania Ubóstwu (EAPN Polska). Ekspert zwraca też uwagę, że nowe świadczenia wpływały na płacę progową. Osoby zastanawiające się nad podjęciem pracy w swoich decyzjach uwzględniały także pobieranie świadczenia „500 plus", co dodatkowo wspierało podwyżki płac. Innymi słowy, nie były skłonne zacząć pracy, jeśli nie zaoferowano im odpowiednio wysokiego wynagrodzenia. Oczywiście na wzrost płac miała też wpływ coraz lepsza sytuacja gospodarcza, ale też wprowadzenie do umów cywilnoprawnych minimalnej stawki godzinowej. W 2018 roku nastąpiło przerwanie pozytywnego trendu i poziom ubóstwa nieco wzrósł, szczególnie wśród osób, które utrzymywały się głównie ze świadczeń socjalnych. – Wtedy zaczął się szybszy wzrost cen. Świadczenia nie były waloryzowane, więc część gospodarstw domowych osuwała się w ubóstwo – mówi Ryszard Szarfenberg. W roku 2019 zasięg ubóstwa ponownie spadł i powrócił do poziomów obserwowanych w 2017 roku. Zdaniem eksperta miał na to wpływ kolejny bardzo dobry rok na rynku pracy oraz rozszerzenie świadczenia wychowawczego na pierwsze lub jedyne dziecko. […] W 2019 roku wprowadzono też nowe świadczenia dla osób starszych i niepełnosprawnych.

Źródło: A. Unton, Pomogły świadczenia socjalne i dobra sytuacja gospodarcza. Ubóstwo maleje, ale nie wszędzie tak samo, 4 kwietnia 2020, money.pl [dostęp: 24.04.2022].

? Rozważ, czy świadczenia wypłacane w ramach opieki społecznej wpływają pozytywnie na życie społeczne. Na podstawie informacji zawartych w obu tekstach sformułuj argumenty za tą tezą i przeciw niej. Następnie przedstaw swoje stanowisko i je uzasadnij.

Przemoc

To zamierzone i świadome działanie, którego sprawca ma na celu podporządkowanie drugiej osoby i jej kontrolowanie. Ludzie używający przemocy wykorzystują przewagę w sile fizycznej – narażają ofiary na utratę zdrowia i życia oraz naruszają ich prawa i dobra osobiste (takie jak nietykalność fizyczna, godność, szacunek).

Szczególnie narażone na przemoc są osoby o niskim poczuciu własnej wartości, zabiegające o akceptację i mało asertywne, posiadające niewystarczającą świadomość własnych potrzeb i niepotrafiące ich komunikować. Z kolei do czynników, które zwiększają ryzyko stosowania przemocy, zalicza się uzależnienie i nadużywanie alkoholu, negatywne wzorce zachowań przyswojone w dzieciństwie (większość osób dopuszczających się przemocy sama kiedyś jej doświadczyła) oraz społeczne przyzwolenie na działania przemocowe (np. w ramach danej grupy społecznej). Sprawcy przemocy nie potrafią nawiązywać i utrzymywać bliskich relacji, nie liczą się z uczuciami innych, a w swoich stosunkach z ludźmi odczuwają potrzebę dominacji i kontroli.

Rodzaje przemocy

Przemoc fizyczna
Obejmuje nie tylko naruszenia nietykalności cielesnej – np. popychanie, policzkowanie, bicie, szarpanie, kopanie, duszenie, ataki z użyciem broni – lecz także m.in. nieudzielenie pomocy.
Przemoc psychiczna
Narusza godność osobistą danej osoby. Stosujący ją ludzie wywierają presję na ofiary, aby kontrolować ich zachowania i podporządkować je swojej woli. Do przejawów tego typu przemocy należą m.in. wyśmiewanie, narzucanie własnych planów i poglądów, stała krytyka, wyzywanie, upokarzanie, stosowanie gróźb, karanie brakiem zainteresowania, domaganie się posłuszeństwa, kontrolowanie kontaktów z otoczeniem, ograniczanie snu i pożywienia.
Przemoc seksualna
Polega na naruszaniu intymności drugiej osoby, w tym na zmuszaniu jej do aktywności seksualnej wbrew jej woli, także w sytuacji, gdy nie jest ona w pełni świadoma bądź boi się odmówić. Często takiemu rodzajowi przemocy towarzyszy bezpośrednie użycie siły i szantaż emocjonalny. Do form przemocy seksualnej należą m.in. gwałt, dotykanie intymnych części ciała, przymuszanie do oglądania pornografii lub do niechcianych praktyk seksualnych, wulgarne uwagi i żarty o charakterze seksualnym.
Przemoc ekonomiczna
Dotyczy ona sfery materialnej. Przejawia się w celowym niszczeniu własności drugiej osoby, w pozbawianiu jej środków finansowych oraz w rozmyślnym tworzeniu warunków, w których trudno jest jej zaspokoić podstawowe potrzeby. Przemoc o takim charakterze obejmuje takie zachowania, jak niszczenie rzeczy, uniemożliwianie pracy zarobkowej, odbieranie zarobionych pieniędzy, sprzedaż rzeczy osobistych bez zgody właściciela, nieuprawnione kontrolowanie cudzych wydatków, pozbawianie informacji o stanie finansowym rodziny (m.in. o zaciągniętych kredytach i pożyczkach obciążających wspólne konto).
Zaniedbanie
To niewypełnienie przez osoby najbliższe obowiązku opieki nad dziećmi albo osobami starszymi, niepełnosprawnymi lub chorymi. W wyniku zaniedbania niezaspokojone pozostają podstawowe potrzeby biologiczne i psychiczne osoby wymagającej opieki, dotyczące np. pomocy w chorobie oraz zapewnienia jedzenia, schronienia, ubrania czy środków na utrzymanie.

Przykład

Niebieska Linia

Ogólnopolskie Pogotowie dla Ofiar Przemocy w Rodzinie „Niebieska Linia" oferuje pomoc psychologiczną i prawną osobom doświadczającym przemocy i jej świadkom. Organizacja prowadzi bezpłatny telefon pod numerem 800 120 002 – linia ta jest dostępna przez całą dobę dla każdego potrzebującego.

Przykład

Procedura „Niebieskie Karty"

Ma na celu zapewnienie bezpieczeństwa osobie dotkniętej przemocą domową i wsparcie jej w rozwiązaniu trudnej sytuacji, np. w uniezależnieniu się od sprawcy w kwestiach materialnych czy mieszkaniowych. Procedura ta obejmuje ogół czynności realizowanych w reakcji na uzasadnione podejrzenie, że w danej rodzinie dochodzi do przemocy. Działania mogą podjąć pracownik socjalny, funkcjonariusz policji, przedstawiciel oświaty, pracownik ochrony zdrowia (np. pielęgniarka szkolna) lub przedstawiciel gminnej komisji ds. rozwiązywania problemów alkoholowych. Jeśli któraś z takich osób posiada informacje dotyczące stosowania przemocy, powinna zainicjować procedurę „Niebieskie Karty" przez wypełnienie stosownego formularza – co istotne, nie wymaga to wyrażenia zgody przez osobę dotkniętą przemocą. W kolejnych etapach zostaje opracowany indywidualny plan pomocy poszkodowanym i następuje jego realizacja. Procedura kończy się wraz z ustaniem przemocy w rodzinie. Należy jednak zaznaczyć, iż jej rozpoczęcie nie jest równoznaczne ze złożeniem zawiadomienia o popełnieniu przestępstwa, nie stanowi więc podstawy do wszczęcia postępowania karnego.

Czy wiesz, że...

Tylko w 2021 r. wypełniono ponad 64 tys. formularzy wszczynających procedurę „Niebieskie Karty". Wśród osób, co do których istnieje podejrzenie, że stosują przemoc w rodzinie, 90% stanowią mężczyźni. Ponad połowa sprawców działa pod wpływem alkoholu. Ze sprawozdań policyjnych wynika, że ofiarą przemocy padają najczęściej kobiety (73% w 2021 r.), choć często dotyka ona również małoletnich. W 2021 r. z powodu przemocy w rodzinie 345 dzieci zostało umieszczonych w rodzinach zastępczych lub w placówkach opiekuńczo-wychowawczych.

Więcej informacji

Pełną listę ośrodków pomocy pokrzywdzonym, do których ofiary przemocy mogą zgłosić się z prośbą o wsparcie, znajdziesz na stronie **funduszsprawiedliwosci.gov.pl** (zakładka „Znajdź ośrodek pomocy").

Uzależnienia

Uzależnienie to przewlekła choroba objawiająca się silną potrzebą zażywania jakieś substancji lub wykonywania konkretnej czynności. Tzw. używki wpływają na nastrój człowieka i sposób, w jaki postrzega on rzeczywistość. Przyjmowanie części z nich jest społecznie akceptowane (np. zawartej w kawie kofeiny czy teiny występującej w herbacie). Do uzależniających substancji szkodliwych dla zdrowia zalicza się nikotynę, alkohol, leki stosowane niezgodnie z przeznaczeniem oraz środki zabronione prawnie, takie jak dopalacze i narkotyki. Uzależnić można się także od stale powtarzanych czynności, np. od jedzenia słodyczy, oglądania telewizji, zakupów, pracy, gier hazardowych czy komputerowych, a nawet od korzystania z solarium. Szczególnie narażone na nałogi są osoby dotknięte problemem braku samoakceptacji, pozbawione celu życiowego, niedoświadczające miłości i zrozumienia ze strony otoczenia, a także mało asertywne i podatne na wpływy innych.

Uzależnienie rozwija się stopniowo – zaczyna się od eksperymentowania z różnymi substancjami. W kolejnej fazie dana osoba zażywa wybrane środki okazjonalnie, np. podczas spotkań z przyjaciółmi. Pozorna przyjemność, której doświadcza ona dzięki używkom, sprawia, że sięga po nie coraz częściej, aż w końcu zaczyna stosować je regularnie – na tym etapie pojawia się już uzależnienie psychiczne, któremu towarzyszy błędne przeświadczenie, że w każdej chwili można zrezygnować z przyjmowania substancji. W końcowej fazie sam organizm domaga się podania używki – w reakcji na odstawienie pojawiają się poczucie rozbicia, bóle głowy i mięśni, niepokój, agresja. Można wówczas mówić o silnym uzależnieniu fizjologicznym.

Czy wiesz, że...

W XXI w. wraz z dynamicznym rozwojem technologii pojawiły się nowe rodzaje uzależnień, związane z użytkowaniem internetu czy telefonu komórkowego. Objawiają się one w silnej potrzebie stałego korzystania z urządzeń elektronicznych z dostępem do sieci oraz w przymusie bezustannego bycia online. Uzależnienia tego typu są równie groźne jak narkomania czy alkoholizm. Jeżeli dana osoba spędza większość czasu w świecie wirtualnym, traci kontakt z rzeczywistością i izoluje się od swojego otoczenia społecznego. Dochodzi do osłabienia jej więzi z rodziną i rówieśnikami, zaniedbywania przez nią obowiązków oraz ogólnego pogorszenia się stanu jej zdrowia (np. do otyłości).

Leczenie uzależnień

Osoba uzależniona odczuwa silną potrzebę przyjęcia używki lub wykonania jakieś czynności, bez uwzględnienia możliwych negatywnych konsekwencji takiego działania. Najczęściej nie jest ona w stanie samodzielnie zerwać z nałogiem, nawet jeśli zdaje sobie sprawę z problemu i przejawia silną wolę. Największą trudność sprawiają jej fizyczne objawy odstawienia (abstynencji) – zażywanie substancji uzależniających w większości przypadków powoduje zmiany w mózgu i zaburza funkcjonowanie układu nerwowego, dlatego zaprzestanie ich przyjmowania może skutkować np. dotkliwym bólem. Problemem dla ludzi wychodzących z nałogu jest także stale utrzymujące się ryzyko nawrotu choroby. Dlatego osoby uzależnione wymagają pomocy medycznej i wsparcia psychologicznego, a niekiedy także leczenia w specjalnym zamkniętym ośrodku odwykowym (zob. przykład).

Przykład

Stowarzyszenie Monar

Ta pozarządowa organizacja pomaga osobom uzależnionym od narkotyków i alkoholu w wyjściu z nałogu. Oferuje również wsparcie m.in. bezdomnym i chorym na AIDS. W działających na terenie całej Polski placówkach Monaru są realizowane terapie i rehabilitacje uzależnień. W prowadzonych przez stowarzyszenie poradniach osoby uzależnione mogą skorzystać – bezpłatnie i bez skierowania – z porady lekarza psychiatry lub psychologa, a w razie potrzeby uzyskać skierowanie na oddział detoksykacyjny lub do ośrodka stacjonarnego.

Pomoc społeczna

Osobom i rodzinom, które znalazły się w ciężkiej sytuacji bytowej i nie potrafią samodzielnie rozwiązać napotkanych problemów, państwo udziela wsparcia w ramach tzw. pomocy społecznej. Podejmowane w tym obszarze inicjatywy mają na celu zaspokojenie podstawowych potrzeb obywateli, którzy borykają się z trudnościami, i umożliwienie im życia w godnych warunkach. Pomoc społeczna przybiera formy **pomocy finansowej i rzeczowej** (np. świadczeń pieniężnych, czyli zasiłków), a także **usług** (np. opieki oraz prawnego i psychologicznego wsparcia dla osób dotkniętych skutkami patologii społecznych).

Ze świadczeń udzielanych w ramach pomocy społecznej mogą korzystać osoby i rodziny o niskich dochodach, które dodatkowo zmagają się z choćby jednym z takich problemów, jak: ubóstwo, bezdomność, bezrobocie, niepełnosprawność, długotrwała lub ciężka choroba, przemoc ze strony najbliższych, sieroctwo, uzależnienie (np. od alkoholu). Pomoc finansowa i rzeczowa jest udzielana na wniosek zainteresowanego, jeżeli spełnia on **kryterium dochodowe**. Oznacza to, że suma miesięcznych przychodów danej osoby (lub średnia z miesięcznych przychodów wszystkich członków rodziny w przypadku gospodarstw wieloosobowych) nie może przekraczać ustalonej ustawowo kwoty. Kryteria dochodowe są weryfikowane co trzy lata. Od 2022 r. ustalone kwoty wynoszą 770 zł miesięcznie dla osób samotnych i 660 zł dla osób żyjących w rodzinach. Obywatele, którzy miesięcznie dysponują kwotą niższą niż ta określona w ustawie, mogą ubiegać się

o przyznanie **zasiłku** (stałego, okresowego, celowego) oraz **środków na usamodzielnienie się** lub **kontynuowanie nauki** (zob. przykład). Państwo oferuje również wsparcie rodzinom wielodzietnym, ludziom poszkodowanym w wyniku kryzysów (np. klęsk żywiołowych), cudzoziemcom mającym problemy z integracją społeczną, ofiarom handlu ludźmi, osobom zwolnionym z zakładów karnych.

W Polsce działają instytucje, które świadczą samorządową pomoc społeczną w obrębie poszczególnych jednostek administracyjnych:

- **ośrodki pomocy społecznej** – interweniują na szczeblu gminnym; przyznają i wypłacają świadczenia, a ich pracownicy wykonują tzw. **pracę socjalną**, czyli wspierają osoby wykluczone w zwiększaniu aktywności zawodowej i uzyskaniu samodzielności;
- **powiatowe centra pomocy rodzinie** – wykonują zadania pomocowe w powiatach; realizują programy pomocy społecznej, oferują wsparcie osobom i rodzinom z grup szczególnego ryzyka, organizują funkcjonowanie rodzin zastępczych, zajmują się dziećmi pozbawionymi opieki rodzicielskiej (np. prowadzą przeznaczone dla nich ośrodki adopcyjno-opiekuńcze);
- **regionalne ośrodki polityki społecznej** – działają na poziomie województwa; odpowiadają za opracowywanie programów przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu i regionalnych programów pomocy społecznej.

Ponadto na terenie całego kraju wsparcie oferują:

- **placówki poradnictwa specjalistycznego** – potrzebujący mogą w nich otrzymać pomoc ekspertów w rozwiązywaniu problemów prawnych, psychologicznych oraz rodzinnych;
- **domy pomocy społecznej** – to odpłatne placówki zapewniające usługi bytowe osobom wymagającym opieki całodobowej, przeznaczone dla ludzi w podeszłym wieku, przewlekle chorych, niepełnosprawnych, uzależnionych od alkoholu;
- **placówki dziennego pobytu** – w ośrodkach tych osoby starsze, chore lub niepełnosprawne mogą skorzystać z opieki specjalistycznej i zjeść posiłek;
- **ośrodki interwencji kryzysowej** – są to domy pomocy przeznaczone dla kobiet w ciąży i matek z małoletnimi dziećmi, które borykają się ze skrajnymi trudnościami materialnymi bądź doświadczają przemocy.

Przykład

Zasiłki z pomocy społecznej

Osoby pełnoletnie niezdolne do pracy (np. z powodu niepełnosprawności czy długotrwałej choroby) i spełniające kryterium dochodowe mogą skorzystać z pomocy finansowej w formie **zasiłku stałego**. Państwo oferuje również świadczenia pieniężne w postaci **zasiłków okresowych** (wypłacanych przez określony czas osobom lub rodzinom, które znalazły się w trudnej sytuacji życiowej) i **zasiłków celowych** (przeznaczonych np. na zakup żywności, leków). Młode osoby, które przez co najmniej rok przebywały w domu opieki społecznej, schronisku dla nieletnich, zakładzie poprawczym czy ośrodku wychowawczym, mogą ubiegać się o pomoc pieniężną na usamodzielnienie się lub kontynuowanie nauki.

Usługi opiekuńcze

Osoby samotne spełniające kryterium dochodowe i potrzebujące pomocy w codziennym życiu mogą skorzystać z usług opiekuńczych. Dotyczy to zwłaszcza chorych, którymi nie mogą się zająć ich bliscy. Wsparcie, udzielane m.in. przez pielęgniarki socjalne, jest dostosowane do indywidualnych potrzeb danej osoby (np. do rodzaju jej schorzenia lub stopnia niepełnosprawności) i obejmuje pomoc w zaspokajaniu codziennych potrzeb (np. w zakupach żywności i leków oraz w dbaniu o higienę), a także zapewnianie kontaktów z otoczeniem (np. spacerów) oraz wykonywanie zaleconych przez lekarza zabiegów. Usługi te, w zależności od rodzaju świadczenia i jego wymiaru czasowego, mogą być odpłatne. Jednak w sytuacji, gdy bliscy chorego nie są w stanie zapłacić za pomoc, jej koszty ponosi ośrodek pomocy społecznej.

System ubezpieczeń społecznych

Konstytucja RP: art. 67

System ten obejmuje instytucje mające obowiązek finansowego wspierania obywateli, którzy z różnych powodów utracili zdolność do zarobkowania. W Polsce są to:

- **Kasa Rolniczego Ubezpieczenia Społecznego (KRUS)** – obsługuje ubezpieczenia, którymi objęci są rolnicy i ich rodziny;
- **Zakład Ubezpieczeń Społecznych (ZUS)** – jego działalność dotyczy ubezpieczeń, które przysługują wszystkim obywatelom niepracującym w rolnictwie.

Funkcjonowanie polskiego systemu ubezpieczeń społecznych zostało uregulowane przez *Ustawę o systemie ubezpieczeń społecznych*. Obywatel polski może zostać objęty czterema podstawowymi ubezpieczeniami: **emerytalnym, rentowym, chorobowym** i **wypadkowym** (zob. tabelę na s. 177). Gwarantują one osobie ubezpieczonej bezpieczeństwo socjalne przez zapewnienie jej (wraz z rodziną) środków utrzymania w sytuacji, gdy nie może ona pracować, np. z powodu wieku czy stanu zdrowia.

Na uczestnikach systemu ubezpieczeń społecznych spoczywa obowiązek opłacania **składek**, które uprawniają ich do otrzymania świadczeń pieniężnych. Są one przyznawane wówczas, gdy dana osoba zostaje poszkodowana w wyniku zdarzenia objętego ubezpieczeniem. Świadczenia tego typu są finansowane z utworzonego w 1999 r. **Funduszu Ubezpieczeń Społecznych** (FUS). Jest on zasilany dochodami ze składek i dotacjami z budżetu państwa.

Ubezpieczenia emerytalne i rentowe są **obowiązkowe** m.in. dla osób zatrudnionych na podstawie umowy o pracę (z wyłączeniem prokuratorów), zleceniobiorców oraz osób prowadzących pozarolniczą działalność gospodarczą, ludzi pobierających stypendium doktoranckie lub sportowe, zasiłek macierzyński albo zasiłek dla bezrobotnych, pracowników przebywających na urlopie wychowawczym, a także dla duchownych, posłów i senatorów oraz członków rad nadzorczych. Dla większości obywateli objętych tymi dwoma ubezpieczeniami obowiązkowe jest również ubezpieczenie wypadkowe (nie podlegają mu jednak osoby pobierające zasiłek dla bezrobotnych lub macierzyński albo przebywające na urlopie wychowawczym, a także członkowie rad nadzorczych). Ponadto każdy zatrudniony na podstawie umowy o pracę podlega obowiązkowemu ubezpieczeniu chorobowemu.

Zakład Ubezpieczeń Społecznych

To instytucja administracji publicznej, która działa w sektorze finansów publicznych i wykonuje zadania z zakresu powszechnych ubezpieczeń społecznych. Struktura organizacyjna ZUS obejmuje centralę oraz jednostki lokalne: oddziały ZUS, inspektoraty i biura terenowe, które zajmują się bezpośrednią obsługą klientów w sprawach ubezpieczeniowych. Do głównych zadań ZUS należą m.in.:

- pobieranie od obywateli składek na ubezpieczenia społeczne;
- wypłacanie świadczeń i ustalanie, komu przysługuje do nich prawo wynikające z faktu ubezpieczenia;
- kontrola osób korzystających ze świadczeń, np. sprawdzanie, czy dany ubezpieczony nie pobiera środków pieniężnych bezprawnie;
- prowadzenie indywidualnych kont, na których są gromadzone składki;
- opracowywanie prognoz dotyczących przyszłości systemu ubezpieczeń społecznych.

Funkcjonowanie ZUS opiera się na zasadzie **solidarności pokoleń**, co oznacza, że świadczenia, które otrzymują emeryci i renciści, są wypłacane z bieżących składek osób czynnych zawodowo. Równowaga w takim systemie utrzymuje się pod warunkiem, że wpływy ze składek są wystarczające, by pokryć wydatki. Jednak w większości państw rozwiniętych, w tym także w Polsce, równowaga między składkami a wydatkami od dłuższego czasu jest zachwiana. Wynika to przede wszystkim ze zjawiska **starzenia się społeczeństwa**: rośnie liczba osób w podeszłym wieku pobierających świadczenia emerytalne. Zachodzi obawa, że przyszłe pokolenia nie będą w stanie utrzymać powiększającego się grona emerytów.

Rodzaje ubezpieczeń społecznych w Polsce

Ubezpieczenie emerytalne	• Składka emerytalna jest płacona co miesiąc. W imieniu osób zatrudnionych składki przekazuje pracodawca. Natomiast osoby prowadzące działalność gospodarczą opłacają je samodzielnie. • Po osiągnięciu wieku emerytalnego – czyli 60 roku życia w przypadku kobiet i 65 w przypadku mężczyzn – ubezpieczonej osobie przysługują comiesięczne wypłaty aż do jej śmierci. • Polski system emerytalny działa zgodnie z zasadą zdefiniowanej składki: wysokość przyznanego świadczenia jest uzależniona od liczby składek opłaconych w okresie pracy, zatem im dłuższy był czas aktywności zawodowej danej osoby, tym wyższa okazuje się jej emerytura.
Ubezpieczenie rentowe	• Renta to świadczenie pieniężne wypłacane ubezpieczonemu w sytuacji, gdy na dłuższy czas traci on zdolność do pracy. • Comiesięczna składka rentowa jest wpłacana do kasy ZUS – razem ze składką emerytalną i na tych samych zasadach, czyli przez pracodawcę z pensji pracownika albo z dochodów osoby prowadzącej samodzielną działalność gospodarczą. • **Renta z tytułu niezdolności do pracy** jest przyznawana osobom, które utraciły możliwość zarobkowania z powodu złego stanu zdrowia. • **Renta rodzinna** przysługuje najbliższym krewnym zmarłych emerytów, rencistów oraz innych osób, które spełniały warunki do otrzymywania świadczeń pieniężnych z powodu niezdolności do pracy. Rentę rodzinną pobierają dzieci zmarłych, do ukończenia 16 roku życia lub do osiągnięcia 25 lat, jeśli kontynuują naukę. Renta jest także przyznawana wdowom i wdowcom po 50 roku życia lub młodszym, jeżeli nie są w stanie pracować. • **Zasiłek pogrzebowy** jest przeznaczony na pokrycie kosztów pogrzebu osoby ubezpieczonej lub pobierającej świadczenia wypłacane przez ZUS.
Ubezpieczenie chorobowe	• Składka jest opłacana co miesiąc razem ze składką emerytalną. • **Zasiłek chorobowy** przysługuje osobie ubezpieczonej, która nie może pracować z powodu choroby potwierdzonej zwolnieniem lekarskim. • W czasie choroby ZUS wypłaca ubezpieczonemu świadczenie w wysokości równej 80% wynagrodzenia (100%, jeśli choroba jest wynikiem wypadku w drodze do pracy lub z pracy). • **Zasiłek macierzyński** jest przyznawany kobiecie po urodzeniu dziecka lub po przyjęciu na wychowanie małoletniego, który nie ukończył jeszcze 7 lat. W obu przypadkach okres wypłaty zasiłku wynosi 20 tygodni. • **Zasiłek opiekuńczy** pobiera uprawniona osoba w czasie opieki nad dzieckiem lub chorym dorosłym członkiem rodziny.
Ubezpieczenie wypadkowe	• Składkę płaci pracodawca. • Pracownik jest ubezpieczony od nieszczęśliwych wypadków przy pracy i w drodze do pracy oraz od następstw chorób zawodowych. Są to schorzenia, na które najczęściej zapadają osoby narażone na oddziaływanie szkodliwych czynników w miejscu zatrudnienia. Nazywamy w ten sposób również dolegliwości wynikające ze sposobu, w jaki pracownik musi wykonywać obowiązki służbowe. • **Zasiłek chorobowy** przysługuje osobie, która jest niezdolna do pracy z powodu choroby zawodowej lub wypadku przy pracy. Świadczenie to jest przyznawane niezależnie od tego, jak długo pracownik opłacał składki na ubezpieczenie. Wynosi 100% wynagrodzenia lub przychodu ubezpieczonego w ostatnich 12 miesiącach przed przyznaniem zasiłku. Okres zasiłkowy trwa dopóty, dopóki utrzymuje się niezdolność do pracy, jednak nie dłużej niż 182 dni (lub 279 w przypadku zdiagnozowania gruźlicy albo podczas ciąży). • **Świadczenie rehabilitacyjne** jest wypłacane maksymalnie przez rok po wykorzystaniu zasiłku chorobowego, pod warunkiem, że istnieje szansa na odzyskanie przez pracownika sprawności w efekcie zabiegów leczniczych. • **Renty wypadkowej** udziela się na podstawie orzeczenia o niezdolności do pracy z powodu wypadku przy pracy albo choroby zawodowej. • **Jednorazowe odszkodowanie** jest przyznawane na podstawie stwierdzenia stałego lub długotrwałego uszczerbku na zdrowiu, który jest skutkiem wypadku przy pracy albo choroby zawodowej.

Ćwiczenia

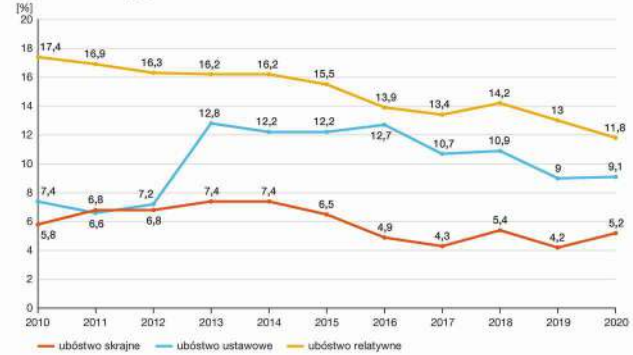
WYKONAJ W ZESZYCIE

!1 Scharakteryzuj wybrany problem życia społecznego w Polsce. Następnie rozważ, jakie działania z zakresu polityki publicznej powinny zostać podjęte, aby go rozwiązać.

2 Zapoznaj się z wykresem, a następnie wykonaj polecenia.

Praca z wykresem

Odsetek osób żyjących w Polsce w ubóstwie w latach 2010–2020



Źródło: Ubóstwo w Polsce w latach 2019 i 2020, GUS, stat.gov.pl [dostęp: 14.03.2022].

a) Wskaż zdania prawdziwe.

A W latach 2010–2020 odnotowano wartość wskaźnika ubóstwa ustawowego mniejszą od wartości wskaźnika ubóstwa skrajnego.

B Wskaźniki ubóstwa skrajnego i ubóstwa ustawowego osiągnęły najwyższy poziom w tym samym roku.

C W badanym okresie poziom ubóstwa relatywnego utrzymywał się powyżej 10%.

b) Podaj czynniki, które w omawianym czasie wywarły – Twoim zdaniem – najistotniejszy wpływ na zmiany wartości wskaźników ubóstwa relatywnego i ubóstwa skrajnego. Uzasadnij swoją odpowiedź.

3 Podzielcie się na grupy. Zadaniem każdego zespołu jest przygotowanie propozycji rozwiązań, które mogłyby przyczynić się do ograniczenia zjawiska wykluczenia społecznego w Waszym regionie. Uwzględnijcie odpowiedzi na poniższe pytania.

Projekt edukacyjny

A Jakie osoby w Waszej miejscowości są najbardziej zagrożone marginalizacją?

B Jakiej formy pomocy najbardziej potrzebują – Waszym zdaniem – ludzie wykluczeni żyjący w Waszej okolicy?

4 Wytłumacz, jaką rolę we współczesnej Polsce odgrywa system ubezpieczeń społecznych. Wskaż konkretne sytuacje, w których członkowie Twojej rodziny skorzystali ze świadczeń wypłacanych przez ZUS albo KRUS.

5 Przeczytaj tekst źródłowy, a następnie wykonaj polecenia. **Praca z tekstem źródłowym**

[...] [O]soby doświadczające przemocy bardzo często wierzą, że to alkohol jest główną przyczyną przemocy. Są przekonane, że gdyby sprawca przemocy przestał pić, to przestałby także stosować przemoc [...]. To iluzoryczne przeświadczenie daje często ulotną nadzieję na zmianę sytuacji w rodzinie tylko za sprawą zaprzestania picia alkoholu przez sprawcę. Bite kobiety częściej szukają pomocy w związku z problemem alkoholowym w rodzinie niż z powodu doświadczanej przemocy. Czasem łatwiej im ze względów społecznych czy osobistych (np. wstyd) wyjawić problem alkoholowy, a nie problem przemocy. Aż 76% kobiet doświadczających przemocy w rodzinie wskazuje, że ich partnerzy – sprawcy przemocy – nadużywają alkoholu. Z kolei ze statystyk policyjnych wynika, że blisko 70% sprawców podczas interwencji domowych w związku z przemocą znajduje się pod wpływem alkoholu. [...] Niektóre mechanizmy przemocy i uzależnienia (nie tylko od alkoholu) są bardzo podobne. [...] Zniekształcenia poznawcze [...] [polegają] na zaprzeczaniu istnienia lub bagatelizowaniu problemu przemocy i nadużywania alkoholu. Zarówno osoby uzależnione, jak i stosujące przemoc bardzo łatwo znajdują wytłumaczenie dla aktów przemocy i sięgania po alkohol. Uważają, że to inni ludzie lub sytuacje sprowokowały takie zachowania. Te zniekształcenia umysłu mogą być na tyle duże, że osoby te mogą w ogóle nie dostrzegać szkód, jakie ponoszą oni sami oraz ich bliscy.

Źródło: Nadużywanie alkoholu a problem przemocy domowej, parpa.pl [dostęp: 5.05.2022].

a) Rozstrzygnij, czy istnieje związek pomiędzy stosowaniem przemocy a nadużywaniem alkoholu. Odpowiedz uzasadnij. Wykorzystaj dane przytoczone w tekście.

b) Wytłumacz, na czym polega i z czego wynika zniekształcenie poznawcze opisane w tekście.

6 Przeczytajcie tekst i wykonajcie polecenia. **Na forum klasy**

Przeciwnicy wspierania materialnego osób znajdujących się w trudnej sytuacji wskazują, że taka pomoc prowadzi do wyuczonej bezradności. Polega ona na tym, że odbiorcy świadczeń przyzwyczajają się, że państwo zapewnia im środki do życia – utwierdzają się w przekonaniu, że nie są w stanie zdobywać pieniędzy samodzielnie, i w związku z tym rezygnują z poszukiwania pracy. Zdaniem krytyków pomocy finansowej potrzebującym należy dawać wędkę, a nie rybę. Zwolennicy wsparcia materialnego przekonują natomiast, że zjawisko wyuczonej bezradności ma charakter marginalny, a większość osób korzystających z opieki społecznej chętnie podjęłaby pracę, gdyby tylko miała taką możliwość.

a) Wyjaśnijcie, co oznacza stwierdzenie, że „potrzebującym należy dawać wędkę, a nie rybę".

b) Przeprowadźcie w klasie dyskusję na temat problemu, który został poruszony w tekście. Zapiszcie na tablicy Wasze najważniejsze wnioski.

Podsumowanie

1 Rodzaje społeczeństw

- **Społeczeństwo** – wspólnota zamieszkująca określone terytorium, której członkowie posiadają odrębną tożsamość, zdolali wytworzyć swoistą kulturę i własne instytucje oraz są połączeni siecią wzajemnych relacji.
- **Typy społeczeństw:**
  - zbieracko-łowieckie (pierwotne),
  - nomadyczne (pasterskie),
  - rolnicze,
  - przemysłowe (industrialne),
  - postprzemysłowe (postindustrialne).

2 Socjalizacja

Socjalizacja to proces polegający na przystosowywaniu się jednostki do życia w społeczeństwie, w tym na przygotowywaniu się do odgrywania określonych ról w danej zbiorowości.

Socjalizacja pierwotna dokonuje się w dzieciństwie w ramach grupy pierwotnej, przede wszystkim w rodzinie. W tym okresie człowiek zaczyna postrzegać samego siebie jako wykonawcę ról i dostrzegać własną odrębność wobec innych osób. Opanowuje też podstawowe umiejętności, które umożliwiają mu dalszy rozwój.

Socjalizacja wtórna rozpoczyna się w wieku dorosłym i trwa do końca życia jednostki. Jest kontynuacją jej rozwoju i towarzyszących mu przemian osobowości. Na tym etapie człowiek zaczyna identyfikować się jako członek nie tylko najbliższej grupy pierwotnej, lecz także całego społeczeństwa.

3 Kapitał społeczny

Kapitał społeczny obejmuje ogół relacji międzyludzkich występujących w społeczeństwie, a także normy regulujące te stosunki oraz zaufanie, jakim obdarzają się nawzajem jednostki.

- **Kapitał stowarzyszeniowy**
- **Kapitał nieformalny**
  - rodzinny
  - towarzysko-sąsiedzki

4 Struktura społeczna

- **Struktura społeczna** – uporządkowany, regularny układ części składowych społeczeństwa (np. jednostek i grup społecznych), które są powiązane ze sobą różnego typu relacjami.
- **Pozycja społeczna** – miejsce, które poszczególne grupy lub jednostki zajmują w strukturze społecznej. Pozycja ta jest uzależniona od ilości posiadanych przez daną osobę lub zbiorowość dóbr szczególnie cenionych w społeczeństwie (np. bogactwa, prestiżu i władzy).

Klasa społeczna – duża zbiorowość wyodrębniona ze społeczeństwa na podstawie kryteriów ekonomicznych i kulturowych, składająca się z ludzi o zbliżonej pozycji społecznej, którzy żyją na podobnym poziomie oraz posiadają poczucie odrębności wobec członków pozostałych klas.

- klasa wyższa
- klasa średnia
- klasa niższa

5 Przemiany społeczne w Polsce

- **Adaptacja społeczna** – stopniowe dostosowywanie się klas społecznych do funkcjonowania w warunkach ekonomiczno-politycznych zmieniających się np. wskutek transformacji ustrojowej lub kryzysu gospodarczego.
- **Kategorie społeczno-zawodowe:**
  - wyżsi kierownicy, urzędnicy i specjaliści,
  - specjaliści średniego szczebla,
  - pracownicy biurowi,
  - pracownicy handlu i usług,
  - średni i mali właściciele,
  - robotnicy wykwalifikowani,
  - robotnicy niewykwalifikowani,
  - chłopi i robotnicy rolni.

6 Nierówności społeczne

- **Nierówność społeczna** – sytuacja, w której dana osoba lub grupa społeczna dysponuje większą ilością dóbr cenionych w społeczeństwie niż inne jednostki lub zbiorowości. Do najczęściej występujących dysproporcji tego typu należą nierówności dochodowe, zdrowotne i edukacyjne. W celu ograniczenia nierówności społecznych władze państwowe rozwijają m.in. powszechnie dostępną edukację, bezpłatną służbę zdrowia i system świadczeń socjalnych oraz stosują progresywny podatek dochodowy.

7 Problemy społeczne w Polsce

- **Bezrobocie** – sytuacja, w której osoba w wieku produkcyjnym gotowa do podjęcia pracy pozostaje bezczynna zawodowo i, mimo chęci i starań, nie może znaleźć zatrudnienia.
- **Ubóstwo** – zjawisko polegające na tym, że danym osobom brakuje środków materialnych koniecznych do zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych (dotyczących np. wyżywienia, mieszkania, ubrania, ochrony zdrowia, edukacji).
- **Przemoc** – zamierzone i świadome działanie, którego sprawca ma na celu podporządkowanie sobie drugiej osoby i przejęcie kontroli nad jej postępowaniem. Osoba używająca przemocy wykorzystuje przewagę w sile fizycznej – naraża ofiarę na utratę zdrowia i życia oraz narusza jej prawa i dobra osobiste (takie jak nietykalność fizyczna, godność, szacunek).
- **Uzależnienie** – przewlekła choroba objawiająca się silną potrzebą zażywania określonej substancji lub wykonywania konkretnej czynności.
- **Pomoc społeczna** – wsparcie ze strony państwa udzielane osobom i rodzinom, które znalazły się w trudnej sytuacji bytowej i nie potrafią samodzielnie rozwiązać napotkanych problemów. Obejmuje zarówno różne formy pomocy finansowej (świadczenia pieniężne, np. zasiłki), jaki i usługi (np. opiekuńcze).

Ubezpieczenia społeczne

- ubezpieczenie emerytalne
- ubezpieczenie rentowe
- ubezpieczenie chorobowe
- ubezpieczenie wypadkowe

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Zadanie 1.

Ilustracje. Typy struktury społecznej



Typ A
Niewielka elita na górze, bardzo mało ludzi w środku i większość ludzi na dole.



Typ B
Społeczeństwo jak piramida – niewielka elita na górze, więcej ludzi w środku, najwięcej na dole.



Typ C
Piramida, u której podstawy znajduje się nieco mniej ludzi.



Typ D
Struktura społeczna, w której najwięcej ludzi jest w środku.



Typ E
Większość ludzi w górnych warstwach i tylko niewielu na dole.

Tabela. Wyniki badań opinii publicznej w Polsce

Jakie jest dziś polskie społeczeństwo? Który z powyższych rysunków jest temu najbliższy?					
Typy społeczeństw	Wskazania respondentów w poszczególnych latach (w procentach)				
	1992	1994	1997	2013	2019
Typ A	51	44	41	31	13
Typ B	18	25	25	33	23
Typ C	6	8	9	12	19
Typ D	8	8	10	14	28
Typ E	4	3	3	5	3
Nie potrafię wybrać	13	12	13	6	14

Źródło: Postrzeganie struktury społecznej, „Komunikat z badań" 2020, nr 7, www.cbos.pl [dostęp: 26.04.2022].

1.1. Wskaż właściwe dokończenie zdania.

Największy odsetek badanych wskazujących, że w Polsce występują bardzo duże kontrasty społeczne, odnotowano w roku

A. 1992.
B. 1994
C. 1997.
D. 2013.
E. 2019.

1.2. Wyjaśnij, jak zmieniło się postrzeganie struktury społecznej w Polsce pomiędzy 1992 a 2019 r. Odwołaj się do danych z tabeli.

Wskazówki

1.1. Przeczytaj uważnie zdanie i ustal, jakiej problematyki ono dotyczy. W stwierdzeniu tym pojawia się określenie „duże kontrasty społeczne", co oznacza, że jest w nim mowa o występowaniu wyraźnych przeciwieństw. Tytuły źródeł wskazują, że zadanie dotyczy zagadnień stratyfikacji i nierówności społecznych – rysunki pokazują strukturę poszczególnych typów społeczeństw oraz wielkość tworzących je warstw. Aby wybrać właściwe dokończenie zdania, musisz ustalić, w którego typu społeczeństwie różnice w liczebności poszczególnych warstw są najwyraźniejsze, a następnie określić, kiedy typ ten był najczęściej wskazywany przez respondentów.

1.2. Zwróć uwagę na sformułowania zawarte w poleceniu. Udzielenie właściwej odpowiedzi wymaga omówienia – na podstawie zaprezentowanych danych – jak zmieniało się postrzeganie struktury społecznej przez ankietowanych. Aby przedstawić te zmiany, musisz zwrócić uwagę na to, kiedy wzrastały odsetki respondentów wskazujących na poszczególne typy społeczeństw, a kiedy – spadały.

Odpowiedź

1.1. A.

1.2. Generalnie dane dowodzą, że postrzeganie struktury społecznej w Polsce ewoluowało od obrazu społeczeństwa rozbitego pomiędzy elitę a najliczniejszą warstwę najniższą (na typ A w 1992 r. wskazało 51% badanych) w kierunku obrazu przedstawiającego klasyczną piramidę, w której każda kolejna warstwa wyższa jest mniej liczna od warstwy poprzedniej (typ B w 2013 r. został wybrany przez 33% badanych). W 2019 r. najwięcej respondentów (28%) uznało, że w polskim społeczeństwie najliczniejsza grupa znajduje się w środku hierarchii społecznej, a zatem że dominuje klasa średnia (typ D). Należy jednak zaznaczyć, że nadal duży odsetek badanych (23%) postrzegał strukturę społeczną jako piramidę (typ B).

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

Zadanie 2.

Fotografia. Miasto Ho Chi Minh [czyt.: ho szi min] w Wietnamie



Tekst 1.

Proces [ten] […] można rozumieć jako trajektorię [tu: przebieg zmiany], gdzie początkiem jest zdarzenie, które powoduje pogorszenie się sytuacji życiowej jednostki (grupy) i jednocześnie zapoczątkowuje szereg zdarzeń przyczyniających się do jej dalszej degradacji. Wraz z upływem czasu proces ten ulega intensyfikacji, […] [w wyniku której jednostka (grupa)] nie jest w stanie samodzielnie poprawić swojego losu i zmiana jej sytuacji życiowej jest całkowicie uzależniona od pomocy z zewnątrz.

Źródło: P. Kubicki, *Czy i jak można skutecznie walczyć z* […], liberte.pl [dostęp: 26.04.2022].

Tekst 2.

Skala […] [tego problemu] determinowana jest czynnikami o charakterze makro- […] i mikroekonomicznym. Podstawową metodą […] walki z omawianym zjawiskiem jest zatem dążenie do rozwoju gospodarczego kraju, wzrostu bogactwa społeczeństwa oraz do zapewnienia możliwości znalezienia pracy przez obywateli. Kluczową rolę w walce z […] [tym problemem] odgrywają państwo i rządzący. Powinni oni położyć szczególny nacisk na zwiększanie świadomości społeczeństwa i jego edukację. To edukacja finansowa społeczeństwa jest bowiem jedną z podstawowych metod walki z […] [omawianym zjawiskiem].

Źródło: M. Zalewska, *Walka z* […], finanse.wp.pl [dostęp: 26.04.2022].

2.1. Rozstrzygnij, czy przedstawione zdjęcie ilustruje problem scharakteryzowany w tekstach źródłowych. Odwołaj się do definicji zjawiska opisanego w tych fragmentach.

2.2. Rozważ, czy zgadzasz się ze stwierdzeniem podkreślonym w tekście 2. Podaj po jednym argumencie za tą tezą i przeciw niej.

Zadanie 3.

O kapitale społecznym

Kapitał społeczny to wartość dodana u ludzi, którzy posiadają zdolności, wiedzę, umiejętności i inne zasoby, aby być użytecznymi dla pracodawców lub prowadzić skutecznie własną działalność gospodarczą; to także umiejętność współpracy międzyludzkiej w celu osiągania wspólnych korzyści. […] o ile kapitał ludzki jest tworzony dzięki umiejętnościom i zdolnościom ludzi, o tyle kapitał społeczny ułatwia realizację zadań przez zmiany w relacjach między osobami i może zostać skapitalizowany [tu: wykorzystany] do osiągnięcia indywidualnych celów. […] Kapitał społeczny umożliwia efektywniejszą współpracę rynkową. Brak kapitału społecznego powoduje, że wzajemna nieufność uczestników rynku oraz ich nastawienie na partykularny interes zwiększają koszty transakcyjne poprzez np. wydłużanie czasu uzgadniania decyzji czy dłuższe badanie wiarygodności partnerów gospodarczych […]. Natomiast wysoki poziom kapitału społecznego łagodzi obyczaje rynkowe i sprzyja rywalizacji fair na rynku [...]. […] Ponadto zaufanie społeczne zwiększa adaptacyjność organizacyjną gospodarki [czyli jej zdolność do przystosowania się do zmieniających się warunków zewnętrznych], bowiem jeśli ludzie sobie ufają, to nie obawiają się innowacji organizacyjnych i restrukturyzacji. Posiadany kapitał społeczny obliguje jednostkę do wyboru korzystnego dla wszystkich uczestników, a szczególnie [dla] partnera wymiany, co zmniejsza niepewność w życiu społecznym i gospodarczym. Sprzyja on [kapitał społeczny] stabilności gospodarczej i podejmowaniu działalności gospodarczej oraz współpracy pomiędzy ludźmi i organizacjami gospodarczymi.

Źródło: L. Garniszewski, *Rola kapitału społecznego w stosunkach pracy i przedsiębiorczości*, „Labor et Educatio" 2016, nr 4, ejournals.eu [dostęp: 26.04.2022].

3.1. Rozstrzygnij, czy kapitał społeczny jest niezbędny do efektywnego i innowacyjnego wykorzystania kapitału ludzkiego. Uzasadnij swoją odpowiedź, odwołując się do tekstu źródłowego.

3.2. Wyjaśnij, w jaki sposób wysoki poziom kapitału społecznego wpływa na funkcjonowanie przedsiębiorstw.



4 Procesy demograficzne

1. Migracje we współczesnym świecie
2. Migracje na ziemiach polskich
3. Polacy za granicą
4. Procesy demograficzne na świecie
5. Tendencje demograficzne w Polsce

1 Migracje we współczesnym świecie

migracje | imigracja | emigracja | uchodźcy | fale migracji | kryzys migracyjny

Ludzie na całym świecie dość często podejmują decyzje o zmianie swojego miejsca zamieszkania. Przenoszą się do innych miast, regionów czy państw w celu poprawy warunków swojego życia – w poszukiwaniu lepszej pracy, dla uzyskania dostępu do wyższej jakości edukacji i opieki medycznej lub osiągnięcia poczucia bezpieczeństwa. Kierunki tych migracji oraz ich intensywność zmieniają się wraz z rozwojem cywilizacji i zależą od uwarunkowań gospodarczych, społecznych, politycznych. Kim są migranci i co wpływa na ich decyzję o zmianie miejsca zamieszkania? Gdzie przebiegają główne szlaki migracyjne do Europy? Z jakimi problemami borykają się uchodźcy?

Czym są migracje?

Migracje to przemieszczanie się ludności skutkujące stałą bądź czasową zmianą miejsca jej zamieszkania lub długotrwałego pobytu. Wyróżnia się dwa procesy migracyjne: **imigrację**, czyli napływ ludności na dane terytorium, oraz jej przeciwieństwo – **emigrację**, oznaczającą odpływ ludności z danego obszaru. Oba te zjawiska są ze sobą powiązane – wszak osoby emigrujące, które wyjeżdżają za granicę (dobrowolnie lub z konieczności), aby osiedlić się tam na stałe, stają się **imigrantami** w państwie docelowym.

Migracje są rezultatem dobrowolnych decyzji podejmowanych przez migrantów bądź reakcją na niesprzyjające okoliczności zewnętrzne (takie jak wojna czy klęska żywiołowa) albo wynikają z bezpośredniego przymusu, gdy zostają narzucone przez władze państwa nierespektujące woli obywateli (np. w ramach przesiedleń, deportacji).

Przykład

Bariery migracyjne

Podczas podejmowania decyzji o osiedleniu się w innym państwie migranci biorą pod uwagę – oprócz atrakcyjności danego terytorium oraz indywidualnych potrzeb i oczekiwań dotyczących warunków życia – także bariery migracyjne o charakterze:

- administracyjno-prawnym (np. konieczność uzyskania wizy albo zgody na legalny pobyt i podjęcie pracy w kraju docelowym),
- fizycznym (np. mury na granicy czy naturalne przeszkody, konieczność długiej i wyczerpującej podróży do miejsca docelowego),
- mentalnym (np. lęk przed zmianą otoczenia, przewidywane trudności z integracją).

Nie bez znaczenia pozostają bariery językowe, nieznajomość kultury i zwyczajów społeczeństwa przyjmującego, sytuacja rodzinna migranta czy koszty podróży i odległość, którą trzeba pokonać w drodze do miejsca docelowego.

Czy wiesz, że...

Prócz migracji zewnętrznych – oznaczających przekroczenie granicy państwowej – często występującym zjawiskiem są migracje wewnętrzne, czyli przemieszczanie się ludności w obrębie danego państwa lub jednostki terytorialnej (np. województwa). Przykładem mogą być tutaj migracje ze wsi do miast, mające z reguły podłoże ekonomiczne – osoby przenoszące się do dużych ośrodków poszukują pracy lub lepszych warunków zatrudnienia. W rezultacie dochodzi do wyludniania się obszarów wiejskich i koncentracji ludności w metropoliach. W krajach wysoko rozwiniętych obserwuje się trend odwrotny – następuje odpływ ludności z centrów wielkich miast na tereny podmiejskie.

Przyczyny migracji

Przyczyny migracji są złożone. Zazwyczaj ludzie zmieniają miejsce zamieszkania z powodów ekonomicznych – w poszukiwaniu pracy lub lepszych warunków do życia (migranci ekonomiczni). Drugą ważną pobudką jest brak poczucia bezpieczeństwa we własnym kraju (uchodźcy).

	Czynniki „wypychające" z ojczyzny (związane z problemami, z którymi zmagają się ludzie w miejscu zamieszkania)	Czynniki „przyciągające" do obcego kraju (wynikające z atrakcyjności danego miejsca dla imigrantów)
Przyczyny ekonomiczne i demograficzne	ubóstwo, bezrobocie, niskie płace, wysoki przyrost naturalny i przeludnienie, złe warunki mieszkaniowe, głód, brak podstawowej opieki medycznej, trudności w dostępie do edukacji, niski poziom rozwoju państwa	większe szanse na znalezienie pracy i możliwość uzyskania wyższych zarobków, szansa na poprawę poziomu życia albo na rozwój osobisty i zawodowy, zachęty do osiedlenia się ze strony władz, lepsze warunki mieszkaniowe, wysoki poziom rozwoju danego państwa, nowoczesna infrastruktura
Przyczyny polityczne	konflikty i wojny, zagrożenia dla bezpieczeństwa w kraju, w tym prześladowania i przemoc ze strony władz oraz nieprzestrzeganie podstawowych praw i wolności	poczucie bezpieczeństwa, wysoki poziom przestrzegania praw człowieka, wolność polityczna, brak dyskryminacji ze względu na rasę, poglądy polityczne itp.
Przyczyny społeczne i kulturowe	dyskryminacja, np. na tle etnicznym lub religijnym, poczucie wyalienowania dotykające przedstawicieli mniejszości	możliwość połączenia rodzin, migracja do kraju przodków, tolerancyjne społeczeństwo wolne od dyskryminacji, niewielkie różnice kulturowe między ojczyzną a krajem docelowym
Przyczyny ekologiczne	klęski żywiołowe (np. powodzie, susze, trzęsienia ziemi, wybuchy wulkanów), zły stan środowiska naturalnego, ryzyko wystąpienia katastrof ekologicznych (np. skażenia gleb i wód)	warunki przyrodnicze sprzyjające osiedlaniu się na stałe (np. niewielkie prawdopodobieństwo wystąpienia klęsk żywiołowych, lepsza jakość powietrza i wody)

Przykład

Migracje klimatyczne

Mają one globalny zasięg i złożony charakter – mogą zostać spowodowane przez gwałtowne, katastrofalne zjawiska pogodowe, np. przez uderzenie tajfunu, albo być następstwem powtarzających się, długotrwałych klęsk żywiołowych, np. fal upałów i suszy. Obejmują migracje zarówno wewnętrzne, jak i zagraniczne, tak sezonowe, jak trwałe. Tylko w 2019 r. ekstremalne zjawiska pogodowe zmusiły do przesiedlenia się prawie 25 mln ludzi w 140 państwach. Skala migracji tego typu będzie się zwiększać wraz z postępującymi zmianami klimatu – w ich wyniku poszerza się bowiem powierzchnia obszarów o mniejszej dostępności wody i wydajności upraw oraz podnosi się poziom mórz i oceanów, co grozi zalaniem wielu terytoriów. Z tych przyczyn w najtrudniejszej sytuacji znajdują się małe państwa wyspiarskie, takie jak Malediwy czy Wyspy Marshalla. Według raportu Banku Światowego do 2050 r. aż 216 mln osób może zostać zmuszonych do migracji wewnętrznych z powodu niekorzystnych warunków naturalnych, w tym 86 mln w Afryce Subsaharyjskiej, 49 mln w Azji Wschodniej i na Pacyfiku, 40 mln w Azji Południowej, 19 mln w Afryce Północnej, 17 mln w Ameryce Łacińskiej i 5 mln w Europie Wschodniej i Azji Środkowej. Zmiany klimatu i wynikające z nich ekstremalne zjawiska pogodowe mogą nie tylko doprowadzić do masowych ruchów ludności, lecz także zmusić narody i państwa do walki o dostęp do podstawowych zasobów, takich jak woda pitna czy ziemia pod uprawę.

Uchodźstwo

Ochrony międzynarodowej wymagają osoby, które zostały zmuszone do opuszczenia swojego kraju przez okoliczności zagrażające życiu, obejmujące np. klęski żywiołowe, konflikty zbrojne czy prześladowania z powodu rasy, religii, narodowości, przekonań politycznych lub przynależności do określonej grupy społecznej. Pomocy takim cudzoziemcom udzielają państwa przyjmujące oraz organizacje międzynarodowe. Osoby szukające bezpiecznego schronienia w sąsiednich państwach mogą ubiegać się o **status uchodźcy** – muszą w tym celu złożyć odpowiedni wniosek.

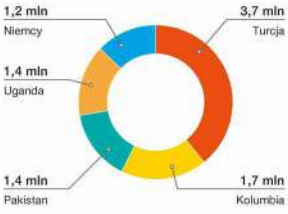
Uchodźcy znajdują się w szczególnie trudnym położeniu – większość z nich utraciła cały dobytek, a niekiedy także bliskich krewnych i przyjaciół. Z tego względu objęto ich międzynarodową ochroną – w *Powszechnej deklaracji praw człowieka* przyznano każdemu z nich m.in. prawo do ubiegania się o azyl. Przepisy określające sposób traktowania uchodźców zawarto w *Konwencji dotyczącej statusu uchodźców* z 1951 r. Najważniejszy z nich dotyczy zasady niezawracania (franc. *non-refoulement*) i zakazuje władzom wydalania osób, które przybyły do danego kraju w poszukiwaniu schronienia, a także odsyłania ich z powrotem tam, gdzie ich życie lub wolność są zagrożone. Ludzie, którzy opuszczają swoje domy i uciekają z podobnych powodów co uchodźcy, ale nie przekraczają przy tym granic państwowych, to **osoby wewnętrznie przesiedlone**, które pozostają pod ochroną rządu własnego państwa.

Przykład

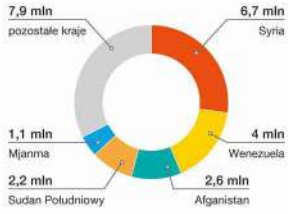
Uchodźcy z Ukrainy

W 2022 r. wskutek agresji zbrojnej Rosji na Ukrainę problemem uchodźczym zostały dotknięte kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Miliony ukraińskich obywatelek i obywateli – głównie matek z dziećmi i osób starszych – zostawiło w kraju cały swój dobytek i uciekło przed wojną do państw sąsiednich. Zdecydowana większość z nich postanowiła pozostać w Polsce, część podjęła decyzję o dalszej podróży i osiedleniu się w krajach zachodnioeuropejskich. Z uwagi na toczący się konflikt skala tej migracji nie jest jeszcze w pełni znana – przez 2,5 miesiąca od rozpoczęcia rosyjskiej inwazji tylko do Polski dotarło ponad 3 mln obywateli Ukrainy. Łącznie z objętego działaniami zbrojnymi kraju uciekło już około 5,5 mln ludzi – według szacunków liczba ta może wzrosnąć do ponad 7 mln (stan na 6 maja 2022 r.). Warto zauważyć, że duża część Ukraińców przebywających obecnie w Polsce nie wniosła o uzyskanie statusu uchodźcy. Osoby uciekające przed wojną otrzymały ochronę naszego państwa na mocy specjalnej *Ustawy z 12 marca 2022 r. o pomocy obywatelom Ukrainy w związku z konfliktem zbrojnym na terytorium tego państwa*.

Państwa, które przyjęły najwięcej uchodźców w 2020 r.



Państwa, z których pochodziło najwięcej uchodźców w 2020 r.



Źródło: unhcr.org (dostęp: 11.04.2022).

Najpopularniejsze kierunki migracji na świecie w XXI w.

Wybór miejsca docelowego migracji jest uwarunkowany zazwyczaj czynnikami gospodarczymi i politycznymi. Wzrost liczby migrantów w danym państwie lub regionie jest często rezultatem wprowadzenia znaczących ułatwień w przemieszczaniu się oraz komunikacji. Na zmianę miejsca stałego pobytu zazwyczaj decydują się osoby młode. Kraje, w których liczba osób wyjeżdżających na stałe jest większa niż liczba osób osiedlających się, są określane jako **kraje emigracyjne**. To w większości państwa rozwijające się, których mieszkańcy borykają się z przeludnieniem, złymi warunkami życia, skutkami konfliktów zbrojnych czy represjami ze strony władz. Kraje, w których przeważa napływ ludności, to **kraje imigracyjne**. Głównymi celami migrantów są współcześnie państwa wysoko rozwinięte, przede wszystkim Stany Zjednoczone, Kanada, Australia i Nowa Zelandia oraz kraje Europy Zachodniej.

Państwa i regiony, z których emigruje ludność	Państwa i regiony, do których imigruje ludność
Ameryka Łacińska (głównie Meksyk), Azja (głównie Chiny), w mniejszym stopniu Europa (przede wszystkim Europa Środkowo-Wschodnia) i Afryka	Stany Zjednoczone, Kanada
Europa Środkowo-Wschodnia (głównie Polska, kraje bałtyckie, Słowacja, Rumunia, Bułgaria), Azja (obszary byłych kolonii europejskich), Afryka Północna (przede wszystkim Algieria, Tunezja i Maroko)	Australia i Nowa Zelandia
Azja (głównie Azja Południowo-Wschodnia) i Europa	kraje Zatoki Perskiej (głównie Arabia Saudyjska, Kuwejt, ZEA)
Syria	Turcja, Liban, Jordania, Arabia Saudyjska, państwa Unii Europejskiej
Sudan Południowy	Uganda, Sudan, Etiopia
Afganistan	Pakistan, Iran
Wenezuela	Kolumbia, Peru, Chile, Ekwador, Brazylia

Fale migracji w Europie

Migracje na dużą skalę rozpoczęły się w Europie po II wojnie światowej. W krajach w północnej i zachodniej części kontynentu wystąpił wówczas duży niedobór siły roboczej. W związku z tym rządy takich państw, jak Niemcy Zachodnie, Francja czy Wielka Brytania, zachęcały do przyjazdu mieszkańców krajów Europy Południowej: Hiszpanii, Włoch, Grecji, a także ludność z byłych kolonii w Afryce i Azji.

Do nasilenia migracji ze wschodniej części kontynentu doszło na początku lat 90. XX w. po upadku komunizmu. Mieszkańcy państw postkomunistycznych zaczęli wtedy masowo wyjeżdżać na Zachód z przyczyn ekonomicznych. Pojawiła się także kilkumilionowa fala uchodźców z ogarniętych wojną terenów byłej Jugosławii.

Następna duża fala migracji w kierunku zachodnim nastąpiła w związku z rozszerzeniem Unii Europejskiej o kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Mieszkańcy nowo przyjętych państw, m.in. Polski, stopniowo uzyskiwali swobodny dostęp do rynków pracy w krajach starej Unii – z możliwości emigracji zarobkowej skorzystało wówczas ok. 7 mln ludzi.

Równocześnie trwał napływ imigrantów z Afryki i Azji. Szczególne nasilenie migracji z tych kierunków przypadło na 2015 r., gdy do Europy – przede wszystkim na terytorium Grecji i Włoch – przedostało się drogą morską ok. miliona imigrantów, głównie z Syrii, Iraku i Afganistanu. Próbowali oni dotrzeć do najbardziej zamożnych państw kontynentu, głównie do Niemiec – wydarzenia te nazwano **kryzysem migracyjnym** (zob. infografikę na s. 192–193).

Sytuacja imigrantów

Jest ona zależna od ich statusu prawnego. Jeśli imigranci przebywają na terenie danego państwa **legalnie** – czyli uzyskali pozwolenie na pobyt i podjęcie pracy – przysługują im określone prawa socjalne, np. prawo do korzystania z ubezpieczeń społecznych i publicznej służby zdrowia. Po pewnym czasie otrzymują także możliwość sprowadzenia bliskich (łączenie rodzin) i prawo do ubiegania się o obywatelstwo. W szczególnej sytuacji znajdują się uchodźcy. Osobom, które uzyskały taki status, przysługują przywileje wynikające z prawa międzynarodowego, m.in. mają dostęp do opieki społecznej i zdrowotnej oraz możliwość podjęcia legalnej pracy. W gorszym położeniu są **imigranci nieudokumentowani**, którzy nielegalnie przekroczyli granicę. Ze względu na brak pozwolenia na pobyt mogą zostać **deportowani**, czyli wydaleni z kraju, w którym przebywają.

Większość państw europejskich podejmuje działania mające pomóc przebywającym na ich terytorium imigrantom w dostosowaniu się do życia w nowych warunkach oraz zachęcić ich do **integracji** ze społeczeństwem przyjmującym. Wysiłki te spotykają się jednak z wieloma trudnościami. Różnice językowe i kulturowe powodują, że przybysze z reguły zajmują początkowo niższe pozycje w strukturze społecznej. Najczęściej wykonują prace poniżej swoich kwalifikacji. Wielu z nich ma problemy ze znalezieniem jakiegokolwiek zatrudnienia, np. z powodu uprzedzeń i stereotypów panujących w danym społeczeństwie.

Imigranci w Polsce

Konstytucja RP: art. 56

Wśród cudzoziemców przebywających w Polsce można wyróżnić kilka wyraźnych grup. Najliczniejsza jest zbiorowość osób pochodzących z **krajów powstałych po rozpadzie ZSRR**. Jest to efekt wprowadzenia w naszym kraju prawnych ułatwień dotyczących podejmowania zatrudnienia przez obywateli wybranych państw Europy Wschodniej (Ukrainy, Białorusi, Rosji, Armenii, Gruzji i Mołdawii). W ramach uproszczonej procedury (tzw. „procedury oświadczeniowej") byli oni uprawnieni do wykonywania pracy w Polsce przez 6 miesięcy, bez konieczności uzyskania zezwolenia (wyjątek od tej zasady dotyczył prac sezonowych). W 2022 r. w wyniku nowelizacji ustawy o cudzoziemcach i innych ustaw okres ten został wydłużony do 24 miesięcy. Aby cudzoziemiec mógł podjąć legalną pracę

zarobkową, pracodawca musi złożyć w powiatowym urzędzie pracy oświadczenie o zamiarze zatrudnienia obywatela jednego z wymienionych wyżej krajów wschodnioeuropejskich oraz dokument potwierdzający jego pobyt na terytorium RP. Z procedury tej zdecydowanie najliczniej korzystają Ukraińcy, którzy znajdują pracę najczęściej w rolnictwie, budownictwie czy przemyśle. Część z nich jest nastawiona na powrót do ojczyzny po krótkim pobycie w Polsce.

Drugą co do wielkości grupę tworzą imigranci z **Azji**, zwłaszcza Chińczycy i Wietnamczycy, zatrudnieni najczęściej w handlu i gastronomii. Zwykle są oni zainteresowani dłuższym pobytem. Żyją w dobrze zorganizowanych i zachowujących odrębność społecznościach. Coraz więcej osób przybywa z **Afryki**. Do tej grupy należą przede wszystkim studenci, którzy po ukończeniu nauki decydują się na pozostanie w naszym kraju ze względów osobistych (zawarcie małżeństwa z Polką lub Polakiem albo podjęcie pracy zarobkowej). Od pewnego czasu trwa napływ obywateli państw wysoko rozwiniętych, głównie z **USA** i **Europy Zachodniej**. Większość z nich to wykwalifikowani specjaliści.

Przykład

Najwięcej cudzoziemców przebywa na terenie Polski na podstawie zezwolenia na pobyt czasowy, wydawanego maksymalnie na 3 lata. W 2020 r. aż 76% legalnych imigrantów uzyskało taki dokument w związku z podjętą w kraju aktywnością zawodową. Najczęściej w Polsce osiedlają się ludzie młodzi – w 2021 r. 60% osób posiadających ważne zezwolenie na pobyt znajdowało się w przedziale wiekowym 18–40 lat. Przyjezdni wybierają do zamieszkania głównie regiony z największymi ośrodkami miejskimi – najpopularniejsze są wśród obcokrajowców województwa mazowieckie, małopolskie, wielkopolskie i dolnośląskie.

Skutki migracji

Skutki migracji dla krajów emigracyjnych
(w których przeważa odpływ ludności)

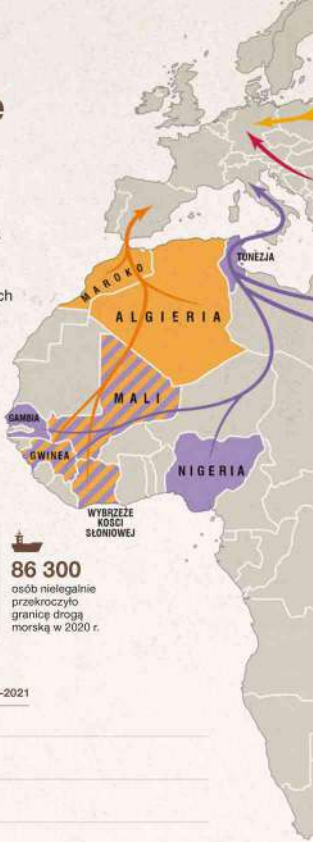
+ pozytywne	− negatywne
• obniżenie poziomu bezrobocia • napływ kapitału gromadzonego przez emigrantów przebywających za granicą, w tym napływ dewiz • poprawa standardu życia w rodzinach emigrantów	• zmniejszenie liczby wykwalifikowanych pracowników, a w konsekwencji utrata cennych zasobów ludzkich i wzrost cen niektórych usług • rozpad rodzin • zmiany w strukturze płci i wieku – odpływ ludzi młodych, starzenie się społeczeństwa

Skutki migracji dla krajów imigracyjnych
(w których przeważa napływ ludności)

+ pozytywne	− negatywne
• napływ pracowników o różnych kwalifikacjach – zarówno taniej siły roboczej, podejmującej się prac, których nie chce wykonywać ludność miejscowa, jak i pracowników wykwalifikowanych, doświadczonych, w tym specjalistów • przyrost ludności (głównie w wieku produkcyjnym) i zahamowanie procesu starzenia się społeczeństwa • wzrost zapotrzebowania na produkty i usługi, a w rezultacie wzrost gospodarczy i zwiększenie wpływów do budżetu państwa z podatków	• wzrost zróżnicowania kulturowego i pogłębianie się napięć społecznych • powstawanie dzielnic imigranckich w miastach, co izoluje przybyszów od reszty społeczeństwa i utrudnia ich włączenie społeczne oraz integrację • podniesienie się poziomu bezrobocia wśród rodzimej ludności (wynikające z niższych kosztów zatrudnienia imigrantów) • konieczność zwiększenia wydatków na pomoc socjalną dla imigrantów (m.in. dla osób niepracujących, rodzin i dzieci) oraz na opiekę zdrowotną

Szlaki migracyjne do Europy

Migranci przybywają do Europy głównie z najsłabiej rozwiniętych obszarów Afryki i Azji, a także z państw, w których toczą się konflikty zbrojne. Istnieją trzy duże śródziemnomorskie szlaki migracyjne łączące wymienione tereny z krajami europejskimi. W ostatnich latach intensywniejszy stał się także ruch migracyjny na wschodniej granicy Unii Europejskiej.



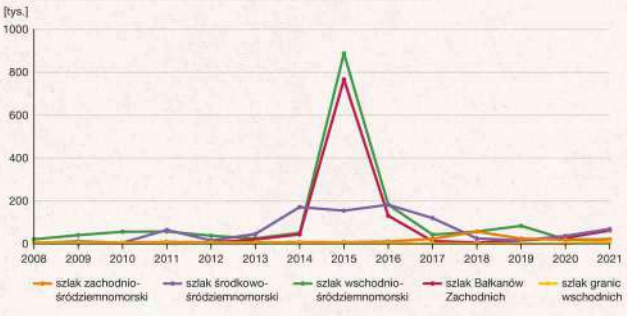
Szlak zachodniośródziemnomorski

Wiedzie przez wody rozciągające się między Marokiem i Algierią a Hiszpanią. Migranci przedostają się do Europy głównie z hiszpańskich enklaw położonych na marokańskim terytorium: Ceuty i Melilli. Można z nich swobodnie dotrzeć w głąb Starego Kontynentu. Najwięcej migrantów korzystających z tej trasy pochodzi z Maroka, Algierii, Gwinei i Mali.

38 800
osób nielegalnie przekroczyło granicę drogą lądową w 2020 r.

86 300
osób nielegalnie przekroczyło granicę drogą morską w 2020 r.

LICZBA NIELEGALNYCH PRZEKROCZEŃ GRANICY WZDŁUŻ NAJWAŻNIEJSZYCH SZLAKÓW MIGRACYJNYCH W LATACH 2008–2021



Źródło: frontex.europa.eu [dostęp: 13.04.2022].



Szlak granic wschodnich

Przebiega przez liczącą ponad 6 tys. km granicę lądową oddzielającą Białoruś, Mołdawię, Ukrainę i Rosję od wschodnich państw Unii Europejskiej (Estonii, Finlandii, Węgier, Łotwy, Litwy, Polski, Słowacji, Rumunii). Większość korzystających z tego szlaku migrantów pochodzi z Iraku, Afganistanu, Wietnamu i Ukrainy.

Szlak wschodniośródziemnomorski

Przebiega przez Morze Egejskie i prowadzi przez wyspy greckie do granic lądowych Grecji i Bułgarii. Jego lądowy wariant zakłada przeprawę przez terytorium Turcji do granicy z Unią Europejską. Większość migrantów przedostających się do Europy tą drogą pochodzi z Syrii, Iraku i Afganistanu.

Szlak Bałkanów Zachodnich

Ten szlak lądowy jest wybierany przez migrantów, którzy przebywają już na Bałkanach i próbują dotrzeć do kraju docelowego w Europie Zachodniej. Region bałkański opuszczają przez północne granice Węgier, Rumunii, Chorwacji lub Serbii. Najczęściej z tej drogi korzystają osoby pochodzące z Afganistanu, Syrii, Iraku i Pakistanu.

Szlak środkowośródziemnomorski

Przez obszar Morza Śródziemnego rozciągający się między Afryką Północną a Włochami przebiega jedna z najbardziej uczęszczanych dróg do Europy. Większość migrantów przedostaje się do Włoch z wybrzeży Libii i Tunezji. Szlak ten wybierają najczęściej mieszkańcy Tunezji, Syrii, Nigerii, Erytrei, Bangladeszu, Somalii i Mali.

OSOBY, KTÓRE NIELEGALNIE PRZEKROCZYŁY GRANICE UE W ROKU 2020, WEDŁUG OBYWATELSTWA



Źródło: ec.europa.eu [dostęp: 13.04.2022].

Kryzys migracyjny – i co dalej?

Od kilku lat można zaobserwować nasilenie procesów migracyjnych. Duża skala tego zjawiska spowodowała, że stało się ono przedmiotem debaty publicznej na całym świecie.

O TYM SIĘ MÓWI!

1 **Ludność wielu afrykańskich krajów podwoi się w ciągu najbliższych 30 lat. Już teraz nawet 80 proc. młodych ludzi na tym kontynencie nie ma pracy ani szans na „normalne" życie. Brak perspektyw i fatalne warunki to powody, dla których szukają szczęścia w Europie.**

[...] Według szacunków ONZ do roku 2050 ludność większości krajów Afryki wzrośnie nawet dwukrotnie. Nigeria będzie miała 278 mln obywateli, Etiopia – 189 mln, Kongo – blisko 200 mln. Gospodarki tych i innych krajów Afryki nie są w stanie wytworzyć miejsc pracy dla milionów młodych ludzi. W Kenii, która teraz liczy 49 mln mieszkańców, co roku na rynek pracy wchodzi 1 mln młodych ludzi. Jak podaje ONZ, gospodarka tego kraju tworzy tylko 200 tys. nowych miejsc pracy. To oznacza, że 4/5 młodych ludzi jest bezrobotnych albo pracuje za głodowe stawki. Taka sytuacja musi napędzać migrację.

[...] Nielegalną imigrację napędzają specjalizujące się w nadmierne rozstrzelenie i Włochy. Przerzut migrantów jest jednym z głównych źródeł dochodu dżihadystów i innych grup zbrojnych w Libii.

Źródło: W. Wilk, *Kryzys migracyjny z Afryki dopiero się rozpoczyna*, 27 czerwca 2018, pcpm.org.pl [dostęp: 27.04.2022].

2 **Pieniądze na bilet, kieszonkowe, a nawet na rozwinięcie działalności gospodarczej w kraju pochodzenia. To pomoc [...] [dla osób ubiegających się] o azyl w Niemczech, jeśli zgodzą się na dobrowolny powrót do ojczyzny.**

[...] Pieniądze dla cudzoziemców pochodzą z nowego programu [...], na który rząd przeznaczył ok. 40 mln euro. [...] Jeśli cudzoziemiec zgłosi chęć wyjazdu przed zakończeniem procedury azylowej, dostanie pomoc w wysokości 1200 euro, a po otrzymaniu odmowy – 800 euro. [...] Rząd pracuje też nad programem [, który ma] [...] służyć zakładaniu i rozbudowie [...] firm w państwach, do których powrócili migranci [...]. [...] Dobrowolny powrót cudzoziemca jest [...] korzystniejszym rozwiązaniem niż deportacja [...]. [...] Przykładem [...] jest sprawa Tunezyjczyka Anisa Amriego, zamachowca z Berlina, który [...] zabił 12 osób w grudniu 2016 r. Nie dostał azylu w Niemczech, ale nie można go było deportować z powodu braku dokumentów [tożsamości] [...]. Wciąż pozostawał on więc w kraju i swobodnie przemieszczał się po Europie. Choć był obserwowany przez niemieckie służby, udało mu się dokonać zamachu.

Źródło: E. Cichocka, *Marchewka zamiast kija?*, „Biuletyn Migracyjny" 2017, nr 56, biuletynmigracyjny.uw.edu.pl [dostęp: 27.04.2022].

3 **Od [...] 2015 r., w związku z tzw. kryzysem uchodźczym, media oraz politycy [...] biją na alarm. Mówi się o inwazji muzułmanów na Europę na niespotykaną dotąd skalę [...].**

[...] Każdy kraj ma swoją historię migracyjną. Przykłady Wielkiej Brytanii czy Niemiec pokazują, że jest to często historia, którą zdajemy się zapominać albo ignorować. Wybiórczo podnosimy te argumenty, które w danym momencie są wygodne – dotyczące zagrożeń na rynku pracy bądź zagrożeń dla bezpieczeństwa i „islamizacji". [...]

„Granie" strachem [...] na temat imigracji czy integracji imigrantów nie jest dobrym startem do dyskusji [...]. Jednak w kontekście [...] wyjątkowego kryzysu decyzyjnego instytucji [...] warto jeszcze raz podkreślić, że masowe migracje, kryzysy uchodźcze na terytorium Europy nie pojawiły się wczoraj. [...] Argument o tym, jakoby migranci się nie integrowali z przyczyn religijnych, nie uwzględnia [...] mechanizmów marginalizacji [...] na rynku pracy i w edukacji, których źródła tkwią nie w wyznaniu imigrantów, lecz w kontekście kulturowym oraz ekonomicznym i społeczno-politycznym.

Źródło: K. Fiałkowska, *Historia nas uczy, że niczego nas nie uczy*, „Biuletyn Migracyjny" 2016, nr 54, biuletynmigracyjny.uw.edu.pl [dostęp: 27.04.2022].

? Rozważ, czy w przyszłości problemy migracyjne będą nadal skupiały uwagę polityków, mediów i opinii publicznej. Uzasadnij swoje zdanie.

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Wyjaśnij, czym charakteryzują się migracje, do których dochodzi w XXI w.

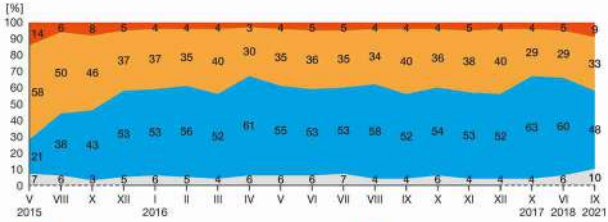
2 Podzielcie się na dwie grupy i przeprowadźcie dyskusję na temat: „Imigranci – korzyść czy zagrożenie dla społeczeństwa przyjmującego?". Na forum klasy

a) Pierwszy zespół przygotowuje argumenty, które potwierdzą tezę o pozytywnym wpływie imigrantów na sytuację w danym kraju.

b) Grupa druga opracowuje argumenty uzasadniające stwierdzenie o negatywnym oddziaływaniu przybyszów na społeczeństwo przyjmujące.

3 Zapoznaj się z wykresem i wykonaj polecenia. Praca z wykresem

Czy Pana/Pani zdaniem Polska powinna przyjmować uchodźców z krajów objętych konfliktami zbrojnymi?



Źródło: Opinia publiczna wobec uchodźców i sytuacji migrantów na granicy z Białorusią, „Komunikat z badań" 2021, nr 111, www.cbos.pl [dostęp: 11.04.2022].

a) Określ, kiedy odsetek osób przeciwnych przyjmowaniu uchodźców był największy, a kiedy – najmniejszy.

b) Sprawdź, po jakich wydarzeniach następowały szczególnie duże wzrosty lub spadki poziomu niechęci do uchodźców. Skorzystaj z dostępnych Ci źródeł informacji. Przedstaw zdobyte wiadomości na forum klasy, np. w formie prezentacji multimedialnej.

c) Wyjaśnij, jakie mogły być przyczyny zmian w wynikach uzyskanych w poszczególnych miesiącach i latach.

! 4 Przedstaw przyczyny ruchów migracyjnych we współczesnym świecie. Rozważ, jaki wpływ na migrację mają zmiany klimatu.

! 5 Na podstawie infografiki ze s. 192–193 wymień główne szlaki migracyjne prowadzące do Europy. Określ, na którym z nich najczęściej dochodzi do nielegalnych przekroczeń granicy.

2 Migracje na ziemiach polskich

fale emigracji | wysiedlenie | deportacja | repatriacja | migracje wewnętrzne

Polaków można nazwać – po uwzględnieniu ich historycznych doświadczeń – narodem migrantów. W XX w. wiele osób wyjeżdżało z ziem polskich z przyczyn zarówno politycznych (w ramach represji lub ucieczki przed prześladowaniami), jak i ekonomicznych (w poszukiwaniu lepszych warunków pracy i życia). Od kilkudziesięciu lat migracje Polaków mają głównie charakter zarobkowy. Po jakich wydarzeniach następowały kolejne fale wyjazdów z Polski? Jaka była skala i zasięg tych migracji? Czym są spowodowane migracje wewnątrz kraju?

Migracje zewnętrzne

Od XVIII w. dochodziło do masowych **wysiedleń** Polaków z ziem ojczystych – nieraz do bardzo odległych miejsc na całym świecie. Te przymusowe migracje były skutkiem wielu dramatycznych wydarzeń politycznych, m.in. konfederacji barskiej, rozbiorów Rzeczypospolitej, powstań narodowych, dwóch wojen światowych i okupacji oraz przejęcia władzy przez komunistów. Poza tym kilka milionów mieszkańców ziem polskich wyemigrowało w nadziei na lepszą pracę i poprawę sytuacji bytowej. W XX w. następowały również powroty do kraju, w tym **repatriacje** – zwłaszcza po zakończeniu konfliktów zbrojnych oraz po upadku komunizmu w Europie (zob. poniższą tabelę).

Okres przed I wojną światową

Od drugiej połowy XIX w. do wybuchu Wielkiej Wojny w 1914 r. trwała emigracja ekonomiczna z ziem polskich, na których panowały przeludnienie i bezrobocie. Polacy żyjący pod zaborami masowo wyruszali do państw z obu Ameryk i Europy Zachodniej (głównie do Stanów Zjednoczonych, Kanady, Brazylii, Argentyny i Niemiec). Wiele osób w poszukiwaniu lepszych warunków życia i pracy udało się również w głąb Rosji. Jednocześnie władze carskie stale karały więźniów politycznych zesłaniem np. na Syberię, co powodowało wzrost liczebności skupisk Polaków na Wschodzie. Szacuje się, że w przededniu I wojny światowej poza obszarem I Rzeczypospolitej żyło ok. 3,5 mln osób narodowości polskiej.

Różnice między repatriacją a wysiedleniem

Repatriacja	Wysiedlenie
• Termin ten pochodzi od łacińskiego słowa *repatriatio* [czyt.: repatriacjo], oznaczającego „powrót do ojczyzny", i odnosi się do **dobrowolnego** przyjazdu do miejsca pochodzenia po okresie stałego pobytu w obcym kraju.	• Termin ten odnosi się do **przymusowego** przemieszczenia ludności w celu zmiany struktury etniczno-narodowej na obszarze, który dotąd był zamieszkiwany przez osoby wysiedlane.
• Repatriację organizują władze państwa narodowego w celu likwidacji skutków zakończonej wojny, często **w porozumieniu** z władzami innego państwa, w którym znajdują się osoby pragnące powrócić do ojczyzny.	• Wysiedlenia z reguły są organizowane przez władze państwa, które **samowładnie** (arbitralnie) decydują się usunąć z wybranych terenów nieprzychylnych sobie mieszkańców i osiedlić tam sprzyjających im obywateli.
• Pojęcie repatriacji czasami jest rozszerzane dla celów propagandowych, tak by obejmowało także przemieszczenie ludności, która od pokoleń nie migrowała, ale wskutek zmian granic państwowych znalazła się w obcym państwie. Faktycznie nie wraca ona do ojczyzny, ale jest wysiedlana na terytorium danego państwa narodowego (np. polscy mieszkańcy Kresów Wschodnich po II wojnie światowej).	• Przeważnie akcje wysiedleńcze dotykają ludność, która należy do danej grupy etnicznej lub do określonego narodu i znalazła się na obszarze kontrolowanym przez obce państwo. Wysiedlenie może być także określane – w zależności od okoliczności – jako wypędzenie, deportacja, zsyłka lub zorganizowana czystka etniczna.

Okres I wojny światowej

W 1914 r. armia rosyjska przeprowadziła udaną ofensywę na terytorium Austro-Węgier i zajęła Galicję – ok. 800 tys. mieszkańców tego regionu uciekło wówczas na Węgry, do Austrii i Czech oraz na Śląsk Cieszyński. Natomiast w 1915 r. – w trakcie ataku, w wyniku którego wojska niemieckie i austro-węgierskie zajęły zależne od Rosji Królestwo Polskie – władze carskie ewakuowały ponad 600 tys. ludzi. Przyjmuje się, że całkowita liczba Polaków przeniesionych wówczas w głąb państwa rosyjskiego – w tym tych deportowanych, internowanych oraz wziętych do niewoli – wyniosła od 1,5 do 2 mln osób.

Okres międzywojenny

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości nastąpiły spontaniczne powroty ludności. Szacuje się, że od listopada 1918 r. do czerwca 1922 r. do odrodzonego państwa polskiego przybyło z różnych kierunków ok. 4 mln osób, z czego ok. 2 mln stanowili powracający do ojczyzny emigranci (m.in. z USA), resztę zaś – jeńcy i uciekinierzy wojenni. Znaczna część repatriantów (Polaków i osób innych narodowości) dotarła do kraju ze Wschodu.

Czy wiesz, że...

W okresie międzywojennym w ZSRR mieszkało ponad 1,2 mln Polaków. Wielu z nich padło ofiarą prześladowań i eksterminacji, m.in. w latach 1937–1938 w ramach tzw. operacji polskiej przeprowadzonej przez NKWD śmierć poniosło ponad 110 tys. osób. Ludność polska była również masowo wysiedlana w głąb państwa radzieckiego – w latach 1935–1938 Sowieci deportowali (przede wszystkim do Kazachstanu i na Syberię) ponad 100 tys. osób narodowości polskiej, głównie z obszarów dzisiejszych Ukrainy i Białorusi.

Po ustabilizowaniu się granic II RP obywatele polscy emigrowali głównie z powodów ekonomicznych. Wśród ponad 2 mln osób, które opuściły kraj w okresie międzywojennym, większość (1,25 mln osób) stanowili migranci sezonowi, którzy wyjeżdżali na pewien czas do pracy do jednego z krajów europejskich (głównie do Francji i Niemiec). Niecałe 800 tys. osób wyruszyło za ocean, aby osiedlić się na stałe np. w Argentynie, Kanadzie, Brazylii i Meksyku. Rzadziej niż dotychczas przenoszono się do Stanów Zjednoczonych. Emigrowała głównie ludność wiejska. Wyjątkiem była polska emigracja zarobkowa do Francji – w poszukiwaniu zatrudnienia udawali się do tego kraju przeważnie robotnicy z miast.

Okres II wojny światowej

Po wybuchu wojny we wrześniu 1939 r. blisko 150 tys. Polaków zdecydowało się na ucieczkę z zaatakowanego kraju – w kierunkach południowym (do Rumunii i na Węgry) i północnym (na Litwę i Łotwę). Ok. 1/3 z nich przedostała się do Francji i na Bliski Wschód. Po klęsce Francuzów w 1940 r. kilkadziesiąt tysięcy osób (głównie żołnierzy) ewakuowało się do Wielkiej Brytanii. Znaczącą grupę polskich migrantów stanowiło ponad 120 tys. osób, które w 1942 r. wydostały się z ZSRR z armią gen. Władysława Andersa (wśród nich było 37 tys. cywilów). Żołnierze z tej formacji przemierzyli szlak przez Bliski Wschód i Afrykę Północną do Włoch. Po wojnie wielu z nich trafiło do Wielkiej Brytanii. Ponadto na ziemie polskie przedostało się kilkadziesiąt tysięcy żołnierzy z oddziałów gen. Zygmunta Berlinga, podporządkowanych Armii Czerwonej.

Ludność, która pozostała na terenach okupowanych przez III Rzeszę i ZSRR, była później przesiedlana wbrew swojej woli. Te przymusowe migracje objęły kilka milionów obywateli II RP i były realizacją planów germanizacji i sowietyzacji okupowanych obszarów Polski.

Pod okupacją niemiecką wysiedlenia miały początkowo spontaniczny charakter – polegały na tym, że władze okupacyjne przejmowały majątki i nieruchomości od polskich właścicieli, a następnie przekazywały je przedstawicielom miejscowej mniejszości niemieckiej. Zorganizowane akcje wysiedleńcze były realizowane od 1940 r. i miały na celu osiedlenie na ziemiach polskich Niemców (m.in. ewakuowanych z krajów bałtyckich). Przeprowadzano również tzw. „łapanki", czyli akcje masowych aresztowań na ulicach polskich miast – pojmaną ludność

wywożono w głąb Niemiec na roboty przymusowe (ok. 2,5 mln osób) albo do obozów koncentracyjnych. Ponadto ok. 1,5 mln Polaków zostało wysiedlonych z obszarów wcielonych do III Rzeszy na terytorium Generalnego Gubernatorstwa albo na inne obszary okupowane przez Niemców. W ostatnich latach wojny (1944–1945) nastąpiła masowa ucieczka ludności niemieckiej (ok. 7,5 mln osób).

Z kolei władze sowieckie dążyły do depolonizacji Kresów Wschodnich, wcielonych do ZSRR. Już w 1939 r. przeprowadzono pierwsze przesiedlenia obywateli polskich (ok. 50 tys. osób – głównie żydowskich uchodźców z centralnej i zachodniej Polski) do republik radzieckich: białoruskiej i ukraińskiej. W latach 1940–1941 zorganizowano cztery masowe deportacje w głąb Związku Radzieckiego, które objęły ponad 320 tys. osób ze wschodnich województw II RP.

Migracje powojenne i w okresie PRL

Od 1944 r. do wczesnych lat powojennych władze radzieckie dokonywały kolejnych deportacji ludności z przedwojennych polskich Kresów Wschodnich (ok. 40–50 tys. osób) oraz z terenów przyłączonych do Polski w 1945 r. (ok. 40 tys. osób). Tego rodzaju represje zostały wymierzone także w mieszkańców centralnej i zachodniej części kraju (m.in. w Ślązaków).

Po zakończeniu działań wojennych w 1945 r. poza nowymi granicami Polski znalazło się ok. 5 mln obywateli. 500 tys. z nich osiedliło się ostatecznie w Europie (Wielka Brytania, RFN, Francja, Holandia, Belgia), Ameryce Północnej (USA, Kanada), Ameryce Południowej (Argentyna) oraz Australii. Z państw zachodnioeuropejskich do ojczyzny powróciło ponad 2 mln ludzi. Natomiast ze Wschodu, w ramach pierwszej fali tzw. **repatriacji**, napłynęło (w latach 1944–1948) od 1,5 do 1,8 mln repatriantów i wysiedleńców, głównie z terenów byłej II RP wcielonych do ZSRR. W kolejnej fazie tego procesu migracyjnego (z lat 1955–1959) do Polski przybyło ok. 250 tys. osób, m.in. część więźniów uwolnionych z sowieckich łagrów. Szacuje się, że w ZSRR pozostało od 2,3 do 2,5 mln Polaków.

W tym okresie Polskę opuszczały głównie osoby pochodzenia innego niż wyłącznie polskie. Niektóre z nich decydowały się na wyjazd pod przymusem (np. z obawy przed prześladowaniami), a inne – dobrowolnie (np. aby przyjąć obywatelstwo państwa zachodniego). W latach 1945–1950 Polskę opuściło ponad 3,5 mln Niemców oraz Ślązaków i Mazurów, a w latach 1944–1971 – ponad 280 tys. Żydów (zob. przykład). Przesiedlono również do ZSRR osoby należące do wschodnich narodów i grup etnicznych: w latach 1944–1946 ewakuowano

Przykład

Powojenne migracje osób pochodzenia żydowskiego

Władze powojennej Polski zgadzały się na legalną emigrację osób pochodzenia żydowskiego, a także tolerowały ich nielegalne wyjazdy z kraju. Z ok. 3,5 mln Żydów zamieszkujących Polskę przed wojną ocalało jedynie ok. 10%. Szacuje się, że w latach 1944–1948 ludność żydowska na polskim terytorium liczyła 300 tys. osób, a przed Marcem 1968 – 30 tys. W tabeli przedstawiono kolejne fale emigracji tej mniejszości narodowej.

Lata	Skala	Opis
1944–1947	140 tys. osób	Zdarzające się tuż po wojnie pogromy i prześladowania skłoniły wielu polskich Żydów do wyjazdu. Niektórzy z nich udali się do obozów dla bezpaństwowców na terenie Niemiec, inni wyemigrowali do Palestyny.
1948–1951	50 tys. osób	Po powstaniu Izraela władze komunistyczne zezwoliły części polskich Żydów na wyjazd do nowego państwa bez prawa powrotu do Polski (stracili oni obywatelstwo polskie).
1956–1960	30 tys. osób	Wśród osób wyjeżdżających z Polski do Izraela największą grupę tworzyli żydowscy repatrianci z ZSRR.
1968–1971	13 tys. osób	Tzw. emigracja pomarcowa (do Izraela i państw zachodnich) nastąpiła wskutek antysemickiej nagonki przeprowadzonej przez rządzących.

w tym kierunku ok. 480 tys. Ukraińców i Łemków oraz ponad 30 tys. Białorusinów. Ponadto władze komunistyczne przeprowadziły – w celu rozproszenia skupisk mniejszościowych – wojskową akcję „Wisła", w której dokonano przesiedlenia ok. 140 tys. Ukraińców i Łemków z obszarów południowo-wschodniej Polski na tzw. Ziemie Odzyskane na zachodzie.

Restrykcyjna polityka migracyjna władz komunistycznych sprawiła, że w pierwszej połowie lat 50. XX w. z Polski mogło wyjechać tylko od kilkuset do kilku tysięcy Polaków rocznie. Liczby te były bezprecedensowo niskie – nigdy wcześniej ani nigdy później mobilność zagraniczna polskich obywateli nie była tak mała. Zdecydowana większość społeczeństwa została pozbawiona możliwości opuszczenia kraju. PRL nie była też państwem, do którego przybywało wielu imigrantów (np. w latach 1960–1980 w Polsce osiedliło się niecałe 50 tys. osób).



Film *Zimna wojna* z 2018 r. w reżyserii Pawła Pawlikowskiego ukazuje dramatyczne losy Polaków, którzy w latach powojennych migrowali między państwami bloku wschodniego a Europą Zachodnią. Dzieło zdobyło nagrodę za reżyserię na festiwalu filmowym w Cannes [czyt.: kan] i było nominowane do Oscara.

Władze komunistyczne początkowo zezwalały na wyjazdy wyłącznie do państw bloku wschodniego. Później w ograniczonym zakresie rozszerzano tę możliwość na kraje Europy Zachodniej. W drugiej połowie lat 70. XX w. emigranci przeważnie opuszczali kraj w celach zarobkowych – czynili to pod pretekstem wyjazdu turystycznego. Najwięcej osób zdecydowało się osiedlić na stałe w RFN, reszta kierowała się do USA, NRD, Izraela, Kanady i Australii.

Do największego odpływu ludności z PRL doszło w latach 80. Wielu obywateli opuściło kraj w reakcji na wprowadzenie stanu wojennego w grudniu 1981 r. Część osób, które przebywały czasowo na Zachodzie, nie wróciła do ojczyzny – decyzję taką podjęło ok. 150 tys. Polaków. Łącznie w ostatniej dekadzie istnienia PRL z kraju wyjechało ok. 270 tys. osób, ze względów zarówno politycznych – w ramach tzw. **emigracji solidarnościowej** (kilka tysięcy osób) – jak i ekonomicznych, z powodu pogłębiającego się kryzysu gospodarczego. Łącznie w latach 1949–1989 Polskę opuściło na stałe ponad 2 mln ludzi.

Migracje po upadku komunizmu

Okres transformacji ustrojowej przyniósł dużą liberalizację polityki migracyjnej. Emigranci polscy z lat 90. XX w. kierowali się głównie do państw Europy Zachodniej – RFN, Szwecji, Francji, Austrii, Włoch, Wielkiej Brytanii – a także do USA, Kanady i Australii. Ich wyjazdy miały najczęściej charakter ograniczonej czasowo emigracji zarobkowej, choć niektórzy polscy pracownicy osiedlali się za granicą na stałe. Po upadku komunizmu w Polsce wielu dotychczasowych emigrantów postanowiło powrócić do ojczyzny – w latach 1989–2004 decydowało się na to ok. 9,5 tys. osób rocznie.

Okres migracji poakcesyjnych – od 2004 r.

Wskutek wstąpienia Polski do Unii Europejskiej w 2004 r. obywatele polscy stali się obywatelami unijnymi, dzięki czemu zyskali m.in. swobodę przemieszczania się i podejmowania pracy w państwach członkowskich. Początkowo swój rynek pracy całkowicie otworzyły dla Polaków jedynie niektóre kraje (Wielka Brytania, Irlandia, Szwecja i nowe kraje UE) – pozostałe państwa (np. Niemcy) wprowadziły kilkuletnie okresy przejściowe. Głównym celem polskiej emigracji stała się Wielka Brytania. Odnotowano również znaczące fale wyjazdów (na dłużej lub na stałe) m.in. do Niemiec, Włoch, Irlandii i Holandii, a z krajów spoza UE – do Norwegii i Islandii. Szacuje się, że do 2017 r. wyjechało z Polski ponad 2,5 mln osób.

W ostatnich latach w Polsce nastąpił wzrost liczby imigrantów, zwłaszcza z Ukrainy i Białorusi. Ich napływ nasilił się wskutek rosyjskiej agresji na ukraińskie Krym i Donbas w 2014 r. Inwazja Rosji na Ukrainę, rozpoczęta 24 lutego 2022 r., wywołała ogromną falę uchodźców wojennych – do maja 2022 r. polsko-ukraińską granicę przekroczyło ponad 3 mln osób.

Współczesna repatriacja

Polacy, którzy z powodu przesunięcia granic, działań wojennych, deportacji, zesłań czy innych prześladowań narodowościowych i politycznych znaleźli się na terytorium obcych państw, oraz ich potomkowie mogą skorzystać ze wspieranej przez polskie władze **procedury repatriacji**, czyli osiedlić się na stałe w Polsce. Szczegółowe kwestie z tym związane reguluje *Ustawa z 9 listopada 2000 r. o repatriacji*. Jej przepisy dotyczą Polaków ze Wschodu, a dokładnie z terytorium państw leżących w kaukaskiej i azjatyckiej części byłego ZSRR. Zgodnie z tym aktem **repatriantem** jest osoba, która przybyła ze wskazanych obszarów do Polski z zamiarem osiedlenia się na stałe na podstawie wizy krajowej (zezwolenia na wielokrotny wjazd do kraju) wydanej w celu repatriacji.

Taka wiza może zostać przyznana osobie, która spełnia następujące warunki: jest polskiego pochodzenia i przed dniem wejścia w życie ustawy mieszkała na stałe na terytorium Armenii, Azerbejdżanu, Gruzji, Kazachstanu, Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu lub Uzbekistanu albo w azjatyckiej części Rosji.

Polskie pochodzenie posiada osoba, której co najmniej jedno z rodziców lub dziadków lub dwoje pradziadków było polskiej narodowości. Musi ona wykazać swój związek z polskością. Dowodami potwierdzającymi pochodzenie mogą być dokumenty dotyczące repatrianta lub jego rodziców, dziadków i pradziadków, wydane przez polskie władze państwowe lub kościelne albo przez władze byłego ZSRR, np.:

- polskie dokumenty tożsamości;
- akty stanu cywilnego lub metryki chrztu świadczące o związku z polskością;
- dokumenty dotyczące deportacji i uwięzienia lub poświadczające odbycie służby w Wojsku Polskim (zawierające informację o polskiej narodowości);
- dokumenty udowadniające, że dana osoba padła ofiarą prześladowań ze względu na jej polskie pochodzenie.

Obszar, którego dotyczą przepisy o repatriacji



Przykład

Adaptacja repatriantów w Polsce

Osoby, które przyjeżdżają do Polski w ramach repatriacji, często potrzebują pomocy w organizacji życia w nowym dla siebie kraju. Niektóre z nich przebywają – w okresie poszukiwania pracy i mieszkania – w ośrodku adaptacyjnym. Repatrianci mogą w nim skorzystać z różnych form wsparcia, np. wziąć udział w organizowanych dla nich kursach językowych i szkoleniach zawodowych, aby podnieść swoje kwalifikacje. Pracownicy placówki pomagają im w procedurach dotyczących m.in. tłumaczenia dokumentów, potwierdzenia obywatelstwa czy wydania dowodu osobistego ze spolszczonymi imionami i nazwiskami. Po kilkunastomiesięcznym pobycie w ośrodku osoby przygotowane już do życia w nowym kraju wyjeżdżają do wybranych przez siebie miejsc osiedlenia na terenie całej Polski. Obecnie funkcjonują dwa ośrodki adaptacyjne: w Pułtusku (od 2016 r.) i w Środzie Wielkopolskiej (od 2018 r.). Zapewniają one repatriantom zakwaterowanie i wyżywienie oraz organizują dla nich różne kursy i zajęcia przystosowawcze. Koszty pobytu i aklimatyzacji osób repatriowanych są pokrywane z rezerwy celowej budżetu państwa. Inna forma wsparcia polega na dofinansowaniu zakupu lub wynajmu mieszkania oraz pomocy w jego wyposażeniu. Ponadto pracodawcy mają prawo do zwrotu części kosztów poniesionych w związku z zatrudnieniem repatriantów.



Ośrodek Adaptacyjny dla Repatriantów w Pułtusku mieści się w Domu Polonii prowadzonym przez Stowarzyszenie „Wspólnota Polska".

Decyzję o uznaniu polskiego pochodzenia wydaje konsul RP. Wizy krajowe w celu repatriacji mogą zostać wystawione również małżonkowi oraz potomkom osoby repatriowanej. Jej przybycie do kraju jest szczególną formą nabycia obywatelstwa polskiego – uzyskuje je ona automatycznie w dniu przekroczenia granicy RP.

Polskie władze mogą odmówić wydania wizy, np. jeśli zainteresowany w czasie pobytu poza granicami Polski działał na jej szkodę bądź uczestniczył w łamaniu praw człowieka albo jeżeli znajduje się na liście cudzoziemców, których obecność na polskim terytorium jest niepożądana lub zagraża bezpieczeństwu państwa.

Repatrianci mogą przybyć do Polski na imienne zaproszenie wystosowane przez:

- Pełnomocnika Rządu ds. Repatriacji,
- samorząd gminny,
- krewnych będących obywatelami polskimi.

Migracje wewnętrzne

Migracje wewnętrzne Polaków nasiliły się po II wojnie światowej w wyniku zmian granic państwowych. W okresie powojennym Polska była państwem zapóźnionym gospodarczo i przeludnionym na wsi – w 1946 r. w miastach mieszkało jedynie 31% populacji. W latach 1950–1955, w ramach realizowanego przez władze komunistyczne planu sześcioletniego, rozpoczęła się industrializacja kraju. Gwałtowny wzrost zapotrzebowania na siłę roboczą – głównie w przemyśle i usługach – sprawił, że Polacy masowo przeprowadzali się ze wsi do miast.

Zatrudnienie w ośrodkach przemysłowych pozwalało osiągać wyższe dochody niż praca na roli. Przybysze z obszarów wiejskich mieli także nadzieję na podniesienie standardu codziennego życia. Najczęściej wybierali do osiedlenia duże aglomeracje, takie jak Warszawa, Kraków, Katowice, Gdańsk czy Poznań. Prowadzona w PRL polityka wewnątrzmigracyjna okazała się jednak niewydolna – władze nie były w stanie zapewnić wszystkim ludziom przenoszącym się do miast odpowiednich warunków mieszkaniowych. Intensywność tej migracji zmniejszyła się w latach 80. XX w. wskutek kryzysu gospodarczego – w tym kurczenia się miejskich rynków pracy – oraz wzrostu kosztów utrzymania.

Migracje wewnętrzne w XXI w.

Od 2000 r. trend migracyjny w Polsce zaczął się odwracać – współcześnie w miastach emigracja przewyższa imigrację. Coraz częściej mieszkańcy aglomeracji decydują o przenosinach na pobliskie tereny wiejskie – największa jest skala wymiany ludności w strefach podmiejskich.

Wielkość migracji wewnętrznej w polskich miastach w latach 1952–2020



Źródło: stat.gov.pl [dostęp: 25.04.2022].

Czy wiesz, że...

W latach 1952–2020 ze wsi do miast wyemigrowało łącznie ponad 14 mln osób. Równolegle przebiegał proces odpływu ludności miejskiej na wieś, ale osiągał mniejszą skalę (ok. 9,3 mln).

Migracja w kierunku wsi wynika z przeobrażeń społecznych – do jej przyczyn należą:

- dążenie ludności do poprawy warunków mieszkaniowych (m.in. do powiększenia metrażu mieszkania lub domu);
- bogacenie się społeczeństwa – coraz więcej osób stać na zakup działki i wybudowanie domu na wsi lub na przedmieściach;
- rozwój środków transportu i rozbudowa sieci komunikacji publicznej, umożliwiającej szybki dojazd z peryferii do centrów miast;
- wzrost cen mieszkań (często są one wyższe niż koszt wybudowania domu na terenie mniej zurbanizowanym) oraz kosztów utrzymania w dużych ośrodkach miejskich;
- pogarszający się stan środowiska naturalnego na terenach silnie zurbanizowanych.

Odpływ ludności w mniejszym stopniu dotyka największe aglomeracje – takie jak Warszawa, Kraków, Gdańsk, Szczecin, Wrocław – w których liczba napływających imigrantów wciąż przewyższa liczbę emigracji.

Zróżnicowanie przestrzenne migracji

W skali ogólnopolskiej dominują migracje w granicach województw oraz między sąsiednimi województwami. Wielkość odpływu i napływu ludności jest zróżnicowana regionalnie. Wynika to z dysproporcji w rozwoju gospodarczym poszczególnych obszarów i z różnego zapotrzebowania na siłę roboczą na lokalnych rynkach.

W celu oszacowania skali migracji wewnętrznych stosuje się **współczynnik salda migracji**. Jego dodatnia wartość oznacza, że większa liczba osób przybyła do danego regionu, niż go opuściła. Wartość ujemna świadczy o tym, że więcej ludności na stałe wyjechało z określonego obszaru, niż się na nim osiedliło. Najwyższy poziom wskaźnik osiąga w powiatach, w których znajdują się duże ośrodki gospodarcze, akademickie i kulturalne, a najniższy – na terenach oddalonych od większych miast, głównie w powiatach północno-wschodniej Polski. W ostatniej dekadzie dodatnie wartości odnotowywano w województwach, w których znajdują się aglomeracje najbardziej rozwinięte pod względem gospodarczym (mazowieckie, pomorskie, małopolskie, dolnośląskie i wielkopolskie).

Przykład

Najpopularniejsze kierunki migracji wewnętrznych

Najatrakcyjniejszymi miejscami docelowymi pozostają miasta wojewódzkie, oferujące lepsze warunki bytowe, wyższe zarobki oraz szerszy dostęp do dóbr i usług. Według danych GUS w 2020 r. spośród miast powyżej 100 tys. mieszkańców najwięcej migrantów wewnętrznych wybrało do osiedlenia się Warszawę (ponad 17 tys.), Kraków (powyżej 8 tys.) i Wrocław (ok. 7,4 tys.). W tym samym roku na wyprowadzkę z Warszawy zdecydowało się ok. 13 tys. osób, z Krakowa – ponad 6 tys., a z Wrocławia – 6,3 tys. Większość z tych emigrantów przeniosła się na tereny wiejskie.

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Podzielcie się na kilka grup. Zadaniem każdego zespołu jest przygotowanie albumu fotograficznego poświęconego losom Polaków, którzy z różnych przyczyn opuścili ojczyznę albo znaleźli się poza granicami państwa polskiego. **Projekt edukacyjny**

a) Uwzględnijcie w Waszych pracach zdjęcia przedstawiające sytuacje zarówno z przeszłości, jak i współczesne.

b) Pamiętajcie, aby każdą fotografię opisać możliwie najdokładniej. Podajcie czas i miejsce wykonania zdjęcia, wymieńcie widoczne na nim osoby oraz przyczyny, dla których opuściły one ojczyznę. Omówcie także ukazaną sytuację.

c) Po zakończeniu pracy zorganizujcie konkurs na najlepszy album dotyczących migracji zagranicznych Polaków.

! 2 Przedstaw przebieg procesu repatriacji Polaków w XX i XXI wieku. Następnie wskaż różnice między repatriacją a wysiedleniem.

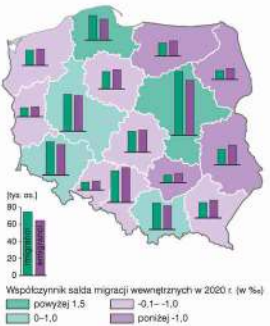
★ 3 Odszukajcie w dostępnych Wam źródłach informacje o szczegółowych zasadach określających przebieg repatriacji Polaków z obszarów byłego ZSRR. Następnie podzielcie się na dwie grupy. Zadaniem pierwszego zespołu jest przedstawienie mocnych stron współczesnej procedury repatriacyjnej. Druga grupa ma zaprezentować słabości obecnych rozwiązań prawnych z tego zakresu. Po zgromadzeniu odpowiednich argumentów przeprowadźcie w klasie debatę na temat: „Państwo polskie wobec rodaków na Wschodzie". **Na forum klasy**

4 Zapoznaj się z danymi przedstawionymi na mapie i wykonaj polecenia. **Praca z mapą**

a) Określ, z których regionów w 2020 r. wyjechało najwięcej osób, aby osiedlić się na stałe w innym miejscu Polski.

b) Wskaż województwa, które w 2020 r. przyciągnęły najwięcej imigrantów wewnętrznych.

c) Wymień województwa, w których współczynnik salda migracji wewnętrznych osiągnął w 2020 r. najwyższą wartość. Rozważ, co sprawiło, że więcej osób przybyło do tych regionów, niż je opuściło.



Źródło: bdl.stat.gov.pl [dostęp: 20.04.2022].

3 Polacy za granicą

polska diaspora | Polonia | rola polskiej emigracji | Karta Polaka

W Polsce żyje ok. 38 mln obywateli, jednak Polaków i osób polskiego pochodzenia jest na świecie znacznie więcej – według szacunków ok. 20 mln z nich mieszka poza granicami kraju. Są to osoby urodzone w Polsce i przebywające na stałe za granicą, a także potomkowie Polaków, którzy wyemigrowali z ojczyzny. Ich liczebność i rozproszenie wynikają głównie z trudnej historii naszego kraju. Jak powstała polska diaspora? Kto wchodzi w skład Polonii? Jaka była rola polskiej emigracji? Do czego uprawnia Karta Polaka?

Polska diaspora

Przedstawiciele danego narodu, którzy żyją w rozproszeniu poza ojczyzną, tworzą **diasporę**. Kiedy mówimy o polskiej diasporze, mamy na myśli wszystkie żyjące poza granicami państwa polskiego osoby polskiej narodowości lub o polskich korzeniach. Powody, dla których Polacy w ciągu wieków osiedlali się na obczyźnie, były różne: czasem opuszczenie kraju było dobrowolne, a czasem miało na celu zdobycie środków na utrzymanie lub uniknięcie represji (zob. poniższą tabelę).

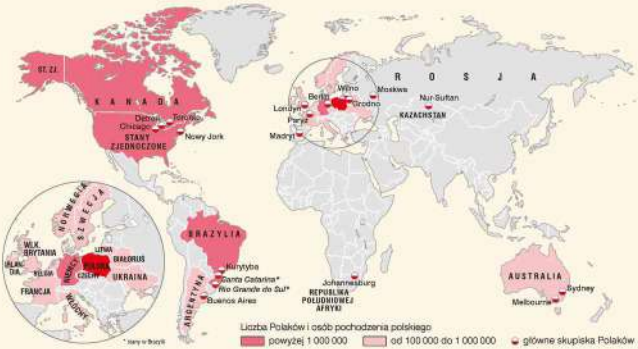
Przyczyny powstania polskiej diaspory

Zmiany granic państwa polskiego	Migracje		
	Wysiedlenia, zsyłki i deportacje	Emigracja polityczna	Emigracja ekonomiczna
Proces kształtowania się granic po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. i kolejne zmiany terytorialne w XX w. sprawiły, że niektórzy Polacy znaleźli się poza państwem polskim, mimo że nie ruszali się z miejsca.	Przymusowe wywózki Polaków na Wschód, w tym m.in. na Syberię i do Kazachstanu, były prowadzone od XVII w. (jako pierwszych wywieziono polskich jeńców wojennych) do XX w. w ramach represji carskiej Rosji, a później – ZSRR.	Wielu Polaków na stałe opuściło ojczyznę lub nie mogło do niej powrócić z powodów politycznych. Przeciwnicy opresyjnych systemów panujących w Polsce w różnych okresach – m.in. podczas zaborów, okupacji i w epoce PRL – znajdowali azyl w wielu państwach, zwłaszcza na Zachodzie.	Dobrowolne wyjazdy Polaków za granicę w celach zarobkowych odbywają się falami od XIX w. Polacy emigrowali w głąb państw zaborczych oraz do krajów, w których możliwe było łatwe osiedlenie się i znalezienie zatrudnienia, m.in. do USA i Wielkiej Brytanii. W ostatnich latach Polacy masowo wyjeżdżali do zachodnich krajów UE.
Przykłady			
Po wybuchu II wojny światowej zamieszkiwana przez Polaków Wileńszczyzna znalazła się pod kontrolą kolejno: Litwy, Związku Radzieckiego, III Rzeszy i znów ZSRR. Od 1990 r. ponownie należy do Litwy. Według spisu z 2021 r. grupa Polaków na Litwie liczy ok. 183 tys. osób.	Liczebność Polaków w całej Rosji wynosi obecnie ok. 73 tys. osób. Dużą część z nich stanowią potomkowie ludzi przymusowo zesłanych w głąb Związku Radzieckiego. Największe skupiska Polaków znajdują się m.in. w Jekaterynburgu, Irkucku i Ułan-Ude.	Przemiany społeczno-polityczne zachodzące w Polsce w latach 80. XX w., a zwłaszcza wprowadzenie stanu wojennego w 1981 r., wywołały jedną z wielkich fal polskiej emigracji. Polacy zaczęli masowo wyjeżdżać z kraju. Szacuje się, że w latach 1980–1989 wyemigrowało ok. 1,3 mln osób.	Od 2004 r. poszczególne kraje UE stopniowo udostępniały obywatelom Polski swoje rynki pracy. Jako pierwsze uczyniły to Irlandia, Szwecja i Wielka Brytania. Później w ich ślady poszły Austria, Malta i Niemcy oraz pozostające poza Unią Norwegia i Szwajcaria. Liczbę Polaków, którzy wyemigrowali do państw zachodnioeuropejskich od 2004 r., szacuje się obecnie na 2–2,5 mln osób.

Liczebność polskiej diaspory na świecie

Dane o liczebności polskiej diaspory są szacunkowe. Wynika to stąd, że w poszczególnych krajach stosuje się różne kryteria przynależności do grupy Polaków za granicą. Dotyczą one m.in. urodzenia w Polsce, znajomości języka polskiego, deklarowanego związku z polskością czy świadomości polskich korzeni.

Wielka Brytania	Francja	Niemcy
Wśród mieszkańców, którzy nie urodzili się w tym państwie, Polacy są największą grupą. Liczebność „starej" Polonii szacuje się na 120–150 tys. osób. Ogółem mieszka tam ponad milion Polaków. Najwięcej z nich (ponad 30%) osiedliło się w Londynie.	Liczba Polaków i osób polskiego pochodzenia we Francji oscyluje w okolicach miliona. Jedną z najważniejszych fal migracji do tego kraju była tzw. Wielka Emigracja po powstaniu listopadowym. Niektóre założone wówczas organizacje polonijne działają do dziś, np. Szkoła Polska i Towarzystwo Historyczno-Literackie.	W Niemczech mieszka ok. 2 mln Polaków i osób polskiego pochodzenia. Blisko 20% z nich to emigranci zarobkowi, którzy przybyli do Niemiec po wejściu Polski do UE w 2004 r. i po otwarciu niemieckiego rynku pracy w 2011 r.



Kanada	Stany Zjednoczone	Brazylia	Australia
Blisko milion Polaków i osób polskiego pochodzenia stanowi 3% mieszkańców tego państwa. Ok. 25% z nich deklaruje, że zna język polski, a ok. 100 tys. – że używa go w domu. Polacy zamieszkują głównie duże miasta (m.in. Toronto, Montreal, Edmonton) i ich okolice.	To w USA mieszka najliczniejsza, 10-milionowa część polskiej diaspory. W państwie tym działa również najwięcej (poza Polską) polskich organizacji (ponad 500), w tym wpływowy Kongres Polonii Amerykańskiej. Liczne są też polskie instytuty, muzea, galerie, biblioteki i archiwa (prawie 250).	Fale emigracji do Brazylii przypadły na okres od drugiej połowy XIX w. do lat 30. XX w. i na czas po II wojnie światowej. Dziś półtoramilionową Polonię tworzą tam głównie przedstawiciele trzeciego pokolenia imigrantów i ich potomkowie. W stanie Parana stanowią oni ok. 10% mieszkańców. Blisko 60% członków Polonii zajmuje się rolnictwem.	Polonia australijska powstała wskutek dwóch fal migracji: powojennej, po 1945 r., oraz solidarnościowej, po 1981 r. Obecnie do Australii napływają polscy studenci i pracownicy kontraktowi. Polacy uchodzą za jedną z najlepiej zintegrowanych ze społeczeństwem grup etnicznych. Jednocześnie pielęgnują własną tożsamość i polskie dziedzictwo kulturowe.

Źródło: *Atlas polskiej obecności za granicą*, 2014, issuu.com/msz.gov.pl [dostęp: 15.01.2022].

Przykład

Polska diaspora w USA

W latach 90. XX w. za symbole polskiej diaspory w USA uważano dwa miejsca: Greenpoint w Nowym Jorku (nazywany „małą Polską") oraz tzw. Jackowo – dzielnicę fabryczną w Chicago, w której licznie osiedlali się polscy emigranci. Jej potoczna nazwa nawiązuje do znajdującego się tam polskiego kościoła św. Jacka. W tej części miasta działają także m.in. polskie sklepy i zakłady.



„Jackowo" to potoczna nazwa fabrycznej dzielnicy Avondale [czyt.: awondejl] w Chicago.

Polonia i Polacy za granicą

W najszerszym znaczeniu nazwa „Polonia" odnosi się do ogółu Polaków oraz osób polskiego pochodzenia mieszkających na stałe za granicą. Liczebność Polonii na całym świecie szacuje się na ok. 20 mln osób. W tej grupie tylko ok. 30% stanowią Polacy urodzeni i wychowani w Polsce – reszta to osoby w różnym stopniu identyfikujące się z polskością.

W języku urzędniczym funkcjonuje rozróżnienie na **Polonię** i **Polaków za granicą** (podział ten przedstawiono na schemacie na s. 207). Terminy te wskazują na dwa rodzaje skupisk polskiej ludności poza granicami państwa, różniące się genezą i specyfiką. W wąskim rozumieniu za przedstawicieli Polonii można uznać tylko te osoby, które nie urodziły się w Polsce, ale są związane z ojczyzną swoich przodków. Mimo że ich dziadkowie lub pradziadkowie wyjechali z kraju dziesięciolecia temu, one wciąż deklarują polskie pochodzenie oraz więź z polskimi tradycją i kulturą. Jako Polonię określa się polskimi społeczności zamieszkujące np. USA, Kanadę, Brazylię.

Natomiast do zbiorowości Polaków za granicą zalicza się osoby o tożsamości polskiej mieszkające na terenach, które należały wcześniej do Rzeczypospolitej, np. Polaków na Litwie, Białorusi lub Ukrainie. Duża część z nich znalazła się w innym kraju na skutek przesunięcia polskich granic. Omawiany podział znajduje swoje odzwierciedlenie w nazwie oficjalnego święta obchodzonego 2 maja – Dnia Polonii i Polaków za Granicą.

W Polsce sprawami Polaków żyjących za granicą zajmują się m.in.: Senat RP, media (np. TVP Polonia), organizacje pozarządowe i instytuty badawcze. Za kształtowanie polityki państwa polskiego wobec diaspory odpowiada Ministerstwo Spraw Zagranicznych. We współpracy z polskimi ambasadami i konsulatami oraz instytutami kultury polskiej wspiera nauczanie języka polskiego za granicą i działania na rzecz zachowania tożsamości narodowej, a także umożliwia osobom polskiego pochodzenia uczestnictwo w narodowej kulturze (m.in. finansuje koncerty, przeglądy filmowe, wystawy, przedstawienia teatralne).

Czy wiesz, że...

Wiele o historii polskiej emigracji można się dowiedzieć w Muzeum Emigracji w Gdyni, otwartym w 2015 r. Muzeum znajduje się w dawnym Dworcu Morskim, oddanym do użytku w 1933 r. Przed II wojną światową cumowały przy nim m.in. legendarne polskie transatlantyki. Budynek pełnił wówczas bardzo ważną funkcję reprezentacyjną – był ostatnim obrazem z Polski, który pamiętali emigranci, a także pierwszym miejscem odwiedzanym przez osoby przybywające zza granicy.



Różne sposoby rozumienia terminów „Polonia" i „Polacy za granicą"

POLSKA DIASPORA

Polonia

Długoletni polscy emigranci i ich potomkowie.

Polonia (w wąskim znaczeniu)
Potomkowie dawnych polskich emigrantów – nie urodzili się w Polsce, ale łączą ich z krajem przodków mocniejsze lub słabsze związki.

Polacy za granicą

Polscy emigranci
„Nowi" emigranci, którzy za granicę wyjechali stosunkowo niedawno, z zamiarem osiedlenia się na stałe.

Zesłańcy i ich potomkowie
Polacy deportowani z Polski i zesłani na Wschód oraz ich żyjący tam potomkowie.

Polacy za granicą (w wąskim znaczeniu)
Społeczności polskie na obszarach, które znalazły się poza terytorium Polski wskutek zmian granic państwowych.

Rola polskiej emigracji

Życie z dala od ojczyzny oraz brak możliwości powrotu do kraju (zwłaszcza w XX w.) wpłynęły na ukształtowanie się silnych postaw patriotycznych wśród emigrantów. Polacy żyjący m.in. we Francji, w Wielkiej Brytanii czy Stanach Zjednoczonych na różne sposoby manifestowali swoją polskość, m.in. zakładali ośrodki kultury i wspierali polskie dążenia do niepodległości. Polscy artyści emigracyjni tworzyli dzieła umacniające patriotyzm rodaków, które weszły do kanonu kultury narodowej. Odkrycia polskich naukowców pracujących za granicą przyczyniły się do postępu cywilizacyjnego i rozsławiły Polskę na świecie. Informacje o wybranych wybitnych przedstawicielach polskiej emigracji znajdziesz w infografice na s. 208–209.

Przykład

Czasopismo emigracyjne „Kultura"
Po II wojnie światowej w ramach polskiej działalności patriotycznej w Paryżu było wydawane emigracyjne czasopismo „Kultura". Uformowało się wokół niego środowisko intelektualistów – m.in. pisarzy i artystów – które integrowało Polaków żyjących za granicą. Paryska „Kultura" oddziaływała również na poglądy i postawy rodaków w kraju – wraz z jej kolejnymi numerami docierały do nich informacje cenzurowane przez reżim komunistyczny. Redakcja miesięcznika wskazywała na konieczność pogodzenia się z utratą wschodnich ziem dawnej II RP oraz popierała dążenie Ukrainy, Litwy i Białorusi do niepodległości – istnienie tych państw miało być gwarantem bezpieczeństwa Polski.



Siedziba redakcji paryskiego miesięcznika „Kultura" – w powojennych latach był to ważny ośrodek polskiej emigracji politycznej.

Wkład emigracji w polskie życie narodowe

Wielu wybitnych Polaków opuściło kraj w obawie przed represjami albo w poszukiwaniu lepszych warunków dla rozwoju naukowego lub artystycznego. Nie zerwali jednak więzi z ojczyzną – często manifestowali swój patriotyzm i tworzyli polskie instytucje za granicą. Ich osiągnięcia znacząco wpłynęły na krajowe życie społeczne i kulturalne.



Ignacy Jan Paderewski
1860–1941
①

Maria Skłodowska-Curie
1867–1934
②

Jan Nowak-Jeziorański
1914–2005
③

① Pianista, kompozytor, działacz społeczny, trzeci premier II RP. Po wybuchu I wojny światowej wyjechał do Stanów Zjednoczonych, gdzie wspierał inicjatywy na rzecz odzyskania przez Polskę niepodległości. Apelował o pomoc dla kraju i utworzenie polskiej armii u boku państw ententy. Dzięki jego zaangażowaniu kwestię odbudowy wolnej Polski poruszył amerykański prezydent Thomas Woodrow Wilson [czyt.: tomas łudroł filson] w 14 punkcie swojego programu pokojowego.

② Wybitna uczona, dwukrotna laureatka Nagrody Nobla. W 1891 r. wyjechała do Paryża, aby rozpocząć studia na Sorbonie. Jako pierwsza kobieta uzyskała tytuł profesorski tej uczelni. Wspólnie z mężem prowadziła badania nad zjawiskiem promieniotwórczości, których rezultatem było odkrycie dwóch pierwiastków: polonu i radu. Nazwa pierwszego z nich nawiązuje do nazwy ojczystego kraju odkrywczyni (fr. *Pologne*). Praca naukowa Skłodowskiej-Curie w istotny sposób przyczyniła się do rozwoju chemii, fizyki i medycyny.

③ Pisarz, polityk, emisariusz Komendy Głównej Armii Krajowej oraz rządu RP w Londynie. Brał udział w powstaniu warszawskim, a po jego upadku wyemigrował do Wielkiej Brytanii. Po zakończeniu wojny rozpoczął pracę w londyńskim radiu BBC, a następnie w Radiu Wolna Europa. Po wyjeździe do Stanów Zjednoczonych działał na rzecz polskiej opozycji demokratycznej, w tym Solidarności. Wykorzystywał swoje wpływy w rządzie amerykańskim do agitacji za wejściem Polski do NATO.

④ Polityk, prawnik, działacz emigracyjny i publicysta. Po wybuchu II wojny światowej jako pracownik służby dyplomatycznej został ewakuowany do Rumunii, a następnie do Turcji, gdzie wstąpił do polskiego wojska. Po 1945 r. żył i pracował w Rzymie i Londynie, a ostatecznie osiadł w Maisons-Laffitte [czyt.: mezą lafit] pod Paryżem. To tam założył jedną z najważniejszych polskich instytucji kulturalnych – Instytut Literacki, który wydawał m.in. miesięcznik „Kultura".



5

Poeta, prozaik, eseista i tłumacz. Za swoją twórczość otrzymał w 1980 r. Literacką Nagrodę Nobla. Podczas II wojny światowej brał udział w podziemnym życiu kulturalnym. Od 1945 r. pracował jako dyplomata m.in. w Nowym Jorku, Waszyngtonie i Paryżu. W latach 1951–1993 przebywał na emigracji, początkowo we Francji, a następnie w Stanach Zjednoczonych, gdzie wykładał na uczelniach, wydawał własne utwory i przekłady oraz promował polską literaturę.

6

Działacz społeczny, polityk emigracyjny, przewodniczący Związku Harcerstwa Polskiego. W 1942 r. zaciągnął się do armii gen. Władysława Andersa, w której walczył m.in. pod Monte Cassino. Po wojnie zamieszkał w Wielkiej Brytanii. W 1986 r. wszedł w skład polskiego rządu emigracyjnego jako minister ds. krajowych, a w latach 1989–1990 pełnił obowiązki Prezydenta RP na uchodźstwie.

7

Prozaik, poeta, autor tekstów zaangażowanych społeczno-politycznie. Jego najsłynniejszym utworem jest pieśń *Mury* z 1978 r. Została ona okrzyknięta hymnem Solidarności i uznana za manifest ruchu walczącego z reżimem komunistycznym. W trakcie stanu wojennego i po jego zakończeniu przebywał na emigracji. Pracował m.in. w Radiu Wolna Europa. Po rozwiązaniu polskiej sekcji tej rozgłośni osiedlił się w Australii. Wielokrotnie koncertował w ojczyźnie, do której ostatecznie powrócił po upadku ustroju komunistycznego.

8

Reżyserka oraz scenarzystka teatralna i filmowa. Karierę zaczynała jako asystentka Krzysztofa Zanussiego i Andrzeja Wajdy. Wyemigrowała w czasie stanu wojennego, obecnie żyje i pracuje na Zachodzie, głównie we Francji i w Stanach Zjednoczonych. Była trzykrotnie nominowana do Oscara za filmy *Gorzkie żniwa* (1985 r.), *Europa, Europa* (1990 r.) oraz *W ciemności* (2011 r.). Jej dzieła zdobyły także wiele nagród na prestiżowych festiwalach, m.in. w Gdyni, Cannes [czyt.: kan], Berlinie i Montrealu.

Karta Polaka

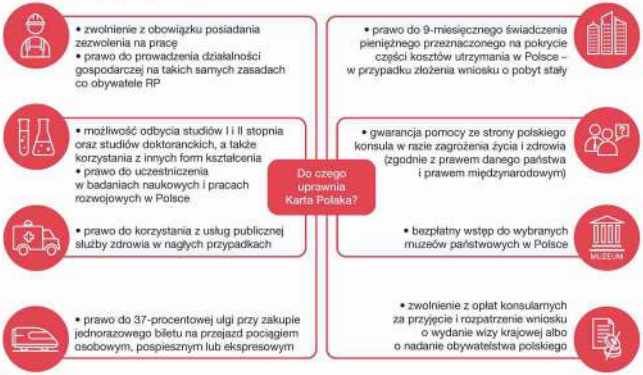
Osoby polskiego pochodzenia mieszkające na stałe za granicą mogą się ubiegać o Kartę Polaka, która potwierdza przynależność do narodu polskiego. Jest ona wydawana zgodnie z *Ustawą z 7 września 2007 r. o Karcie Polaka* (z późniejszymi zmianami) – przez właściwego konsula albo, w niektórych przypadkach, przez wojewodę. Dokument ten zachowuje ważność przez 10 lat od dnia jego otrzymania – okres ten można przedłużyć. Jeśli Kartę przyznano osobie, która ukończyła 65 lat, jest ważna bezterminowo. Wprawdzie jej otrzymanie nie oznacza automatycznego uzyskania obywatelstwa czy prawa do bezwizowego wjazdu i osiedlenia się na terytorium Polski, ale znacznie w tym pomaga i pozwala posiadaczowi nabyć konkretne uprawnienia (zob. schemat). Ubiegający się o Kartę musi udowodnić, że jest narodowości polskiej i odczuwa więź z polskością – m.in. wykazać się przynajmniej podstawową znajomością języka, tradycji i zwyczajów kraju ojczystego. O wydanie dokumentu nie może wnioskować osoba, która jest już obywatelem Polski, uzyskała zezwolenie na stały pobyt albo posiada status bezpaństwowca.

Karta Polaka dla wielu osób polskiego pochodzenia stała się impulsem do poznania historii własnej rodziny, nauki języka polskiego, zaangażowania się w działalność polskich organizacji. Niestety, nadal wiele osób ma trudności z uzyskaniem dokumentu – często przeszkodą jest brak dowodów potwierdzających polskie pochodzenie (np. urzędowych pism). Osoby starające się o przyznanie Karty spotykają się też nieraz z nieprzychylną reakcją przedstawicieli państwa, w którym mieszkają.



Wzór Karty Polaka

Karta Polaka – przywileje i udogodnienia



Tożsamość polska za granicą – problem czy atut?

O TYM SIĘ MÓWI!

Polacy i osoby polskiego pochodzenia za granicą mogą – w zależności od rozmaitych czynników – posiadać tożsamość narodową różnego typu. Wpływa na nią m.in. przyjęty przez daną osobę sposób przystosowania się do warunków panujących w kraju osiedlenia.

1 **Migracja – obok efektu zarobkowego – może dla człowieka być szansą na [...] zdobycie doświadczenia, [...] a także rozwój osobowości. Ale [...] nie da się pominąć [jej] negatywnych skutków, szczególnie tych związanych [z] [...] osamotnieniem, wyobcowaniem, wykorzenieniem kulturowym. [...]**

Najnowsza emigracja funkcjonuje w odmiennych warunkach społecznych niż „stara emigracja". Osoby emigrujące w poprzednich dekadach podejmowały najczęściej decyzje o wyjeździe na stałe i bywało, że w nowym kraju chciały jak najszybciej wtopić się w nowe środowisko [...]. Andrzej Chodubski zauważa, że często dochodzi do konfliktów między starą i nową emigracją. „[...] Nowa emigracja ma inne cele, dążenia i aspiracje [...]. Dąży do wyjścia ze swoistego ukrycia w kraju osiedlenia, do uczestnictwa w życiu ogólnospołecznym". [...]

Przyjmowane strategie funkcjonowania w nowym środowisku [...] różnią [...] także poszczególne pokolenia imigrantów. [...] Pierwsze pokolenie musi dostosować się do zmiany środowiska [...]. Między pierwszym a drugim pokoleniem imigrantów często dochodzi do konfliktów kulturowych. [...] Drugie pokolenie imigrantów od najmłodszych lat poznaje kulturę kraju zamieszkania oraz równolegle kulturę kraju pochodzenia rodziców. Pierwsze pokolenie musiało się również borykać z wieloma innymi problemami, które drugiego pokolenia nie dotyczą. Przeżywało stres [...], lęk przed odmiennymi warunkami życiowymi, wyobcowanie, tęsknotę za rodziną i krajem.

Źródło: B. Grabowska, *Poczucie tożsamości Polaków na emigracji*, „Oświatologia" 2016, nr 5, s. 133, osvitologia.kubg.edu.ua [dostęp: 19.04.2022].

2 **Profesor Ewa Nowicka [...] przeprowadziła badania wśród Polaków i osób polskiego pochodzenia zamieszkałych za wschodnią granicą (na Litwie, Białorusi, w Kazachstanie i na Syberii). Na ich podstawie wyodrębniła cztery sytuacje społeczne, [...] [które] [p]rowadzą [...] do ukształtowania się czterech typów polskości: w zagrożeniu, ograniczonej, rezydualnej i sentymentalnej.**

Przykładem polskości w zagrożeniu jest położenie mniejszości polskiej na Litwie. Przeważająca część tamtejszych Polaków dobrze zna język polski oraz polską historię i kulturę. Silnie akcentują swą polskość. O polskości ograniczonej można mówić w odniesieniu do Polaków na Białorusi, których polskość jest rozmyta i niepewna. [...] [O]granicza się do [...] słabej znajomości języka polskiego i kultury polskiej. Polskość rezydualna [tzn. szczątkowa] ma miejsce wówczas, gdy u osób polskiego pochodzenia zachowało się jedynie [...] przekonanie, że się jest Polakiem. Jako przykład są tutaj wskazywani Polacy z Kazachstanu [...]. I wreszcie polskość sentymentalna, którą reprezentują potomkowie polskich zesłańców na Syberię. Ich polskość wyraża się w świadomości swego polskiego pochodzenia, której towarzyszy zainteresowanie polskimi korzeniami, a czasem i poczucie dumy (z tego pochodzenia). Ludzie ci nie czują się już jednak Polakami i nie są za nich uważani przez otoczenie. Zdaniem Nowickiej przedstawione tu typy polskości można zastosować w badaniach nad większością zbiorowości polonijnych i osób polskiego pochodzenia żyjących poza Polską.

Źródło: M. Lubicz-Miszewski, *Polonia na Słowacji*, Wrocław 2012, s. 17–18, www.depot.ceon.pl [dostęp: 19.04.2022].

? Wyjaśnij – na podstawie tekstu 1. – jakie są przyczyny konfliktów między pierwszym a drugim pokoleniem polskich emigrantów.

? Określ, który z typów polskości omówionych w tekście 2. prezentują przedstawiciele pierwszego i drugiego pokolenia polskiej emigracji, opisani w tekście 1. Uzasadnij swoją odpowiedź.

? Rozważ, jakie czynniki mogą wpływać na to, który z typów polskiej tożsamości przyjmują Polacy mieszkający za granicą. Uzasadnij swoją odpowiedź.

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Przeczytaj tekst źródłowy i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

W najnowszej historii polskiej migracji 1 maja 2004 r. wyznacza cezurę szczególną. Tego dnia obywatele polscy uzyskali automatyczne prawo do swobodnego przemieszczania się i osiedlania w każdym z krajów Unii Europejskiej. Gorzej było z prawem do zatrudnienia, gdyż jedynie trzy kraje – Wielka Brytania, Irlandia i Szwecja – bezwarunkowo otworzyły swoje rynki pracy, reszta skorzystała z możliwości wprowadzenia okresów przejściowych od trzech do siedmiu lat. […] Chociaż podawanie liczb w przypadku migracji wymaga ostrożności i zrozumienia źródeł danych, to jednak co do jednego naukowcy są zgodni – 1 maja 2004 r. skutkował jedną z największych fal migracyjnych w historii Polski. Z socjologicznego, ekonomicznego i politycznego punktu widzenia skutki tej fali są ogromne; wywracają do góry nogami to, co wcześniej historycy i socjolodzy myśleli i pisali o polskich migracjach. Być może przyszli badacze właśnie akcesję do UE uznają za moment przełomowy, który spowodował, iż podział na polskie społeczeństwo i zagranicę, na Polaków i Polonusów, uległ zatarciu, a tradycyjne instytucje, wokół których w przeszłości organizowało się życie polskie od Berlina po Chicago – Kościół, organizacja polonijna, szkoła polska – przestaną sprawować swoją funkcję. […]. Jako cel dominowały wówczas Niemcy – leżały najbliżej, funkcjonowały tam silne sieci migracyjne, ponadto teoretycznie najłatwiej było sforsować granicę. Decydowała też specyfika rynku kraju docelowego. Włochy stały się wówczas dość popularne, ale przede wszystkim dla kobiet w wieku przedemerytalnym, pracujących jako pomoc domowa, na którą w tym kraju był duży popyt. Wielka Brytania wydawała się atrakcyjniejsza ze względu na przelicznik waluty i tolerancję wobec szarej strefy, ale przeszkodą było Morze Północne i uciążliwe brytyjskie służby migracyjne. Mimo tego przez okres poprzedzający wejście Polski do UE płynął dość stały i rosnący strumień emigrantów – tylko w latach 2002– 2003 wjechało ich do Anglii niemal pół miliona […]. Ludzie, którzy ruszyli do krajów unijnych w poszukiwaniu pracy, po akcesji nie jechali więc zupełnie w ciemno. Bogaci w tzw. migracyjny kapitał społeczny mieli kontakty, adresy, rady, wiedzę lokalną, jak sobie poradzić.

Źródło: M.P. Garapich, Życie na huśtawce. Londyńczycy. Nowy rodzaj migracji po wejściu Polski do Unii Europejskiej, [w:] Za chlebem i wolnością. 200 lat nieprzerwanej migracji z ziem polskich, „Pomocnik Historyczny Polityki" 2018, nr 4, s. 124–125.

a) Wyjaśnij, dlaczego data 1 maja 2004 r. wyznacza początek kolejnej wielkiej fali polskiej emigracji. Podaj przyczyny, dla których Polacy zaczęli wyjeżdżać wówczas za granicę.

b) Wymień najpopularniejsze kierunki polskiej emigracji przedstawione w artykule. Rozważ, dlaczego Polacy wybierali podane przez Ciebie kraje docelowe.

! 2 Wskaż największe skupiska Polaków funkcjonujące obecnie na świecie. Następnie wymień przyczyny powstania polskiej diaspory.

! 3 Wyjaśnij, czym jest Karta Polaka, i podaj przykłady jej zastosowania w praktyce.

! 4 Przeanalizuj infografikę na s. 208–209. Wybierz jedną z przedstawionych na niej postaci i opisz jej wkład w polskie życie narodowe.

5 Podzielcie się na kilka grup. Każdy zespół ma przygotować prezentację na temat losów emigracji polskiej w jednym z wybranych państw.

Projekt edukacyjny

a) Uwzględnijcie w Waszych pracach przyczyny emigracji do danego kraju.

b) Rozstrzygnijcie, czy w wybranym przez Was państwie żyją przedstawiciele Polonii, czy – Polacy za granicą.

6 Wyraź swoją opinię na temat problemu, którego dotyczy dyskusja na forum internetowym.

Wątek na forum

Główna | Powiadomienia | Wyloguj

Czy działalność organizacji polonijnych i polskich instytucji kulturalnych za granicą ma jeszcze znaczenie dla polskiego życia narodowego?



Krzysiek 4 godz.
Moim zdaniem zagraniczne ośrodki polonijne straciły na znaczeniu. Były potrzebne w czasie, gdy Polska nie była niepodległa. Wtedy integrowały środowiska polonijne, kultywowały patriotyzm, wywierały wpływ na życie społeczne i kulturalne w kraju, mobilizowały rodaków do walki o polskość. Obecnie takie instytucje nie mają siły oddziaływania ani masowego charakteru. Nie ma potrzeby, aby państwo dofinansowywało je z budżetu.



Ania 2 godz.
Nie zgodzę się z Tobą. Instytucje polonijne będą potrzebne dopóty, dopóki istnieć będzie duża i rozsiana po całym świecie polska diaspora. Bardzo ważna jest ich funkcja kulturalna: to one organizują naukę języka polskiego i rodzimej historii dla nowych pokoleń emigrantów. Dla wielu Polaków żyjących za granicą są jedyną szansą na kontakt z ojczystą kulturą. Dlatego właśnie państwo powinno wspierać ich działalność.

7 Przeczytaj tekst źródłowy i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

Spośród grup emigrujących z Europy Polacy okazali się najmniej podatni na zmianę stylu życia i tradycji. Kultura polska, […] zwłaszcza przedstawicieli kultury chłopskiej i robotniczej, stanowiących większość emigracji z Polski do Stanów Zjednoczonych, była odmienna od panującej w tym państwie. Ponadto brak znajomości języka angielskiego znacznie spowalniał proces asymilacji. Trudności w tym procesie […] [powodowała też] inna religia. Powyższe czynniki sprawiły, że w przeszłości […] Polacy „zamykali się" w swoich własnych etnicznych dzielnicach […]. Ich stosunek wobec innych grup charakteryzował się nierzadko postawami hermetycznymi […].

[…] [W] społeczności polonijnej wyróżnić można cztery typy postaw, które określają jej stosunek wobec kultury dominującej, a więc „amerykańskiej". Pierwszą z nich jest natywizm. To postawa charakteryzująca społeczność o zniszczonej lub ulegającej zniszczeniu kulturze, która dąży do jej odnowy. W tym przypadku kulturę polską w Stanach Zjednoczonych należy traktować jako zdominowaną albo podlegającą wpływom kultury amerykańskiej. Polonia aktywna w sferze kultury i dążąca do zachowania więzi ze Starym Krajem lub pielęgnująca tradycje i obyczajowość polską w USA charakteryzuje się właśnie postawami natywistycznymi. Drugi typ postaw to kontrakulturacja, która przejawia się w negowaniu albo eliminowaniu obcych wpływów cywilizacyjnych, w tym przypadku – paradoksalnie – wpływów amerykańskich. Tym typom postaw przeciwstawne są autonegatywizm i witalizm. Autonegatywizm oznacza negowanie własnej kultury, a więc kultury kraju pochodzenia. […] witalizm – akceptację kultury dominującej, a więc amerykańskiej, albo przynajmniej jej elementów. Tego typu postawy właściwe są tej części imigrantów, których celem jest pospieszne „wtopienie się" w kulturę amerykańską poprzez porzucenie języka polskiego na rzecz angielskiego, izolowanie się od społeczności polonijnej, niechęć do kraju pochodzenia i jego kultury.

Źródło: P. Malendowicz, *Polonia amerykańska. Współczesność determinowana politycznością. Zbiór studiów*, Bydgoszcz–Chicago 2018, s. 28–30, repozytorium.ukw.edu.pl [dostęp: 27.04.2022].

a) Podaj czynniki spowalniające proces asymilacji Polaków w Stanach Zjednoczonych.

b) Wymień i krótko scharakteryzuj postawy wobec kultury amerykańskiej, które są prezentowane przez członków społeczności polonijnej w USA.

4 Procesy demograficzne na świecie

przyrost naturalny | eksplozja demograficzna | regres demograficzny

Od blisko dwustu lat na całym świecie zachodzą bardzo duże zmiany dotyczące liczby ludności oraz jej globalnego rozmieszczenia i struktury wiekowej. Wywierają one ogromny wpływ na funkcjonowanie społeczeństw i państw oraz na kształt stosunków międzynarodowych. Badaniem tych przeobrażeń zajmuje się odrębna dyscyplina naukowa – demografia. Na czym polegają główne przemiany demograficzne we współczesnym świecie? Jakie są ich skutki? W jakim stopniu procesy te wpłynęły – w ostatnich 30 latach – na populacje poszczególnych kontynentów?

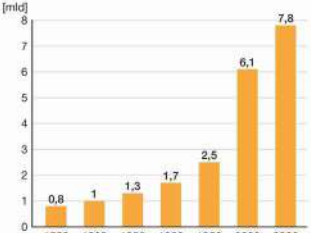
Liczba ludności na świecie

Odkąd badacze uzyskali możliwość mierzenia wielkości populacji na świecie, stale jest odnotowywany wzrost liczby ludności (zob. wykres obok). Szczególnego przyspieszenia nabrał on po II wojnie światowej. W XXI w. proces ten spowolnił, jednak liczba ludności cały czas rośnie. W 2021 r. na świecie mieszkało blisko 7,9 mld ludzi. Przewiduje się, że już za ok. 30 lat liczba ta wyniesie 10 mld.

Tempo wzrostu liczby ludności nie jest równomierne. Od początku XXI w. najszybciej zwiększała się populacja wielu państw w Afryce, a także w niektórych krajach Azji i Ameryki Łacińskiej. W umiarkowanym tempie rosła liczba obywateli państw Ameryki Północnej i Australii. Wzrost liczby mieszkańców krajów Europy Zachodniej był dość niewielki, natomiast w większości państw Europy Środkowej i Wschodniej odnotowano zmniejszenie populacji.

Nierównomierne jest również rozmieszczenie ludności na świecie. Najbardziej zaludnionym kontynentem jest Azja, którą zamieszkuje obecnie ok. 60% światowej populacji (zob. infografikę na s. 216–217). W 2021 r. najwięcej mieszkańców miały dwa państwa azjatyckie: Chiny i Indie (po ok. 1,4 mld). Na trzecim miejscu w tym rankingu znalazły się Stany Zjednoczone, w których żyje blisko 332 mln osób.

Liczba ludności na świecie w latach 1750–2020



Źródło: encyklopedia.pwn.pl; www.stat.gov.pl [dostęp: 27.04.2022].

Od czego zależy liczba mieszkańców kraju?

Największy wpływ na zmiany liczby ludności ma **przyrost naturalny**. Jest to różnica między liczbą urodzeń żywych a liczbą zgonów, które odnotowano w danym okresie. Przykładowo, jeśli w jakimś państwie w danym roku urodziło się 500 tys. dzieci, zmarło natomiast 450 tys. osób, to przyrost naturalny wyniósł 50 tys. Kiedy liczba urodzeń jest wyższa niż liczba zgonów – tak jak w podanym przykładzie – mamy do czynienia z dodatnim przyrostem naturalnym. Jeśli natomiast liczba zgonów przewyższa liczbę urodzeń, wówczas występuje przyrost naturalny ujemny (ubytek naturalny).

Aby można było porównać sytuację demograficzną w różnych regionach świata, przyrost naturalny jest przeliczany na tysiąc mieszkańców. W ten sposób ustala się wartość wskaźnika nazywanego **współczynnikiem przyrostu naturalnego**. Jest on wyrażany w promilach (‰) i także może przyjmować wartości dodatnie lub ujemne (zob. przykład).

Dodatnia wartość przyrostu naturalnego nie zawsze świadczy o tym, że liczba ludności na danym obszarze rośnie, podobnie jak wartość ujemna nie musi oznaczać zmniejszenia populacji. Na przykład w Niemczech przez wiele lat liczba ludności rosła pomimo utrzymującego się ujemnego przyrostu naturalnego. Przyczyną tego zjawiska był znaczący napływ imigrantów do tego państwa – drugim ważnym czynnikiem decydującym o zmianach liczby ludności jest bowiem **migracja**.

Przykład

Jak interpretować współczynnik przyrostu naturalnego?

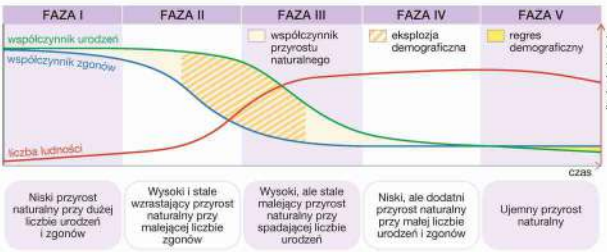
- W 2017 r. współczynnik przyrostu naturalnego w Egipcie wyniósł 22‰. Oznacza to, że średnio na każdy tysiąc mieszkańców przybyły 22 osoby.
- W 2019 r. współczynnik przyrostu naturalnego na Łotwie wyniósł -4,7‰. Oznacza to, że z każdego tysiąca obywateli ubyło średnio blisko 5 osób.

Rozwój demograficzny społeczeństw

Współcześni badacze analizują zmiany demograficzne zachodzące w społeczeństwach z uwzględnieniem różnych narzędzi i teorii. Jedną z najważniejszych koncepcji jest tzw. **model przejścia demograficznego**, nazywany też modelem transformacji demograficznej. Zakłada on, że w rozwoju społeczeństw można wyodrębnić 5 faz, które różnią się między sobą wartością wskaźników przyrostu naturalnego, urodzeń i zgonów (zob. schemat).

W każdej populacji etapy te następują po sobie w tej samej kolejności. To, na którym etapie znajduje się dane społeczeństwo, w dużej mierze zależy od poziomu jego rozwoju cywilizacyjnego. Faza I jest charakterystyczna dla społeczeństw tradycyjnych. Z kolei faza II jest typowa dla społeczeństw, które wchodzą na ścieżkę szybkiego rozwoju społeczno-gospodarczego – w większości państw europejskich przypadła ona na XIX w., czyli na epokę rewolucji przemysłowej, natomiast obecnie przebiega w najsłabiej rozwiniętych państwach świata. Z kolei kraje zamożnego Zachodu znajdują się już w IV lub V fazie. Warto przy tym zaznaczyć, że w poszczególnych społeczeństwach bardzo zróżnicowane są zarówno długość kolejnych faz, jak i głębokość zmian demograficznych zachodzących w ich ramach.

Model przejścia demograficznego



Ludność świata: tendencje i prognozy

W porównaniu z drugą połową XX w. tempo przyrostu światowej populacji w XXI w. zmniejszyło się, jednak w dalszym ciągu utrzymuje się na dość wysokim poziomie. Dziś Ziemię zamieszkuje prawie 8 mld ludzi. Według prognoz do 2050 r. liczba ta może wzrosnąć do 9,7 mld.

= 100 mln

1950 r.
2,5 mld ludzi

1402 mln
Azja

547 mln
Europa

221 mln
Afryka

172 mln
Ameryka Północna

167 mln
Ameryka Łacińska

13 mln
Australia i Oceania

1990 r.
5,3 mld ludzi

3226 mln
Azja

721 mln
Europa

630 mln
Afryka

443 mln
Ameryka Łacińska

280 mln
Ameryka Północna

27 mln
Australia i Oceania

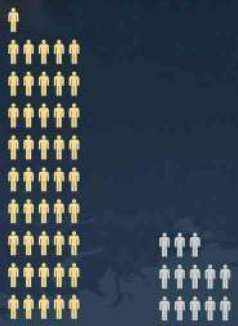
Struktura ludności według kontynentów



Struktura ludności według kontynentów



2020 r.
7,8 mld ludzi



4641 mln
Azja

1341 mln
Afryka

748 mln
Europa

654 mln
Ameryka Łacińska

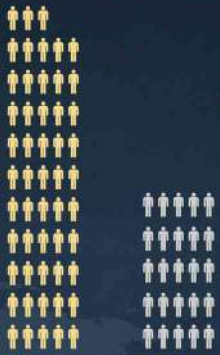
369 mln
Ameryka Północna

43 mln
Australia i Oceania

Struktura ludności według kontynentów



2050 r.
9,7 mld ludzi



5290 mln
Azja

2489 mln
Afryka

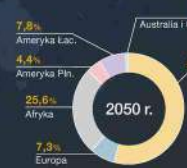
762 mln
Ameryka Łacińska

711 mln
Europa

425 mln
Ameryka Północna

57 mln
Australia i Oceania

Struktura ludności według kontynentów



Eksplozja demograficzna

Pojęcia „eksplozja demograficzna" najczęściej używa się do opisu bardzo szybkiego wzrostu liczby ludności na jakimś obszarze – na całym świecie, na konkretnym kontynencie, w wybranym regionie czy w poszczególnych państwach. Demografowie przyjmują, że do tak gwałtownego powiększenia populacji dochodzi w II i III fazie transformacji demograficznej – wówczas, gdy współczynnik przyrostu naturalnego w społeczeństwie przekracza 20‰, a nawet 30‰. Jeśli na takim poziomie utrzymuje się on przez dłuższy czas, liczba mieszkańców danego kraju podwaja się w ciągu 24–35 lat. Niekiedy zamiast terminu „eksplozja demograficzna" używa się wyrażenia „bomba demograficzna". Obydwa te sformułowania wskazują na dużą dynamikę procesu zwiększania się populacji.

Eksplozja demograficzna oznacza, że współczynnik urodzeń utrzymuje się na wysokim poziomie przy jednoczesnym spadku liczby zgonów. W skali globalnej taką sytuację można było zaobserwować w drugiej połowie XX w. – w latach 1950–2000 liczba ludności na świecie zwiększyła się z ok. 2,5 mld do 6,5 mld, czyli o 240%. W tym okresie najszybciej rosła liczba mieszkańców Azji, Afryki i Ameryki Łacińskiej. W latach 1950–2008 populacja azjatycka niemal się potroiła, zaś współczynnik przyrostu naturalnego w skali całego kontynentu osiągał w latach 70. XX w. poziom nawet 28‰. Liczba mieszańców Europy, Ameryki Północnej i Australii także rosła, ale w znacznie wolniejszym tempie. Obecnie eksplozja demograficzna trwa w Afryce i w niektórych krajach Azji.

Do wybuchu „bomby demograficznej" dochodzi zwykle wskutek współwystępowania kilku czynników (zob. tabelę poniżej). Zjawisko to jest poważnym wyzwaniem dla władz danego państwa, a niekiedy także dla innych krajów. Często bowiem następstwami eksplozji demograficznej są problemy w polityce wewnętrznej i masowa emigracja w poszukiwaniu lepszych warunków życia.

Eksplozja demograficzna: przyczyny i skutki

Przyczyny	Skutki
• rozwój opieki medycznej, w tym upowszechnienie się szczepień, co znacznie zmniejsza śmiertelność wśród dzieci • poprawa standardu życia ludności, postęp w dziedzinie higieny • wzrost produkcji żywności • utrwalony w kulturze model rodziny wielodzietnej • zakładanie rodzin we wczesnym wieku	• przeobrażenie struktury wiekowej – odmłodzenie społeczeństwa • duża podaż rąk do pracy (wzrost liczebności siły roboczej), co może prowadzić do wysokiego bezrobocia i zwiększenia się skali ubóstwa • problemy z zapewnieniem wszystkim obywatelom dostępu do mieszkań, edukacji i ochrony zdrowia • masowe migracje ze wsi do miast, często prowadzące do powstania dzielnic nędzy

Regres demograficzny

W czasie, gdy w wielu krajach rozwijających się trwa eksplozja demograficzna, państwa wysoko rozwinięte wchodzą w V fazę transformacji demograficznej, w której następuje **regres demograficzny**, nazywany również implozją bądź stagnacją demograficzną. W efekcie systematycznego zmniejszania się liczby urodzeń na etapie tym dochodzi do gwałtownego spadku współczynnika przyrostu naturalnego, który osiąga wartości ujemne. Obecnie regres demograficzny jest odnotowywany w wielu państwach Europy (np. w Niemczech, we Włoszech) oraz w niektórych krajach Azji Wschodniej (np. w Japonii).

Przyczyny regresu demograficznego są bardzo złożone (zob. tabelę na s. 219). Jego najważniejszym bezpośrednim skutkiem jest **starzenie się społeczeństwa**, którego najwyraźniejszym przejawem jest wzrost odsetka osób w wieku 65 lat i starszych (zob. przykład na s. 219).

Regres demograficzny: przyczyny i skutki

Przyczyny	Skutki
• odejście od tradycyjnego modelu rodziny (m.in. upowszechnienie się modelu „2 + 1") • upowszechnienie się dostępu do środków antykoncepcyjnych • przemiany stylu życia i systemu wartości (m.in. zmiany ról społecznych kobiet, zwiększenie znaczenia kariery zawodowej i rozwoju osobistego, upowszechnienie się konsumpcjonizmu i hedonizmu) • wzrost kosztów życia, w tym kosztów wychowania dzieci i zaspokojenia ich potrzeb • podniesienie granicy wieku, w którym kobiety i mężczyźni zawierają związki małżeńskie i decydują się na posiadanie potomstwa	• starzenie się społeczeństwa – wzrost odsetka osób starszych, który zmusza państwa do zwiększania wydatków na służbę zdrowia i opiekę nad seniorami • niedobór pracowników, z którego wynika konieczność przyjmowania migrantów ekonomicznych z krajów mniej zamożnych • zmniejszenie się liczby osób czynnych zawodowo, co skutkuje spadkiem dochodów państwa i wpływów do systemu ubezpieczeń społecznych (przy jednoczesnym wzroście kosztów jego utrzymania) • spowolnienie wzrostu gospodarczego

Przykład

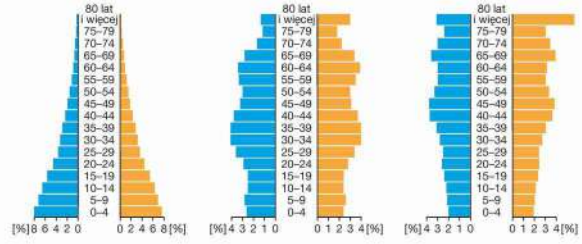
Piramida wieku i płci

Jest ona graficzną formą przedstawienia struktury określonego społeczeństwa z uwzględnieniem wieku i płci. Schemat tego typu jest podzielony na dwie części: lewa ukazuje udział mężczyzn w społeczeństwie, a prawa – udział kobiet. Na kolejnych poziomach piramidy są podawane dane o odsetkach osób należących do poszczególnych grup wiekowych. Analiza piramidy wieku i płci pozwala określić, w jakiej fazie transformacji demograficznej znajduje się dane społeczeństwo i czy można je uznać za młode, czy – za stare.

Społeczeństwo młode
Piramida przyjmuje kształt trójkąta, co wynika z tego, że w strukturze społecznej dominują dzieci i osoby młode. Jest charakterystyczna dla społeczeństw znajdujących się w fazie eksplozji demograficznej.

Społeczeństwo zastojowe
Piramida przybiera kształt zbliżony do prostokąta lub dzwonu, gdyż każda z grup wiekowych ma zbliżoną wielkość. Schemat taki obrazuje strukturę wiekową społeczeństw znajdujących się w IV fazie transformacji.

Społeczeństwo stare
Kształt piramidy przypomina grzyb lub odwrócony trójkąt, co oznacza, że bardzo wysoki jest odsetek osób starszych i w średnim wieku. Świadczy to o tym, że społeczeństwo jest w fazie regresu demograficznego.

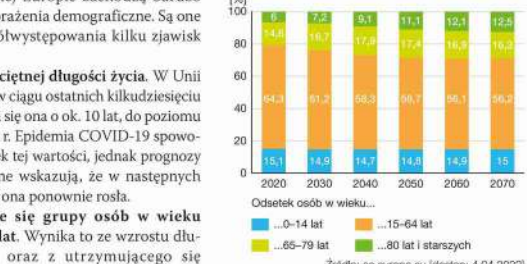


Sytuacja demograficzna w Europie

We współczesnej Europie zachodzą bardzo głębokie przeobrażenia demograficzne. Są one wynikiem współwystępowania kilku zjawisk i procesów.

- **Wzrost przeciętnej długości życia**. W Unii Europejskiej w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat zwiększyła się ona o ok. 10 lat, do poziomu 81 lat w 2019 r. Epidemia COVID-19 spowodowała spadek tej wartości, jednak prognozy demograficzne wskazują, że w następnych latach będzie ona ponownie rosła.
- **Zwiększenie się grupy osób w wieku powyżej 65 lat**. Wynika to ze wzrostu długości życia oraz z utrzymującego się niskiego poziomu urodzeń. Zwykle do opisu tej tendencji używa się wyrażeń „społeczeństwo starzejące się" czy „starzenie się społeczeństwa" (zob. więcej na s. 230).
- **Wzrost liczby gospodarstw domowych z jednym dzieckiem**. Wiele par poprzestaje na posiadaniu tylko jednego potomka, co nie zapewnia zastępowalności pokoleń, czyli sytuacji, w której liczba ludności nie spada dzięki utrzymywaniu się liczby urodzeń i liczby zgonów na podobnym poziomie. Zastępowalność jest gwarantowana przy współczynniku dzietności wynoszącym od 2,10 do 2,15.
- **Liczne przepływy migracyjne**. W pierwszych dwóch dekadach XXI w. szczególnie dużą mobilnością wyróżniali się obywatele państw Europy Środkowo-Wschodniej, które przystąpiły do UE. Ponadto w państwach zachodnioeuropejskich od lat osiedlają się liczni migranci z Afryki i Azji – ich napływ powoduje, że zmiany demograficzne na Starym Kontynencie mają również wymiar etniczny, kulturowy i religijny.
- **„Drenaż mózgów"**. Wysoko wykwalifikowani specjaliści (lekarze, pielęgniarki, informatycy, inżynierowie itp.) ze słabiej rozwiniętych państw europejskich osiedlają się i podejmują pracę w zamożniejszych państwach Europy Zachodniej, głównie ze względu na atrakcyjniejsze warunki zatrudnienia.

Struktura wiekowa ludności Unii Europejskiej: stan obecny i prognozy



Źródło: ec.europa.eu [dostęp: 4.04.2022].

Polityka pronatalistyczna i antynatalistyczna

Zarówno nadmiernie wysoki, jak i nadmiernie niski przyrost naturalny stawia władze państwowe przed poważnymi wyzwaniami. Rządzący podejmują więc różne działania, których celem jest ograniczenie niekorzystnych trendów demograficznych – w zależności od sytuacji prowadzą politykę pronatalistyczną albo antynatalistyczną.

Polityka pronatalistyczna ma na celu zwiększenie liczby urodzeń. Prowadzą ją państwa, które borykają się z implozją demograficzną. Podejmowane przez nie działania mają zachęcać obywateli do posiadania dzieci bądź do zwiększenia liczby potomstwa. Polityka pronatalistyczna jest zwykle częścią szerszej polityki prorodzinnej. W jej ramach najczęściej stosuje się takie narzędzia, jak:

- stałe świadczenia finansowe na rzecz rodzin posiadających dzieci oraz świadczenia celowe (np. na opłacenie usług edukacyjnych i opiekuńczych, zakup podręczników);
- ulgi podatkowe z tytułu posiadania potomstwa lub wielodzietności, możliwość odliczenia od podatku dochodowego wydatków na cele związane z wychowaniem dziecka;
- bezpłatna opieka żłobkowo-przedszkolna, ułatwienia dla dzieci z rodzin wielodzietnych w rekrutacji do żłobka lub przedszkola;

- prawne gwarancje zatrudnienia dla kobiet po powrocie z urlopu przysługującego po urodzeniu dziecka.

Polityka antynatalistyczna ma na celu zmniejszenie liczby urodzeń, czyli obniżenie współczynnika dzietności. Stosują ją państwa borykające się z problemem eksplozji demograficznej. Podejmowane przez nie działania mają zniechęcać obywateli do posiadania dzieci bądź skłaniać ich do ograniczenia liczby potomstwa, a przez to doprowadzić do wyhamowania tempa wzrostu populacji.

Jako pierwsze politykę antynatalistyczną zaczęły prowadzić Indie i Pakistan w połowie XX w. W następnych dziesięcioleciach wprowadzano ją w wielu innych krajach, w których doszło do eksplozji demograficznej. Istotny wpływ na decyzje władz miało dość powszechne przekonanie, że Ziemi grozi przeludnienie, w wyniku którego radykalnie obniży się standard życia, m.in. z powodu niedoboru żywności. Dlatego wprowadzanie rozwiązań antynatalistycznych wspierały zamożne państwa zachodnie i organizacje międzynarodowe, np. ONZ.

W polityce antynatalistycznej są stosowane bardzo różnorodne narzędzia, m.in.:

- kampanie społeczne (np. zachęcające do realizacji modelu rodziny „2 + 1");
- edukacja szkolna i pozaszkolna dotycząca metod planowania rodziny;
- powszechny dostęp do środków antykoncepcyjnych, a także ułatwienia w przeprowadzaniu aborcji i sterylizacji;
- aktywizacja społeczna i zawodowa kobiet.

Niektóre państwa realizujące politykę antynatalistyczną wykorzystują także środki o charakterze represyjnym, np. kary finansowe za posiadanie zbyt dużej liczby dzieci czy przymusowe aborcje i sterylizacje (zob. przykład). Przeciwko takim rozwiązaniom protestują organizacje chroniące prawa jednostki oraz Kościoły – ich przedstawiciele zwracają uwagę, że praktyki te prowadzą do poważnych naruszeń praw i godności człowieka.

Przykład

Polityka jednego dziecka w Chinach

Była ona realizowana w latach 1977–2015. Na mocy przepisów państwowych każda chińska para mogła mieć wówczas tylko jedno dziecko. Posiadanie drugiego było dopuszczalne tylko w ściśle określonych sytuacjach, np. gdy jedno z małżonków było osobą niepełnosprawną lub jeśli rodzina mieszkała na wsi i brakowało jej siły roboczej do prowadzenia gospodarstwa rolnego. Złamanie regulacji dotyczących liczby dzieci wiązało się z wysokimi karami finansowymi. Częste były również przypadki przymusowych aborcji i sterylizacji kobiet.

Kontrola urodzeń w Indiach

W Indiach jednym z najważniejszych narzędzi polityki antynatalistycznej są zabiegi sterylizacji. Już w latach 70. XX w. rząd Indiry Gandhi zarządził masową sterylizację ponad 10 mln obywateli – zarówno mężczyzn, jak i kobiet. Obecnie takie zabiegi oficjalnie mają charakter dobrowolny. Państwo jednak do nich zachęca, m.in. oferuje gratyfikację finansową osobom, które się im poddają. Często niezamożne kobiety są przymuszane do sterylizacji przez pracowników służby zdrowia, którzy otrzymują za to premie. Obecnie Indie są krajem, w którym przeprowadza się co trzeci taki zabieg na świecie.



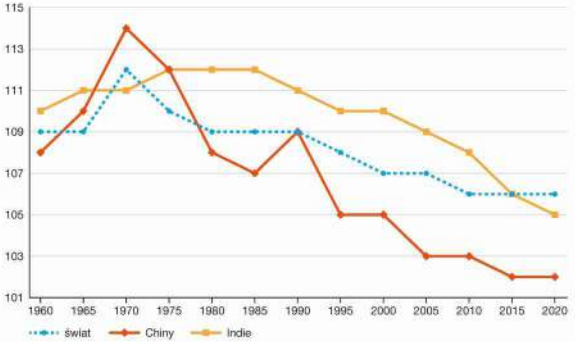
Chiński plakat przekonujący, że ograniczenie liczby dzieci służy rozwojowi społecznemu.

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Zapoznaj się z danymi przedstawionymi na wykresie i wykonaj polecenia. Praca z wykresem

Wskaźnik dynamiki wzrostu liczby ludności* na świecie, w Indiach i w Chinach



* Wskaźnik ten pokazuje, o ile procent wzrosła liczba ludności w danym czasie w stosunku do podobnego okresu wcześniejszego (np. rok do roku). Przykładowo, jeśli w 1985 r. w Chinach wartość wskaźnika wyniosła 107, oznacza to, że w porównaniu z wcześniejszym rokiem, który został uwzględniony w pomiarach (na wykresie rok 1980), liczba ludności tego państwa wzrosła o 7%.

Źródło: data.oecd.org [dostęp: 26.04.2022].

a) Określ, w których latach nastąpił najbardziej dynamiczny wzrost demograficzny na świecie oraz w Chinach i Indiach. Odwołaj się do danych statystycznych.

b) Wyjaśnij, czym – Twoim zdaniem – może być spowodowana tendencja obserwowana w Chinach od 1995 r.

c) Porównaj ukazane na wykresie zmiany w dynamice wzrostu liczby ludności Indii i Chin.

2 Wyjaśnij znaczenie terminów „eksplozja demograficzna" i „regres demograficzny". Podaj po trzy przyczyny zjawisk, do których odnoszą się te pojęcia.

3 Na podstawie infografiki na s. 216–217 rozstrzygnij, które z poniższych zdań są prawdziwe, a które – fałszywe.

A W latach 1990–2020 Afryka wyprzedziła Europę pod względem liczby ludności.

B Z prognoz wynika, że do 2050 r. zwiększy się udział mieszkańców Ameryki Łacińskiej w ogólnej liczbie ludności na świecie.

C W okresie 1950–1990 r. udział mieszkańców Afryki w światowej populacji wzrósł o 3 punkty procentowe.

D Trend dotyczący zmian liczby ludności w Europie, który można było zaobserwować w latach 1950–2020, zgodnie z prognozami utrzyma się do 2050 r.

! **4** Wyjaśnij, na czym polega związek między zwiększaniem się skali migracji we współczesnym świecie a tendencjami demograficznymi występującymi na różnych kontynentach.

5 Poszukaj w internecie informacji na temat tzw. srebrnej gospodarki. Podaj przyczyny rosnącego zainteresowania tą koncepcją i wskaż przykłady jej realizacji. Swoje ustalenia przedstaw w formie notatki w zeszycie.

6 Uzasadnij stwierdzenie, że państwa europejskie znajdują się w ostatnich fazach transformacji demograficznej. Następnie podaj trzy sposoby przeciwdziałania tendencjom występującym na tych etapach.

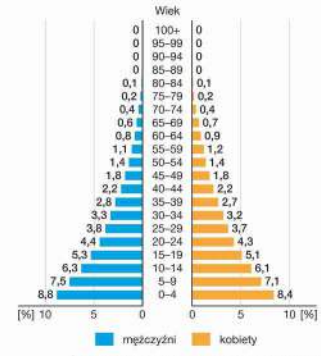
7 Zapoznaj się z danymi przedstawionymi na schemacie i wykonaj polecenia. **Praca z wykresem**

a) Rozstrzygnij, czy mieszkańcy Nigerii tworzą społeczeństwo młode, czy – stare. Odpowiedź uzasadnij, odwołując się do przedstawionych danych statystycznych.

b) Rozstrzygnij, czy na zaprezentowanym materiale graficznym można dostrzec symptomy eksplozji demograficznej. Uzasadnij odpowiedź.

c) Porównaj proporcje między liczbą mężczyzn a liczbą kobiet w grupach wiekowych obejmujących osoby do 20 roku życia oraz w wieku 50 lat i starsze. Sformułuj wniosek wynikający z analizy tych danych.

Piramida demograficzna ludności Nigerii w 2016 r.



Źródło: populationpyramid.net [dostęp: 26.04.2022].

8 Wyraź swoją opinię na temat problemu, którego dotyczy dyskusja na forum internetowym. **Wątek na forum**

Główna | Powiadomienia | Wyloguj

Czy państwo powinno mieć możliwość decydowania o maksymalnej liczbie dzieci w rodzinach?

Ania 5 godz.
W żadnym wypadku. Decyzja o posiadaniu potomstwa to prywatna sprawa każdej osoby, a ingerencja państwa w tę sferę jest jednoznaczna z naruszaniem praw człowieka i budzi skojarzenia z praktykami totalitarnymi.

Rafał 4 min
Gwałtowny wzrost liczby ludności może być przyczyną mnóstwa niekorzystnych zjawisk, np. bezrobocia i ubóstwa. Przeludnienie to poważny problem dla państw i społeczeństw. Rządzący mają obowiązek interweniować, aby ochronić obywateli przed skutkami eksplozji demograficznej.

5 Tendencje demograficzne w Polsce

depopulacja | wyż demograficzny | niż demograficzny | współczynnik dzietności | struktura ludności | starzenie się społeczeństwa | trendy demograficzne a rozwój państwa

Na sytuację demograficzną w danym państwie wpływają takie czynniki, jak liczebność jego populacji, przyrost naturalny oraz struktura ludności według wieku i płci. Współcześnie wiele krajów boryka się z problemami natury demograficznej. Wskazania badaczy są jednoznaczne: Polska także przechodzi kryzys demograficzny, którego źródeł należy doszukiwać się w uwarunkowaniach zarówno gospodarczych, jak i społeczno-kulturowych. Jakie są przejawy tego kryzysu w polskim społeczeństwie? W jaki sposób tendencje demograficzne wpływają na perspektywy rozwojowe państwa? Czym są wyż i niż demograficzny?

Procesy demograficzno-osadnicze w Polsce

Współcześnie w państwie polskim można zaobserwować trzy istotne procesy o charakterze demograficzno-osadniczym:

- depopulację,
- koncentrację ludności w aglomeracjach,
- suburbanizację.

Depopulacja to zjawisko polegające na stopniowym zmniejszaniu się liczby ludności, np. w miastach lub na terenach wiejskich. We współczesnej Polsce proces ten wynika z kryzysu demograficznego i migracji obywateli – zarówno wewnętrznych, jak i zagranicznych. Badacze wskazują, że zagrożone depopulacją jest aż 70% terytorium państwa – chodzi głównie o obszary wiejskie oraz małe i średnie miasta. Duże ośrodki urbanistyczne także nie są wolne od tego problemu – spadek liczby mieszkańców ma w nich związek z przenoszeniem się ludności z centrum na peryferie lub z emigracją zarobkową do innych aglomeracji o korzystniejszej sytuacji gospodarczej.

W 2020 r. liczba mieszkańców zmniejszyła się w 72% gmin i 86% miast. Wyludnianie się regionów wpływa niekorzystnie na ich strukturę demograficzną i potencjał ekonomiczny. Wyjeżdżają głównie osoby młode, co przyspiesza proces starzenia się lokalnych społeczności i sprawia, że dany obszar staje się nieatrakcyjny dla przedsiębiorców, maleje na nim bowiem popyt na towary i usługi. Zarówno w skali kraju, jak i w poszczególnych regionach depopulacja może skutkować:

- spadkiem atrakcyjności państwa lub danego terenu dla inwestorów i firm zagranicznych, a zatem zmniejszeniem się liczby nowych inwestycji, a nawet wycofaniem się przedsiębiorstw, które dotychczas prowadziły działalność na krajowym lub lokalnym rynku;
- zmianami w dostępności oferowanych usług, np. zmniejszeniem się liczby placówek edukacyjnych przy jednoczesnym zwiększeniu liczby instytucji oferujących opiekę dla seniorów;
- wzrostem bezrobocia i spadkiem jakości życia mieszkańców w regionach wyludniających się.

Drugim procesem demograficzno-osadniczym obserwowanym w Polsce jest **koncentracja ludności** w dużych miastach. Do miejsc docelowych najczęściej wybieranych przez migrantów wewnętrznych zalicza się: Warszawę, Kraków, Poznań, Trójmiasto i Wrocław. Ośrodki te przyciągają młodych ludzi, ponieważ oferują szerokie możliwości edukacyjne, a także perspektywę stosunkowo łatwego znalezienia dobrze płatnej pracy. Atrakcyjność tych miast wynika również z tego, że ich mieszkańcy mają dostęp do bogatej oferty kulturalnej i rozrywkowej oraz do rozwiniętej i nowoczesnej infrastruktury.

Przykład

Grypa hiszpanka w Polsce

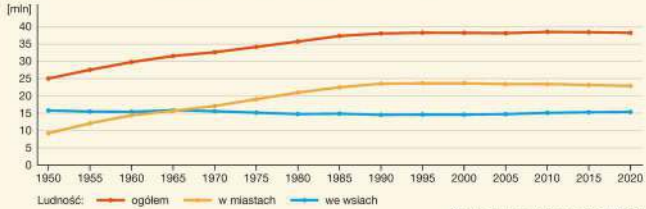
Depopulacja może być rezultatem zarówno trendów demograficznych zachodzących w danym państwie, jak i zdarzeń losowych o gwałtownym przebiegu, takich jak wojny, katastrofy naturalne, klęski głodu i epidemie. Pandemia grypy hiszpanki, która w latach 1918–1920 dziesiątkowała społeczeństwa na wszystkich kontynentach, dotarła również do Polski. Nazywano ją w naszym kraju „wołynką" lub wręcz „chorobą bolszewicką", gdyż pierwsze masowe ogniska zachorowań pojawiły się na terenach zaatakowanych przez armię komunistycznej Rosji – w Polsce Wschodniej i Galicji. Trudno jednoznacznie ustalić, ilu mieszkańców II Rzeczypospolitej zapadło wówczas na tę odmianę grypy oraz ilu ostatecznie zmarło. Współczesne szacunki wskazują, że zachorować mogło od 3,5 do 6,5 mln ludzi, z czego nie przeżyło najprawdopodobniej od 68 tys. do 130 tys. osób. Choć epidemia ta nie spowodowała gwałtownej depopulacji, szacowana liczba zmarłych odpowiada liczbie ludności zamieszkującej średniej wielkości miasto.

Trzecim procesem demograficznym przebiegającym w Polsce jest **suburbanizacja**. Polega ona na przenoszeniu się mieszkańców i podmiotów gospodarczych z centrów miast na obszary peryferyjne. Rozpraszanie się osadnictwa może następować zarówno w największych aglomeracjach, jak i w mniejszych ośrodkach. W rezultacie tego zjawiska wyludniają się centralne dzielnice miast – przy jednoczesnym rozwoju stref podmiejskich. Coraz więcej dotychczasowych mieszkańców dużych ośrodków decyduje o osiedleniu się na wsi, na tyle jednak blisko strefy miejskiej, aby mogła ona pozostać dla nich miejscem pracy i innych istotnych aktywności życiowych.

Opisane tendencje prowadzą do migracji ludności, z których wynikają problemy z właściwym rozmieszczeniem usług publicznych, zgodnie z zapotrzebowaniem lokalnych społeczności. Na obszarach wiejskich i w centrach miast spada liczba mieszkańców i postępuje proces starzenia się społeczeństwa – wskutek tych zmian infrastruktura staje się niedostosowana do potrzeb ludności. Z kolei populacja w strefach podmiejskich rośnie – zwłaszcza w grupie dzieci i młodzieży – przez co dostępność usług publicznych jest niedostateczna. Często w okolicy nowo powstałych osiedli peryferyjnych brakuje żłobków, przedszkoli, szkół oraz zakładów opieki zdrowotnej.

Zmiany liczby ludności w Polsce

Od końca II wojny światowej aż do początku lat 90. XX w. polska populacja systematycznie rosła, szczególnie w dużych miastach. Przez dwie kolejne dekady, przypadające na przełom XX i XXI w., jej wielkość utrzymywała się na stałym poziomie. Od 2010 r. odnotowuje się powolny spadek liczby ludności. Pod koniec pierwszej połowy 2021 r. w Polsce żyło ok. 38 162 000 osób.



Źródło: stat.gov.pl [dostęp: 25.04.2022].

Wyż demograficzny w Polsce

Do połowy lat 80. XX w. Polska należała do krajów o wysokim przyroście ludności – na początku tej dekady doszło wręcz do apogeum **wyżu demograficznego**. Mówimy o nim w sytuacji, gdy liczba urodzeń jest wysoka i znacznie przewyższa liczbę zgonów. Okresowy znaczący wzrost liczby urodzeń następuje wówczas, gdy na życie mieszkańców przestaje oddziaływać czynnik, który powstrzymywał ich przed decyzją o posiadaniu dzieci, np. gdy kończą się międzynarodowy konflikt zbrojny, wojna domowa albo kryzys gospodarczy. Kiedy wpływ takiego czynnika ustaje, ludzie odzyskują poczucie bezpieczeństwa i zaczynają zakładać rodziny.

Tendencję taką można zaobserwować w latach tuż po wojnie. Ludzie chętniej decydują się wówczas na potomstwo, co sprawia, że następuje tzw. **powojenna kompensata urodzeń**, czyli krótkotrwały i intensywny wzrost liczby urodzeń. Tego typu wyż demograficzny określa się jako **wyż kompensacyjny** (w języku angielskim funkcjonuje również nazwa *baby boom* [czyt.: bejbi bum]). Doszło do niego m.in. w Europie i Stanach Zjednoczonych po zakończeniu II wojny światowej.

Kiedy osoby z powojennego pokolenia dorastają i zaczynają zakładać własne rodziny, pojawia się kolejny wyż demograficzny – tzw. **echo wyżu**. W latach 1950–1958 rozwinął się zatem wyż kompensujący spadek liczby ludności podczas wojny, natomiast na przełomie lat 70. i 80. XX w. nastąpiło echo tego wyżu, gdyż urodzeni w latach 50. ludzie właśnie wtedy weszli w okres rodzicielstwa.

Wyż demograficzny zwykle jest poważnym problemem w polityce społecznej państwa, które ponosi w związku z nim ogromne wydatki. Gwałtownie zwiększa się grupa kobiet przebywających na urlopach macierzyńskich czy wychowawczych, które nie pracują w tym czasie zawodowo i pobierają świadczenia z budżetu. Pojawia się także potrzeba uruchomienia większej liczby publicznych żłobków i przedszkoli, po czym następuje bardzo duży napływ dzieci i młodzieży do szkół podstawowych i średnich. Wszystko to sprawia, że państwo musi przeznaczać zdecydowanie większe środki na politykę społeczną i rozwój systemu edukacji (zob. przykład na s. 227).

Kiedy jednak dzieci urodzone w dobie wyżu demograficznego trafiają na rynek pracy, stają się dla państwa źródłem dodatkowego dochodu, wynikającego przede wszystkim z podatków opłacanych przez nowo zatrudnionych. Póki osoby te pozostają czynne zawodowo, władze mogą cieszyć się wyższymi wpływami do budżetu. Gdy jednak członkowie tego pokolenia wchodzą w wiek poprodukcyjny i zaczynają pobierać świadczenia emerytalne, zagrożona staje się wypłacalność systemu ubezpieczeń społecznych, który coraz częściej wymaga dofinansowania ze środków budżetowych.

Czy wiesz, że...

Pokolenie ludzi, którzy urodzili się w czasie powojennego wyżu demograficznego, określa się mianem *baby boomers* [czyt.: bejbi bumers]. Najstarsze osoby z tej grupy mają dziś od 70 do 80 lat. Jeszcze kilkanaście lat temu stanowiła ona najliczniejsze pokolenie na rynku pracy, jednak obecnie większość jej członków przeszła już na emeryturę. Ludzie ci zostali wychowani w surowych czasach powszechnych niedoborów – trudne warunki sprawiły, że przywykli do ciężkiej pracy oraz nauczyli się radzić sobie z problemami i skutecznie rozwiązywać konflikty.

Niż demograficzny w Polsce

Współczesna Polska boryka się z problemem **niżu demograficznego**. Jest to okresowe zmniejszenie się liczby urodzeń powodujące spadek wartości współczynnika przyrostu naturalnego. Niż następuje w sytuacji, gdy w kraju odnotowuje się wysoką liczbę zgonów przy niskiej liczbie urodzeń. Zjawisko to może zostać wywołane czynnikami losowymi: wojną, wewnętrznym kryzysem politycznym czy utrzymującym się przez dłuższy czas stanem głębokiego załamania gospodarczego. Rozwija się ono także wówczas, gdy w wiek dojrzałości płciowej wchodzą osoby, które urodziły się w ramach niżu (**echo niżu demograficznego**).

Przykład

Tysiąc szkół na tysiąclecie państwa polskiego

Lata 60. XX w. to okres, w którym władze PRL masowo budowały szkoły, przede wszystkim podstawowe. Akcja przebiegająca pod hasłem „Tysiąc szkół na tysiąclecie państwa polskiego" stała się elementem obchodów okrągłej rocznicy powstania Polski piastowskiej. Państwowe inicjatywy miały być alternatywą dla uroczystości upamiętniających tysiąclecie chrztu Mieszka I w 966 r., organizowanych przez Kościół katolicki. Niezależnie jednak od jej politycznego i propagandowego kontekstu rozbudowa sieci placówek edukacyjnych była odpowiedzią na wejście do szkół roczników z powojennego wyżu demograficznego. Ostatecznie w ramach programu otwarto 1417 szkół. Wzniesiono je według kilkudziesięciu ustandaryzowanych projektów architektonicznych, dlatego nawet dziś nietrudno rozpoznać te budynki, określane jako „tysiąclatki". Projektowano je w stylu modernistycznym: wyróżniają je płaskie dachy, duże okna i dobrze oświetlone pomieszczenia.

Niż demograficzny może wynikać także z sytuacji społecznej panującej w państwie oraz ze zmian w jego polityce, m.in. z odejścia od modelu opiekuńczego, w ramach którego władze udzielają obywatelom wsparcia finansowego i prawnego na każdym etapie życia. Przykładowo, w pierwszych latach III RP masowo likwidowano żłobki i przedszkola działające przy zakładach pracy, lawinowo rosło też bezrobocie, przez co Polacy musieli dostosować się do sytuacji permanentnej niepewności na rynku pracy. Przemiany polityczne i ekonomiczne sprawiły, że zwiększyła się liczba osób żyjących na granicy ubóstwa, wśród których dużą część stanowili członkowie rodzin wielodzietnych.

Ponadto sukces na nowym, kapitalistycznym rynku pracy zaczął zależeć w dużej mierze od poziomu zaangażowania pracowników. Dziś często uważają oni rozwój kariery zawodowej za priorytet – poświęcają coraz więcej czasu na aktywność zawodową (także w ramach nadgodzin, np. w weekendy) oraz zdobywanie nowych kwalifikacji. Jest to poważna zmiana w mentalności społeczeństwa, która ma istotny wpływ na sytuację demograficzną. Ludzie w wieku produkcyjnym coraz częściej przedkładają cele zawodowe ponad życie rodzinne, w tym opóźniają decyzję o zawarciu małżeństwa czy posiadaniu potomstwa. Młode małżeństwa rzadziej decydują się na więcej niż dwoje dzieci, a dominującym modelem rodziny staje się model „2 + 1".

Czynnikiem pogłębiającym negatywne tendencje demograficzne jest także trudna sytuacja gospodarcza w kraju. Jeśli młodzi ludzie obawiają się utraty pracy, zarabiają niewiele bądź są obciążeni nadmiernymi wydatkami (np. z powodu rosnących kosztów życia, w tym np. rat mieszkaniowego kredytu hipotecznego), ich rezygnacja z posiadania dzieci jest często rezultatem ekonomicznej kalkulacji. Trend ten utrwala się, jeżeli władze danego państwa nie zapewniają obywatelom odpowiedniego wsparcia w postaci stabilnej i skutecznej polityki prorodzinnej.

Niż demograficzny trwający w Polsce od przełomu lat 80. i 90. XX w. jest spowodowany właściwie wszystkimi przedstawionymi czynnikami. W latach 90. szczególny wpływ na sytuację demograficzną kraju miał proces transformacji systemowej w gospodarce, który wiele milionów Polaków pozbawił stabilnego zatrudnienia bądź doprowadził do bezrobocia. Kształtowanie się nowego porządku społeczno-gospodarczego trwało kilkanaście lat. Po tym, jak sytuacja ekonomiczna obywateli się ustabilizowała, zaczęli oni coraz bardziej skupiać się na dążeniu do dobrobytu – jednym z głównych celów całego społeczeństwa stało się osiągnięcie standardu życia charakterystycznego dla krajów Europy Zachodniej. Dziś Polska znajduje się wśród tych rozwiniętych państw świata, w których wskaźnik urodzeń jest najniższy, a zagrożenie depopulacją utrzymuje się na wysokim poziomie.

Współczynnik dzietności

Kluczowym elementem wpływającym na strukturę ludności jest liczba urodzeń. Aby w państwie utrzymywał się stabilny rozwój demograficzny, współczynnik dzietności – czyli liczba dzieci urodzonych przeciętnie przez jedną kobietę w ciągu jej okresu rozrodczego, tzn. między 15 a 49 rokiem życia – powinien wynosić nieco powyżej 2. Wskaźnik ten osiąga taką wartość w sytuacji, w której w danym roku na każde 100 kobiet w wieku rozrodczym przypada co najmniej 210–215 urodzonych dzieci. To właśnie przy pomocy współczynnika dzietności mierzy się dynamikę urodzeń.

Jego drastyczny spadek jest bezpośrednią przyczyną kryzysu demograficznego w Polsce. Do końca lat 80. XX w. jego wartość była większa niż 2. W ostatniej dekadzie ubiegłego stulecia zaczęła się ona gwałtownie zmniejszać – w 2000 r. wyniosła już tylko 1,367 i pozostawała bez większych zmian w kolejnych latach (zob. wykres). Od ponad 30 lat współczynnik dzietności utrzymuje się zatem poniżej pułapu gwarantującego tzw. **prostą zastępowalność pokoleń**, co oznacza, że proces odtwarzania populacji, stabilizujący jej liczebność na stałym poziomie, nie jest możliwy. W 2020 r. omawiany współczynnik wyniósł w Polsce 1,378, co sytuuje nasz kraj w grupie państw o najgorszej sytuacji demograficznej (zob. wykres na s. 229). Ta negatywna tendencja jest skutkiem m.in.:

- odkładania przez młodych ludzi decyzji o założeniu rodziny, co ma przełożenie na mniejszą liczebność potomstwa lub nawet na ostateczną rezygnację z rodzicielstwa;
- stopniowego zmniejszania się liczby kobiet i mężczyzn w wieku rozrodczym.

Czy wiesz, że...

Obecnie średni wiek, w którym kobiety w Polsce decydują się na potomstwo, wynosi 28 lat. Dla porównania: w 1990 r. kobiety rodziły pierwsze dziecko średnio w 23 roku życia.

Przykład

Polityka prorodzinna w Polsce

Aby wpływać na poziom przyrostu naturalnego, państwo prowadzi politykę prorodzinną. Jej celem jest stworzenie optymalnych warunków do powstawania rodzin i ich właściwego funkcjonowania. Rodziny, które znalazły się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej – zwłaszcza wielodzietne – mają prawo do szczególnej pomocy ze strony organów władzy publicznej. Na wsparcie mogą liczyć również matki – zarówno przed urodzeniem dziecka, jak i po porodzie. W Polsce w ramach polityki prorodzinnej realizowane są liczne programy, których celem jest poprawa sytuacji materialnej rodzin, zwiększenie liczby urodzeń oraz ograniczenie ubóstwa wśród dzieci, m.in. program „Rodzina 500 plus", polegający na wypłacaniu ze środków z budżetu państwa konkretnej kwoty na każde dziecko.

Przyrost naturalny w Polsce w latach 1990–2021



Źródło: Ludność. Stan i struktura oraz ruch naturalny w przekroju terytorialnym (stan w dniu 30.06.2021), GUS, Warszawa 2021.

Współczynnik dzietności w Polsce w latach 1980–2020



Źródło: „Rocznik Demograficzny" 2021, GUS, stat.gov.pl [dostęp: 22.04.2022].

Struktura ludności według płci

W Polsce żyje obecnie więcej kobiet niż mężczyzn – stanowią one ok. 52% populacji. W 2020 r. **współczynnik feminizacji**, który określa stosunek liczby mężczyzn do liczby kobiet w społeczeństwie, wyniósł 107, co oznacza, że na 100 Polaków przypadało 107 Polek. Choć w naszym kraju statystycznie rodzi się więcej chłopców niż dziewczynek, to kobiety żyją średnio dłużej niż mężczyźni. Dlatego też największa przewaga płci żeńskiej jest odnotowywana w starszych grupach wiekowych (np. w grupie wiekowej obejmującej osoby powyżej 70 roku życia na 100 mężczyzn przypada aż 169 kobiet).

Wartość współczynnika feminizacji różni się w zależności od obszaru – w 2020 r. w miastach wyniosła ona 111, natomiast we wsiach – 101. Różnicę tę można wyjaśnić przez przywołanie faktu, że dużo kobiet wyjeżdża z obszarów wiejskich do ośrodków miejskich w celu podjęcia nauki lub zdobycia lepiej płatnej pracy. Tendencja ta jest widoczna szczególnie wyraźnie wśród ludzi młodych (w grupie wiekowej 20–34 lat).

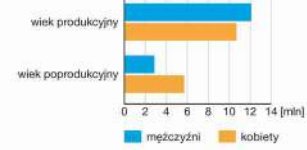
Struktura ludności według wieku

Po uwzględnieniu aktywności ludzi na rynku pracy populację można podzielić na trzy grupy:

- ludność w wieku **przedprodukcyjnym** (osoby w wieku 0–17 lat);
- ludność w wieku **produkcyjnym** (kobiety w wieku 18–59 lat oraz mężczyźni w wieku 18–64 lat);
- ludność w wieku **poprodukcyjnym** (kobiety od 60 roku życia i mężczyźni od 65 roku).

Zmiany w strukturze polskiego społeczeństwa wynikają z powolnego spadku liczby ludności. Liczba zgonów zaczyna przewyższać liczbę urodzeń. Odsetek dzieci w populacji spada, rośnie udział obywateli ze starszych roczników, a średnia długość życia systematycznie się zwiększa. Wszystkie te czynniki sprawiają, że społeczeństwo się starzeje. W ciągu czterech ostatnich dekad liczba ludności w wieku poprodukcyjnym zwiększyła się ponaddwukrotnie. Odwrotny trend można zaobserwować w populacji w wieku przedprodukcyjnym – w 1980 r. liczba młodych osób w przedziale wiekowym 0–17 lat przekroczyła 10 mln, natomiast w 2020 r. wyniosła już niecałe 7 mln.

Ludność w wieku produkcyjnym i nieprodukcyjnym w Polsce w 2020 r. według płci



Liczba ludności w poszczególnych przedziałach wiekowych w Polsce w latach 1980–2020



Źródło: „Rocznik Demograficzny" 2021, GUS, stat.gov.pl [dostęp: 22.04.2022].

Zjawisko starzenia się społeczeństwa

Starzenie się społeczeństwa, czyli wzrost udziału osób starszych w ogólnej liczbie ludności, to proces, który można obserwować w Polsce od początku lat 90. XX w. W jego rezultacie nasz kraj wszedł do grupy państw demograficznie starych, czyli takich, w których spada liczba urodzeń, zwiększa się natomiast populacja w wieku poprodukcyjnym. Tendencje te prowadzą do zmniejszenia się aktywności zawodowej społeczeństwa oraz do wzrostu wydatków przeznaczonych na zapewnienie odpowiedniego standardu życia ludziom starszym, w tym na utrzymanie systemu usług z zakresu ochrony zdrowia i opieki społecznej, na które wzrasta zapotrzebowanie. Państwo dąży do spowolnienia procesu starzenia się populacji i do łagodzenia konsekwencji tego zjawiska, m.in. prowadzi politykę prorodzinną (zob. przykład na s. 228) oraz **politykę senioralną**, mającą na celu zapobiegnięcie marginalizacji ludzi starszych i zapewnienie im możliwości aktywnego życia na emeryturze.

Czy wiesz, że...

Przewiduje się, że w ciągu najbliższych dwudziestu lat proces starzenia się polskiego społeczeństwa będzie postępował. Prognozy GUS wskazują, że do 2035 r. liczba osób w wieku poprodukcyjnym zwiększy się o 3,5 mln w porównaniu z rokiem 2007.

Trendy demograficzne a perspektywy rozwoju państw

Skutki wyżu demograficznego	Skutki niżu demograficznego
• Liczba obywateli w wieku produkcyjnym przekracza liczbę oferowanych miejsc pracy – sprawia to, że na rynku pracy dominują pracodawcy, którzy mogą dyktować warunki płacowe pracownikom.	• Spada liczba ludności w wieku produkcyjnym, co powoduje kurczenie się zasobów siły roboczej na rynku pracy – w wymiarze zarówno ogólnokrajowym, jak i lokalnym.
• Zwiększa się popyt na produkty i usługi, dzięki czemu państwo i jego regiony stają się bardziej atrakcyjne dla inwestorów.	• Zmniejsza się popyt na produkty i usługi, przez co państwo i jego regiony stają się coraz mniej atrakcyjne dla inwestorów. • Następuje zwiększenie się dysproporcji rozwojowych między obszarami wiejskimi, które zamieszkują przeważnie osoby starsze, a ośrodkami miejskimi, zdominowanymi przez ludzi młodych.
• Młodzi ludzie z wyżu demograficznego są bardziej nastawieni na edukację oraz zdobywanie coraz lepszych kwalifikacji i umiejętności zawodowych – przygotowują się w ten sposób na zwiększoną konkurencję na rynku pracy.	• Niski poziom konkurencji na rynku pracy sprawia, że pracownicy nie dążą do podnoszenia swoich umiejętności i kwalifikacji zawodowych.
• Wzrost dochodów budżetowych państwa (głównie z podatków) umożliwia mu większą aktywność inwestycyjną.	• Wzrasta obciążenie budżetu w związku z koniecznością wypłacania coraz większej liczby świadczeń emerytalnych. Jednocześnie zauważalnie spadają dochody państwa. Ogranicza to jego możliwości inwestowania (np. w infrastrukturę) oraz realizacji polityk publicznych na odpowiednim poziomie.
• Konieczne jest większe zaangażowanie państwa w realizację polityk publicznych, w tym w rozwijanie infrastruktury, usług publicznych oraz systemu oświaty (m.in. w celu zapewnienia dzieciom i młodzieży dostatecznej liczby miejsc w szkołach).	• Likwidowane są takie elementy infrastruktury społecznej, jak żłobki, przedszkola, szkoły i uczelnie wyższe. Dzieje się tak z powodu niedostatecznej liczby ludzi młodych – potencjalnych podopiecznych, uczniów i studentów.
• W związku ze wzrostem swoich dochodów państwo zwiększa wydatki socjalne oraz środki przeznaczone na ubezpieczenia społeczne. Zmniejsza to jego zdolności inwestycyjne.	• Zmniejszone dochody podatkowe powodują, że państwo zmniejsza także wydatki socjalne – następuje spadek wysokości emerytur, rent i innych świadczeń z ubezpieczeń społecznych.

Ćwiczenia

WYKONAJ W ZESZYCIE

1 Wyjaśnij, na czym polega różnica między niżem a wyżem demograficznym. Porównaj ze sobą oba te zjawiska z uwzględnieniem ich cech charakterystycznych.

2 Przeczytaj tekst źródłowy i wykonaj polecenia.

Praca z tekstem źródłowym

> Odnotowany w 2020 r. spadek liczby urodzeń potwierdza, że Polska wkroczyła w okres kolejnego kryzysu demograficznego (który miał już przejściowo miejsce w latach 1997–2007), [...] prawdopodobnie może mieć [on] charakter dłuższej tendencji. [...] Stan depresji urodzeniowej trwa już prawie 30 lat – od 1990 r. wielkość współczynnika dzietności kształtuje się poniżej 2, czyli nie gwarantuje prostej zastępowalności pokoleń [...]. Z roku na rok zmniejszała się liczba urodzeń [...]. W 2003 r. urodziło się jedynie 351 tys. dzieci – najmniej w całym okresie powojennym, a współczynniki urodzeń (9,2‰) i dzietności (1,22) osiągnęły najniższe z notowanych kiedykolwiek wartości. [...] W 2020 r. liczba urodzeń żywych zmniejszyła się w stosunku do poprzedniego roku o ok. 20 tys. i wyniosła 355 tys. Zmniejszyły się również w stosunku do roku poprzedniego współczynnik urodzeń i współczynnik dzietności, wynosząc odpowiednio: 9,3‰ i 1,378.
>
> *Źródło: Sytuacja demograficzna Polski do 2020 r. Zgony i umieralność*, GUS, Warszawa 2021, s. 16–17.

a) Wyjaśnij, co oznacza użyte w tekście pojęcie „depresja urodzeniowa". Z jakim innym terminem z zakresu demografii można utożsamiać tę nazwę?

b) Określ, co decyduje o wyjątkowości aktualnej sytuacji demograficznej Polski na tle całego okresu po II wojnie światowej. Uzasadnij swoją odpowiedź.

c) Przedstaw konsekwencje faktu, że wartość współczynnika dzietności we współczesnej Polsce spadła poniżej 2.

3 Przeczytaj tekst źródłowy i odpowiedz na pytania.

Praca z tekstem źródłowym

> Liczba nowo zawieranych małżeństw i ich trwałość [...] ma bezpośredni wpływ na [...] przemiany [sytuacji demograficznej], ponieważ dzietność kobiet w Polsce jest determinowana między innymi liczbą zawieranych związków małżeńskich. Pomimo stałego wzrostu liczby urodzeń ze związków nieformalnych nadal spośród przychodzących co roku na świat dzieci prawie 3/4 rodzi się w małżeństwach. Dodatkowo należy mieć na uwadze, że ponad połowa dzieci rodzi się w okresie pierwszych trzech lat trwania małżeństwa, co oznacza, że wzrost liczby nowo zawartych małżeństw skutkuje – w kolejnych 2–3 latach – wzrostem liczby urodzeń. Niestety, w procesach tworzenia rodzin także mamy do czynienia z niekorzystnym trendem – liczba nowo zawieranych małżeństw pozostaje od 2013 r. na poziomie poniżej 200 tys., w 2020 r. zarejestrowano 145 tys. nowych związków (najwięcej w bieżącym stuleciu – 258 tys. – odnotowano w 2008 r.).
>
> *Źródło: Sytuacja demograficzna Polski do 2020 r. Zgony i umieralność*, GUS, Warszawa 2021, s. 22–23.

a) Na czym polega związek między liczbą zawieranych w Polsce małżeństw a współczynnikiem dzietności? Powołaj się na konkretną informację z tekstu.

b) Dlaczego liczba istniejących związków nieformalnych nie ma większego wpływu na współczynnik dzietności w Polsce? Uzasadnij odpowiedź, powołując się na dane statystyczne przytoczone w tekście.

4 Określ, jakie znaczenie ma wzrost demograficzny dla rozwoju społeczno-gospodarczego kraju. Rozważ, czy sytuacja demograficzna we współczesnej Polsce pozytywnie wpływa na funkcjonowanie państwa. Uzasadnij swoją odpowiedź.

Podsumowanie

1 Migracje we współczesnym świecie

- **Migracje** – przemieszczanie się ludności w celu zmiany miejsca zamieszkania lub długotrwałego pobytu. Wyróżnia się dwa procesy migracyjne: **imigrację**, czyli napływ ludności na określone terytorium, oraz jej przeciwieństwo – **emigrację**, oznaczającą odpływ ludności z danego obszaru.
- **Uchodźcy** – osoby, które zostały zmuszone do opuszczenia swojego kraju przez okoliczności zagrażające życiu (obejmujące np. prześladowania, klęski żywiołowe, konflikty zbrojne) oraz otrzymały specjalny status w państwie udzielającym im ochrony międzynarodowej.

Imigranci

legalnie przebywający na terytorium danego państwa	nielegalnie przebywający na terytorium danego państwa
To cudzoziemcy, którzy otrzymali pozwolenie na pobyt w danym kraju i podjęcie w nim pracy. Po pewnym czasie uzyskują możliwość sprowadzenia swojej rodziny i prawo do ubiegania się o obywatelstwo.	To cudzoziemcy, którzy nielegalnie przekroczyli granicę i nie mają pozwolenia na pobyt w danym kraju ani na podjęcie w nim pracy. Mogą zostać deportowani, czyli wydaleni do państwa, z którego pochodzą.

2 Migracje Polaków

- **Repatriacja** – zorganizowana przez władze akcja dobrowolnego przesiedlenia do danego państwa jego obywateli (lub ich potomków), którzy z przyczyn niezależnych od siebie (np. wskutek wojny, zmiany granic, przymusowych wysiedleń) znaleźli się na terytorium obcego kraju. **Obszar, którego dotyczą przepisy o repatriacji do Rzeczypospolitej Polskiej**, obejmuje terytoria Armenii, Azerbejdżanu, Gruzji, Kazachstanu, Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu, Uzbekistanu oraz azjatycką część Rosji.
- **Wysiedlenie** – zorganizowana przez władze akcja mająca na celu przymusowe przemieszczenie ludności zaliczanej do wybranej grupy etnicznej lub narodowej. Często wysiedlani są wszyscy członkowie takiej zbiorowości zamieszkujący dane państwo. Akcje wysiedleńcze określa się także jako wypędzenia, deportacje, przesiedlenia lub zorganizowane czystki etniczne.
- **Przyczyny zewnętrznych migracji Polaków w XX i XXI w.:**
  - kryzysy ekonomiczne na ziemiach polskich;
  - represje ze strony władz i prześladowania;
  - przymusowe przesiedlenia ludności.
- **Przyczyny współczesnych migracji wewnętrznych w Polsce:**
  - dążenie do poprawy warunków mieszkaniowych;
  - zmiana sytuacji rodzinnej, np. zawarcie małżeństwa lub rozwód;
  - poszukiwanie lepszej pracy lub utrata zatrudnienia;
  - decyzja o podjęciu lub kontynuowaniu edukacji albo o podniesieniu kwalifikacji zawodowych.

3 Polacy za granicą

- **Diaspora** – przedstawiciele danego narodu, którzy żyją w rozproszeniu poza ojczyzną. Polską diasporę tworzą wszystkie osoby narodowości polskiej lub polskiego pochodzenia mieszkające poza granicami Rzeczypospolitej. **Największe skupiska polskiej diaspory** znajdują się we Francji, w Wielkiej Brytanii, Niemczech, Kanadzie, Stanach Zjednoczonych, Brazylii i Australii.

- **Polonia** – osoby polskiego pochodzenia, które nie urodziły się w Polsce, ale są związane z ojczyzną swoich przodków.
- **Polacy za granicą** – osoby o tożsamości polskiej mieszkające na terenach, które w minionych okresach historycznych należały do Rzeczypospolitej.
- **Karta Polaka** – dokument wydawany osobom polskiego pochodzenia mieszkającym na stałe za granicą. Jego otrzymanie nie jest równoznaczne z uzyskaniem obywatelstwa polskiego ani nie daje prawa do bezwizowego wjazdu i osiedlenia się na terytorium Polski, ale znacznie ułatwia osiągnięcie tych celów.

4 Trendy demograficzne na świecie

- **Przyrost naturalny** – różnica między liczbą urodzeń żywych a liczbą zgonów, które odnotowano w danym okresie. Kiedy liczba urodzeń jest wyższa niż liczba zgonów, przyrost naturalny osiąga wartości dodatnie. Jeśli natomiast liczba zgonów przewyższa liczbę urodzeń, występuje przyrost naturalny ujemny (ubytek naturalny). Wartość przyrostu przeliczana na tysiąc mieszkańców – czyli **współczynnik przyrostu naturalnego** – pozwala porównać sytuację demograficzną w różnych regionach i państwach.

Eksplozja demograficzna	Regres demograficzny
To bardzo szybki wzrost liczby ludności na określonym obszarze. Dochodzi do niego wówczas, gdy liczba urodzeń utrzymuje się na wysokim poziomie, a liczba zgonów spada.	To sytuacja, w której systematyczny spadek liczby urodzeń prowadzi do gwałtownego obniżenia poziomu współczynnika przyrostu naturalnego, który osiąga wartości ujemne.
W celu zmniejszenia liczby urodzeń władze państw borykających się z problemem eksplozji demograficznej prowadzą **politykę antynatalistyczną**. Ma ona zniechęcić obywateli do posiadania dzieci lub skłonić ich do ograniczenia liczby potomstwa.	W celu doprowadzenia do wzrostu liczby urodzeń państwa prowadzą **politykę pronatalistyczną**, zachęcającą obywateli do posiadania dzieci lub zwiększania liczby potomstwa. Jest ona zwykle częścią polityki prorodzinnej, która zakłada różne formy wsparcia dla rodzin.

5 Tendencje demograficzne w Polsce

- **Depopulacja** – zjawisko polegające na stopniowym zmniejszaniu się liczby ludności, np. w miastach lub na terenach wiejskich. We współczesnej Polsce proces ten wynika z kryzysu demograficznego i migracji obywateli. Zagrożone depopulacją jest aż 70% terytorium kraju – głównie obszary wiejskie oraz małe i średnie miasta.

Wyż demograficzny	Niż demograficzny
To okresowy wzrost liczby urodzeń, w wyniku którego znacznie przewyższa ona liczbę zgonów. Następuje wówczas, gdy na życie mieszkańców określonego obszaru przestaje oddziaływać czynnik, który powstrzymywał ich od decyzji o posiadaniu potomstwa.	To okresowy spadek wartości współczynnika przyrostu naturalnego. Występuje w sytuacji, gdy w kraju odnotowuje się wysoką liczbę zgonów przy zmniejszającej się liczbie urodzeń.
Wyż demograficzny w Polsce rozpoczął się tuż po zakończeniu II wojny światowej i trwał do drugiej połowy lat 80. XX w.	Niż demograficzny w Polsce rozpoczął się na przełomie lat 80. i 90. XX w. i trwa do chwili obecnej.

- **Starzenie się społeczeństwa** – wzrost udziału osób starszych w ogólnej liczbie ludności danego państwa, wynikający ze spadku liczby urodzeń oraz zwiększenia się populacji w wieku poprodukcyjnym. Kraje, w których występuje to zjawisko, są zaliczane do grupy państw demograficznie starych – do tej grupy należy również Polska. Proces starzenia się prowadzi do zmniejszenia aktywności zawodowej społeczeństwa i do wzrostu wydatków z budżetu państwa, np. na służbę zdrowia i opiekę społeczną.

Sposób na zadania

WYKONAJ W ZESZYCIE

Zadanie 1.

Opis sytuacji

Dmytro ma 40 lat i jest obywatelem Ukrainy. Od urodzenia mieszkał we Lwowie – mieście, z którym jego rodzina jest związana od pokoleń. Pradziadkowie Dmytra – zarówno ze strony jego matki, jak i ze strony ojca – posiadali obywatelstwo polskie, które utracili po włączeniu ich rodzinnego Lwowa do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (USRR). Jedna z tych osób była nawet represjonowana w związku z odmową przyjęcia obywatelstwa radzieckiego. W rodzinie utrzymały się tradycje polskie. Dmytro, podobnie jak jego rodzice, biegle posługuje się językiem polskim. Jest aktywnym działaczem jednego ze stowarzyszeń mniejszości polskiej na Ukrainie.

Fragment jednej z polskich ustaw

Art. 4

Osoba przybywająca do Rzeczypospolitej Polskiej na podstawie wizy krajowej w celu repatriacji nabywa obywatelstwo polskie z mocy prawa z dniem przekroczenia granicy Rzeczypospolitej Polskiej.

Art. 5

1. Za osobę polskiego pochodzenia, w rozumieniu niniejszej ustawy, uznaje się osobę deklarującą narodowość polską i spełniającą łącznie następujące warunki:
   1) co najmniej jedno z jej rodziców lub dziadków albo dwoje pradziadków było narodowości polskiej;
   2) wykaże ona swój związek z polskością. […]

Art. 9

1. Wiza krajowa w celu repatriacji może być wydana osobie, która spełnia łącznie następujące warunki:
   1) jest polskiego pochodzenia; […]
   3) przed dniem wejścia w życie ustawy zamieszkiwała na stałe na terytorium obecnych Republiki Armenii, Republiki Azerbejdżanu, Gruzji, Republiki Kazachstanu, Republiki Kirgiskiej, Republiki Tadżykistanu, Turkmenistanu, Republiki Uzbekistanu albo azjatyckiej części Federacji Rosyjskiej.

Źródło: Ustawa z dnia 9 listopada 2000 r. o repatriacji, Dz.U. z 2022 r., poz. 91.

1.1. Rozstrzygnij, czy w świetle obowiązujących w Polsce norm prawnych Dmytro spełnia kryteria wymagane przy ubieganiu się o obywatelstwo polskie w drodze repatriacji. Odpowiedź uzasadnij.

1.2. Oceń – na podstawie informacji zawartych w obu tekstach – które z podanych zdań są prawdziwe, a które – fałszywe.

A. W okresie II wojny światowej rodzina Dmytra została deportowana z ziem polskich.

B. Repatriant nabywa obywatelstwo polskie w dniu, w którym przekracza granicę Rzeczypospolitej Polskiej.

C. Pradziadkowie Dmytra należeli do Polonii żyjącej na obszarze ZSRR.

Wskazówki

1.1. Zapoznaj się z poleceniem – Twoim zadaniem jest rozstrzygnięcie, czy osoba opisana w pierwszym tekście źródłowym spełnia kryteria nabycia obywatelstwa polskiego w drodze repatriacji. Przeczytaj uważnie tekst i podkreśl informacje dotyczące statusu Dmytra: jego obywatelstwa, miejsca zamieszkania, wieku, tożsamości narodowej, pochodzenia i przodków.

Przeczytaj zamieszczony fragment ustawy. Zwróć uwagę na fakt, że zgodnie z przytoczonymi przepisami wizę krajową w celu repatriacji może otrzymać cudzoziemiec polskiego pochodzenia, czyli osoba, która nie posiada obywatelstwa polskiego, ale deklaruje polską tożsamość narodową. Osoba taka powinna wykazać, że co najmniej jedno z jej rodziców lub dziadków albo dwoje pradziadków posiadało narodowość polską, oraz udokumentować swój związek z polskością. W kluczowym przepisie przytoczonego aktu prawnego ustawodawca wprowadza do procedury repatriacji ograniczenie geograficzne – o wizę krajową mogą się ubiegać cudzoziemcy pochodzący z wymienionych państw. Podkreśl w tekście ich nazwy.

Porównaj informacje o statusie Dmytra zawarte w opisie sytuacji z kryteriami formalnymi określonymi w *Ustawie o repatriacji*. Pamiętaj, że Twoim zadaniem jest nie tylko zbudowanie prawidłowego wniosku, lecz także sformułowanie spójnego z nim uzasadnienia.

1.2. Zapoznaj się z poleceniem. Musisz rozstrzygnąć, czy zamieszczone zdania są prawdziwe. Przeczytaj stwierdzenie A., które odnosi się do tekstu 1. – odszukaj w opisie sytuacji fragment, w którym została przedstawiona historia rodziny Dmytra. Przypomnij sobie, kiedy i w jakich okolicznościach odbywały się deportacje z ziem polskich na Wschód. Następnie znajdź w tekście 1. informację o tym, w jaki sposób pradziadkowie Dmytra znaleźli się w USRR i jaka była przyczyna utraty przez nich obywatelstwa polskiego. Na tej podstawie oceń prawdziwość zdania A.

Aby ocenić zdanie B., przeanalizuj fragment *Ustawy o repatriacji*. Pamiętaj, że repatriantem jest osoba przybywająca do Polski na podstawie wizy krajowej w celu repatriacji. Znajdź przepis, w którym precyzyjnie wskazano moment uzyskania przez nią obywatelstwa.

Zdanie C. dotyczy statusu przodków Dmytra. Ponownie przeanalizuj opis sytuacji. Następnie przypomnij sobie, na czym polega stosowane w języku urzędniczym rozróżnienie między Polonią a Polakami za granicą. Ten pierwszy termin odnosi się do osób polskiego pochodzenia, które wprawdzie nie urodziły się w Polsce, jednak są związane z ojczyzną swoich przodków. Na podstawie informacji z tekstu 1. ustal, w którym państwie urodzili się pradziadkowie Dmytra, i oceń prawdziwość ostatniego stwierdzenia.

Odpowiedź

1.1. Rozstrzygnięcie: Nie.

Uzasadnienie: Wiza krajowa w celu repatriacji może zostać wydana osobie polskiego pochodzenia, która przed dniem wejścia w życie *Ustawy o repatriacji* zamieszkiwała na stałe na terytorium Armenii, Azerbejdżanu, Gruzji, Kazachstanu, Kirgistanu, Tadżykistanu, Turkmenistanu, Uzbekistanu albo w azjatyckiej części Federacji Rosyjskiej. Tymczasem z tekstu wynika, że Dmytro jest obywatelem Ukrainy i że mieszka w tym państwie od urodzenia.

1.2. Odpowiedzi:

A. fałsz

B. prawda

C. fałsz

Zadania powtórzeniowe

WYKONAJ W ZESZYCIE

Zadanie 2.

Rysunek satyryczny

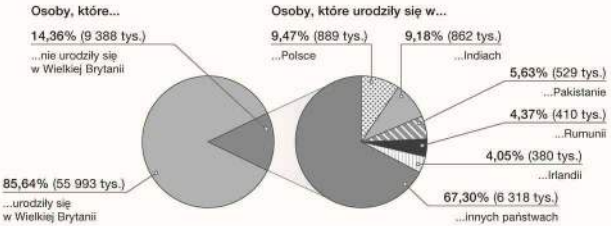


2.1. Podaj nazwę zjawiska społecznego przedstawionego na rysunku.

2.2. Uzasadnij, że rysunek ukazuje sytuację niektórych obywateli Polski. Odwołaj się do trzech elementów widocznych na ilustracji.

Zadanie 3.

Wykresy. Ludność Wielkiej Brytanii w 2018 r. według państwa urodzenia



Źródło: Population UK by country of birth and nationality: July 2017 to June 2018, www.ons.gov.uk [dostęp: 30.04.2019].

3.1. Oceń na podstawie wykresów, które zdania są prawdziwe, a które – fałszywe.

A. W 2018 r. ludzie urodzeni w Polsce stanowili ponad 9% ludności Wielkiej Brytanii.

B. Liczebność mieszkańców Wielkiej Brytanii urodzonych w Indiach i Pakistanie była większa od liczebności mieszkańców tego państwa urodzonych w Polsce i Rumunii.

C. Jedna czwarta osób urodzonych poza Wielką Brytanią przybyła do tego kraju z Polski, Rumunii i Irlandii.

3.2. Rozstrzygnij, czy podane statystyki pozwalają określić liczebność całej Polonii w Wielkiej Brytanii. Uzasadnij odpowiedź.

KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

z dnia 2 kwietnia 1997 r.

W trosce o byt i przyszłość naszej Ojczyzny, odzyskawszy w 1989 roku możliwość suwerennego i demokratycznego stanowienia o Jej losie, my, Naród Polski – wszyscy obywatele Rzeczypospolitej, zarówno wierzący w Boga będącego źródłem prawdy, sprawiedliwości, dobra i piękna, jak i nie podzielający tej wiary, a te uniwersalne wartości wywodzący z innych źródeł, równi w prawach i w powinnościach wobec dobra wspólnego – Polski, wdzięczni naszym przodkom za ich pracę, za walkę o niepodległość okupioną ogromnymi ofiarami, za kulturę zakorzenioną w chrześcijańskim dziedzictwie Narodu i ogólnoludzkich wartościach, nawiązując do najlepszych tradycji Pierwszej i Drugiej Rzeczypospolitej, zobowiązani, by przekazać przyszłym pokoleniom wszystko, co cenne z ponadtysiącletniego dorobku, złączeni więzami wspólnoty z naszymi rodakami rozsianymi po świecie, świadomi potrzeby współpracy ze wszystkimi krajami dla dobra Rodziny Ludzkiej, pomni gorzkich doświadczeń z czasów, gdy podstawowe wolności i prawa człowieka były w naszej Ojczyźnie łamane, pragnąc na zawsze zagwarantować prawa obywatelskie, a działaniu instytucji publicznych zapewnić rzetelność i sprawność, w poczuciu odpowiedzialności przed Bogiem lub przed własnym sumieniem, ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej jako prawa podstawowe dla państwa oparte na poszanowaniu wolności i sprawiedliwości, współdziałaniu władz, dialogu społecznym oraz na zasadzie pomocniczości umacniającej uprawnienia obywateli i ich wspólnot. Wszystkich, którzy dla dobra Trzeciej Rzeczypospolitej tę Konstytucję będą stosowali, wzywamy, aby czynili to, dbając o zachowanie przyrodzonej godności człowieka, jego prawa do wolności i obowiązku solidarności z innymi, a poszanowanie tych zasad mieli za niewzruszoną podstawę Rzeczypospolitej Polskiej.

Rozdział I
RZECZPOSPOLITA

Art. 1

Rzeczpospolita Polska jest dobrem wspólnym wszystkich obywateli.

Art. 2

Rzeczpospolita Polska jest demokratycznym państwem prawnym, urzeczywistniającym zasady sprawiedliwości społecznej.

Art. 3

Rzeczpospolita Polska jest państwem jednolitym.

Art. 4

1. Władza zwierzchnia w Rzeczypospolitej Polskiej należy do Narodu.
2. Naród sprawuje władzę przez swoich przedstawicieli lub bezpośrednio.

Art. 5

Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju.

Art. 6

1. Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju.
2. Rzeczpospolita Polska udziela pomocy Polakom zamieszkałym za granicą w zachowaniu ich związków z narodowym dziedzictwem kulturalnym.

Art. 7

Organy władzy publicznej działają na podstawie i w granicach prawa.

Art. 8

1. Konstytucja jest najwyższym prawem Rzeczypospolitej Polskiej.
2. Przepisy Konstytucji stosuje się bezpośrednio, chyba że Konstytucja stanowi inaczej.

Art. 9

Rzeczpospolita Polska przestrzega wiążącego ją prawa międzynarodowego.

Art. 10

1. Ustrój Rzeczypospolitej Polskiej opiera się na podziale i równowadze władzy ustawodawczej, władzy wykonawczej i władzy sądowniczej.
2. Władzę ustawodawczą sprawują Sejm i Senat, władzę wykonawczą Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej i Rada Ministrów, a władzę sądowniczą sądy i trybunały.

Art. 11

1. Rzeczpospolita Polska zapewnia wolność tworzenia i działania partii politycznych. Partie polityczne zrzeszają na zasadach dobrowolności i równości obywateli polskich w celu wpływania metodami demokratycznymi na kształtowanie polityki państwa.
2. Finansowanie partii politycznych jest jawne.

Art. 12

Rzeczpospolita Polska zapewnia wolność tworzenia i działania związków zawodowych, organizacji społeczno-zawodowych rolników, stowarzyszeń, ruchów obywatelskich, innych dobrowolnych zrzeszeń oraz fundacji.

Art. 13

Zakazane jest istnienie partii politycznych i innych organizacji odwołujących się w swoich programach do totalitarnych metod i praktyk działania nazizmu, faszyzmu i komunizmu, a także tych, których program lub działalność zakłada lub dopuszcza nienawiść rasową i narodowościową, stosowanie przemocy w celu zdobycia władzy lub wpływu na politykę państwa albo przewiduje utajnienie struktur lub członkostwa.

Art. 14

Rzeczpospolita Polska zapewnia wolność prasy i innych środków społecznego przekazu.

Art. 15

1. Ustrój terytorialny Rzeczypospolitej Polskiej zapewnia decentralizację władzy publicznej.
2. Zasadniczy podział terytorialny państwa uwzględniający więzi społeczne, gospodarcze lub kulturowe i zapewniający jednostkom terytorialnym zdolność wykonywania zadań publicznych określa ustawa.

Art. 16

1. Ogół mieszkańców jednostek zasadniczego podziału terytorialnego stanowi z mocy prawa wspólnotę samorządową.
2. Samorząd terytorialny uczestniczy w sprawowaniu władzy publicznej. Przysługującą mu w ramach ustaw istotną część zadań publicznych samorząd wykonuje w imieniu własnym i na własną odpowiedzialność.

Art. 17

1. W drodze ustawy można tworzyć samorządy zawodowe, reprezentujące osoby wykonujące zawody zaufania publicznego i sprawujące pieczę nad należytym wykonywaniem tych zawodów w granicach interesu publicznego i dla jego ochrony.
2. W drodze ustawy można tworzyć również inne rodzaje samorządu. Samorządy te nie mogą naruszać wolności wykonywania zawodu ani ograniczać wolności podejmowania działalności gospodarczej.

Art. 18

Małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, rodzina, macierzyństwo i rodzicielstwo znajdują się pod ochroną i opieką Rzeczypospolitej Polskiej.

Art. 19

Rzeczpospolita Polska specjalną opieką otacza weteranów walk o niepodległość, zwłaszcza inwalidów wojennych.

Art. 20

Społeczna gospodarka rynkowa oparta na wolności działalności gospodarczej, własności prywatnej oraz solidarności, dialogu i współpracy partnerów społecznych stanowi podstawę ustroju gospodarczego Rzeczypospolitej Polskiej.

Art. 21

1. Rzeczpospolita Polska chroni własność i prawo dziedziczenia.
2. Wywłaszczenie jest dopuszczalne jedynie wówczas, gdy jest dokonywane na cele publiczne i za słusznym odszkodowaniem.

Art. 22

Ograniczenie wolności działalności gospodarczej jest dopuszczalne tylko w drodze ustawy i tylko ze względu na ważny interes publiczny.

Art. 23

Podstawą ustroju rolnego państwa jest gospodarstwo rodzinne. Zasada ta nie narusza postanowień art. 21 i art. 22.

Art. 24

Praca znajduje się pod ochroną Rzeczypospolitej Polskiej. Państwo sprawuje nadzór nad warunkami wykonywania pracy.

Art. 25

1. Kościoły i inne związki wyznaniowe są równouprawnione.
2. Władze publiczne w Rzeczypospolitej Polskiej zachowują bezstronność w sprawach przekonań religijnych, światopoglądowych i filozoficznych, zapewniając swobodę ich wyrażania w życiu publicznym.
3. Stosunki między państwem a kościołami i innymi związkami wyznaniowymi są kształtowane na zasadach poszanowania ich autonomii oraz wzajemnej niezależności każdego w swoim zakresie, jak również współdziałania dla dobra człowieka i dobra wspólnego.

4. Stosunki między Rzecząpospolitą Polską a Kościołem Katolickim określają umowa międzynarodowa zawarta ze Stolicą Apostolską i ustawy.
5. Stosunki między Rzecząpospolitą Polską a innymi kościołami oraz związkami wyznaniowymi określają ustawy uchwalone na podstawie umów zawartych przez Radę Ministrów z ich właściwymi przedstawicielami.

Art. 26

1. Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej służą ochronie niepodległości państwa i niepodzielności jego terytorium oraz zapewnieniu bezpieczeństwa i nienaruszalności jego granic.
2. Siły Zbrojne zachowują neutralność w sprawach politycznych oraz podlegają cywilnej i demokratycznej kontroli.

Art. 27

W Rzeczypospolitej Polskiej językiem urzędowym jest język polski. Przepis ten nie narusza praw mniejszości narodowych wynikających z ratyfikowanych umów międzynarodowych.

Art. 28

1. Godłem Rzeczypospolitej Polskiej jest wizerunek orła białego w koronie w czerwonym polu.
2. Barwami Rzeczypospolitej Polskiej są kolory biały i czerwony.
3. Hymnem Rzeczypospolitej Polskiej jest Mazurek Dąbrowskiego.
4. Godło, barwy i hymn Rzeczypospolitej Polskiej podlegają ochronie prawnej.
5. Szczegóły dotyczące godła, barw i hymnu określa ustawa.

Art. 29

Stolicą Rzeczypospolitej Polskiej jest Warszawa.

Rozdział II
WOLNOŚCI, PRAWA I OBOWIĄZKI CZŁOWIEKA I OBYWATELA
ZASADY OGÓLNE

Art. 30

Przyrodzona i niezbywalna godność człowieka stanowi źródło wolności i praw człowieka i obywatela. Jest ona nienaruszalna, a jej poszanowanie i ochrona jest obowiązkiem władz publicznych.

Art. 31

1. Wolność człowieka podlega ochronie prawnej.
2. Każdy jest obowiązany szanować wolności i prawa innych. Nikogo nie wolno zmuszać do czynienia tego, czego prawo mu nie nakazuje.
3. Ograniczenia w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności i praw mogą być ustanawiane tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego, bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej, albo wolności i praw innych osób. Ograniczenia te nie mogą naruszać istoty wolności i praw.

Art. 32

1. Wszyscy są wobec prawa równi. Wszyscy mają prawo do równego traktowania przez władze publiczne.
2. Nikt nie może być dyskryminowany w życiu politycznym, społecznym lub gospodarczym z jakiejkolwiek przyczyny.

Art. 33

1. Kobieta i mężczyzna w Rzeczypospolitej Polskiej mają równe prawa w życiu rodzinnym, politycznym, społecznym i gospodarczym.
2. Kobieta i mężczyzna mają w szczególności równe prawo do kształcenia, zatrudnienia i awansów, do jednakowego wynagradzania za pracę jednakowej wartości, do zabezpieczenia społecznego oraz do zajmowania stanowisk, pełnienia funkcji oraz uzyskiwania godności publicznych i odznaczeń.

Art. 34

1. Obywatelstwo polskie nabywa się przez urodzenie z rodziców będących obywatelami polskimi. Inne przypadki nabycia obywatelstwa polskiego określa ustawa.
2. Obywatel polski nie może utracić obywatelstwa polskiego, chyba że sam się go zrzeknie.

Art. 35

1. Rzeczpospolita Polska zapewnia obywatelom polskim należącym do mniejszości narodowych i etnicznych wolność zachowania i rozwoju własnego języka, zachowania obyczajów i tradycji oraz rozwoju własnej kultury.
2. Mniejszości narodowe i etniczne mają prawo do tworzenia własnych instytucji edukacyjnych, kulturalnych i instytucji służących ochronie tożsamości religijnej oraz do uczestnictwa w rozstrzyganiu spraw dotyczących ich tożsamości kulturowej.

Art. 36

Podczas pobytu za granicą obywatel polski ma prawo do opieki ze strony Rzeczypospolitej Polskiej.

Art. 37

1. Kto znajduje się pod władzą Rzeczypospolitej Polskiej, korzysta z wolności i praw zapewnionych w Konstytucji.
2. Wyjątki od tej zasady, odnoszące się do cudzoziemców, określa ustawa.

WOLNOŚCI I PRAWA OSOBISTE

Art. 38

Rzeczpospolita Polska zapewnia każdemu człowiekowi prawną ochronę życia.

Art. 39

Nikt nie może być poddany eksperymentom naukowym, w tym medycznym, bez dobrowolnie wyrażonej zgody.

Art. 40

Nikt nie może być poddany torturom ani okrutnemu, nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu i karaniu. Zakazuje się stosowania kar cielesnych.

Art. 41

1. Każdemu zapewnia się nietykalność osobistą i wolność osobistą. Pozbawienie lub ograniczenie wolności może nastąpić tylko na zasadach i w trybie określonych w ustawie.
2. Każdy pozbawiony wolności nie na podstawie wyroku sądowego ma prawo odwołania się do sądu w celu niezwłocznego ustalenia legalności tego pozbawienia. O pozbawieniu wolności powiadamia się niezwłocznie rodzinę lub osobę wskazaną przez pozbawionego wolności.
3. Każdy zatrzymany powinien być niezwłocznie i w sposób zrozumiały dla niego poinformowany o przyczynach zatrzymania. Powinien on być w ciągu 48 godzin od chwili zatrzymania

przekazany do dyspozycji sądu. Zatrzymanego należy zwolnić, jeżeli w ciągu 24 godzin od przekazania do dyspozycji sądu nie zostanie mu doręczone postanowienie sądu o tymczasowym aresztowaniu wraz z przedstawionymi zarzutami.
4. Każdy pozbawiony wolności powinien być traktowany w sposób humanitarny.
5. Każdy bezprawnie pozbawiony wolności ma prawo do odszkodowania.

Art. 42

1. Odpowiedzialności karnej podlega ten tylko, kto dopuścił się czynu zabronionego pod groźbą kary przez ustawę obowiązującą w czasie jego popełnienia. Zasada ta nie stoi na przeszkodzie ukaraniu za czyn, który w czasie jego popełnienia stanowił przestępstwo w myśl prawa międzynarodowego.
2. Każdy, przeciw komu prowadzone jest postępowanie karne, ma prawo do obrony we wszystkich stadiach postępowania. Może on w szczególności wybrać obrońcę lub na zasadach określonych w ustawie korzystać z obrońcy z urzędu.
3. Każdego uważa się za niewinnego, dopóki jego wina nie zostanie stwierdzona prawomocnym wyrokiem sądu.

Art. 43

Zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości nie podlegają przedawnieniu.

Art. 44

Bieg przedawnienia w stosunku do przestępstw nie ściganych z przyczyn politycznych, popełnionych przez funkcjonariuszy publicznych lub na ich zlecenie ulega zawieszeniu do czasu ustania tych przyczyn.

Art. 45

1. Każdy ma prawo do sprawiedliwego i jawnego rozpatrzenia sprawy bez nieuzasadnionej zwłoki przez właściwy, niezależny, bezstronny i niezawisły sąd.
2. Wyłączenie jawności rozprawy może nastąpić ze względu na moralność, bezpieczeństwo państwa i porządek publiczny oraz ze względu na ochronę życia prywatnego stron lub inny ważny interes prywatny. Wyrok ogłaszany jest publicznie.

Art. 46

Przepadek rzeczy może nastąpić tylko w przypadkach określonych w ustawie i tylko na podstawie prawomocnego orzeczenia sądu.

Art. 47

Każdy ma prawo do ochrony prawnej życia prywatnego, rodzinnego, czci i dobrego imienia oraz do decydowania o swoim życiu osobistym.

Art. 48

1. Rodzice mają prawo do wychowania dzieci zgodnie z własnymi przekonaniami. Wychowanie to powinno uwzględniać stopień dojrzałości dziecka, a także wolność jego sumienia i wyznania oraz jego przekonania.
2. Ograniczenie lub pozbawienie praw rodzicielskich może nastąpić tylko w przypadkach określonych w ustawie i tylko na podstawie prawomocnego orzeczenia sądu.

Art. 49

Zapewnia się wolność i ochronę tajemnicy komunikowania się. Ich ograniczenie może nastąpić jedynie w przypadkach określonych w ustawie i w sposób w niej określony.

Art. 50

Zapewnia się nienaruszalność mieszkania. Przeszukanie mieszkania, pomieszczenia lub pojazdu może nastąpić jedynie w przypadkach określonych w ustawie i w sposób w niej określony.

Art. 51

1. Nikt nie może być obowiązany inaczej niż na podstawie ustawy do ujawniania informacji dotyczących jego osoby.
2. Władze publiczne nie mogą pozyskiwać, gromadzić i udostępniać innych informacji o obywatelach niż niezbędne w demokratycznym państwie prawnym.
3. Każdy ma prawo dostępu do dotyczących go urzędowych dokumentów i zbiorów danych. Ograniczenie tego prawa może określić ustawa.
4. Każdy ma prawo do żądania sprostowania oraz usunięcia informacji nieprawdziwych, niepełnych lub zebranych w sposób sprzeczny z ustawą.
5. Zasady i tryb gromadzenia oraz udostępniania informacji określa ustawa.

Art. 52

1. Każdemu zapewnia się wolność poruszania się po terytorium Rzeczypospolitej Polskiej oraz wyboru miejsca zamieszkania i pobytu.
2. Każdy może swobodnie opuścić terytorium Rzeczypospolitej Polskiej.
3. Wolności, o których mowa w ust. 1 i 2, mogą podlegać ograniczeniom określonym w ustawie.
4. Obywatela polskiego nie można wydalić z kraju ani zakazać mu powrotu do kraju.
5. Osoba, której pochodzenie polskie zostało stwierdzone zgodnie z ustawą, może osiedlić się na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej na stałe.

Art. 53

1. Każdemu zapewnia się wolność sumienia i religii.
2. Wolność religii obejmuje wolność wyznawania lub przyjmowania religii według własnego wyboru oraz uzewnętrzniania indywidualnie lub z innymi, publicznie lub prywatnie, swojej religii przez uprawianie kultu, modlitwę, uczestniczenie w obrzędach, praktykowanie i nauczanie. Wolność religii obejmuje także posiadanie świątyń i innych miejsc kultu w zależności od potrzeb ludzi wierzących oraz prawo osób do korzystania z pomocy religijnej tam, gdzie się znajdują.
3. Rodzice mają prawo do zapewnienia dzieciom wychowania i nauczania moralnego i religijnego zgodnie ze swoimi przekonaniami. Przepis art. 48 ust. 1 stosuje się odpowiednio.
4. Religia kościoła lub innego związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej może być przedmiotem nauczania w szkole, przy czym nie może być naruszona wolność sumienia i religii innych osób.
5. Wolność uzewnętrzniania religii może być ograniczona jedynie w drodze ustawy i tylko wtedy, gdy jest to konieczne do ochrony bezpieczeństwa państwa, porządku publicznego, zdrowia, moralności lub wolności i praw innych osób.
6. Nikt nie może być zmuszany do uczestniczenia ani do nieuczestniczenia w praktykach religijnych.
7. Nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania.

Art. 54

1. Każdemu zapewnia się wolność wyrażania swoich poglądów oraz pozyskiwania i rozpowszechniania informacji.

2. Cenzura prewencyjna środków społecznego przekazu oraz koncesjonowanie prasy są zakazane. Ustawa może wprowadzić obowiązek uprzedniego uzyskania koncesji na prowadzenie stacji radiowej lub telewizyjnej.

Art. 55

1. Ekstradycja obywatela polskiego jest zakazana, z wyjątkiem przypadków określonych w ust. 2 i 3.
2. Ekstradycja obywatela polskiego może być dokonana na wniosek innego państwa lub sądowego organu międzynarodowego, jeżeli możliwość taka wynika z ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską umowy międzynarodowej lub ustawy wykonującej akt prawa stanowionego przez organizację międzynarodową, której Rzeczpospolita Polska jest członkiem, pod warunkiem że czyn objęty wnioskiem o ekstradycję:
   1) został popełniony poza terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, oraz
   2) stanowił przestępstwo według prawa Rzeczypospolitej Polskiej lub stanowiłby przestępstwo według prawa Rzeczypospolitej Polskiej w razie popełnienia na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej, zarówno w czasie jego popełnienia, jak i w chwili złożenia wniosku.
3. Nie wymaga spełnienia warunków określonych w ust. 2 pkt 1 i 2 ekstradycja mająca nastąpić na wniosek sądowego organu międzynarodowego powołanego na podstawie ratyfikowanej przez Rzeczpospolitą Polską umowy międzynarodowej, w związku z objętą jurysdykcją tego organu zbrodnią ludobójstwa, zbrodnią przeciwko ludzkości, zbrodnią wojenną lub zbrodnią agresji.
4. Ekstradycja jest zakazana, jeżeli dotyczy osoby podejrzanej o popełnienie bez użycia przemocy przestępstwa z przyczyn politycznych lub jej dokonanie będzie naruszać wolności i prawa człowieka i obywatela.
5. W sprawie dopuszczalności ekstradycji orzeka sąd.

Art. 56

1. Cudzoziemcy mogą korzystać z prawa azylu w Rzeczypospolitej Polskiej na zasadach określonych w ustawie.
2. Cudzoziemcowi, który w Rzeczypospolitej Polskiej poszukuje ochrony przed prześladowaniem, może być przyznany status uchodźcy zgodnie z wiążącymi Rzeczpospolitą Polską umowami międzynarodowymi.

WOLNOŚCI I PRAWA POLITYCZNE

Art. 57

Każdemu zapewnia się wolność organizowania pokojowych zgromadzeń i uczestniczenia w nich. Ograniczenie tej wolności może określać ustawa.

Art. 58

1. Każdemu zapewnia się wolność zrzeszania się.
2. Zakazane są zrzeszenia, których cel lub działalność są sprzeczne z Konstytucją lub ustawą. O odmowie rejestracji lub zakazie działania takiego zrzeszenia orzeka sąd.
3. Ustawa określa rodzaje zrzeszeń podlegających sądowej rejestracji, tryb tej rejestracji oraz formy nadzoru nad tymi zrzeszeniami.

Art. 59

1. Zapewnia się wolność zrzeszania się w związkach zawodowych, organizacjach społeczno-zawodowych rolników oraz w organizacjach pracodawców.

2. Związki zawodowe oraz pracodawcy i ich organizacje mają prawo do rokowań, w szczególności w celu rozwiązywania sporów zbiorowych, oraz do zawierania układów zbiorowych pracy i innych porozumień.
3. Związkom zawodowym przysługuje prawo do organizowania strajków pracowniczych i innych form protestu w granicach określonych w ustawie. Ze względu na dobro publiczne ustawa może ograniczyć prowadzenie strajku lub zakazać go w odniesieniu do określonych kategorii pracowników lub w określonych dziedzinach.
4. Zakres wolności zrzeszania się w związkach zawodowych i organizacjach pracodawców oraz innych wolności związkowych może podlegać tylko takim ograniczeniom ustawowym, jakie są dopuszczalne przez wiążące Rzeczpospolitą Polską umowy międzynarodowe.

Art. 60

Obywatele polscy korzystający z pełni praw publicznych mają prawo dostępu do służby publicznej na jednakowych zasadach.

Art. 61

1. Obywatel ma prawo do uzyskiwania informacji o działalności organów władzy publicznej oraz osób pełniących funkcje publiczne. Prawo to obejmuje również uzyskiwanie informacji o działalności organów samorządu gospodarczego i zawodowego, a także innych osób oraz jednostek organizacyjnych w zakresie, w jakim wykonują one zadania władzy publicznej i gospodarują mieniem komunalnym lub majątkiem Skarbu Państwa.
2. Prawo do uzyskiwania informacji obejmuje dostęp do dokumentów oraz wstęp na posiedzenia kolegialnych organów władzy publicznej pochodzących z powszechnych wyborów, z możliwością rejestracji dźwięku lub obrazu.
3. Ograniczenie prawa, o którym mowa w ust. 1 i 2, może nastąpić wyłącznie ze względu na określone w ustawach ochronę wolności i praw innych osób i podmiotów gospodarczych oraz ochronę porządku publicznego, bezpieczeństwa lub ważnego interesu gospodarczego państwa.
4. Tryb udzielania informacji, o których mowa w ust. 1 i 2, określają ustawy, a w odniesieniu do Sejmu i Senatu ich regulaminy.

Art. 62

1. Obywatel polski ma prawo udziału w referendum oraz prawo wybierania Prezydenta Rzeczypospolitej, posłów, senatorów i przedstawicieli do organów samorządu terytorialnego, jeżeli najpóźniej w dniu głosowania kończy 18 lat.
2. Prawo udziału w referendum oraz prawo wybierania nie przysługuje osobom, które prawomocnym orzeczeniem sądowym są ubezwłasnowolnione lub pozbawione praw publicznych albo wyborczych.

Art. 63

Każdy ma prawo składać petycje, wnioski i skargi w interesie publicznym, własnym lub innej osoby za jej zgodą do organów władzy publicznej oraz do organizacji i instytucji społecznych w związku z wykonywanymi przez nie zadaniami zleconymi z zakresu administracji publicznej. Tryb rozpatrywania petycji, wniosków i skarg określa ustawa.

WOLNOŚCI I PRAWA EKONOMICZNE, SOCJALNE I KULTURALNE

Art. 64

1. Każdy ma prawo do własności, innych praw majątkowych oraz prawo dziedziczenia.
2. Własność, inne prawa majątkowe oraz prawo dziedziczenia podlegają równej dla wszystkich ochronie prawnej.
3. Własność może być ograniczona tylko w drodze ustawy i tylko w zakresie, w jakim nie narusza ona istoty prawa własności.

Art. 65

1. Każdemu zapewnia się wolność wyboru i wykonywania zawodu oraz wyboru miejsca pracy. Wyjątki określa ustawa.
2. Obowiązek pracy może być nałożony tylko przez ustawę.
3. Stałe zatrudnianie dzieci do lat 16 jest zakazane. Formy i charakter dopuszczalnego zatrudniania określa ustawa.
4. Minimalną wysokość wynagrodzenia za pracę lub sposób ustalania tej wysokości określa ustawa.
5. Władze publiczne prowadzą politykę zmierzającą do pełnego, produktywnego zatrudnienia poprzez realizowanie programów zwalczania bezrobocia, w tym organizowanie i wspieranie poradnictwa i szkolenia zawodowego oraz robót publicznych i prac interwencyjnych.

Art. 66

1. Każdy ma prawo do bezpiecznych i higienicznych warunków pracy. Sposób realizacji tego prawa oraz obowiązki pracodawcy określa ustawa.
2. Pracownik ma prawo do określonych w ustawie dni wolnych od pracy i corocznych płatnych urlopów; maksymalne normy czasu pracy określa ustawa.

Art. 67

1. Obywatel ma prawo do zabezpieczenia społecznego w razie niezdolności do pracy ze względu na chorobę lub inwalidztwo oraz po osiągnięciu wieku emerytalnego. Zakres i formy zabezpieczenia społecznego określa ustawa.
2. Obywatel pozostający bez pracy nie z własnej woli i nie mający innych środków utrzymania ma prawo do zabezpieczenia społecznego, którego zakres i formy określa ustawa.

Art. 68

1. Każdy ma prawo do ochrony zdrowia.
2. Obywatelom, niezależnie od ich sytuacji materialnej, władze publiczne zapewniają równy dostęp do świadczeń opieki zdrowotnej finansowanej ze środków publicznych. Warunki i zakres udzielania świadczeń określa ustawa.
3. Władze publiczne są obowiązane do zapewnienia szczególnej opieki zdrowotnej dzieciom, kobietom ciężarnym, osobom niepełnosprawnym i osobom w podeszłym wieku.
4. Władze publiczne są obowiązane do zwalczania chorób epidemicznych i zapobiegania negatywnym dla zdrowia skutkom degradacji środowiska.
5. Władze publiczne popierają rozwój kultury fizycznej, zwłaszcza wśród dzieci i młodzieży.

Art. 69

Osobom niepełnosprawnym władze publiczne udzielają, zgodnie z ustawą, pomocy w zabezpieczaniu egzystencji, przysposobieniu do pracy oraz komunikacji społecznej.

Art. 70

1. Każdy ma prawo do nauki. Nauka do 18 roku życia jest obowiązkowa. Sposób wykonywania obowiązku szkolnego określa ustawa.

2. Nauka w szkołach publicznych jest bezpłatna. Ustawa może dopuścić świadczenie niektórych usług edukacyjnych przez publiczne szkoły wyższe za odpłatnością.
3. Rodzice mają wolność wyboru dla swoich dzieci szkół innych niż publiczne. Obywatele i instytucje mają prawo zakładania szkół podstawowych, ponadpodstawowych i wyższych oraz zakładów wychowawczych. Warunki zakładania i działalności szkół niepublicznych oraz udziału władz publicznych w ich finansowaniu, a także zasady nadzoru pedagogicznego nad szkołami i zakładami wychowawczymi, określa ustawa.
4. Władze publiczne zapewniają obywatelom powszechny i równy dostęp do wykształcenia. W tym celu tworzą i wspierają systemy indywidualnej pomocy finansowej i organizacyjnej dla uczniów i studentów. Warunki udzielania pomocy określa ustawa.
5. Zapewnia się autonomię szkół wyższych na zasadach określonych w ustawie.

Art. 71

1. Państwo w swojej polityce społecznej i gospodarczej uwzględnia dobro rodziny. Rodziny znajdujące się w trudnej sytuacji materialnej i społecznej, zwłaszcza wielodzietne i niepełne, mają prawo do szczególnej pomocy ze strony władz publicznych.
2. Matka przed i po urodzeniu dziecka ma prawo do szczególnej pomocy władz publicznych, której zakres określa ustawa.

Art. 72

1. Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka. Każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją.
2. Dziecko pozbawione opieki rodzicielskiej ma prawo do opieki i pomocy władz publicznych.
3. W toku ustalania praw dziecka organy władzy publicznej oraz osoby odpowiedzialne za dziecko są obowiązane do wysłuchania i w miarę możliwości uwzględnienia zdania dziecka.
4. Ustawa określa kompetencje i sposób powoływania Rzecznika Praw Dziecka.

Art. 73

Każdemu zapewnia się wolność twórczości artystycznej, badań naukowych oraz ogłaszania ich wyników, wolność nauczania, a także wolność korzystania z dóbr kultury.

Art. 74

1. Władze publiczne prowadzą politykę zapewniającą bezpieczeństwo ekologiczne współczesnemu i przyszłym pokoleniom.
2. Ochrona środowiska jest obowiązkiem władz publicznych.
3. Każdy ma prawo do informacji o stanie i ochronie środowiska.
4. Władze publiczne wspierają działania obywateli na rzecz ochrony i poprawy stanu środowiska.

Art. 75

1. Władze publiczne prowadzą politykę sprzyjającą zaspokojeniu potrzeb mieszkaniowych obywateli, w szczególności przeciwdziałają bezdomności, wspierają rozwój budownictwa socjalnego oraz popierają działania obywateli zmierzające do uzyskania własnego mieszkania.
2. Ochronę praw lokatorów określa ustawa.

Art. 76

Władze publiczne chronią konsumentów, użytkowników i najemców przed działaniami zagrażającymi ich zdrowiu, prywatności i bezpieczeństwu oraz przed nieuczciwymi praktykami rynkowymi. Zakres tej ochrony określa ustawa.

ŚRODKI OCHRONY WOLNOŚCI I PRAW

Art. 77

1. Każdy ma prawo do wynagrodzenia szkody, jaka została mu wyrządzona przez niezgodne z prawem działanie organu władzy publicznej.
2. Ustawa nie może nikomu zamykać drogi sądowej dochodzenia naruszonych wolności lub praw.

Art. 78

Każda ze stron ma prawo do zaskarżenia orzeczeń i decyzji wydanych w pierwszej instancji. Wyjątki od tej zasady oraz tryb zaskarżania określa ustawa.

Art. 79

1. Każdy, czyje konstytucyjne wolności lub prawa zostały naruszone, ma prawo, na zasadach określonych w ustawie, wnieść skargę do Trybunału Konstytucyjnego w sprawie zgodności z Konstytucją ustawy lub innego aktu normatywnego, na podstawie którego sąd lub organ administracji publicznej orzekł ostatecznie o jego wolnościach lub prawach albo o jego obowiązkach określonych w Konstytucji.
2. Przepis ust. 1 nie dotyczy praw określonych w art. 56.

Art. 80

Każdy ma prawo wystąpienia, na zasadach określonych w ustawie, do Rzecznika Praw Obywatelskich z wnioskiem o pomoc w ochronie swoich wolności lub praw naruszonych przez organy władzy publicznej.

Art. 81

Praw określonych w art. 65 ust. 4 i 5, art. 66, art. 69, art. 71 i art. 74–76 można dochodzić w granicach określonych w ustawie.

OBOWIĄZKI

Art. 82

Obowiązkiem obywatela polskiego jest wierność Rzeczypospolitej Polskiej oraz troska o dobro wspólne.

Art. 83

Każdy ma obowiązek przestrzegania prawa Rzeczypospolitej Polskiej.

Art. 84

Każdy jest obowiązany do ponoszenia ciężarów i świadczeń publicznych, w tym podatków, określonych w ustawie.

Art. 85

1. Obowiązkiem obywatela polskiego jest obrona Ojczyzny.
2. Zakres obowiązku służby wojskowej określa ustawa.
3. Obywatel, któremu przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają na odbywanie służby wojskowej, może być obowiązany do służby zastępczej na zasadach określonych w ustawie.

Art. 86

Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa.

[...]

Słownik wybranych pojęć

Adaptacja społeczna – proces polegający na dostosowaniu się jednostki do funkcjonowania w zmienionych warunkach społecznych lub ekonomicznych, wiąże się z przyjęciem nowych sposobów postępowania, wzorców i norm.

Agnostycyzm – pogląd filozoficzny, zgodnie z którym nie można dowieść istnienia lub nieistnienia bóstwa.

Akulturacja – proces polegający na wzajemnym oddziaływaniu na siebie i przenikaniu się dwóch różnych kultur; jego rezultatem jest zmiana wzorców kulturowych zachowywanych przez przedstawicieli obu kultur bądź tylko jednej z nich.

Asymilacja – proces polegający na stopniowym upodabnianiu się imigrantów do większości mieszkańców danego państwa, w tym na przyjmowaniu wielu elementów ich tożsamości (np. języka i kultury).

Ateizm – pogląd, według którego nie istnieją bóstwa ani żadne inne siły nadprzyrodzone.

Autochtoni – przedstawiciele rdzennej (tubylczej) ludności, żyjącej na danym terenie od wieków.

Bezpaństwowiec – inaczej apatryda, osoba nieposiadająca obywatelstwa żadnego państwa.

Bezrobocie – sytuacja, w której osoba w wieku produkcyjnym gotowa do podjęcia pracy pozostaje bezczynna zawodowo i – mimo chęci i starań – nie może znaleźć zatrudnienia.

Bigamia – zawarcie małżeństwa przez osobę, która znajduje się już w związku małżeńskim.

Buddyzm – religia założona na przełomie VI i V w. p.n.e. przez Siddharthę Gautamę, zwanego Buddą. Kluczowym celem buddystów jest wyzwolenie się od cierpienia dzięki osiągnięciu nirwany, czyli stanu absolutnego spokoju i szczęśliwości.

Chrześcijaństwo – religia monoteistyczna powstała w I w. w Palestynie, na gruncie judaizmu. Jej głównym założeniem jest wiara w jednego Boga istniejącego w trzech osobach oraz w boskie posłannictwo Jezusa Chrystusa.

Determinizm – pogląd odrzucający wolną wolę i indywidualną odpowiedzialność; w jego świetle ludzkie decyzje nie wpływają na bieg powiązanych ze sobą zdarzeń i to porządek świata decyduje, jakie zachowania są dla człowieka możliwe.

Diaspora – przedstawiciele narodu żyjący w rozproszeniu poza granicami ojczystego państwa.

Dobro wspólne – zespół wartości, przekonań i celów postrzeganych w społeczności jako pozytywne, ważne i korzystne dla wszystkich jej członków. Rozumiane jest również jako ogół rozwiązań systemowych i instytucjonalnych, z których mogą korzystać obywatele danego państwa.

Dualizm – pogląd filozoficzny, zgodnie z którym byt (np. człowiek) jest zbudowany z dwóch substancji: materii (ciała) oraz ducha (idei, formy).

Emigracja – odpływ ludności z danego kraju spowodowany różnymi czynnikami, np. politycznymi lub ekonomicznymi.

Emocjonalizm – koncepcja głosząca, że motywem wszelkich działań człowieka są emocje i uczucia, a intelekt i wolna wola mają mniejsze znaczenie w ludzkim postępowaniu.

Empatyzm – pogląd, zgodnie z którym podstawą poznania jest zdolność do współodczuwania z drugim człowiekiem, wczucia się w jego emocje.

Empiryzm – pogląd, według którego zasadniczą rolę w poznaniu odgrywa doświadczenie zmysłowe.

Grupa (mniejszość) etniczna – wspólnota, której członków łączy tożsamość kulturowa (często związana z tradycyjną kulturą ludową) i przekonanie o wspólnym pochodzeniu. Zazwyczaj grupa taka jest silnie związana z określonym terytorium, ale nie identyfikuje się z narodem posiadającym własne państwo.

Grupa społeczna – zbiorowość złożona z co najmniej trzech osób, które współdziałają ze sobą, aby realizować wspólne cele (np. rodzina, grono przyjaciół, partia polityczna).

Hinduizm – grupa wierzeń religijnych ukształtowanych na obszarze dzisiejszych Indii w IV tysiącleciu p.n.e. Hinduiści wierzą m.in. w reinkarnację i wielu bogów (np. w Wisznu, Siwę).

Imigracja – napływ ludności do danego kraju. Przeciwieństwo emigracji.

Indywidualizm – postawa, która opiera się na przekonaniu, że jednostka ludzka jest najwyższym dobrem, dlatego powinno się jej zapewnić jak najszerszą autonomię i niezależność względem innych osób oraz państwa.

Internet rzeczy – sieć urządzeń elektronicznych (smartfonów, sprzętu RTV i AGD itp.) podłączonych do internetu i komunikujących się między sobą.

Islam – religia monoteistyczna założona przez Mahometa i ukształtowana w VII w. na Półwyspie Arabskim. Jej fundamentem jest wiara w jedynego Boga (Allaha) oraz w posłannictwo proroka Mahometa.

Judaizm – religia monoteistyczna ukształtowana na początku II tysiąclecia p.n.e. Jej podstawą jest wiara w jednego Boga (Jahwe) oraz w nadejście Mesjasza.

Kapitał społeczny – ogół relacji międzyludzkich występujących w społeczeństwie, a także normy regulujące te stosunki oraz zaufanie, jakim obdarzają się nawzajem jednostki.

Karta Polaka – dokument wydawany osobom polskiego pochodzenia mieszkającym na stałe za granicą. Jej posiadanie nie jest równoznaczne z uzyskaniem obywatelstwa polskiego ani nie daje prawa do bezwizowego wjazdu i osiedlenia się na terytorium Polski, ale znacznie to ułatwia.

Klasa społeczna – duża zbiorowość wyodrębniona ze społeczeństwa na podstawie kryteriów ekonomicznych i kulturowych, składająca się z ludzi o zbliżonej pozycji społecznej, którzy żyją na podobnym poziomie oraz posiadają poczucie odrębności wobec członków pozostałych klas.

Kognitywistyka – interdyscyplinarna dziedzina wiedzy zajmująca się wyjaśnianiem, jak działa rozum (umysł) człowieka, m.in. w jaki sposób przetwarza informacje dostarczane przez zmysły.

Kolektywizm – postawa opierająca się na przekonaniu, że najwyższym dobrem są wspólnoty oraz inne zbiorowości społeczne, a jednostka powinna podporządkowywać swoje decyzje interesom ogółu.

Legitymizacja władzy – przekonanie obywateli, że władza w państwie jest prawomocna i że należy się jej podporządkować. Można wyróżnić trzy typy legitymizacji: tradycyjną, charyzmatyczną i legalną.

Małżeństwo – sformalizowany, prawnie uznany związek kobiety i mężczyzny.

Marksizm – koncepcja filozoficzna sformułowana w XIX w. przez Karola Marksa i Fryderyka Engelsa; w świetle tej teorii jedynym pierwotnym składnikiem bytu jest materia, a duch jest wtórnym efektem jej rozwoju.

Materializm – pogląd filozoficzny, zgodnie z którym byt (w tym człowiek) jest zbudowany wyłącznie z substancji materialnej.

Metafizyka – dziedzina filozofii zajmująca się poszukiwaniem istoty bytu, przede wszystkim poza przyrodą, w sferze niedostępnej ludzkim zmysłom.

Migracja – przemieszczanie się ludności w celu zmiany miejsca zamieszkania lub dłuższego pobytu.

Mniejszość narodowa – społeczność, która w danym kraju nie przynależy do dominującego narodu, lecz identyfikuje się jako część narodu zorganizowanego w ramach innego państwa.

Monizm – pogląd filozoficzny, według którego byt (np. człowiek) jest zbudowany z jednej substancji (duchowej lub materialnej).

Monogamia – związek jednej kobiety z jednym mężczyzną.

Naród – ukształtowana historycznie trwała wspólnota, której członkowie posiadają własne terytorium, język, kulturę oraz poczucie wspólnej tożsamości i odrębności od innych zbiorowości, a także utrzymują własne instytucje polityczne, w tym są zorganizowani w państwie albo dążą do jego utworzenia.

Naturalizacja – przyznanie cudzoziemcowi obywatelstwa państwa, w którym przebywa on na stałe; następuje na mocy decyzji odpowiednich organów i po spełnieniu określonych warunków.

Nierówność społeczna – sytuacja, w której dana osoba lub grupa dysponuje większą ilością dóbr cenionych w społeczeństwie niż inne jednostki lub zbiorowości.

Niż demograficzny – okresowy spadek wartości współczynnika przyrostu naturalnego. Występuje w sytuacji, gdy w kraju odnotowuje się wysoką liczbę zgonów przy zmniejszającej się liczbie urodzeń.

Obywatelstwo – więź prawna łącząca jednostkę z państwem; relacja ta oznacza, że państwo gwarantuje danej osobie określone prawa oraz wymaga od niej wypełnienia określonych obowiązków.

Ontologia – nauka o tym, co jest, czyli o strukturze bytu i jego właściwościach.

Państwo – suwerenna organizacja, która sprawuje władzę nad danym terytorium i zamieszkującą je ludnością za pośrednictwem specjalnie powołanych do tego instytucji (tzw. aparatu państwowego).

Personalizm – nurt filozofii akcentujący szczególne znaczenie i godność osoby ludzkiej, będącej jednością duchowo-cielesną.

Polacy za granicą – osoby o tożsamości polskiej mieszkające na terenach, które w minionych okresach historycznych należały do Rzeczypospolitej.

Poligamia – związek przedstawiciela jednej płci z kilkoma przedstawicielami drugiej płci.

Polonia – osoby polskiego pochodzenia, które nie urodziły się w Polsce, ale są związane z ojczyzną swoich przodków.

Pomoc społeczna – wsparcie ze strony państwa przysługujące osobom i rodzinom, które znalazły się w trudnej sytuacji bytowej i nie potrafią samodzielnie rozwiązać napotkanych problemów. Obejmuje zarówno różne formy pomocy finansowej (świadczenia pieniężne, np. zasiłki), jaki i usługi (np. opiekuńcze).

Potrzeba – odczuwalny brak czegoś, co jest niezbędne człowiekowi do życia. Wyróżnia się potrzeby niższego rzędu (naturalne, bezpieczeństwa, przynależności) oraz potrzeby wyższego rzędu (uznania i szacunku, samorealizacji, duchowe).

Pozycja społeczna – miejsce, które poszczególne jednostki lub grupy zajmują w strukturze społecznej; usytuowanie to jest uzależnione od ilości posiadanych przez daną osobę lub zbiorowość dóbr szczególnie cenionych w społeczeństwie (bogactwa, prestiżu i władzy).

Prywatyzacja religii – zjawisko polegające na indywidualizacji wiary, która zaczyna odnosić się do osobistych doświadczeń i przekonań jednostki, a nie do dogmatów głoszonych przez instytucje religijne.

Przemoc – zamierzone i świadome działanie, którego sprawca wykorzystuje przewagę w sile fizycznej, aby podporządkować sobie drugą osobę i przejąć kontrolę nad jej postępowaniem.

Przyrost naturalny – różnica między liczbą urodzeń żywych a liczbą zgonów, które odnotowano w danym okresie.

Racjonalizm – stanowisko filozoficzne, zgodnie z którym kluczową rolę w procesie poznania odgrywa rozum, czyli właściwa tylko człowiekowi zdolność do abstrakcyjnego myślenia.

Religia – zjawisko społeczne, na które składają się doktryna (zespół wierzeń dotyczących m.in. istnienia bóstw lub jednostkowego Boga), kult (obrzędy i rytuały) oraz organizacja (grupa wyznawców o określonej strukturze).

Repatriacja – zorganizowana przez władze akcja przesiedlenia do danego państwa jego obywateli (lub ich potomków), którzy z przyczyn niezależnych od siebie (np. wskutek wojny, zmiany granic, przymusowych wysiedleń) znaleźli się na terytorium obcego kraju.

Rodzina – grupa społeczna złożona z reguły ze spokrewnionych ze sobą osób, w której dorośli biorą odpowiedzialność za wychowanie dzieci.

Rola społeczna – postawy i zachowania prezentowane przez człowieka w kontaktach z innymi ludźmi, często związane z określonym statusem społecznym. Wynikają one z oczekiwań otoczenia społecznego i z relacji łączących jednostkę z konkretnymi osobami.

Ruchliwość społeczna – zmiany pozycji jednostki lub grupy w strukturze społecznej: 1) ruchliwość pionowa – przesunięcia w hierarchii społecznej na wyższą lub niższą pozycję; 2) ruchliwość pozioma – zmiany pozycji w obrębie tej samej warstwy społecznej, np. wskutek przeprowadzki albo zmiany pracy lub otoczenia społecznego.

Sekularyzacja – zespół zjawisk, działań i tendencji prowadzących do stopniowego zmniejszenia się znaczenia religii w życiu społecznym.

Socjalizacja – proces polegający na przystosowywaniu się jednostki do życia społecznego, w tym na przygotowywaniu jej do odgrywania określonych ról społecznych w danej zbiorowości.

Socjalizacja pierwotna – proces przebiegający w grupie pierwotnej (w rodzinie), w którym dziecko zaczyna pojmować siebie jako wykonawcę ról i opanowuje podstawowe umiejętności potrzebne w życiu społecznym, m.in. zaczyna mówić i porozumiewać się z innymi ludźmi.

Socjalizacja wtórna – proces następujący po socjalizacji pierwotnej i trwający przez całe życie jednostki, w jego ramach przyswaja ona sobie normy obowiązujące w społeczeństwie i w kulturze, a także przyjmuje nowe role społeczne (np. zawodowe) i nawiązuje relacje z osobami spoza swojej grupy pierwotnej (np. z rówieśnikami, współpracownikami) oraz z instytucjami społecznymi.

Spirytualizm – pogląd filozoficzny, według którego byt (w tym człowiek) jest zbudowany wyłącznie z substancji duchowej.

Społeczeństwo – trwała zbiorowość zamieszkująca określone terytorium, której członkowie posiadają odrębną tożsamość, zdolali wytworzyć swoistą kulturę i własne instytucje oraz są połączeni siecią wzajemnych relacji.

Społeczeństwo nomadyczne (pasterskie) – wspólnota ludzi prowadzących wędrowny tryb życia, migrujących w poszukiwaniu pastwisk dla hodowanych przez siebie zwierząt. Jej organizacja opiera się na powiązaniach rodzinnych i pokrewieństwie oraz na podziale pracy ze względu na płeć.

Społeczeństwo postprzemysłowe (postindustrialne) – społeczeństwo, w którym gospodarka opiera się na sektorze usług oraz produkcji wykorzystującej nowe technologie (automatyzacja, komputeryzacja, robotyzacja). Jego charakterystycznym aspektem jest rozwój nowoczesnych środków komunikacji (np. internetu).

Społeczeństwo przemysłowe (industrialne) – społeczeństwo, w którym gospodarka opiera się na sektorze przemysłu i zmechanizowanej produkcji masowej, a grupą o kluczowym znaczeniu są robotnicy. Charakterystyczne są dla niego relacje oparte na umowie, wymianie handlowej i sprzedaży pracy.

Społeczeństwo rolnicze – wspólnota, której członkowie prowadzą osiadły tryb życia związany z uprawą roślin i hodowlą zwierząt na określonym obszarze.

Społeczeństwo zbieracko-łowieckie – niewielka wspólnota zbieraczy i łowców, którzy nie zamieszkują na stałe danego obszaru i często przemieszczają się w poszukiwaniu żywności. Jej organizacja opiera się na związkach rodzinnych oraz na tradycyjnym podziale pracy z uwzględnieniem zajęć kobiecych i męskich.

Sprawiedliwość – dążenie do tego, aby każdy człowiek otrzymał to, co mu się słusznie należy; jest uznawana za zasadę kluczową dla realizacji idei dobra wspólnego.

Sprawiedliwość społeczna – idea sprawiedliwości odnosząca się do określonej organizacji społeczeństwa. Koncepcja ta zakłada, że podział dóbr w społeczeństwie, a także relacje między tworzącymi je grupami oraz sposób traktowania obywateli przez państwo powinny być regulowane z uwzględnieniem zasad równości i solidarności.

Starzenie się społeczeństwa – proces, w którym wzrasta udział osób starszych w ogólnej liczbie ludności danego państwa; zjawisko to wynika ze spadku liczby urodzeń oraz zwiększenia się populacji w wieku poprodukcyjnym.

Status społeczny – określenie miejsca zajmowanego przez daną jednostkę w zbiorowości, np. w społeczeństwie.

Struktura społeczna – uporządkowany, regularny układ części składowych społeczeństwa (np. jednostek i grup społecznych), które są powiązane ze sobą różnego typu relacjami.

Suwerenność – samodzielność i niezależność państwa, przejawiająca się zarówno w wymiarze zewnętrznym, jak i wewnętrznym.

Ubóstwo – zjawisko polegające na tym, że danym osobom brakuje środków materialnych koniecznych do zaspokojenia podstawowych potrzeb życiowych (dotyczących np. wyżywienia, mieszkania, ubrania, ochrony zdrowia, edukacji).

Uchodźcy – osoby, które zostały zmuszone do opuszczenia swojego kraju przez okoliczności zagrażające życiu, obejmujące np. prześladowania, klęski żywiołowe, konflikty zbrojne, oraz otrzymały specjalny status w państwie udzielającym im ochrony międzynarodowej.

Uzależnienie – przewlekła choroba objawiająca się silną potrzebą zażywania określonej substancji lub wykonywania konkretnej czynności.

Wiara – osobiste przekonania danej osoby dotyczące istnienia sił nadprzyrodzonych (np. Boga) oraz ich roli w świecie i w życiu człowieka.

Władza państwowa – możliwość narzucania społeczeństwu przez rządzących określonych norm postępowania oraz egzekwowania ich przestrzegania.

Władza samorządowa – możliwość podejmowania decyzji w imieniu mieszkańców określonej części terytorium państwa (np. gminy) albo członków danej zbiorowości (np. samorządów zawodowych).

Woluntaryzm – koncepcja akcentująca znaczenie woli woli w postępowaniu człowieka, który dokonuje niezależnych wyborów i ponosi za nie odpowiedzialność.

Wspólnota – grupa społeczna, której członków łączą silne więzi emocjonalne, a także wspólne tradycje i wartości oraz poczucie obowiązku wobec zbiorowości (np. rodzina, naród).

Wysiedlenie – zorganizowana przez władze akcja przemieszczenia ludności w celu zmiany struktury narodowo-etnicznej na obszarze, który dotąd był zamieszkiwany przez osoby wysiedlane. Wysiedlenia określa się także jako wypędzenia, deportacje, przesiedlenia lub zorganizowane czystki etniczne.

Wyż demograficzny – okresowy wzrost liczby urodzeń, w wyniku którego znacznie przewyższa ona liczbę zgonów. Następuje wówczas, gdy na życie mieszkańców określonego obszaru przestaje oddziaływać czynnik, który powstrzymywał ich od decyzji o posiadaniu potomstwa.

Związek partnerski – uznany prawnie związek dwóch osób o tej samej lub różnej płci.

Związek pozamałżeński – inaczej: konkubinat, nieformalny, nieuregulowany prawnie ani religijnie związek kobiety i mężczyzny.

Indeks rzeczowy i osobowy

A
adaptacja społeczna 146
agnostycy 55
akulturacja 90
altruizm 33
Arystoteles 9, 15, 24, 28, 66
asymilacja 90
ateiści 55
Augustyn z Hippony, św. 9, 16, 30, 66
autochtoni 87
awans społeczny 140

B
Berkeley George 8
bezrobocie 166
buddyzm 57

C
chrześcijaństwo 56
Cyceron Marek Tulliusz 15
czynniki narodowotwórcze 78–79

D
degradacja społeczna 140
depopulacja 224
determinizm 11
diaspora 204
dobro wspólne 24
doktryna religijna 54
dualizm 7
– radykalny 8–9
– umiarkowany 9

E
echo
– niżu demograficznego 226
– wyżu demograficznego 226
egoizm 33
eksplozja demograficzna 218
emigracja 186
emocjonalizm 11
emotywizm 11
empatyzm 11
empiryzm 11
Engels Fryderyk 8, 67

G
grupa
– etniczna 86
– regionalna (etnograficzna) 87
– społeczna 20–21

H
hinduizm 57
Hofstede Geert 35–36

I
imigracja 186
imigranci 87, 186
industrializacja 120–121
indywidualizm 10, 32
instytucje społeczne 20
islam 57

J
judaizm 56
Jellinek Georg 62

K
kapitał społeczny 132
– nieformalny 133
– pomostowy 133
– stowarzyszeniowy 133
– wiążący 133
Karta Polaka 210
Kartezjusz 9
kategorie społeczno-zawodowe 147
klasa społeczna 138–139
kognitywistyka 6
kolektywizm 10, 35
– instytucjonalny 35
– wewnątrzgrupowy 35
kryzys migracyjny 190

L
legitymizacja władzy 65
Locke John 24–25, 30, 66

M
Marek Tulliusz Cyceron 15
Maritain Jacques 16, 25
Marks Karol 8, 67, 138–139, 160

marksizm 8
Maslow Abraham 19
materializm 7
migracje 186
Mill John Stuart 30
mniejszość
– etniczna 86
– narodowa 86–87
model przejścia demograficznego 215
modele funkcjonowania rodziny 47
monizm 7
– materialistyczny 8
– spirytualistyczny 8

N
naród 74
– nowoczesny 75–76
– polityczny 75
naturalizacja 71
nierówność
– dochodowa 152
– społeczna 152
– szans życiowych 153
niż demograficzny 226–227

O
obywatelstwo 70

P
państwo 62
personalizm 10, 16
Platon 8, 15
Polacy za granicą 206–207
polityka
– antynatalistyczna 221
– narodowościowa 90
– pronatalistyczna 220
– rynku pracy 168
– społeczna 165
Polonia 206–207
pomoc społeczna 174
postęp społeczny 117
pozycja społeczna 138–139
prawo
– krwi 71
– ziemi 70–71
prosta zastępowalność pokoleń 228
przemoc 172
przyrost naturalny 214

R
racjonalizm 10–11
regres demograficzny 218–219
religia 54
– monoteistyczna 55
religijność 54
repatriacja 71, 196, 200–201
repatriant 200
resocjalizacja 130
rewolucja przemysłowa 120–121
rodzina 46, 50
– biologiczna 50
– nuklearna 50
– poszerzona 50
– zastępcza 50
– zrekonstruowana 50
rola społeczna 18
rozwój społeczny 117
ruchliwość społeczna 140

S
sekularyzacja 58
Seneka 16
Smith Adam 33
socjalizacja 126
– odwrócona 130
– pierwotna 126–127
– wtórna 127
spirytualizm 7
społeczeństwo 20, 116
– indywidualistyczne 35, 37
– informacyjne 122
– kolektywistyczne 35–36
– konsumpcyjne 122
– masowe 122
– nomadyczne (pasterskie) 119
– nowoczesne 123
– otwarte 122
– postprzemysłowe (postindustrialne) 121
– przemysłowe (industrialne) 120
– rolnicze 120
– tradycyjne 123
– zbieracko-łowieckie (pierwotne) 118
społeczność 20
– lokalna 20
sprawiedliwość 28
– rozdzielcza 28
– społeczna 29
– wyrównawcza 28
starzenie się społeczeństwa 230
status społeczny 18
stopa bezrobocia 166
struktura społeczna 138
suburbanizacja 225

suwerenność państwa 62
syndrom myślenia grupowego 22
system ubezpieczeń społecznych 176

Ś
świadomość narodowa 74

T
Tischner Józef, ks. 16
Tocqueville Alexis de 32
tolerancja 30
Tomasz z Akwinu, św. 9, 16, 24, 66
tożsamość narodowa 80–81
transformacja ustrojowa 145

U
ubezpieczenie
– chorobowe 177
– emerytalne 177
– rentowe 177
– społeczne 176
– wypadkowe 177
ubóstwo 169
uchodźstwo 188
umowa społeczna 66
uzależnienie 173

W
warstwa społeczna 139
Weber Max 65, 138–139
wiara 54
więź społeczna 20
władza
– państwowa 64
– polityczna 64
– publiczna 64
– samorządowa 64
Wojtyła Karol, ks. 10, 16
woluntaryzm 11
wskaźnik
– Giniego 152–153
– HDI 158
współczynnik
– dzietności 228
– feminizacji 229
– przyrostu naturalnego 215
– salda migracji 202
wykluczenie społeczne 164–165
wysiedlenie 196
wyż
– demograficzny 226
– kompensacyjny 226

Z
Zakład Ubezpieczeń Społecznych 176
zasada
– solidarności pokoleń 176
– wyłączności obywatelstwa 72
zaufanie 22
– społeczne 136
zbiorowość społeczna 20
zmiana społeczna 116
związek
– partnerski 46
– pozamałżeński 46

Ilustracje:
Wojciech Sendal: s. 8, 19, 33, 36–37, 60, 62, 63, 68, 78–79, 97, 122, 124, 129, 137, 140, 142, 168, 195, 202, 207, 210, 214, 215, 219, 220, 222, 223, 225, 228, 229; **Paulina Podolska:** s. 46, 51, 54, 60, 74, 75, 76, 118–119, 122 (ikony), 153, 167, 178; **Adam Król:** s. 124, 136, 210; **Krzysztof Mrawiński:** s. 122 (ikony), 162, 166 (ikony), 167, 210; **Ewa Sowulewska:** s. 19 (piramida), 51, 130, 140, 195, 210; **Natalia Helman:** s. 67, 178; **Elżbieta Buczkowska:** s. 46, 102–103, 104–105, 215, 219; **Joanna Ptak:** s. 90 (wykresy), 139; **Szczepan Sadurski** (rysunki satyryczne): s. 22, 29, 39, 52, 65, 73, 142, 236.

Projekty graficzne:
Alicja Skupin-Podwojewska: s. 216–217; **Grzegorz Afeltowicz:** s. 59; **Klaudia Jarocka-Ciok:** s. 36–37, 106–107, 129, 208–209; **Maciej Galiński:** s. 192–193; **Marcin Kołacz:** s. 156–159.

Zdjęcia:
Okładka: Gallo Images Poland/Getty Images/NurPhoto/Nicolas Economou.
Bartłomiej Kiełtyka/Zjednoczenie Łemków: s. 104 (łemkowska Watra); **BE&W:** Bolesław Edelhajt – s. 209 (Jerzy Giedroyć), Paweł Wodzyński – s. 209 (Agnieszka Holland), Zz – s. 107 (Aloiza Awdiejew); **BE&W/Alamy:** Everest – s. 14, Ira Berger – s. 56 (judaistyk), Serhii Chrucky – s. 206 (Jackowo); **BE&W/Heritage Images/Heritage Art:** s. 87; **East News:** Damian Ramka – s. 104 (Chaczkary), Danuta B. Łomaczewska – s. 106 (Bronisława Wajs „Papusza"), Krzysztof Chojnacki – s. 104 (Muzeum Ziemi Łódzkiej), Leski Diffusion – s. 145 (protest NSZZ „Solidarność"), Wojtek Laski – s. 145 (obrady Okrągłego Stołu); **East News/SE:** Grażyna Wójcik – s. 209 (Jacek Kaczmarski), Piotr Lampkowski – s. 104 (festiwale Romów); **Forum:** Agencja Wschód – s. 105 (dwujęzyczne tablice na Kaszubach), Andrzej Sidor – s. 103 (Hewelianum), Jacek Barcz – s. 107 (Magdalena Abakanowicz), Krzysztof Gierałtowski – s. 106 (Gerard Labuda), Łukasz Dejnarowicz – s. 123, Marek Skorupski – s. 105 (kaszubskie zabcadki), Piotr Męcik – s. 35, Tomasz Sternicki – s. 199, Włodzimierz Wasyluk – s. 103 (Teatr Żydowski w Warszawie); **Forum/Reuters/Vatican Media:** s. 55; **FOTONOVA:** archiwum Elżbiety Jasińskiej – s. 106 (Artur Rubinstein), Czesław Czapliński – s. 107 (Leczy Nowosielski); **Gallo Images Poland/Getty Images:** Andrew Bannister – s. 116, Bettmann – s. 209 (Czesław Miłosz), Bloomberg/Cesar Rodriguez – s. 161 (plantacja awokado), Contributor/RWP UK – s. 115, Corbis/David Pollack – s. 221, Samuel Corum – s. 161 (zamieszki pod Bramą Dorment); **Gallo Images Poland/Getty Images/Light Rocket/SOPA Images/Mykola Tys:** s. 45; **Gallo Images Poland/Getty Images/Universal Images Group/Photo12:** s. 208 (Maria Skłodowska-Curie); **gazetaolsztynska.pl:** s. 102 (Festiwal „Ekotomyje"); **Getty Images/iStock:** Dmitry Chulov – s. 119; ER Productions Limited – s. 185, jarcon – s. 56 (książki), Mehmet Selim Aksan – s. 57 (imam), photosindia – s. 57 (bramin); **Komitet Wyborczy Wyborców „Mniejszość Niemiecka"**: s. 102 (Komitet Wyborczy Wyborców „Mniejszość Niemiecka"); **Muzeum Narodowe w Krakowie:** s. 11; **Muzeum Rodzina w Paryżu:** s. 7; **Narodowe Archiwum Cyfrowe:** s. 208 (Ignacy Jan Paderewski), 235 (Jan Nowak-Jeziorański), **obywatel.gov.pl:** s. 210; **PAP:** Adam Hawałej – s. 102 (Festiwal Orkiestr Dętych Mniejszości Niemieckiej), Dominik Kulaszewicz – s. 104 (Dni Ormiańskie), Grzegorz Michałowski – s. 103 (granie na dzwonkach), Jerzy Ruciński – s. 207 (siedziba redakcji paryskiego miesięcznika „Kultura"), Leon Starkiewicz – s. 102 (folklor białoruski), Zdzisław Lenkiewicz – s. 103 (litewska szkoła w Puńsku); **Polonia:** s. 106 (ojp Juliusz Burtche); **Przemysław Traczyk:** s. 102 (cmentarz na Woli), **Redakcja miesięcznika „Żywe":** s. 104 (miesięcznik „Żywe"); **Reporter:** Łukasz Jóźwiak – s. 105 (wspólnoty muzułmanów w Bohonikach), Łukasz Ostalski – s. 209 (Ryszard Kaczorowski), Tadeusz Komarz – s. 104 (Tabor Pamięci Romów), Wojciech Stróżyk – s. 107 (ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski), 206 (Muzeum Emigracji w Gdyni), Wojtek Pacewicz – s. 102 (Festiwal „Baszowiszcza"); **Rosyjskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe:** s. 103 (Rosyjskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe w Polsce); **Shutterstock:** s. 5, 20, 28, 60, 85, 95, 109, 91, 103 (rosyjskie potrawy), 104 (cerkiew na łemkowszczyźnie), 114, 125, 158, 201, 213, 216–217, 223, amandaart – s. 120, Andrew V. Marcus – s. 160, De Visu – s. 57 (mnich buddyjski), pixinbb – s. 103 (Pomnik Bohaterów Getta), rmfotografia.pl – s. 100; **TVP Białystok:** s. 105 (magazyn „Tatarskie wieści"); **Urząd Miejski w Żelowie:** s. 103 (Ośrodek Kultury Czeskiej „Klub Czeski" w Żelowie); **Związek Karaimów Polskich:** s. 105 (karaimskie serwisy internetowe).

Wydawnictwo dołożyło wszelkich starań, aby odnaleźć posiadaczy praw autorskich do wszystkich utworów zamieszczonych w podręczniku. Pozostałe osoby prosimy o kontakt z Wydawnictwem.

nowa era *Twoje mocne strony*

W centrum uwagi

W części 1 podręcznika omówiono tematy dotyczące człowieka jako jednostki i istoty społecznej, a także funkcjonowania społeczeństwa – w tym zagadnienia migracji i demografii.



Wiedza w praktyce

Różnorodne ćwiczenia pozwalają kształcić wymagane umiejętności i utrwalać zdobytą wiedzę.

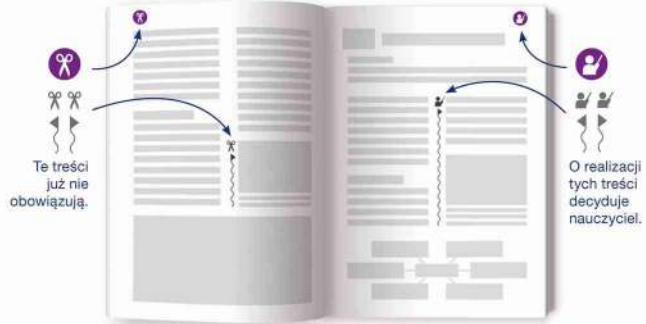
Wyjaśnianie ważnych zagadnień

Czytelne infografiki i schematy ułatwiają zrozumienie istotnych treści przedmiotowych.

Wiesz, umiesz, zdasz

Blok powtórzeniowy pomaga uporządkować wiedzę z danego rozdziału i utrwalić umiejętności opanowane na lekcjach.

W podręczniku znajdziesz oznaczenia treści, które od września 2024 r. nie są już wymagane.



Fioletowa ikona na górze strony wskazuje, że na tej stronie znajdują się treści, które nie są wymagane – oznaczono je szarą ikoną i falką.

Nowa Era Sp. z o.o.
www.nowaera.pl nowaera@nowaera.pl
Centrum Kontaktu: 58 721 48 00
ISBN 978-83-267-5052-6